

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या ४५०६

काल न० २३२.१ २७१

खण्ड

Lalbhai Dalpatbhai Series

General Editors :
Dalsukh Malvania
Ambalal P. Shah

No. 6

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATĀRIKĀ

Being a Commentary on Vādi Devasūri's

PRAMĀṆANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RĀJASEKHARASŪRI

A TIPPAṆA by Pt. JÑĀNACANDRA

and

GUJARATI TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt. Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9.

**Printed by Svami Tribhuvandas Ramananda Printing Press
Kankaria Road Ahmedabad and Published by Dalsukh Malvania
Director L D Institute of Indology Ahmedabad-9**

Price Rupees 8/=

Copies can be had of

**L D Institute of Indology, Ahmedabad-9
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya,
Gandhi Road Ahmedabad-1
Motilal Banarasidas
Varanasi Patna Delhi
Sarasvati Pustak Bhandar
Hathikhana Ratanpole Ahmedabad-1
Munshi Ram Manoharlal**

Nai Sarak Delhi

वादिश्रीदेवसूत्रितस्य
प्रमाणनयतस्वालोकस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादकः
आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादकः
पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशकः
लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर
अमदाबाद-९

लालभाई दलपतभाई ग्रन्थमाला

प्रधान संपादक .

इलसुख मालवणिया

अंबालाल प्रे. शाह

मुद्रितग्रन्थाः

१. सप्तपदार्थी — शिवादित्यकृत, जिनवर्धनसूरिकृतटीकासह ४-००
- २, ५ CATALOGUE OF SANSKRIT AND PRAKRIT
MANUSCRIPTS MUNI SHRI PUNYAVIJAYJI'S
COLLECTION, PART I 50-00
„ PART II 40-00
३. काव्यशिक्षा — विनयचंद्रसूरिकृत १०-००
४. योगशतक—आचार्य हरिभद्रकृत स्वोपज्ञवृत्ति तथा
ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय सह ५-००

संप्रति मुख्यमाणग्रन्थनामावलि

१. शब्दानुशासन — आचार्य मलयगिरिकृत
२. कल्पलताविवेक—कल्पपल्लवशेषः — महामात्य अम्भाप्रसादकृत
३. निघण्टुशेष—सट्टत्तिक — श्रीहेमचन्द्रसूरि
४. CATALOGUE OF SANSKRIT AND
PRAKRIT MANUSCRIPTS, PART III
५. विशेषावश्यकभाष्य—स्वोपज्ञवृत्ति सह — आचार्य जिनभद्रगणि
६. गीतगोविन्दकाव्य— मानाङ्गरूपकृत टीकासह
७. THE NĀṬYADARPAṆA OF RĀMACANDRA
AND GUṆACANDRA . A CRITICAL STUDY
BY DR. K. H. TRIVEDI
८. YOGADRṢṬISAMUCCAYA OF HARIBHADRA :
ENGLISH TR BY DR K K. DIXIT.

PREFACE

We bring out, with great pleasure, the publication of the first part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākārāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A.D. 1086-1169) Pramāṇanayatattvāloka with the two Sankrit super-commentaries and Gujarati translation. Here appears, for the first time, Gujarati translation of Ratnākārāvatārikā, it is prepared by Muni Shri Malaya-vijaya. As the text is very tough, the translation will be very helpful to the students of Indian logic in general and Jaina logic in particular.

Pramāṇanayatattvāloka can safely be judged as a source-book of Indian Logic, though it primarily deals with Jaina Logic that was fully developed in the twelfth century. It discusses all the important topics of Indian logic of that period. Vādi Devasūri, the author, enhanced the utility of the work by writing an auto-commentary on the same named Syādvādaratnākara. This auto-commentary, as its name suggests, is like an ocean in depth and extent. The author's pupil Ratnaprabha, therefore, composed a brief and elucidatory commentary, Ratnākārāvatārikā, on it. This, in turn, is also commented upon to make the points more clear.

We are grateful to Muni Shri Malaya-vijaya for Gujarati translation. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Haragovindas and Pt. Becharadas whose excellent edition of Ratnākārāvatārikā is used by us as a model text (ādarśa pratī). Our thanks are also due to the Publishers of the Yashovijaya Granthamala Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākārāvatārikā one giving the complete text of Ratnākārāvatārikā and the other giving only the two chapters with Pañjikā and Tippana.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-9
5-11-65

Dalsukh Malvania
Director

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્વાલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકા સંસ્કૃત પંજિકા તથા ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રથમ બે પરિચ્છેદ પૂરતી આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. આ પહેલાં રત્નાકરાવતારિકા વારાણસીમાંથી શ્રી યશોવિજય જ્ઞેન ગ્રંથમાળા- (૨૧-૨૨)માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. તેના સંપાદક હતા શ્રી પં. હરગોવિંદદાસ અને શ્રી પં. બેચરદાસ દોશી વળી, એ જ ગ્રંથમાળામાં અહીં આપેલ બે ટિપ્પણીવાળી આજ્ઞતિ પણ માત્ર બે પરિચ્છેદ પૂરતી પ્રકાશિત થઈ હતી. તેના ચાર પરિચ્છેદોના હિન્દી અનુવાદ પણ મૂળ સાથે ઉગ્રાથી પ્રકાશિત થયો હતો. પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થયો હતો નહિ અને સક્ષિપ્ત છતાં પણ જ્ઞેનદર્શન અને પ્રમાણુવિદ્યાના સમગ્ર વિષયોને આવરી લેતો આ ગ્રંથ જ્ઞેનદર્શનની પરીક્ષાઓના પાઠ્યગ્રંથ તરીકે નિયત છતાં તેનું એક પણ સંસ્કરણ છાત્રોને અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં પૂ. પા. વિજયનીતિસૂરીશ્વરના શિષ્ય પૂ. મુનિરાજશ્રી મહાવિજયજ્ઞના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે તેને પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી થયું અને તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાના સંશોધનમાં ઉક્ત મુદ્રિત આજ્ઞતિઓના પૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને અમે આભાર સાથે જણાવીએ છીએ કે વારાણસીનું અવતારિકાનું સંસ્કરણ જ મુખ્ય માનીને અવતારિકાનું મુદ્રણ અને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. યત્નતઃ અમને જરૂરી લાગ્યું ત્યાં અમને ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે પણ તેવાં સ્થળો જૂજ છે. એટલે અહીં મુદ્રિત રત્નાકરાવતારિકાના સંસ્કરણની શુદ્ધિનો પૂરો યશ ઉક્ત સંપાદક દ્વારા છે. પંજિકા અને ટિપ્પણીની શુદ્ધિમાં પણ પૂર્વસંસ્કરણનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો જ છે પણ અવતારિકાની સાથે પંજિકા-ટિપ્પણીના મુદ્રણમાં અમે તેની જૂની આજ્ઞતિને મહત્ત્વ ન આપતાં નવેસરથી જ તેનું સંશોધન અને સંપાદન મુદ્રિત ઉપરાંત હસ્તપ્રતોને આધારે કર્યું છે. કારણ, પૂર્વમુદ્રિત સંસ્કરણમાં માત્ર બે જ પરિચ્છેદ પૂરતાં તે પંજિકા-ટિપ્પણી છપાયાં હતાં જ્યારે અમારે તો પૂરી અવતારિકાનાં પંજિકા-ટિપ્પણી મુદ્રિત કરવા હતાં.

ગુજરાતી અનુવાદની વિશેષતા એ છે કે તે શબ્દરપરથી નહિ પણ અર્થને સારી રીતે વ્યક્ત કરે એવી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આથી અનેક સ્થળોએ તે શંકા-સમાધાનરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે અને અનેક સ્થળોએ વાદિપ્રતિવાદીના રપટ નિર્દેશપૂર્વક સંવાદશૈલી અપનાવી છે. છતાં પણ એ વાંચીને મૂળમાં કઠણ અને આલકારિક ભાષામાં લખાયેલ અવતારિકાને સમજવાનું સરલ બને એવી અનુવાદની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રયત્ન તો એવો કરવામાં આવ્યો છે કે વાચક ગુજરાતી ભાષાનું પુસ્તક વાંચતો હોય એવો ભાસ તેને થાય અને અનુવાદ છે એવી ખટક તેમાં ન થાય. આમાં કેટલે અંશે સફળતા મળી છે તેનો નિર્ણય તો વાચકો જ કરી શકશે.

પૂ. મહાવિજયજ્ઞએ અનુવાદનું કાર્ય તેમના પૂ. ગુરુભાઈ શ્રી વલ્લભવિજયજ્ઞની આગ્રાથી તેમના ગુરુવર્ધ શ્રી આચાર્ય વિજયનીતિસૂરિના સં. ૧૯૯૮માં સ્વર્ગવાસ પછી સં. ૨૦૦૬ના ખંભાત ચાતુર્માસમાં શરૂ કર્યું હતું. તેમાં શ્રી પં. જમીદાસ કેસરીચંદે તેમને રત્નાકરાવતારિકાના અભ્યાસ સાથે સાથે તેના અનુવાદનું કાર્ય કરવાની જે ભલામણ કરી હતી

તે નિમિત્ત બન્યું હતું. અનુવાદ થયા પછી શ્રી ૫ ઉમાશંકર દયારામ દ્વિવેદીની મદદથી તેની પુનરાવૃત્તિ વિ. ૨૦૧૩-૧૫માં તેમણે કરી હતી. અને છેવટે તે અનુવાદને અંતિમરૂપ આપવામાં એ જ આશયી બનતી સહાય તેમને કરી હતી. મુનિશ્રી મલયવિજયજીને આ કાર્યમાં આર્થિક સહાય ખુલાસાના શ્રી ઓસવાલ સંઘે અને શ્રી રમણલાલ દલસુખરામે તથા શ્રી શાંતિલાલ રાવચંદ્રભાઈ મહેતા અમરેલીવાળાએ કરી છે તેની સહર્ષ નોંધ લેવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણના નીચેના મુદ્રિત પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને તે માટે જે સંકેતો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

મુ પ્રમાણવત્ત્વાલોકાલકાર:—યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા અંક ૨૧-૨૨ વીર સવત ૨૪૩૭.

મુપા ઉપરના સંસ્કરણમાં આપેલા પાઠાન્તરોના નિર્દેશ માટે.

મુટિ ઉપરના સંસ્કરણમાં આપેલ ટિપ્પણો માટે

કુ૧ રત્નાકરાવતારિકાની પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરની નં. ૩૦૪૬ પ્રત. આના પત્ર ૨૬ થી ૮૦ છે પ્રતિ શુદ્ધ છે અને તે લગભગ ૧૮મા શતકમાં લખાયેલ છે અને તેના માર્ગિનમાં કોષ્ટકો ટિપ્પણી કરી છે

કુ૨ રત્નાકરાવતારિકાની જીર્ણપ્રત આ પ્રત ત્રુટક છે, પણ શુદ્ધ છે અને તેમાં માર્ગિનમાં ટિપ્પણી લખેલ છે કુલ પાના ૭૯ છે પ્રારંભનાં ત્રણ પાના નથી. ૫, ૬, ૭, ૮, ૩૪-૪૪, ૬૦-૬૭, ૭૦-૭૨ આટલાં પત્રો નથી આ પછી ઉક્ત સંગ્રહની નં ૮૮૭૦ છે આ પ્રતને ઉપરના આધી છે. પ્રતિ સ. ૧૬૪૧માં લખાઈ છે.

મુ પ્રમાણવત્ત્વાલોકાલકારસ્ય પરિચ્છેદદ્વયમ્—શ્રી યશોવિજય જૈનગ્રંથમાળા અંક ૫ વીર સ ૨૪૩૧ આના ટિપ્પણુ અને પંજિકા મુદ્રિત છે આનો રત્નાકરાવતારિકાનો પાઠ પૂર્વોક્ત ૧મા જણાવેલ સંસ્કરણની સમાન છે. એટલે આના પાઠાન્તરની નોંધ લીધી નથી પણ ટિપ્પણુ અને પંજિકાનાં પાઠાન્તરોની નોંધ મુ સંકેતથી લેવામાં આવી છે.

ક રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા—લવારની પોળના જૈન ભંડારની પ્રત ૧૬મી શતીના અઘાળે લખાયેલી છે અને તેના પત્ર ૪૨ છે. તેનો નં. ડા. ૩૪ પ્રત ૧૨ નં ૩૯૧ છે. પ્રસ્તુતમાં મુદ્રિત પંજિકા માટે આ પ્રત ઉપરથી પ્રેસ કોપી કરવામાં આવી છે.

કે૧ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકાની ડેલાના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત ડાબડા નં. બી ૩૯ પ્રત નં. ૧૭. આનાં પત્ર ૨૦ છે. લગભગ ૧૬મી શતીમાં લખાયેલ જણાય છે.

કે૨ રત્નાકરાવતારિકાપંજિકાની ડેલાના જૈન ઉપાશ્રયની પ્રત ડાબડા નં. બી. ૩૬, પ્રત નં. ૧૬ છે. પત્ર ૪૧ છે. અને ૧૭મી શતીમાં લખાયેલી જણાય છે.

ક રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા—આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના શ્રી મીર્તિમુખિના સંગ્રહની નં. ૫૩૫ છે. તેમાં પત્ર ૧૬ છે અને તે અત્યંત શુદ્ધ છે. સેઓ લેખન સંવત ૧૬૭૩ છે.

કે૨ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ ડેલાના જૈન ઉપાશ્રમના બંડારની છે અને તે સં. ૧૪૭૬ માં લખાયેલી છે. તેનાં પત્ર ૩૫ છે. તેનો ડા. નં. બી. ૩૯ પ્રત નં. ૧૫ છે. ટિપ્પનકની પ્રેસકોપી આ પ્રતને આધારે કરવામાં આવી છે.

કુ રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના પૂ. મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની નં. ૩૪૪૦ છે. તેના પત્ર ૧૧ છે અને તે અધૂરી છે. પ્રત અશુદ્ધ છે અને ૧૭ મી શતીમાં લખાયેલી જણાય છે.

કે રત્નાકરાવતારિકાટિપ્પનક— આ પ્રતિ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યા-મંદિરના દેવસૂરિ સમ્રહ ગત નં ૯૧૫૦ છે તેનાં પત્ર ૫૬ છે અને પત્ર ૨૨-૨૩ ભેગાં છે સ. ૧૯૫૭ માં લખાયેલી છે. અશુદ્ધ છે.

કે૪ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત ડેલાના ઉપાશ્રમના જ્ઞાન બંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં. બી ૩૯, પ્રત નં ૧૩ છે. તેના પત્ર ૧૧૪ છે આ પ્રતનો ઉપયોગ શંકિત સ્થાનો જોવા માટે કર્યો છે

કે૫ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રત પશુ પૂર્વોક્ત બંડારની છે અને તેનો ડાખડા નં. બી ૩૯, પ્રત નં ૧૪ છે તેના પત્ર ૬૯ છે. આનો ઉપયોગ પશુ શંકિત સ્થાનોના નિર્ણય માટે કર્યો છે.

કે૬ રત્નાકરાવતારિકા— ઉક્ત બંડારની ડાખડા નં. ૬૬ પ્રત નં. ૬૩ છે. તેનાં પત્ર ૪૦ છે. આનો પશુ ઉપયોગ માત્ર શંકિત સ્થાનો માટે કરવામાં આવ્યા છે.

કે૭ રત્નાકરાવતારિકા— આ પ્રતિ પશુ ઉક્ત બંડારની છે અને તે ડા. ૬૬, પ્રત નં. ૫૭ છે. તેના પત્ર ૧૧૯ છે. આનો પશુ ઉપયોગ શંકિત સ્થાનો જોવા પૂરતો કર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકા માત્ર જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને જ ઉપયોગી છે એમ નથી પણ મધ્યકાલના ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના જે વિકાસ થયો હતો તે વિકાસને યોગ્ય રીતે આ ગ્રન્થ આવરી લે છે. તે દૃષ્ટિએ ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને આ ગ્રન્થ ખૂબ જ ઉપયોગી હોવા ઉપરાંત અનિવાર્ય પણ છે.

પ્રમાણ્યત્વત્વાલોકના લેખક આચાર્ય વાદી દેવસૂરિ સિદ્ધરાજની સલાના વિદ્વાન પંડિત-રત્ન હતા. તેમણે પોતાના સમય સુધીમાં વિકસિત ભારતીય ન્યાયને નજર સમક્ષ રાખીને જૈન ન્યાયના સૂત્રાત્મક આ ગ્રન્થની રચના કરી અને સ્યાદાદરત્નાકર નામની તેની અતિ વિસ્તૃત દીકા પશુ પોતે જ રચી. તેઓનો જન્મ વિ. ૧૧૪૩ (ઈ. ૧૦૮૬)માં થયો. તેમણે મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે વિ. ૧૧૫૨ (ઈ. ૧૦૯૫)માં દીક્ષા લીધી અને અને તેમને દીક્ષાનામ રામચન્દ્ર આપવામાં આવ્યું. તેઓ વિ. ૧૧૭૪ (ઈ ૧૧૧૭)માં સૂરિપદને પામ્યા અને ત્યારથી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. અને પ્રખર વાદી હોઈ તેઓ વાદી દેવસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. ૧૨૨૬ (ઈ. ૧૧૬૯)માં થયો.

વાદી દેવસૂરિનો સ્યાદાદરત્નાકર ખરેખર વાદોનો રત્નાકર જ છે. અતિ વિસ્તૃત એ ગ્રન્થમાં પ્રવેશ માટે આચાર્ય શ્રી રત્નપ્રભ, જેઓ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા, તેમણે રત્નાકરાવતારિકા નામે લઘુ દીકાની રચના કરીને તેમાં પ્રવેશનો માર્ગ સરલ કરવા પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમની

આલંકારિક ભાષાને કારણે અને સંક્ષેપમાં વિષય પ્રતિપાદનને કારણે તે ગ્રંથ પણ ગહન જ યતી ગયો છે. આથી તેના વિવરણ માટે તેના ઉપર પંજિકા અને ટિપ્પણુક લખાયાં છે.

આચાર્ય રત્નપ્રભે સ્પાઠાદરનાકરના નિર્માણમાં વારી દેવસૂરિને સહાયતા કરી હતી તેવો ઉલ્લેખ સ્વયં આચાર્યે કર્યો છે આથી તેઓ તેમના સમકાલીન જ છે એમાં સંશય નથી.

રત્નાકરાવતારિકાની પંજિકાના લેખક આચાર્ય રાજશેખર છે તેઓ અભયદેવસૂરિ મલ્લધારીના સંતાનીય તિલકસૂરિના શિષ્ય હતા તેમણે સં ૧૪૦૫ માં પ્રયંધકાવની રચના કરી છે અને સ. ૧૪૧૦ માં શાંતિનાથ ચરિતનુ સંશોધન કર્યું છે. આથી તેઓની પંજિકાને રચના સમય પણ એ વર્ષોની આગળ પાછળ હોવો જોઈએ. આ રાજશેખરની આજ્ઞાથી જ ગુણચંદ્રના શિષ્ય જ્ઞાનચન્દ્રે રત્નાકરાવતારિકાનું ટિપ્પણુ રચ્યું છે આથી તેઓ પણ રાજશેખરના સમકાલીન યુવા સિદ્ધ થાય છે.

ઉક્ત મૂળકાર સહિત ચારે લેખકો વિષે તથા ગ્રંથના વિષય વિષે પ્રસ્તુત ગ્રંથના અતિમ ભાગમાં વિશેષ વિવેચન કરવા વિચાર રાખ્યો છે આથી અહીં આટલાથી સંતોષ મानीએ છીએ.

આ પુસ્તકના મુદ્રક સંશોધનમાં શ્રી પ આશ્રાલભાઈએ સહાય કરી છે તે બદલ આભાર માનવામાં આવે છે અને વિદ્યામંદિરના પ્રમુખ શ્રી કરનુરભાઈ લાલભાઈએ મુનિશ્રી મલ્લયવિજયજીને અનુવાદ જોયો અને એ યામતમાં યોગ્ય ભાગમણુ કરી તેથી આ કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો છે આ પ્રકારે તેઓશ્રી પણ આ પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બન્યા છે તે બદલ તેમને આભાર માનવો જરૂરી છે.

લા. દ. વિદ્યામંદિર

અમદાવાદ

૫-૧૧-૬૫

હલમુખ માલવણિયા

संकेतसूची

क	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसग्रह	प्रवाज० }	प्रमाणवार्तिकालकार	अथवा
का०	कारिका	प्रवाभा० }	प्रमाणवार्तिकभाष्य	
का० वि० वि०	काशी विश्व विद्यालय	प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपश्रुति,	का.
गा०	गाथा		वि. वि	
जैमि०	जैमिनीयदशान	मीश्रो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिक	अभाव-
हे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय		परिच्छेद	
हे १-७	..	„ अर्था०	„ अर्थापत्तिपरिच्छेद	
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह	„ उप	„ उपमानपरिच्छेद	
तत्त्वपं०	तत्त्वसंग्रहपत्रिका	मु	मुद्रित रश्माकरावतारिका संपूर्ण	
तन्त्रो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक		तथा केवल परिच्छेदद्वय, यशो-	
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी. जाय- स्वाल इन्स्टीट्यूट	मुटि	मुद्रितगत टिप्पणी	
न्यायकण्ठली	प्रशस्तपादभाष्यटीका, वाराण- सेय संस्कृत विश्वविद्यालय	मुपा	मुद्रितगत पाठ्यन्तर	
न्यायकु०	न्यायकुमुदचन्द्र	ल	हस्तप्रति-लक्षारनी पोल-जैन- उपाश्रय ज्ञानभण्डार	
न्यायाटि०	न्यायावतारवार्तिकद्वितीय टिप्पण	वाक्य०	वाक्यपदीय	
परि०	परिच्छेद	विशेषा०	विशेषावश्यकभाष्य-मलधारी हेमचन्द्रकृतटीका	
परीक्षा	परीक्षामुल	वैशे०	वैशेषिकदर्शन	
पु०	हस्तप्रति मुमिराजश्रीपुण्य- विजयजीसंग्रह	श्लो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक प्रत्यक्ष- परिच्छेद	
पृ०	पृष्ठ	सू०	सूत्र	
प्रमीमा	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण, सिधी सिरीज	स्थार०	स्थादादरत्नाकर	
प्र० वा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनदिटीका के. पी. जायस्वाल इन्स्टीट्यूट	हेतु०	हेतुबिन्दुटीका	
		हेतुभा०	हेतुबिन्दुटीकाश्लोक	

विषयानुक्रमः

(१) प्रमाणस्वरूपनिर्णयो नाम प्रथमपरिच्छेदः ।

पृ० १-१२२

१ मङ्गलाचरणम्	पृ० १	१२ सन्निकर्षाद्विप्रामाण्यम्	४३
२ स्याद्वाचरत्नाकरस्य वैशिष्ट्यम्	४	१३ प्रमाण व्यवसायात्मकम्	४५
३ उपकार्यपकारिस्मरणम्	६	१४ समारोपलक्षणम्	६३
४ भगवतो महावीरस्यातिशयाः	६	१५ विषययलक्षणम्	६४
५ अपकारिण स्मरणम्	९	१६ संशयस्वरूपम्	७५
६ आदिवाक्योपन्यासः	१३	१७ अनप्यवसायनिरूपणम्	७५
७ शब्दार्थसंबन्धविचारः	१६	१८ शून्यवाद्	७६
८ आदिवाक्योपन्यासप्रयोजनम्	२६	१९ जगद्वाद्	९३
९ आदिवाक्योपन्यासे अनेकान्तः	२९	२० स्वसंवेदननिरूपणम्	९९
१० प्रमाणलक्षणम्	३०	२१ प्रामाण्याप्रामाण्यस्वरूपम्	१०९
११ ज्ञानस्य प्रामाण्यम्	४२	२२ प्रामाण्याप्रामाण्यबोद्धव्यत्तिहासि- विचारः	११०

(२) प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयपरिच्छेदः ।

१२३-२२०

१ प्रमाणमेदनिरूपणम्	१२३	९ अवग्रहादेर्भेदाभेदः	१६२
२ प्रमाणद्वैविध्यसमर्थनम्	१२५	१० अवग्रहादिक्रमः	१६४
३ प्रत्यक्षविचारः	१३३	११ पारमार्थिकप्रत्यक्षनिरूपणम्	१६५
४ सांख्यवहारिकप्रत्यक्षविचारः	१३४	१२ तमसोऽभावस्वनिराकरणम्	१६०
५ चाक्षुषेन्द्रियाप्राप्यकारित्वविचारः	१३५	१३ छायायाः भावरूपत्वम्	१८७
६ श्रोत्रप्राप्यकारित्वविचारः	१५५	१४ सर्वज्ञत्वसंसिद्धिः	१८८
७ सांख्यवहारिकप्रत्यक्षभेदाः	१६०	१५ ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वनिरासः	१९९
८ अवग्रहादिस्वरूपनिरूपणम्	१६०	१६ केवलिनः कवलाहारसिद्धिः	२११

(३) टिप्पणानि

२२१

(४) स्याद्वाचरत्नाकरविश्लेषणानां समाप्ताः ।

२३३

अहम्
वादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकास्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका

रत्नाकरावतारिका

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितश्रीज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां
मुनिश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादेन च समन्विता ।

- ११ सिद्धये वर्धमानः स्तात् ताम्रा यन्नस्वमण्डली ।
प्रत्यूहशलभप्रोपे दीप्रदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥
यैरत्र स्वप्नमया दिगम्बरस्यापिता पराभूतिः ।
प्रत्यक्षं विबुधानां जयन्तु ते देवसूरयो नव्याः ॥ २ ॥
स्याद्वादमुद्रामपनिद्रभक्त्या क्षमाभृतां स्तौमि जिनेश्वराणाम् ।
सन्न्यायमार्गानुगतस्य यस्यां सा श्रीस्तदन्यस्य पुनः स दण्डः ॥ ३ ॥

मुनिराजश्रीमलयविजयकृतगूर्जरानुवादः ।

ॐ नमः पार्श्वनाथाय शङ्खेश्वराय तायिने ।
विघ्नघातविघाताय शिवसौख्यप्रदायिने ॥ १ ॥
रैवत-चित्रकूटादिप्राचीनजीर्णशीर्गतीर्थानाम् ।
उद्धारः कृतो येन नौमि तं नीतिसूरीशम् ॥ २ ॥
श्रीदेवसूरिनिर्मितप्रमाण-नयतत्त्वालोकाग्रन्थस्य ।
रत्नाकरस्यावतारिकाऽऽख्याऽन्वर्थाऽधीता व्याख्या च ॥ ३ ॥
तदनुभवस्पृत्यर्थं बालजनहितकाम्यया मया तथा ।
गूर्जरभाषाबद्धोऽनुवादो मलयेन तन्यते ॥ ४ ॥

§ ૧ વિમ્નરૂપ પતંગિયાઓને બાળવામા જેમના લાલનખની મંડળી તેજસ્વી દીપશિખા જેવું કાર્ય કરે છે, તે શ્રી વર્ધમાનસ્વામી સિદ્ધિને માટે થાઓ. ૧

જેમણે વિદ્વાનોની સમક્ષ સ્વપ્રભાથી દિગમ્બરાચાર્યને પરાભૂતિ આપી તે નવ્ય દેવસૂરિ જયવંતા હો. ૨

ક્ષમાશીલ જિનેશ્વરોની સ્યાદ્વાદમુદ્રાની અપ્રમત્તભાવે હું ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરું છું. સ્યાદ્વાદમુદ્રાની આણુમા રહેનાર સન્ન્યાયમાર્ગને અનુસરનાર પુરુષને તે મુદ્રા શોભાસ્પ છે અને અન્યને માટે દંડસ્પ છે ૩

શ્રીરાજશેષરસુરિકૃતા પઞ્જિકા ।

વહન્તાશ્ચૈશનાયા પાતુ વ. પ્રથમો જિન. ।

પરમ્મદ્વપ્રકાશના વર્ણિકામિવ દર્શયન્ ॥૧॥

જયન્તુ ગૌતમાદ્યાસ્તે યેડપવર્ગ ગતા અપિ ।

શાસ્ત્રરૂપેણ દેહેનોપકુર્વન્તિ ૧ જગન્નયપિ ॥૨॥

૧નન્દન્તિ ગુરવોડ્માકં ચાત્સત્યામૃતસિન્ધવઃ ।

મલધારિગણાધીશા શ્રીશ્રોતિલકસૂરય ॥૩॥

સ્યાદ્વાદરત્નાકર ક્વચિન્તિ તર્કો મહત્તમ ।

વાદિક્વન્દારકશ્રીમદ્દેવસૂરિવિનિમિત ॥૪॥

શ્રીદેવસૂરિશિષ્યેન્દ્રૈઃ શ્રીરત્નપ્રભસૂરિભિ ।

તત્ર ટીકા લઘુશ્લોકે રત્નાકરાવતારિકા ॥૫॥

પ્રન્થસ્યૈતસ્ય ભાગૌ દ્વૌ સુગમાવન્તરાન્તરા ।

ભાગાસ્ત્રયસ્તુ વિષમા પ્રાયશો મન્દમેષસામ્ ॥૬॥

જતોઽહ વિશ્વૈર્તિ તત્ર કર્તુમિચ્છામિ કિન્ચન ।

તનોતુ ૧મયિ સાન્નિધ્ય શ્રીમતી ભાષિતેશ્વરી ॥૭॥

વ્યાકર્યેયપદમિત્યન્તં તદ્વ્યાક્યાન તુ તત્પુર ।

અથ એવ ક્ષમ શાસ્ત્રે સર્વત્રાસ્મિન્ ભવિષ્યતિ ॥૮॥

આગ્રાય પુસ્તકં યેઽત્ર સર્વજ્ઞાઃ સ્યુર્જયન્તિ તે ।

કિન્ચિજ્ઞજનબોધેન સફલીઽયં મમ ધમ. ॥૯॥

પન્થારમ્મે શિષ્ટસમયપરિપાલનાય પ્રન્થકુદ્દેવ-ગુરુ-સિદ્ધાન્તાના કમાન્નમસ્કારાન્નાહ—

સિદ્ધયે ધર્મમાનઃ સ્તાત્ તાપ્ત્રા યન્નલ્લમણ્ડલી ।

પ્રત્યૂહશ્ચલમ્પ્લોષે વીપવીપાક્કુરાયતે ॥

સિદ્ધયે इति मोक्षाय प्रारिप्सितकार्यसमामिलक्षणायै वा । प्रत्यूहा विप्राः, प्रतिकूला कदाच ।
वीपवीपाक्कुरायते इति १वर्तमाननिर्देश सामिप्रायः । तदातनी भगवतो नल्लमण्डली इदानीं

૧ જગન્નયપિ લ । ૨ નદ૦ લ । ૩ મમ સા૦ લ । ૪ વર્તમાનામિ૦ લ ।

यावद् दीप्रदीपाङ्कुरायते । 'दीप्रश्च दीपस्य राश्रावेव, शालभण्डोवक्ष्य प्रायेण तदैवेति रात्रिसत्कदीपा-
क्षेपः, तस्य च माङ्गलिक्याय जायमानत्वात् ॥

यैरत्रेत्यादि देवसुरयो बृहस्पतय पूज्यत्वाद् बहुवचनम् । स्वप्नप्रभया स्वकान्तया । दिशो
चाम्बरस्य च परा प्रकृष्टा भूतिः प्रकाशलक्षणार्पिता । एतच्चापूर्वम् । तेषां हि एतावत् सामर्थ्यं
न विद्यते । स्वप्नप्रभयेति प्रतिभया दिगम्बरस्येति कुमुदचन्द्रस्य पराभूतिरिति पराभवः ।
विबुधानामिति विदुषा देवानां च । नव्या इति स्तुत्या, अथ 'च नूतना' ।

पण्डितश्चीज्ञानचन्द्रकृत टिप्पणम् ।

एकान्तमसमातङ्गसिंहमभ्युदयालयम् ।

प्रणिपत्य जिनं वीरं सर्वसम्पत्तिकारणम् ॥१॥

गुरुपदेशतः सम्यक् ज्ञान्वा शास्त्रार्थनिर्णयम् ।

रत्नाकरावतारिकाटिप्पणं रचयाम्यहम् ॥२॥

इहेष्टदेवतानमस्यानन्तर सुधियो विधेयमारमेरन् । श्रीरत्नप्रभाचार्य ईहितार्थसिद्धये विघ्नविनाश-
कोपशान्तये चादौ श्लोकत्रयं रचितवान् सिद्धये इत्यादि । वर्द्धयति गर्भावतीर्णो जनकसदने राष्ट्रादि-
गज-नुरगादिसमृद्धिं विस्तारयतीति वर्द्धमानः । सिद्धये ऐहिकसर्वार्थसम्पत्तये मोक्षाय च । अनेन
वचनातिशयो भगवत प्रकटीचके । नहि सद्गुरुपदेशमन्तरेण सिद्धिः स्यात् । अनेनैव ज्ञानाति-
शयो बलादाक्षित एव । यतो ज्ञानमन्तरेण न सिद्धधुपदेशः सम्भवति । ज्ञानातिशयेन आपायाप-
गमातिशयः प्रसभमभिहितः, तदविनाभाविवत्वात् । वर्द्धते चतुर्जिह्वादिशयैरशोकवृक्षमहाप्रातिहार्यैः
समृद्धियुक्तो भवतीति व्याख्यया पूजातिशयोऽप्याविधके । शास्त्रादौ हि भगवतश्चत्वारोऽतिशया वर्ण-
नीयाः शास्त्रकारेणात्मनश्चतुरतिशयसिद्धयर्थम् । श्लोकोत्तरपादद्वितयेन जैनमतानुगानामपि जिनपतिपद-
प्रसादतोऽपायापगमत्व सूचयाचके । दीप्रदीपाङ्कुरायते इत्यनेनैतच्छास्त्राध्ययनकारिणामन्तेवासिनां
मोहध्वान्तविनाशः सूचितः ॥१॥

यैरत्रेत्यादि । यैः स्वप्नप्रभया निरुपाधिप्रसूया दिगम्बरस्य क्षपणककुमुदचन्द्रस्य विदुषां
समक्ष पराभूतिः पराभवो दत्त राजसमाजे महाराजाधिराजजयसिंहदेवसमक्षं जित इत्यर्थः । नव्या
इति शुक् स्तुती । नवनं नवस्तवस्तमर्हन्तीति नव्याः । अथ च नव्या मनुष्यावतारत्वाद् नवीना
बृहस्पतयः, बुद्धिवैभवेन तत्समानत्वात् । वाचस्पतिना हि स्वकान्तया दिगम्बरस्य महेश्वरस्य परा
प्रकृष्टा भूतिः ऋद्धिः समर्पिता, ईश्वरस्य देवरूपत्वाद् बृहस्पतेश्च देवगुरुत्वाद् । गुरुणा हि समृद्धिर्दीयते
भक्तजनस्य । अथ च बृहस्पतिना नास्तिकमतप्रसिद्धशास्त्रसुप्रचारेण देवानां प्रत्यक्षं भस्म समर्पितम् ।
नास्तिकेन हि न मन्यते शिवः । भस्मसमर्पणमतस्तस्योचितम् ॥२॥

स्याद्वादेत्यादि । अपनिवृत्तभक्त्येति मिरतिशयमत्तया । स्याद्वादमुद्रां स्याद्वादमार्गम् ।
अन्येषामपि क्षमाभृतां राज्ञां मुद्रा जनैः स्तुयते । अथ च क्षमाभृतां विन्ध्यादीनां पर्वताना-
मुच्छृङ्खलमुच्छ्वसितुमारुग्णानां मुद्रा मर्यादा वर्ण्यते । मुद्रेतिपदं वावदृक्त्वादव्यपाकरणेन साभिप्रायम् ।
यस्यामिति स्याद्वादमुद्रायाम् । सन्न्यायेति सत्कर्तृपद्धतिमाश्रितस्य स्येति स्याद्वादमुद्रा । श्रीः सर्वेश्वर-
हेतुर्भवति, वादचत्वरैः जयसिद्धिमाप्नोति । अथ च साऽनिर्वचनीया श्रीः परमपदप्राप्तिलक्षणा ।

તત્ત્વન્યસ્યેતિ સ્યાદ્વાદમુદ્ધાવ્યતિરિક્તસ્ય । સ એવેતિ સત્તર્કમાર્ગ એવ દુષ્કઃ સ્યાત્, તસ્ય પરાજયપાત્ર-
ત્વાત્ । અથ ચ સંસારપતનલક્ષણો દુષ્કઃ । અસ્ય વશ્યમાળશાસ્ત્રસ્ય 'સ્વામિમતસ્વાદ્વાદમતમવસ્થાપયિતું
પરામિત્રેતૈકાન્તમતમત્યસિનુમેષ પ્રચિક્ષિતત્વાદાદૌ 'સૂચાનિમિત્ત શ્લોકોત્તરાદૈમેતદુપન્યસ્તમ્ ॥૩॥

૬૨ इह हि लक्ष्यमाणाश्रोदीयोऽर्थाक्षणाक्षरक्षीरनिरन्तरे, तत इतो दृश्यमान-
स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतङ्ग तरङ्गभङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजने, अतुलफलभर-
भ्राजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेदसन्दोहशाद्वलासन्नकानननिकुञ्जे, निरुपम-
मनोषामहायानपात्रव्यापारपरायणपूरुषप्राप्यमाणाप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे, क्वचन वचनरचना-
नवयगधपरम्पराप्रवालजालजटिले, क्वचन मुकुमारकान्तालोकनीयास्तोकश्लोकमौक्तिक-
प्रकरकरम्बिते, क्वचिदनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोदामदूषणाद्रि-
विद्राव्यमाणानेकतीर्थिकनकचक्रचक्रवाले, क्वचिदपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्भूतमाना-
समानपाठीनपुच्छच्छटाऽऽच्छोटनोच्छलदतुच्छगीकग्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डच्छ-
मत्कारे, क्वापि तीर्थिकप्रन्थप्रन्थिसार्थसमर्थकदर्शनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमान-
प्लवमानज्वलमणिफणीन्द्रभीषणे, सहृदयसैद्धान्तिककार્त्तिकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुवि-
हितसुगृहीतनामधेयास्मदगुरुश्रीदेवसूरिभिर्विरचिते स्याद्वादगत्नाकरे न खलु कतिपयतर्क-
भाषातीर्थमजानन्तोऽपाठीना अधीवराश्च प्रवेष्टुं प्रभविष्णवः, इत्यतस्तेषामवतारदर्शनं
कर्तुमनुरूपम् । तच्च संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्शमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽपि समासतः
सूत्राभिधेयावधारणं विना न, इति प्रमाणनयतत्त्वालोकाल्प्यतःसूत्रार्थमात्रप्रकाशन-
परा रत्नाकरावतारिकानाम्नी लघीयसी टीका प्रकटीक्रियते ॥

§ ૨ [આચાર્ય વાદી દેવસૂરિએ 'પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક' નામના સૂત્રઅન્યની
રચના કરી હતી અને તેમણે પોતે જ તેની 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર' નામની ટીકા પણ
રચી હતી. છતાં દેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ ઉક્ત સૂત્રઅન્યની પ્રસ્તુત
લઘુટીકા 'રત્નાકરાવતારિકા' નામે શા માટે રચી એ બતાવવા પ્રારંભમાં 'સ્વાદ્વાદ-
રત્નાકર'ની મહત્તાનું વર્ણન તેમણે સમુદ્રના રૂપકથી નીચે પ્રમાણે કર્યું છે-]

(૧) જે લક્ષણાથી જ્ઞાત થતા ગંભીર અર્થ અને નિર્દોષ શબ્દરૂપ જલથી
પરિપૂર્ણ છે,

(૨) જેમાં સ્વાદ્વાદની મહામુદ્રાથી અંકિત એવા સર્વત્ર દૃશ્યમાન સહસ્ર
પ્રમેયરૂપ જિએ ઊછળતા તરંગોના નર્તનનું સૌન્દર્ય છે,

(૩) જેના સંનિધાનમાં, સર્વોત્તમ કુળોના સંભારથી શોભાયમાન એવાં
અનેક આગમરૂપ અગમ-વૃક્ષોને કારણે મનોહર તેમ જ સારસંપન્ન અનેક
પરિચ્છેદ નામક પ્રકરણરૂપ હરિયાળાં વનોનાં નિકુંજે છે,

(૪) જેમાં અસાધારણ પ્રતિભારૂપ મહાયાન-મોટા વહાણોથી વહાણુવહું
ખેડનાર પુરુષોને પ્રાપ્ત થાય એવાં અપ્રાપ્તપૂર્વ વિશિષ્ટ રત્નો છે,

૧ સ્વામિમતસ્ય સ્યા' મુ । ૨ સૂચાનિ' મુ ।

(૫) જે કયાંઈક કયાંઈક નિર્દોષ હૃદયંગમ ગદ્યમથી વચનરચનાની પરંપરાત્મક પરવાળાંની લતાથી વ્યાપ્ત છે,

(૬) જે કોઈ કોઈ સ્થળે સુકુમાર, કાન્તિવાળા અને દર્શનીય એવાં અનેક પદ્યરૂપ મોતીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત છે,

(૭) જેમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અનેકાન્તવાદને આધારે કલ્પિત એવા અનેક વિકલ્પરૂપ કલ્પલોકોથી ઉઠાવાયેલ મહાર્પણરૂપ પર્વતોથી નસાડાતું એવું અનેક તીર્થિકરૂપ મગરોતું મંડલ છે,

(૮) જેમાં કોઈ કોઈ સ્થળે અન્યકાર દ્વારા ઉપસ્થિત કરાતા એવા નિર્દોષ અનુમાનના કથનથી વ્યાકુળ થઈ ઊછળી ઊઠતા અસાધારણ પ્રતિવાદીરૂપ મહા-મત્સ્યના પુરછોના પછડાટથી ઊછળતા જલબિન્દુનો સંપર્ક થવાથી અર્થાત પ્રતિવાદી દ્વારા હાથપગના પછડાટ સાથે તેમના મુખમાંથી નીકળતા શ્વંકના બિન્દુઓનો સંપર્ક થવાથી વિદ્વાન સભ્યોત્તરૂપ સૂર્યમંડલમાં સમાવેલા હાસ્યરૂપ પ્રચંડ છમત્કાર અનુભવાય છે,

(૯) જે કોઈ કોઈ સ્થળે અન્ય દર્શનિકોના અન્યગત મર્મસ્થાનોની સચુક્તિક વિડખના કરીને પછી ઉપસ્થિત કરાયેલ અન્યકારના વક્તવ્યને કારણે, ચચળ દીપક જેવા તેમ જ ઊંચેનીચે થતા એવા પ્રકાશમાન મણિને ધારણ કરનાર સર્પરૂપ વાદીન્દ્રોથી ભયંકર છે,

—એવા ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ નામના અન્યની રચના, પોતાના જ પ્રમાણનય-તત્વાલોક’ નામના સૂત્રઅન્યની ટીકારૂપે અમારા ગુરુ શ્રી દેવસૂરિએ કરી છે, જેઓ સાહુદય, સૈદ્ધાન્તિક, તાર્કિક, વૈયાકરણ, કવિચક્રવર્તી, શાસ્ત્રાનુસાર આચરણ-વાળા ડોઈ સ્મરણ કરવાયોગ્ય છે

તે સ્વાદ્વાદરત્નાકરમાં કાઈક તર્કની પરિભાષારૂપ તીર્થ—એવાવારથી અભણ, અભણ તથા પ્રતિભારહિત પુરુષો પ્રવેશ કરવા સમર્થ બનતા નથી. તેથી તેવાઓને પ્રવેશ માટે અવતારદર્શન—માર્ગદર્શન કરાવવું ઉચિત છે. પણ તેવું અવતાર દર્શન શાસ્ત્રના શરીરનો—સ્વરૂપનો સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યા વિના શક્ય નથી. અને તે વિચાર પણ સૂત્રઅન્યના અભિપ્રેય—પ્રતિપાદ્ય વિષયના નિશ્ચય વિના સંભવતો નથી. આથી ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ના સૂત્રરૂપ મૂળ અન્ય ‘પ્રમાણનય-તત્વાલોક’ના માત્ર અર્થનું પ્રકાશન કરનાર આ ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુ ટીકાની રચના કરવામાં આવે છે.

(૧૦)—**આગમાભિરામત્વાદિ** । ‘આગમાભિરામકાનનપક્ષે આગમા’^૧દ્વક્ષાસ્તૈરભિરામમ્ । **અસમાનપાટીનેતિ** અવરિમિતા અથવાડસમાના લોપ્યમાના યે પાટ્ટોના । **તીર્થિકમ્પ્રત્યગ્પ્રત્યીતિ** પ્રત્યયો વિષમસ્થાનાનિ । **અનુરૂપમિતિ** શુક્લમ્ । **સોડપીતિ** શાસ્ત્રશરીરપરામર્શઃ ॥

(ટિં.)—**ક્વચિદ્વપગતેત્યાદિ** । **અસમાના** ગુસ્તરા લક્ષણયા પરતીર્થિકાસ્તેષાં **પુચ્છ-ચ્છટાચ્છોટનેન** લક્ષણયા કરાસ્કાલ્માદિપૂર્ષ સાહજ્ઞરવાક્યેન **ઉચ્છલ્લન્નિરુલ્લસન્નિઃ પ્લેષૈ-**

રૂપયમાનો માર્ત્તેન્દ્રમચ્છલે લક્ષણયાડનવશવિદ્યાવિનોદતેજસ્વિદ્વજ્જનચક્રે હ્રમત્કાર સ્વમત્કારો યત્ર । ન સ્તલ્વિતિ । અપાઠીનાઃ પઠન્તોતિ પાઠિનોઽધ્યયનકારિણો લેક્ષશાલિનસ્તેષામિના. સ્વામિનઃ, પશ્ચાન્નવા સમ્બન્ધઃ । અધોવરા । इति न धिया बुद्धया वरा ये पाठीनाः । સહસ્રદપ્ત્રા મહામત્સ્યા યે ચ ધીવરાઃ કૈવર્ત્તીપુત્રાઃ સમુદ્રે તીર્થમવતાર વિદાવકુઃ ત ઇવાન્તઃપ્રવેષ્ટુ- મુચિતા નાન્યે । તેષામિતિ । અપાઠીનાનામધોવરાણા ચ તીર્થદર્શનમ્ । તચ્ચેત્મવતારદર્શનમ્ । સોડપીતિ શાસ્ત્રશરીરપરામર્શઃ । સૂત્રામિધેયેતિ । સૂત્રાર્થાવધારણમન્તરેણ નોપપન્તે इति शेषः । તત્સૂત્રેતિ સ્વાદ્વાદરત્નાકરસૂત્રાણામર્થમાત્રપ્રકટયિત્રી ।

§ ૧ તત્ર ચેહ યત્ર ક્વચિદપિ પ્રવર્તમાનસ્ય પુરુષત્વામિમાનિનોડનેકપ્રકારતત્તદગુણ- દોષદર્શનાઽઽહિતસંસ્કારસ્યાઽદ્વાય દ્વયે સ્મૃતિકોટિમુપદૌકનીયા ભવન્યુપકારિણ, અપકારિણશ્ચ, વિશેષતો યે યત્ર તદભિમતતત્વાવધારણેનાઽઽરિરાધયિષિતાઃ, તદુપહિત- દોષાપસારણેન પરાચિકીર્ષિતાશ્ચ । દ્વયેઽપિ ચામી દેધા-પરાપરમેદાત્, વાઘ્યાન્તરઙ્ગ- મેદાચ્ચ, इत्यस्मिन् प्रमाणनयतत्त्वपरीक्षाप्रवीणे પ્રક્રમે કૃતજ્ઞાસ્તત્રભવન્તસ્તેષાં પ્રાગેવ સ્મૃતયે શ્લોકમેકમેનમચિકીર્તન—

રાગદ્વેષવિજેતારં જ્ઞાતારં વિશ્વવસ્તુનઃ ।

શક્રપૂજ્યં ગિરામીશં તીર્થેશં સ્મૃતિમાનયે ॥૧॥

§ ૧ આ લોકમા જેને પોતાના પુરુષાર્થ માટે અભિમાન હોય અને જે નાના પ્રકારના તે તે વસ્તુના ગુણ અને દોષોના દૃઢ સંસ્કારવાળો હોય તે પુરુષ ગમે ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરે પણ ઉપકારી અને અપકારીનું તત્કાળ સ્મરણ કરવું તેને માટે આવશ્યક થઈ પડે છે.

અને વિશેષતઃ અન્યની આદિમાં તો, જેમના તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને આરાધના કરવાની ઇચ્છા છે એવા ઉપકારીનું અને તે તત્ત્વ નિર્ણયમાં અપાયેલ દોષો દૂર કરીને જેમનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છા છે એવા અપકારીનું સ્મરણ આવશ્યક છે.

આ ઉપકારી અને અપકારી બન્ને બપ્પે પ્રકારના છે.

ઉપકારીના ૧ પર (તીર્થ કર), અને ૨ અપર(ગૌતમ ગણધરથી લઈ સ્વગુરુ સુધીના) એ બે લેહ અને અપકારીના ૧ બાહ્ય (એકાન્તભાનાસારી સૌગત આદિ)અને ૨ અંતરંગ-(કામ આદિ પદ્ધર્ગ)-એ બે લેહ છે.

આથી પ્રમાણુનયતત્ત્વની પરીક્ષામાં પ્રવીણ એવા આ પ્રકરણ-અન્યના પ્રારંભમા જ સર્વ પ્રથમ તે ઉપકારીઓ અને અપકારીઓના સ્મરણાર્થે કૃતશ પૂજ્ય- પાઠ વાદી દેવસૂરિએ આ એક શ્લોકની રચના કરી છે—

—રાગદ્વેષના વિજેતા, સર્વપદાર્થના જ્ઞાતા, ઇન્દ્રોને પણ પૂજ્ય તથા વાણીના સ્વામી-નિયામક એવા તીર્થેકર ભગવાનનું હું સ્મરણ કરું હું.

(૫૦)— અહ્યાયેતિ શ્વેત્યેવ । હ્રયે इति पुरुषाः ॥

(ટિ૦) યથેતિ પ્રમેયાદૌ । પ્રવર્તમાનસ્યેતિ પ્રમાતુઃ । પુરુષત્વમાત્મન્યભિમન્યતે પુરુષત્વાભિમાની નત્ય । સ્મૃતીતિ સ્મરણાગ્ર નેયાઃ । વિદ્યોષત્ત્વમિતિ યે ઉપકારિણોડપકારિણશ્ચ । યથેતિ શાસ્ત્રારમ્ભાદિકાર્યે । તદ્ભિમતેતિ ઉપકાર્યમીદૃતત્વસ્ય સંસ્મરણેનારાધાયિતુમિદ્ધાઃ, તદુપદૃતિતિ અપકાર્યુત્પાદિતદોષતિસ્કારેણ તિરસ્કર્તુમભિલષિતા । પરાપરેતિ ઉપકારિણો દ્વિવિધાઃ । તત્ર પરે તીર્થકુરાઃ । અપરે ગૌતમપ્રભૃતયો ગણધરા નિઝસત્વગુરુપર્યવસાનાઃ । અપકારિણસ્તુ બાહ્યા એકાન્તમતાનુસારિણઃ સૌગતાદયઃ । અન્તરજ્ઞાશ્ચ કામાદિષડ્વર્ગઃ । યદુક્તમ્ -

‘કામ. ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ માનો હર્ષો મદસ્તથા ।

અન્તરજ્ઞારિષદ્વર્ગઃ સર્વેષામપિ કીર્તિતઃ ॥૧૧॥”

પ્રક્રમે ઇતિ પ્રમાણ-નયતત્વાલોકાલ્પ્યસૂત્રવ્યાખ્યારમ્ભે । તત્રમગવન્ત ઇતિ પૂજ્યાઃ શ્રીદેવસૂરયઃ । ‘તત્રમગવાન્ મગવાનિતિ શબ્દો દ્વદ્વૈઃ પ્રયુજ્યતે પૂજ્યે’ ઇતિ વચનાત્ । તેષામિતિ દ્વેષોપકારિણામપકારિણા ચ મયા તદ્વપતિરિકા સ્મૃતિર્ન વિતન્યતે । યતસ્તત્કૃતમેવ સૂત્રમત્રાપિ સમાસતો વિમિશ્યતે । અચિકીર્ત્તનિતિ ‘કૃત સંશન્દને’ ચુરાદિશ્વાદિત્ અયતનીત્ ‘ગિશ્રિદુધુકમિ૦’ ઇત્યાદિના ચળ્ કીર્ત્તી-યોક્તેરેતિ કીર્તિરાદેશઃ વિકલ્પેન ઇતિ ચળ્પરજ્ઞવર્ણસ્ય ઋદિતિ ઋદ્વાવ. દ્વિર્વચને સિદ્ધમ્-અચિકીર્ત્તન્ અચીકૃતન્ વા ।

૧૨ તીર્થસ્ય ચતુર્વર્ણસ્ય શ્રીશ્રમણસદ્ધસ્ય, ઈશં સ્વામિનમ્, આસન્નોપકારિત્વેનાત્ર શ્રીમહાવીરમ્; અહમિહ પ્રક્રમે સ્મૃતિમાનયે, ઇતિ સંટક્કઃ ।

૬૨ તીર્થં એટલે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા૩૫ ચાર વર્ણુવાળો શ્રીશ્રમણસંઘ, તેના ધર્શ, તે તીર્થેશ છે. અહીં ‘કેઠતીર્થ’ કરવિશેષનું નામ જણાવેલ નથી, છતાં પણ વર્તમાન એવિશીમા આસન્ન ઉપકારી એવા શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવાન તીર્થેશ સમજવા, તેમનું આ અન્થના આરંભમા સ્મરણ કરું છું.

૬૩ રાગ-દ્વેષયોઃ પ્રતીતયોઃ, વિશેષેણ અપુનર્જંયતારૂપેણ જનયશીલમિતિ તાચ્છી-લિક્ષતુન્ । તતઃ “ન કર્તૃત્વજકામ્યામ્” ઇતિ તૃત્તા ષષ્ઠીસમાસપ્રતિષેધાત્ કથમ-ત્રાયમ્ ‘—’ ઇતિ નાડ્સરેકળીયમ્ । તથા વિશ્વવસ્તુન કાલત્રયવર્તિસામાન્ય-વિશેષાત્મક-પદાર્થસ્ય, જ્ઞાતારમમલકેવલાલોકેન । શકાણામિન્દ્રાણામ્, પૂજ્યમર્ચનીયમ્, જન્મસ્ના-ત્રાષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિસંપાદનેન । ગિરાં વાચામ્, ઈશમીશિતારમ્, અવિતશ્વસ્તુવાત-વિષયત્વેન તાસાં પ્રયોક્તૃત્વાત્ ।

૬૩ (૧) સૌને પ્રસિદ્ધ એવા રાગ અને દ્વેષને વિશેષે કરીને એટલે કે ફરીથી કહી પણ તેમને છૂતવા પ્રયત્ન કરવો ન પડે તેવા પ્રકારે વિજેતા અર્થાત્ સંપૂર્ણ વિજય કરવાના સ્વભાવવાળા.

અહીં ‘વિજેતા’ શબ્દમા તત્સ્વભાવને ‘અતાવનાર ‘તૃત્’ પ્રત્યય છે, આથી “ન કર્તૃત્વજકામ્યામ્” ઇત્યાદિ સૂત્ર સૂચિત ‘તૃત્’ પ્રત્યયાન્તનો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસનો નિષેધ હોવા છતાં તેવા સમાસ કેમ કર્યો, એવી શંકા ન કરવી. એટલેકે અહીં ‘તૃત્’ પ્રત્યય નથી, પણ તૃત્ પ્રત્યય છે.

(૨) વળી, સમસ્ત વસ્તુને એટલે કે ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પદાર્થોને નિર્મળ કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી બાબુનાર-સર્વજ્ઞ.

(૩) શકુંભન્દ્રાના પણ પૂજ્ય છે, કારણ કે તેઓ જન્મસ્નાત્ર-જન્મ સમયે મેરુ પર્વતના શિખરે જન્મભાષિષેક, આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય વગેરેની રચના કરે છે.

(૪) વાણીના સ્વામી એટલા માટે છે, કે તેઓ યથાર્થ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિ-પાદન કરનારી વાણીનો પ્રયોગ કરે છે, એટલે કે તેમની વાણી જેવો અર્થ છે, તેજુ જ નિરૂપણ કરે છે. તેથી તેઓ વાણીના સ્વામી છે.

(ટિ૦)—નાડડરેકળીયમિતિ નાડસહજનોયમ્ ।

૬૪ અનેન ચ વિશેષણચતુષ્ટયેનામી યથાક્રમં મગવતો મૂલાતિશયાશ્ચત્વાર. પ્રસ્તુપિતા. । તથા—અપાયાપગમાતિશયઃ, જ્ઞાનાતિશયઃ, પૂજાતિશયઃ, વાગતિશયશ્ચેતિ ।

૬૪ આ ચાર વિશેષણ વડે અનુક્રમે ભગવાનના ચાર મૂળ અતિશયો જણાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ અપાયાપગમાતિશય, ૨ જ્ઞાનાતિશય, ૩ પૂજાતિશય અને ૪ વચનાતિશય.

૬૫ ઇતેનૈવ ચ સમસ્તેન ગણધરાદેઃ સ્વગુરુપર્યન્તસ્ય સ્મૃતિઃ કૃતૈવ દ્રષ્ટવ્યા, તસ્યાપ્યેકદેશન તીર્થેશ્વાત્, નિગદિતાતિશયચતુષ્ટયાધાસ્વાચ્ચ । ઇતિ પરાપરપ્રકારેણ દિવિધસ્યાપ્યુપકારિણ. મૂત્રકારા સસ્મરુઃ ।

૬૫ વળી, આ સમસ્ત શ્લોક દ્વારા ગણધર ભગવંતથી લઈને પોતાના ગુરુ પર્યંત સર્વને અંધકારે યાદ કર્યા જ છે, એમ બાણુ. કારણ કે—ગણધર આદિ પણ એક દેશથી તીર્થેશ છે, અને ઉપરોક્ત ચારે અતિશયના આધાર પણ છે.

આ પ્રમાણે અંધકારે પર અને અપર એમ બન્ને પ્રકારના ઉપકારીઓને યાદ કર્યા છે.

૬૬ અપકારિણસ્તુ તથામૂતસ્યેત્યમનેનૈવ શ્લોકેન સ્મૃતિમકુર્વન્—તીર્થસ્ય પ્રાગુક્તસ્ય તદાપેયસ્યાડસમસ્ય વા, ઈ લક્ષ્મી, મહિમાનં વા, ઇતિ તત્તદસદ્ભૂતદૂષણોદ્ધોષણૈ. સ્વામિપ્રાયેણ તનુકરોતિ યઃ સ તીર્થેશઃ—તીર્થાન્તરીયો બહિરજ્ઞાપકારી, તમ્ । કિરૂપમ્ / શ્રક. પૂજ્યો યાગાદૌ હર્વિદાનાદિના યસ્ય સ તથા, તમ્ । एता-वता वेदानुसारिणो भट्ट-प्रभाकर-कणभक्षाक्षपाद-कपिलाः सूच्याञ्चक्रिरे । पुनः किंभूतं तीर्थेशम् / गिरामीशं वाचस्पतिम्—इति नास्तिकमतप्रवर्तयितुर्बुहस्पतेः सूचा । तथा गिरं वाचाम्, ઈ લક્ષ્મી ગોમાં, ઇતિ યઃ, તમ્ । પરમાર્થતઃ પદાર્થપ્રતિ-પાદનં હિ વાચાં ગોમા । तां च तासामपोहमात्रगोचरतामाचक्षाणस्तथागतस्तनू-करोत्येव— इति विशेषणाकृत्या सुगतोपक्षेपः । पुनः कीदृशं तम् ? ज्ञातारं विश्ववस्तु

નઃ—નોડસ્માકં ચેતમિક્ષૂણાં સંબન્ધિ વિશ્વવસ્તુ સમસ્તજીવાદિતત્ત્વં કર્મતાડ્ડપન્નમ્,
સમાનતન્ત્રવાદ જ્ઞાતારમ્ इति दिग्गम्बरावमर्गः । જ્ઞાતારમિતિ ચ તુન્નન્તમિતિ
“તુન્નુદન્ત” इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ।

૬૬ અંથકાર આ જ શ્લોક દ્વારા બન્ને પ્રકારના અપકારીઓને પણ યાદ કરે છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉપર જણાવેલ તીર્થ—ચતુર્વિધ સંઘ અથવા સંઘના આધેયભૂત એટલે કે સંઘરૂપ આધારમાં રહેલ આગમ—શાસ્ત્રની શ્રી-લક્ષ્મી કે મહિમાને અનેક પ્રકારના અસદ્ભૂત દોષોના આરોપ વડે પોતાના અભિપ્રાય સુજબ જે ઓછી કરે છે, તે તીર્થેશ, અર્થાત બહિરગાપકારી-અન્યતીર્થિક, તેનું હું સ્મરણ કરું છું.

તે તીર્થેશ-અન્યતીર્થિક કેવો છે ? યજ્ઞાદિમાં બલિ આપવા વગેરેથી શક-ઇન્દ્ર જેને પૂજ્ય છે, તે શકપૂજ્ય કહેવાય. આ વિશેષણથી વેદને અનુસરનાર ભદ્ર-કુમારિલ, પ્રભાકર, કણ્વભક્ષ-કણ્વાદ-વૈશેષિક, અક્ષપાદ-ગૌતમ-નૈયાયિક, કપિલ-સાખ્યનુ સૂચન કર્યું.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? વાણીનો ઇશ-વાચસ્પતિ છે. આ વિશેષણથી નાસ્તિક મત પ્રવર્તાવનાર બહુરૂપિની સૂચના કરી.

વળી વાણીની ‘ફે’-શોભા, મહિમાને જે ક્વચિત ઓછી કરે તે ગિરામોશઃ કહેવાય. પદાર્થનું વાસ્તવિક રીતે પ્રતિપાદન-વર્ણન કરવું તે વાણીની શોભા કહેવાય છે, અને તે શોભાને, શબ્દનો વિષય માત્ર અંપાહ છે એમ કહેનાર બૌદ્ધ હીન કરે છે જ. આ પ્રમાણે ‘ગિરામોશઃ’ વિશેષણની આવૃત્તિ-પુનઃકથન કરીને સુગત-બૌદ્ધનું સૂચન કર્યું છે.

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘જ્ઞાતાર વિશ્વવસ્તુ નઃ’—અમને-શ્રવેતામ્બર સાધુઓને જ્ઞાત જીવ આદિ સકલ પદાર્થોને બાણુનાર, એટલે કે-સમાનતન્ત્રી હોવાથી અમારી બાણુલ સકલ વસ્તુને બાણુતા હોય તે. આથી દિગમ્બરની સૂચના છે.

અહીં ‘જ્ઞાતારમ્’ શબ્દ ‘તુન્નન્ત’ છે, અને ‘તુન્નુદન્ત’ ઇત્યાદિ સૂત્રથી કર્મરૂપ ‘વિશ્વવસ્તુ’ શબ્દમા ષષ્ઠીસમાસનો પ્રતિષેધ થયેલ છે.

(ટિ૦)—**તદ્વાધેયસ્યેતિ** તીર્થતયામિહિતે સધે સમારોપ્યસ્ય । **પતાવતેતિ** । **મટ્ટો** ઝૈમિનિનૈ-
ષ્કર્મ્યમીમાસાકૃત્ । **પ્રમાકરઃ** સકર્મ્યમીમાસાકૃત્ દુર્ગસિદ્ધાપરનામા । **કળમક્ષો** વૈશેષિકઃ । **અક્ષ-
પાવો** નૈયાયિક । **કપિલઃ** સામ્ય । एते सूचिता । **પરમાર્થત** इति तत्त्वतः शब्दानामर्थप्रकाशानमेव
शोभा । नहि निरर्थकं वाक्यमाभाति, कार्यानुपयोगित्वादुन्मत्तविरुतवत् । **તામિતિ** શોભા, **તનુ-
કરોતીતિ** સમ્બન્ધ । **તાસામિતિ** વાણોનામ્ । **અપોહેતિ** નિર્ણયમાત્રમ્ । **અય ષટ્** પટો ન ભવ-
તીતિ સામાન્યમ્ । न तु विशिष्टस्य परमाणुलक्षणस्वलक्षणस्य वस्तुनो निर्णयः । वाणोर्ना विकल्पविषय-
त्वात्, स्वलक्षणान्तःप्रवेशाभावाच्च । यदुक्तम्—

‘તેનાડન્યાપોહવિષયાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યગોચરાઃ ।

શબ્દારચ બુદ્ધયર્ચૈવ વસ્તુન્યેષામસમ્ભવાત્’ ॥૧૧॥

અસ્ય વ્યાખ્યા—તેનાચાર્યદિગ્નામેનાન્યાયોઽહિવિષયા વિકલ્પબુદ્ધિપ્રતિભાસવિષયા' શબ્દા બુદ્ધયથ પ્રોક્તાઃ । કિમ્ભૂતા બુદ્ધય ૨ સામાન્યગોચરા સવિકલ્પિકા ન તુ સર્વા, નિર્વિકલ્પાપ્યક્ષબુદ્ધીનાં વસ્તુવિષયત્વાદ્ગોકારાત્ । સૌમતૈરપિ બુદ્ધિનામેવૈતદ્વિશેષણ ન તુ શબ્દાનાં તેષાં સામાન્યવિષયત્વા-વ્યભિચારાત્ । વિકલ્પવત્ । કિં કારણં ૨ વસ્તુનિ સ્વલક્ષણે ઇષા શબ્દાનાં વિકલ્પનાં વાસમ્ભવા-દિતિ । એતદર્થશ્ચ વિસ્તરાર્પિના પ્રમાણવાર્તિકે કલ્યાણચન્દ્રકૃતટીકાતોવસેય । તથાગતો બોદ ।

નન્વેકસ્મિન્નેવ વક્તરિ સ્વાત્માનં નિર્દિશતિ કથં 'આનયે' इत्येकवचनम्, 'नः' इति बहुवचनं च समगंसाताम्—इति चेत् । नैतद् वचनीयं वचनीयम्, 'नः' इत्यत्रापि वक्त्रा स्वस्यैवत्वेनैव निर्दिगात् । बहुवचनं त्वेकशेषवशात् । तथाहि—ते चान्ये सर्वे श्वेतवासस, अहं च प्रचिक्लंसितगालमूत्रधारः, वयम्, तेषां न । “व्यदा-दिः” इत्यनेनास्मच्छब्दोऽवशिष्यते, बहुवचनं च भवति । ततोऽस्माकं श्वेतवासो-दर्शनाश्रितानां सर्वेषां तत्त्वं यो जानाति, तं च स्मरामीत्युक्तं भवति । इत्थं चैक-शेषशालिविशेषणं कुवाणैस्तच्छब्दोपदिष्टमार्गस्थान्शेषश्वेताम्बगपारतन्त्र्यं स्वस्याविश्वक्रे ।

શબ્દા—અહીં વક્ત્રા એક જ છે, તેા તે પાતાના નિર્દેશ 'આનયે' દ્વારા એક વચનમા અને 'નઃ' દ્વારા બહુવચનમા કરે તે સંગત કેમ થાય ?

સમાધાન—આ દૃષણ કહેવા લાયક નથી, કારણ કે— 'ન' શબ્દથી અન્યકારે પાતાના એકલાને જ નિર્દેશ કરેલ છે, અને બહુવચન તેા એકશેષ સમાસ થવાથી થયેલ છે. એકશેષ સમાસનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—'તે-અન્યે વાહં ચ' અહીં તે એટલે બીજા સમસ્ત શ્વેતામ્બરો અને અહ—હું એટલે પ્રારંભ કરવા ધારેલ પ્રકૃત શાસ્ત્રને કર્તા—અથ રચનાર, આમ બન્ને મળી વચ—અમે રૂપ થયું, અહીં 'ત્યદાદિ' સૂત્રથી અસ્મદ્ રહે અને તેનુ બહુવચન 'વયમ્ રૂપ થયું અને કર્તા-રિષભીમા ન રૂપ થયું માટે ન આનયે એ નિર્દેશ છે ને સંગત છે

તેથી અમારા-સમસ્ત શ્વેતામ્બરોને માન્ય તત્ત્વને જે બાણે છે, તે દિગ્મ્બરને હું યાદ કરુ છુ, એમ અહીં સમજાવું.

આ પ્રમાણે એકશેષ સમાસવાળું વિશેષણ કરીને અંથકારે 'તદ્' શબ્દથી જણાવેલ માર્ગસ્થ-સુવિહિત સમસ્ત શ્વેતામ્બરોમાં પાતાની પરાધીનતા પણ જણાવી છે. એટલે કે તેઓ અહીં જે કહેશે તે શ્વેતામ્બર આમ્નાયને અનુસરનારું હશે.

(ટિં)—સમગંસાતામિતિ ગમ્ સમ્પૂર્ણઃ સમોગમ્લિયાદિનાત્સનેપદ સજ્જછતે સ્મ । વચ્ચનીય-મિતિ ન દૂર્ણ વક્તવ્યમ્ । પ્રચિક્લંસિતેતિ પ્રચિક્ષિષતેતિપાદ ૦ પ્રારંભુમિષ્ટ શાસ્ત્રકર્તા ।

પુનઃ કીટઞં તમ્ / રાગદ્રેષવિજેતાઽઽરમ્—ઈતં પ્રોત્સંબંધમ્, આરં સાંસારિકા-નેકક્લેશસ્વરૂપશત્રુસમૂહો યસ્મિન્સ્તીર્થેશં સ તથા, તં ચ । કથમેતાદૃશં તમ્ /

૧ પ્રાપ્ત સંબદ્ધમ્— મુપા ।

इत्याह—रागद्वेषविजा—राग-द्वेषान्यां कृत्वा याऽसौ विक् श्रीमदर्हत्प्रतिपादित-
तत्त्वात् पृथग्भावः, तथा । भगवदर्हत्प्रतिपादितं तत्त्वमनुभवतोऽपि हि राग-द्वेष-
कालुष्यकलङ्काक्रान्तस्त्वान्ततया परेऽपरथैव प्रलपन्तः सांसारिकक्लेशगात्रवगोचरतां गच्छ-
न्त्येव । अनेन चाशेषाणां शेषाणामपि संभवैतिहप्रमाणवादिचरकप्रमुखाणामाविष्क-
रणम् । न खलु मोहमहाशैलद्वेषस्यैको नर्तनप्रकाशे यदशेषतीर्थिकानां प्रत्येकं स्मृतिः
कर्तुं शक्येत ।

વળી, તે તીર્થેશ કેવો છે ? ‘રાગદ્વેષવિજેતારમ્’ આ પદને ‘રાગદ્વેષવિજા’ હત
અને આરમ્ આ પ્રમાણે પદરહેદ કરીને इतम्-પ્રાપ્ત થયેલ છે, આરમ્-સાંસારિક કલેશ-
રૂપ શત્રુસમૂહ, એટલે જે તીર્થેશને વિષે સાંસારિક કલેશરૂપ શત્રુસમૂહ પ્રાપ્ત
થયેલ છે તે ‘इतारम्’ કહેવાય. તે ‘इतारम्’ કેવો છે ? ‘રાગદ્વેષવિજા’-રાગ અને દ્વેષથી
ઉત્પન્ન થયેલી, જે વિક્-પૃથગ્ભાવ જુદાઈ, તેનાથી, એટલે શ્રી અરિહંત ભગવતે
પ્રતિપાદન કરેલ તત્ત્વોથી પૃથગ્ભાવ, અર્થાત્ તે તીર્થેશ રાગદ્વેષ આદિ દોષથી
દ્વિપિ હોઈ શ્રી અરિહંત પ્રતિપાદિત તત્ત્વોથી જુદો પડે છે.

અરિહંત ભગવાને કહેલ તત્ત્વોને અનુભવ કરતા હોવા છતાં પણ રાગદ્વેષ-
ત્મક કાળાશરૂપ કલંક-દોષથી આરંભાદિત અંતઃકરણવાળા હોવાથી અન્યતીર્થિકે
તત્ત્વને બીજા પ્રકારે-ઝિલટી રીતે કહેતા હોવાથી સાંસારિક અનેક કલેશ-જન્મ-
મરણાદિ રૂપ શત્રુસમૂહને પામે જ છે. આ વિશેષણથી સંભવ અને ઐતિહ્ય
પ્રમાણને માનનારા આયુર્વેદ પ્રવર્તક ચરક આદિ બાકીના સઘળાએ તીર્થાંતરીઓને
જણાવ્યા છે, કારણ કે-મોહરૂપ મહાનટનો નાચવાનો એક જ પ્રકાર તો નથી, કે
જેથી એક એક લઈને બધા તીર્થિકેાનું સ્મરણ કરી શકાય. આ રીતે અંથકારે
સમસ્ત બહિરંગ અપકારી-સઘળા અન્યતીર્થિકેાનું સ્મરણ કર્યું છે એમ જાણવું.

नन्वेवमेतान् प्रतिक्षेपार्थमुपक्षिपतोऽस्य राग-द्वेषकालुष्यवृद्धिः स्यात्, इति
श्रेयोविशेषार्थमुपस्थितस्याश्रेयसि प्रवृत्तिगणना— इति शङ्कां निरसितुं ‘राग-द्वेष-’
इति विशेषणं श्लिष्टमजीघटन्—अरमत्यर्थम्, राग-द्वेषयोर्विजयनशील, तेषां स्मृति-
मस्मि करोमि, न त्वन्यथा, इति तत्रभवदभिप्रायः । प्रमाणनयतत्वं खल्वत्र शुचि-
विचारचातुरीपूर्वमालोकनीयम् । न च रागद्वेषकषायितान्तःकरणैर्विरच्यमानो विचार-
श्चारुतामश्नति । इत्यन्तरङ्गापकारिस्मरणम् ।

શંકા- આ પ્રકારે પ્રારંભમાં તે તીર્થિકેાને તેમના મતનું ખડન કરવા માટે
યાદ કરવાથી તો અન્યકતાને રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યની વૃદ્ધિ થશે અને તેથી કલ્યાણ
વિશેષને માટે તરુપર થયેલ અંથકારની અકલ્યાણમાં પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ.

સમાધાન-અહિં ‘રાગદ્વેષવિજેતારમ્’ આ વિશેષણ શ્લિષ્ટ અર્થવાળું છે, તે આ
પ્રમાણે-રાગદ્વેષવિજેતા-અને અરમ્ આ પ્રમાણે પદરહેદ કરીને રાગ દ્વેષને છુટવાના

સ્વભાવવાળા, અર્થ-અત્યંત, સર્વથા. આ પ્રમાણે પદ્મછેદ કરીને અત્યંત-સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણતયા રાગદ્વેષને છૂતવાના સ્વભાવવાળા જે હોય તેઓનું હું સ્મરણ કરું છું પણ રાગદ્વેષવાળાનું સ્મરણ કરતો નથી એ અન્યકર્તાનો આશય છે.

આ શાસ્ત્રમા પ્રમાણ અને નયનું જે વાસ્તવિક રૂપ છે, તે પવિત્ર વિચાર પૂર્વક ચતુરાધી બાબવા યોગ્ય છે, પરંતુ રાગદ્વેષથી કષાયયુક્ત થયેલ ચિત્તવાળા-ઓનો વિચાર આરુતા-પવિત્રતાને પામતો નથી, તેથી તેઓ તત્ત્વને પામી શકતા નથી. આ રીતે અંતરંગ અપકારિઓ-રાગ દ્વેષનું સ્મરણ કયું છે.

(ટિ૦) નન્વેવમેતાનિતિ પરતીર્થિકાભિરાકર્તુમ્ । ઉપક્ષિપત્તિ ઉપન્યાસં કુર્વંતઃ । અસ્યેતિ આચાર્યસ્ય ।

નનુ તથાપિ કથમેતૈર્દિવ્યદર્શિર્વાગ્દગોડસ્ય તત્ત્વવિચાર સાધીયાન્ ‘— હ્યારકા-મપાકર્તુ શ્લેષેણૈવ વ્યગ્રીશિષન-જ્ઞાતાઽર્ વિશ્વવસ્તુનઃ । વિમલકેવલાલોકોડ્ડલોકિત-લોકાલોકશ્રીમદર્હપ્રતિપાદિતાગમવશાત્ સ્વવહમપિ કામં વિશ્વવસ્તૂના જ્ઞાતૈવેતિ । બૃહદ્વૃત્તૌ તુ સ્વકર્તૃકવાદ નામીધામપકારિણાં નિરાચીકીર્ષિતત્વેન સ્મરણં વ્યાખ્યાયિ । ન સ્વલ મહતામીદગમર્થમિત્થં પ્રકટયતામૌચિતી નાતિવર્તેતે, ફલાનુમેયપ્રાગ્મભવાત્ તેષામ્ । સૂચામાત્રં તુ મૂત્રે કતિપયાત્યન્તસહદયહૃદયસંવેધમવિરુદ્ધમિતિ ॥

શકા-દિવ્યદષ્ટિ-દિવ્યજ્ઞાન વાળા કપિલ, કણ્ઠાદ વિગેરે પ્રાચીન મુનિઓ કરતાં અર્વાગ્દષ્ટિ-અર્થશ્રુવાળા પ્રસ્તુત આચાર્યનો તત્ત્વ વિચાર કઈ રીતે વધારે સારો હોઈ શકે ?

સમાધાન—અહીં ‘જ્ઞાતાર્ વિશ્વવસ્તુન’ એ વિશેષણને અંધકાર જ્ઞાતાઽર્ વિશ્વવસ્તુનઃ એ પ્રમાણે પદ્મછેદ કરી શ્લેષ દ્વારા પોતાનું વિશેષણ બનાવીને જણાવે છે કે—નિર્ભળ કેવળ જ્ઞાનથી લોક અને અલોકને બાબનાર શ્રીમાન્ અરિહંતભગવતે પ્રતિપાદન કરેલા આગમના આધારે હું પણ સમસ્તપદાર્થોનો અત્યંત—સર્વથા જ્ઞાતા છું.

‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક’ નામના શાસ્ત્રની ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’ નામની મોટી ટીકા અંધકારે પોતે જ કરેલી હોવાથી જેમનું ખંડન કરવાનું છે, તેવા અપકારીઓનું સ્મરણ આ શ્લોકમાં કરવામા આવ્યું છે—આવી વ્યાખ્યા કરી નથી, કારણ કે—મહાપુરુષો આ પ્રકારનું પોતાનું પ્રયોજન બતાવે તેમાં ઔચિત્યનો ભંગ થાય છે, કેમકે મહાપુરુષોનો કાર્યારંભ તો ફલ-કાર્યસિદ્ધિ દ્વારાજ જણાય છે.

પરંતુ સૂત્રમાં તો સૂચન જ હોય છે, અને તે સૂચન તો કેટલાક અત્યંત સહૃદય પુરુષો જ બાળી શકે છે, તેથી તેમાં તીર્થાન્તરીયકેતુનું સૂચન માનવામાં આવે તો કશો જ વિરોધ નથી.

(ટિ૦)—નનુ તથાપીત્યાદિ । પતૈરિતિ ક્ષણમક્ષાક્ષપાદકપિલદિભિઃ । દિવ્યેતિ જ્ઞાનદષ્ટિભિઃ । અર્વાગિતિ જઠરુપસ્ય ચર્મચક્ષુષઃ । અસ્યેતિ આચાર્યસ્ય । તત્ત્વેતિ પ્રમાણવિચારઃ સાધુઃ । આરે-કામિતિ આશક્ત્યાં નિરાકર્તુમ્ । વ્યગ્રીશિષન્નિતિ સ્વવિશેષણાદારેણ વ્યાખ્યાં ચક્રિરે ।

§ ૧ નનુ યદિહ જ્વગ્રપસરાપસારિશેષશિરોત્ત્તોપદેશવદ્ અશક્યાનુષ્ઠાનાભિધેયમ્, જનનીપાણિપીઢનોપદેશવદ્ અનભિમતપ્રયોજનમ્, દશદાહિમાદિવાક્યવત્ સંબન્ધવન્ધ્યં ચ, ન તત્ર પ્રેક્ષાચ્છુષઃ ક્ષોદિષ્ટમપિ પ્રવૃત્તિં પ્રારમ્ભતે । નષદીદમપિ તથા, ન તર્હિ તેષાં પ્રવૃત્તૌ નિમિત્તં સ્યાત્— ઇત્યારેકામધરીકર્તુમચીકૃતન્—

પ્રમાણ-નયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થમિદમ્પ્રક્રમ્યતે ॥૧॥

§ ૨ પ્રકર્ષેણ સંશયાદ્યભાવસ્વભાવેન, મીયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્તુ યેન તત્ પ્રમાણમ્ । નીયતે ગમ્યતે, શ્રુતપ્રમાણપરિચ્છિન્નાર્થેકદેશોઽનેનેતિ નય' । તતો દ્વયોરપિ દ્વન્દ્વે, બહ્વચ્ચ્વેઽપિ પ્રમાણસ્યાન્ધર્મિત્ત્વેન 'લક્ષણ-હેત્વો' ઇત્યાદિવદ્ અલ્પાચૂતરાદપિ નયશબ્દાત્ પ્રાગુપા-દાનમ્ । તતઃ પ્રમાણ-નયયોસ્તત્ત્વમસાધાર્ણં સ્વરૂપમ્, તસ્ય વ્યવસ્થાપનં યથાવસ્થિત-તત્ત્વનિષ્ઠાનમ્, તદેવાર્થ' પ્રયોજનં યત્રોપક્રમણે તત્ત્વદર્શ્યમિતિ ક્રિયાયા વિશેષણમેતત્, ન પુનરિદમિતિનિર્દિષ્ટસ્ય શાસ્ત્રસ્ય । આચાર્યો હિ શાસ્ત્રેણ કૃત્વા પ્રમાણ-નયતત્ત્વં વ્યવસ્થા-પયતિ— ઇત્યાચાર્યવ્યાપારસ્યૈવોપક્રમસ્ય તદ્વિશેષણમનુગુણમ્, ન તુ શાસ્ત્રસ્ય, તસ્ય કરણતયૈવ તત્રોપયોગાન્, કર્તૃત્વસ્ય તત્રોપચારિકત્વાત્ । ઇદં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ અન્ત-સ્તત્ત્વરૂપતયા પ્રતિભાસમાનં પ્રકૃતં શાસ્ત્રમ્, ઉપક્રમ્યતે બહિઃ શબ્દરૂપતયા પ્રારમ્ભ્યતે ।

§ ૧ શ્લોક-(૧) શેષનાગના મસ્તકમા રહેલ મણિ તાવના પ્રસારને રોકે છે—આ ઉપદેશના અભિધેયની જેમ આ અન્ધનુ અભિધેય પણ અશક્યાનુષ્ઠેય છે, અર્થાન્ તે મણિની પ્રાપ્તિ જેમ અશક્ય છે, તેમ અહિં પણ પ્રતિપાદિત વસ્તુનું જ્ઞાન અશક્ય છે, (૨) માતાની સાથેના વિવાહના ઉપદેશની જેમ અહિં પણ અનિષ્ઠ પ્રયોજન બતાવવામા આવ્યું છે, (૩) 'દશ દાહિમાદિ' વાક્યની જેમ અહિં પણ સંબંધ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં પ્રજ્ઞાસંપન્ન પુરૂષે માટે પ્રવૃત્તિ કરવાને કંઈ કારણ નથી માટે પ્રવૃત્તિ થશે નહિં.

ભાવાર્થ એ છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ માટે ત્રણ કારણો જરૂરી છે—જે કહેવામાં આવે તે શક્યાનુષ્ઠેય હોવું જોઈએ, ઇષ્ટ પ્રયોજન વાળું હોવું જોઈએ, અને સુસંબદ્ધ હોવું જોઈએ. જે આમ ન હોય તો પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, માટે શંકાકારની આ અન્ધમાં આ ત્રણે નિમિત્તો નથી તો પ્રવૃત્તિ કેમ થશે ? એવી શંકા છે.

સમાધાન— આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા આચાર્યે નીચે મુજબ સૂત્રની રચના કરી છે :—

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાને આ અન્ધનો આરંભ કરાય છે.

§ ૨ જેના વડે સંશયાદિ દોષોથી રહિત પદાર્થનો યોગ થાય તે પ્રમાણ. જેનાથી શ્રુત—આગમ પ્રમાણથી જ્ઞાત—જાણેલ પદાર્થના એક દેશનો યોગ થાય તે નય.

આ સૂત્રમાં પ્રમાણ અને નય એ બન્ને શબ્દોનો દ્વન્દ્વસમાસ કરેલ છે. શક્તિ-દ્વન્દ્વ સમાસમાં અલ્પ સ્વરવાળું પદ પહેલું આવે, એ નિયમને અનુસરીને 'નય' શબ્દ પહેલો આવવો જોઈએ, તો 'પ્રમાણ' શબ્દ પહેલો કેમ મૂકયો ?

સમાધાન-જેમ 'લક્ષણહેત્વો' આ સ્થળે 'હેતુ' અલ્પ સ્વરવાળો છે, અને 'લક્ષણ' શબ્દ અધિકસ્વરવાળો છે, છતાં અભ્યહિત-પૂર્વ-મહત્તર હોવાથી 'લક્ષણ' પદ પહેલું છે, તેમ પ્રમાણશબ્દ નયશબ્દ કરતાં અધિક સ્વરવાળો હોવા છતાં તે અભ્યહિત હોવાથી તેનું પ્રથમ ઉપાદાન થયેલ છે.

પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વ-અસાધારણ સ્વરૂપ-નો નિશ્ચય કરવો એ જ આ ઉપક્રમ-કાર્યારંભનું પ્રયોજન છે. તે જ પ્રયોજન જે ઉપક્રમમા છે, તે ઉપક્રમ તેને માટે છે, એટલે કે-વ્યવસ્થા-નિશ્ચય માટે ઉપક્રમ છે. એ ઉપક્રમ રૂપ ક્રિયાનું 'પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપનાર્થ' એ વિશેષણ છે. પણ 'ઇદમ્' શબ્દથી નિર્દિષ્ટ શાસ્ત્રનું વિશેષણ નથી. આચાર્ય-અન્યકાર પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વનું વ્યવસ્થાપન-નિશ્ચય શાસ્ત્રવડે જ કરે છે, માટે ઉપક્રમ-ક્રિયારંભ રૂપ આચાર્યના વ્યાપારના વિશેષણ તરીકે તે અનુકૂળ છે, પરંતુ શાસ્ત્રનું તે વિશેષણ નથી, કારણ કે-આચાર્યને પ્રમાણ અને નયના તત્ત્વની વ્યવસ્થા કરવી છે, અને તે શાસ્ત્ર દ્વારા થતી હોઈ તેમા શાસ્ત્ર કરણ-અસાધારણ કારણ તરીકે ઉપયોગી છે, માટે સૂત્રનો એ અશ આચાર્યના વ્યાપારરૂપ ઉપક્રમ-આરંભના જ વિશેષણ તરીકે યોગ્ય છે.

શક્તિ-શાસ્ત્ર અર્થની વ્યવસ્થા કરે છે, તો તે કરણ છે, એમ કેમ કહેવાય ? સમાધાન-શાસ્ત્રમા કર્તૃત્વ ઔપચારિક છે અર્થાત્ આચાર્યનું વ્યવસ્થા-કર્તૃત્વ શાસ્ત્રમા આરોપિત છે.

આથી સમગ્રભાવે આવો અર્થ થાય છે કે- આ શાસ્ત્ર કે જે સ્વસ્ત્વેદનથી અન્તસ્તત્ત્વરૂપે પ્રત્યક્ષ છે, અર્થાત્ આચાર્યનું પ્રમાણનયના તત્ત્વવિષયક જે જ્ઞાન તે અન્તઃશાસ્ત્ર છે, અને તેનો પ્રારંભ બાહ્યશબ્દરૂપે કરવામા આવે છે, અર્થાત્ અંતરમાં પ્રતિભાસિત જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ શબ્દદ્વારા કરી આ અન્યરૂપ બાહ્યશાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

(ટિ.) નનુ યદિદેહ્યાદિ । તત્રેતિ પ્રયોજનાદિરહિતે શાસ્ત્રે । પ્રેક્ષાચ્છુપ્ત્વ ઇતિ પ્રેક્ષાવન્તો વિદ્વાંઃ શ્લોદિષ્ટામપિ સ્વત્પામપિ । ઇદમપીતિ ભવદારમ્પમાર્ણ શાસ્ત્ર તથેતિ અશક્યાનુદાન-પ્રયોજનાદિયુક્તં નિષ્કલઙ્ક ન સ્યાત્ ॥ ન તર્હીતિ । તેષાં વિદુષામ્ ।

પ્રકર્ષેણ્યાદિ । સંશયાદીતિ । આદિશાન્દાદિપર્યયાનવ્યવસાયો જેયો વહ્લ્ચ-ત્વેડપીતિ બહુસ્વરત્વેપિ । અભ્યર્થિતેતિ પૂજિતત્વાત્ । અલ્પાક્તરાદિતિ સ્તોકસ્વરાત્ । અચ્-શબ્દઃ સ્વરસક્તયા વ્યાકરણપ્રસિદ્ધઃ ।

ન તુ શાસ્ત્રસ્યેત્યાદિ । તત્રેતિ વ્યવસ્થાપને । તત્રેતિ શાસ્ત્રે । ઇદમિતિ । શાસ્ત્રં હિ ત્રિવિધં ંર્થતઃ શબ્દતત્ત્વ । અન્તરર્થરૂપમ્, બહિઃ શબ્દરૂપમ્ । તત્ત્વરૂપેતિ જ્ઞાનરૂપતયા ।

(પ) વહ્લ્ચત્વેડપીતિ બહુસ્વરત્વેપિ । અન્તસ્તત્ત્વરૂપતથેતિ શાસ્ત્રરૂપતયા ॥

इदं च वाक्यं मुख्यतया प्रयोजनमेव प्रतिपादयितुमुपन्यस्तम्, तस्यैव प्राधान्येन प्रवृत्त्यङ्गत्वात् । अभिधेय-सम्बन्धौ तु सामर्थ्यादि गमयति । तथाहि—प्रमाण-नयतत्त्व-मभिधेयम्, ‘प्रमाणनयनत्व’इत्यवयवेन लक्षितम्, मुखानुप्रेयं चैतत् — इत्यग्न्या-नुष्ठानाभिधेयाशङ्का निराकारि ।

प्रयोजनं द्वेधा-कर्तुं श्रोतुश्च । तत्र कर्तुः प्रयोजनं प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनं ‘प्रमाण-’इत्यादिमूत्रावयवेन प्यन्तेन साक्षादाचक्षे । श्रोतृપ્રયોજનं च ‘व्यवस्था-’—इत्युપसर्गधातुसमुदायेनैव तदन्तर्गतं प्रत्याप्यते । प्रमाणनयतत्त्वनिश्चयमिच्छन्નો हि श्रोता-गोऽहंप्रथमिकयात्र ज्ञाने प्रवर्तेरन् । अभिमनं चैतत् प्रयोजनं द्वयोरपि—इत्यनभिमत-પ્રયોજનત્વોરેકા નિરસના ।

સંબન્ધસ્વભિધેયેન સહ વાચ્યવાચકભાવલક્ષણઃ શાસ્ત્રસ્યાવશ્યભાવી— इत्यनुक्तोऽप्य-थादि गम्यते— इति संबन्धरहितत्वाऽऽशङ्कानुत्थानोपहतैवेति ।

અને આ ‘પ્રમાણનય’ ઇત્યાદિ વાક્યનો ઉપન્યાસ— પ્રયોગ તો મુખ્યપણે પ્રયોજન પ્રતિપાદન કરવા માટે જ છે, કારણ કે— પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ તો પ્રયોજન છે

અભિધેય-પ્રતિપાદ્યવિષય અને સમ્બન્ધ તો સૂત્રના પાતાના સામર્થ્ય-સ્વશ-ક્તિથી જ જણાઈ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—

સૂત્રના ‘પ્રમાણનયતત્ત્વ’ એ અશ્રી પ્રમાણ અને નયતુ સ્વરૂપ એ અભિધેય છે, એમ યોધ થાય છે, અને તે મુખપૂર્વક અનુબંધ— જ્ઞાન કરવા લાયક છે, આથી અભિધેય અશક્ય અનુષ્ઠાનવાળું છે, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો.

પ્રયોજન બે પ્રકારે છે ૧ કર્તાનું પ્રયોજન, અને ૨ શ્રીતાનું પ્રયોજન. તેમાં ‘પ્રમાણનયતત્ત્વવ્યવસ્થાપન’ એ સૂત્રના વ્યન્ત-પ્રેરક રૂપવાળા અવયવ વડે કર્તાનું પ્રયોજન તો સાક્ષાત્ કહેલ છે, અને કર્તાના પ્રયોજનની અંદર વિ અને જ્ઞ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘જ્ઞ’ ધાતુના સમુદાયરૂપ ‘વ્યવસ્થા’ શબ્દથી જ શ્રીતાનું પ્રયોજન તો જણાઈ આવે છે, જેથી કરીને પ્રમાણ અને નયના નત્વનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીતાઓ ‘હું પહેલો હું પહેલો’ એ રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કર્તા-શાસ્ત્રકાર અને શ્રીતા એ બંનેને આ પ્રયોજન ઇષ્ટ છે. તેથી અનિષ્ટ પ્રયોજનની શંકા ફર થઈ ગઈ

સંબંધ તો— શાસ્ત્રનો અભિધેય સાધેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપે અવશ્ય હોય છે, અને સૂત્રમાં તે જણાવેલ નથી તો પણ અર્થાપત્તિ દ્વારા જણાઈ આવે છે જ. આ પ્રકારે સંબંધ નથી એવી શંકા ઊઠતીજ નથી, અને તે જ તેનો નિરાસ છે

(ટિ.) તસ્યેતિ પ્રયોજનસ્ય મુખ્યત્વેન પ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્ । તદન્તર્ગતમિતિ આચાર્યપ્રયોજનાન્તર્ગતે પ્રત્યાપ્યતે પ્રતીતિગોચર નીયતે ।

§ ૩ અત્ર ધર્મોત્તરાનુસારી પ્રાહ—પ્રયોજનમાદિવાક્યેન સાક્ષાદાલ્યાયત્વમિતિ ન ક્ષમે । યતઃ સંબદ્ધમસંબદ્ધં વા તત્ તદભિદધીત ' યથાસંબદ્ધમેવઃ તદાઽઽદિવાક્યાદેવ સમસ્તશાસ્ત્રાર્થસંદર્ભગર્ભાવિર્ભાવસંભવાત્ કિં પ્રકૃતશાસ્ત્રોપક્રમક્રેશેન ' સંબદ્ધં ચેત્; તદ-સંબદ્ધમ્, શબ્દાર્થયોઃ સંબન્ધાસંભવાત્ । તથાહિ—અયમનયોર્ભવંસ્તાદાત્મ્યમ્, તદુત્પત્તિઃ, વાચ્ય-વાચકભાવો વા ભવેત્ '

§ ૩ અહીં ધર્મોત્તરાનુસારી બૌદ્ધ શંકા કરે છે—‘પ્રમાણત્વ’ એ આદિ વાક્યથી પ્રયોજન સાક્ષાત્ કહેવાયું છે, એ તમારું કથન અમોને સમ્મત નથી કારણ કે—અમે પૂછીએ છીએ કે— આદિવાક્ય પ્રયોજનની સાથે સમ્બદ્ધ થઈને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ? કે અસમ્બદ્ધ રહીને પ્રયોજનનું અભિધાન કરે છે ?

તો પ્રયોજન સાથે અસમ્બદ્ધ એવું આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો— આદિવાક્યથી જ સમસ્ત શાસ્ત્રના અર્થની રચનાનું રહસ્ય પ્રકટ થઈ જવાનો સંભવ છે, તો પ્રકૃતશાસ્ત્રના આરભનો કલેશ શા માટે ?

અને પ્રયોજન સાથે સમ્બદ્ધ આદિવાક્ય પ્રયોજનને કહે છે, એમ કહો તો— તે કથન અસંગત છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થના સંબંધનો સંભવ નથી, તે આ પ્રમાણે— શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ હોય તો તે કયો છે ? તાદાત્મ્ય ? તદુત્પત્તિ ? કે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે ?

(પ૦) તત્ તદભિદધીતેતિ તદાદિવાક્ય કર્તૃ તત્પ્રયોજન કર્મ । આદિવાક્યાદેવેતિ એતસ્માદેવ । અનયોરિતિ શબ્દાર્થયો ।

(ટિ.) અત્ર ધર્મોત્તરેત્યાદિ । તદિતિ આદિવાક્યમ્ । તદિતિ પ્રયોજનમ્ । સમસ્ત-શાસ્ત્રેતિ લક્ષણસાહિત્યતર્કાદિ । તથાહીત્યાદિ । અર્થમિતિ સમ્બન્ધ, અનયોરિતિ શબ્દાર્થયો ।

પ્રાચીનપક્ષે સ પવાત્મા યસ્યેતિ વિપ્રદે—કિં તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ, તદર્થો વા વાચ્યતયા વ્યવચિત્તે ચકામ્યાત્ ' યદિ શબ્દઃ, તર્હિ સમસ્તા અપ્યર્થાઃ સ્વસ્વ-વાચકસ્વભાવા ભૂમ્વાંસ —ઇતિ યુગપદગ્રંથાણાં તેષાં નિઃશેષકાલં યાવદ ગુમગુમાયમાન-તાઽપેતે — અયત્નોપનતપણવેળવીણામૃદઙ્ગસક્લિસક્લીતકારમ્ભનિભૂતમિવ ત્રિમુવનં ભવેત્ । અથ તદર્થઃ; તર્હિ તુભ-તરઙ્ગ-શૃઙ્ગાર-મૃઙ્ગારાદિશબ્દોચ્ચારણે ચૂરણ-પ્લાવન-સંભોગ-ઘટ્ટનાદિ-પ્રસક્તિઃ । કિંચ, અતીતાનાગતવર્ધમાન-પદ્યનામાદિકન્નિપતકથાદિવચસામુચ્ચારણમચતુરસ્રં સ્યાત્ । ન હિ વૃક્ષાત્મા શિશપા તમન્તરેણાપિ કાપિ સંપથતે । તથાત્વે હિ સ્વસ્વરૂપ-મેવાસૌ જઘ્યાન્, કુમ્ભ-સ્તમ્ભામ્બોરુહાદિવત્ । પ્રત્યક્ષમપિ ચૈતયોસ્તાદાત્મ્યં ન ક્ષમતે । કર્ણકોટરકુટુંબી સ્વચ્ચભિલાપઃ પ્રત્યક્ષેણ લક્ષ્યતે, ક્ષિતિતાલવલ્મ્બી તુ કલશ-કુલિશાદિ-ભાવરાશિઃ— ઇતિ કથમનયોરૈક્યં શક્યેત વક્તુમ્ ' તન્ન તાદાત્મ્યપક્ષોપક્ષેપઃ સૂક્ષ્મઃ ।

પહેલો પક્ષ કહો તો— તે જ જેનો આત્મા-સ્વરૂપ છે—સમાસના આવા વિશ્લેષ-વાક્યમા ‘તે’ શબ્દનું શું અભિપ્રેત છે? શબ્દ કે અર્થ? ‘તે’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શબ્દ છે, એમ કહો તો— સમસ્ત ઘટપટાદિ પદાર્થો પોતપોતાના વાચક શબ્દરૂપ બની ગયા. અર્થાન્ શબ્દ અને અર્થનો ભેદ ન રહ્યો, આથી સદૈવ તે બધા ગણગણાટ કરતા થઈ જશે. અર્થાન્ સમસ્ત પદાર્થો શબ્દરૂપ હોવાથી તેમાં શુભયમાનતાની આપત્તિ-દોષ આવશે. અને તેથી તૈયાર કરીને મૂકેલા પણવ-મોટો દોલ, વેણુ-વાસળી, વીણા, મૃદંગ-તબલા વિગેરે વાજિંત્રાથી અનાયાસે ઉત્પન્ન થયેલ સંગીતથી ભરેલ હોય એવાં ત્રણે ભુવન થઈ જશે. પણ આવા અનુભવ થતો નથી, માટે તેમ માનવું ઉચિત નથી.

‘તે’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ અર્થ કહો તો— અર્થાન્ શબ્દને અર્થરૂપ માનવાથી તુરંગ-ઘોડો, તરંગ, શૃંગાર, ભૃંગાર વિગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવાની સાથે જ અનુક્રમે કચડાઈ જવાનો, પલળી જવાનો (રૂપી જવાનો, તરવાનો કે કંદવાનો) સંભાગ થવાનો અને અથડાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે.

વળી આ પક્ષમા ભૂતકાલીન વર્દ્ધમાન-મહાવીર અને ભવિષ્યકાલીન પદ્મ-નાભાદિ વિપયક કથન-શબ્દોચ્ચારણ અસંગત થશે. કારણ કે—‘વર્દ્ધમાન,’ એવા શબ્દોચ્ચાર વર્દ્ધમાનરૂપ અર્થ હોય તો જ ઘટી શકે પરંતુ વર્દ્ધમાન અર્થ તો અત્યારે નથી, તો તેમના અભાવમા શબ્દસ્વરૂપની ઘટના કેવી રીતે થશે? અર્થાન્ શબ્દ સ્વરૂપ વિનાનો હોઈ તેનું ઉચ્ચારણ અશક્ય થશે. જેમકે— સીસમ બે વૃક્ષ-સ્વરૂપ વિના પણ રહી શકતું હોય તો તે વૃક્ષ કહેવાશે જ નહિ, જેમ કુંભ, સ્તંભ, કમળા વિગેરે વૃક્ષા નથી તેમાં, એટલે કે— તમે શબ્દને અર્થસ્વરૂપ માનો તો ‘વર્દ્ધમાન’ એવા શબ્દ વર્દ્ધમાન એવા અર્થ વિના ઘટી શકશે નહિ.

વળી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની અપેક્ષાએ શબ્દ અને અર્થનું તાદાત્મ્ય નિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે શબ્દ તો શ્રાત્રેન્દ્રિયના છિદ્રમા પ્રત્યક્ષ વાય છે, જ્યારે કલશ, કુલિશ— વજ્ર પ્રમુખ પદાર્થસમૂહ તો પૃથ્વીતલના આલમ્બનવાળો છે, અર્થાન્ પૃથ્વીતલ ઉપર રહેલો બેવાય છે તો એ બન્નેનું એકચ કઈ રીતે કહી શકાય? આ રીતે તાદાત્મ્ય પક્ષનો ઉપન્યાસ યુક્તિસંગત નથી.

(૫૦) તદ્વર્થો વેતિ તદ્ભિંધયો ષટાદિ । ચકાસ્વાદિતિ પ્રતિભાસેત । સ્વસ્વવાચકસ્વભાવા
 इति स्व स्व वाच्ये प्रति वाचकस्वरूपा । बभूवांस इति भूता । निवृत्तमिति निश्चलम् ।
 तदर्थ इति शब्दोऽर्थात्मक । सत्तुरस्त्रमिति शोभनम् । तमन्तरेणेति 'वृक्षात्मानमन्तरेण ।
 तथात्वे हीन्यादि यदि वृक्षात्मानमन्तरेणापि शिष्या भवेत् । अभिलाप इति शब्द । प्रत्यक्ष-
 णेति श्रोत्रेण । कथमनयोदैक्यमिति । एक शब्द आगत्य कर्णयोर्लगति, अर्थस्तु क्षितितला-
 वलम्बो तथैव तिष्ठति । अतः कथमनयोस्तादात्म्यमित्यर्थः ॥

(ટિં) વિપ્રદેશિતિ સમાસે તાદાત્મ્યશબ્દાદિપ્રયુક્તે તચ્છબ્દસ્ય શબ્દ એવ વાચ્યઃ, તદ્વર્થો વેતિ શબ્દાર્થો વા । યદિ શબ્દ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેચ્છબ્દઃ । સ્વસ્વવાચકેતિ આત્માનાત્માના કયાપથેયુઃ, શબ્દાત્મકત્વાદર્શનામ્ । અથ તદ્વર્થ ઇતિ તચ્છબ્દવાચ્યશ્ચેદર્થઃ । કિંઞેતિ અતીત-

કપાનામુચ્ચારણમયુક્ત સ્યાત્ । નહીતિ શિષ્યાપાશબ્દ તમિતિ વૃક્ષપદાર્થમન્તરેણ । તથાત્વે હતિ અવ્યક્ત્વે । સ્વરૂપમિતિ શિષ્યાપાત્વં, અસાવિતિ શિષ્યાપા । કુમ્ભસ્તમ્મેતિ યદા સ્તમ્ભ સ્તમ્ભ સ્વરૂપ એવ ન સ્યાત્ તદા પદાર્થહાનિરેવ ભવેત્, તસ્યાઽસત્ત્વાત્ જપુષ્યવત્ ।

તદુત્પત્તિપક્ષેઽપિ કિં શબ્દાર્થ ઉન્મજ્જેત્, અર્થાદ્ વા શબ્દઃ ' પ્રાચિક-વિકલ્પે કલગાદિગદ્વાદેવ તદર્થોત્પત્તેર્ન કોઽપિ સૂત્રમ્વળદદળ્લચક્રચીવરાદિકારણકલ્પ-મીલનક્રેશમાશ્રયેત્ । પ્રયોજનવાક્યમાત્રાદેવ ચ તત્પ્રસિદ્ધે' પ્રકૃતશાસ્ત્રારમ્ભાભિયોગોઽપિ નિરુપયોગ સ્યાત્ । દ્વિતીયે પુનર્ગુભવવાધનમ્, અધરરદનરસનાદિમ્યઃ શબ્દોત્પત્તિસંવેદનાત્ ।

ખીજત પક્ષ તદુત્પત્તિ એટલે શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સ્વીકારે છે ? કે અર્થથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારે છે ?

પહેલો વિકલ્પ- શબ્દથી અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેા તો કલશાદિ-ઘટાદિ શબ્દથી (તે શબ્દ બોલતાની સાથે જ) તે કલશાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ જતા હોરી, દડ-ચક્ર, ચીથરુ વિગેરે નિમિત્ત કારણોને એકઠા કરવાનો પરિશ્રમ કોણુ કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ એવો પરિશ્રમ કરે નહિ. તે જ રીતે પ્રસ્તુતમા પણ પ્રયોજનપ્રતિપાદક વાક્યમાત્રથી જ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ જશે તો પ્રકૃતશા-શાસ્ત્રના આરંભનો આશ્રય-શાસ્ત્રરચનાની પ્રતિજ્ઞા પણ નિરુપયોગી થઈ જશે અર્થાત્ શાસ્ત્ર રચવાની આવશ્યકતા જ નહિ રહે

ખીજે વિકલ્પ-અર્થથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેા તો અનુભવનો બાધ-વિરોધ છે, કારણ કે શબ્દની ઉત્પત્તિ હોઠ, જીભ, હાંત વિગેરેથી થાય છે, એ સર્વાનુભવ સિદ્ધ વાત છે અર્થાત્ શબ્દની ઉત્પત્તિ પોતાના વાચ્ય અર્થથી થતી નથી. માટે તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંગત નથી

(ટિ૦) તદુત્પત્તીત્યાદિ । પ્રયોજનેતિ આદિવાક્યાદેવ વાચ્યાર્થપ્રયોજનાસિદ્ધે । તત્પ્ર-સિદ્ધેરિતિ પ્રયોજનપ્રસિદ્ધે ।

વાચ્ય વાચકભાવપદ્મોઽપિ ન ક્ષેમકાર । યતોઽસૌ વાચ્ય વાચકયોઃ સ્વભાવમૂતઃ, તદતિગ્તિઃ વા ભવેત્ ' આદિભિદાયાં વાચ્ય-વાચકાવેવ, ન કશ્ચિદ્ વાચ્ય-વાચકભાવો નામ સંબન્ધ । દ્વિતીયભિદાયા તુ વાચ્ય-વાચકાભ્યામેકાન્તેન મિન્નોઽસૌ સ્યાત્, કશ્ચ ચ્ચિદ્ વા ' આદ્યપેદે મેટત્રયં ત્રૌકતે-કિમયં નિત્યઃ, અનિત્યઃ, નિત્યાનિત્યો વા હતિ ' નિત્યથેત્ ; સંબન્ધિનોરપિ નિત્યતાઽપત્તિ', અન્યથા સંબન્ધસ્યાપ્યનિત્યવાનુ-ષઙ્ગાત્ તત્સંબન્ધિમેવદ્વસંબન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુતેઃ । અથાનિત્યઃ; તદા સર્વેવાચ્યવાચકેષ્વેકઃ, પ્રતિવાચ્યવાચકં મિન્નો વા ' ણકથેત્, તર્થેકસ્માદેવ શબ્દાદશેષપદાર્થપ્રતિપત્તિપ્રસન્નઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ કિમસૌ તત્ર સંબદ્ધોઽસંબદ્ધો વા ભવેત્ ' અસંબદ્ધથેત્ ; તર્હિ ઘટશબ્દા-દપિ પટપ્રતીતિઃ સ્યાત્, પટશબ્દાચ્ચ ઘટપ્રતીતિઃ, દ્વયોરપિ વાચ્ય-વાચકભાવયોરુભય-ત્રાવિશેષાત્ । અથ સમ્બદ્ધઃ ; તાદાત્મ્યેન, તદુત્પત્ત્યા વા ' ન તાવત્ તાદાત્મ્યેન,

મેદપક્ષકક્ષીકારાત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા । યતઃ કિમયં વાચ્યોત્પત્તિકાલે જાયેત, વાચ-
કોત્પત્તિકાલે, યુગપદ્મયોરુત્પત્તિકાલે, ણ્કસ્ય પ્રથમમુત્પાદેડપિ યદૈવ ચ દ્વિતીય ઉત્પદ્યતે
તદૈવ વા ' નાઘૌ પક્ષાવક્ષ્ણૌ, દ્વયાધારત્વેનાસ્યાન્યતરસ્યાપ્યસત્તાયામુત્પત્તિવિરોધાત્ ।
નાર્તીયીકવિક્રમે તુ ક્રમેણોત્પદિષ્ણવ' પદાર્થા ગન્દાશ્ચ અવાચ્યા અવાચકાશ્ચ ભવેયુઃ ।
તુરીયપક્ષે તુ કિમસૌ વાચ્ય-વાચકાન્યામેવ સકાશાદુલ્લેસ્ટ, અન્યત ણ્વ, અન્યતોડપિ
વા ' આદ્યકલ્પનાયામ્, અનાકલિતસંક્રેતસ્યાપિ નાલિકેરદ્વીપવાસિન' શબ્દોચ્ચારણા-
ન્તરમેવ પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાત, તદાનીમેવ તસ્યોત્પાદાત્ । અથોત્પન્નોડપ્યસૌ સંક્રેતા-
મિવ્યક્ત ણ્વ વાચ્યપ્રતિપત્તિનિમિત્તમ્ । નનુ કાર્ય-કારણભાવવિશેષ ણ્વામિચ્છદ્વ્યામિ-
ચ્ચજ્ઞકભાવઃ । તત્ર ચાન્યતોડપીતિ વિકલ્પપ્રતિવિધાનમેવ સમાધાનમ્ । અથાન્યત
સંક્રેતાદેવાયમુ-પદ્યતે. તદાયવચ્ચમ્ . તદાધાર્ધર્મસ્યાન્યત ણ્વોત્પત્તિવિરોધાત્ । ન ચૈવ
વાચ્ય-વાચકયોસ્તદુત્પત્તિસમ્બન્ધોડસ્ય કથિત' સ્યાત ।

વાચ્યવાચકભાવ પક્ષ પણુ કલ્યાણકારક નથી, કારણ કે આ વાચ્યવાચક
ભાવ નામનો સંબધ વાચ્યવાચકના સ્વભાવરૂપ છે ? કે વાચ્યવાચકથી ભિન્ન ?
પહેલો વિકલ્પ એટલે કે—સ્વભાવરૂપ કહો તો વાચ્ય અને વાચકથી ભિન્ન—એવો કોઈ
સંબધ થશે નહિ, પરંતુ વાચ્યવાચક જ રહેશે. બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો અમે પૂછીએ
છીએ કે આ વાચ્યવાચકભાવ—સંબધ વાચ્યવાચકથી એકાત ભિન્ન છે ? કે કથંચિત્
ભિન્ન છે ? પહેલો વિકલ્પ એટલે એકાત ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબધ નિત્ય
છે ? અનિત્ય છે ? કે નિત્યાનિત્ય ? એમ ત્રણ બેઠ—વિકલ્પ થાય છે. તેમાં
નિત્ય કહો તો સંબધીઓને પણ નિત્ય માનવા પડશે, અને એમ નહિ માનો
તો સંબધને પણ અનિત્ય માનવો પડશે, અન્યથા બે સંબધીઓમાં સંબધ
થઈને રહેવાનો એ સંબધનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે માટે વાચ્યવાચકથી
એકાન્ત ભિન્ન તેના સંબધને નિત્ય કહી શકશો નહીં. અનિત્ય કહો તો સમસ્ત
વાચ્યવાચકમા તે અનિત્ય સંબધ એક જ છે કે દરેક વાચ્યવાચકમાં ભિન્ન
ભિન્ન છે ? એક કહો તો એક જ શબ્દથી સમસ્ત પદાર્થોમાં બોધનો પ્રસંગ આવશે.
અર્થાત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબધ એક હોઈ કોઈ એક ઘટ શબ્દનો સંબધ સઘળા
પદાર્થ સાથે માનવો પડશે ઘટ શબ્દથી માત્ર ઘટ પદાર્થનો જ બોધ નહિ થાય.
પરંતુ જગતના સમસ્ત પદાર્થોનો બોધ થશે પણ એ તો અનુભવથી બાધિત
હોવાથી સઘળા વાચ્યવાચકમા એક સંબધ છે, એમ કહી શકાય નહીં.
દરેક વાચ્યવાચકમા તે સંબધ ભિન્ન ભિન્ન છે, એમ કહો તો તે સંબધ દરેક
વાચ્યવાચક સાથે સમબદ્ધ છે ? કે અસમબદ્ધ ? અસમબદ્ધ હોય તો ઘટ શબ્દથી
પટની અને પટશબ્દથી ઘટની પ્રતીતિ થવી જોઈએ, કારણ કે ઘટ અને પટ
એ બન્ને અર્થમાં વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબધની અસમબદ્ધતા સમાન જ છે.
સમબદ્ધ કહો તો તાદાત્મ્યરૂપે સમબદ્ધ છે ? કે તદુત્પત્તિરૂપે ? અહીં

વાચ્યવાચકથી વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ એકાન્ત ભિન્ન છે, એ પક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય પક્ષ સ્વીકારી શકાય નહિ. અને તદુત્પત્તિ પક્ષ પણ સંભવશે નહીં, કારણ કે આ સંબંધની ઉત્પત્તિ વાચ્યના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે કે વાચકના ઉત્પત્તિકાલે થાય છે ? કે એકી સાથે બન્નેના ઉત્પત્તિ કાલે થાય છે ? કે એકની ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે ? આમા પહેલા બે પક્ષો દ્વિધિ જ છે. કારણ કે સંબંધ વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેને આધારે હોવાથી બેમાથા કોઈ એક ન હોય ત્યારે એની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થ અને શબ્દ અવાચ્ય અને અવાચક થઈ જશે અર્થાત્ અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે શબ્દ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચ્ય અને શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે અર્થ સાથેના સંબંધના અભાવે તે અવાચક બની જશે. ચોથા પક્ષમા એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી જ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તે બન્નેથી ભિન્ન એવા અન્ય કારણે જ ઉત્પન્ન થાય ? કે વાચ્ય, વાચક અને અન્યથી પણ ? પહેલો વિકલ્પ માનો તો મ કેતને નહિ જાણનાર નાલિયેરના દ્વીપમા રહેનાર પુરુષને શબ્દોચ્ચારણ થતાંની સાથે જ પદાર્થજ્ઞાન થવું જ જોઈએ કારણ કે આ પક્ષમાં વાચ્ય અને વાચક એ બન્નેય વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિમા કારણ હોઈ મોજુદ છે, એટલે શબ્દ સંભળાય ત્યારે મ કેત વિના પણ શબ્દાર્થનું જ્ઞાન થઈ જવું જોઈએ.

શક્તા-વાચ્ય અને વાચકથી ઉત્પન્ન થાય કે તરત એ સંબંધ અર્થપ્રતિ-પાદક બનતાં નથી પણ જ્યારે મ કેતથી એ સંબંધ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે જ અર્થનો પ્રતિપાદક બને છે.

સમાધાન-પણ કાર્યકારણ ભાવથી જુદો કોઈ અભિવ્યંજ્ય-અભિવ્યંજકભાવ તો નથી. એટલે મ કેતથી અભિવ્યક્તિ માનવામા પણ મ કેતથી ઉત્પત્તિ માનવી જ પડે, અને એમ માનવાથી વાચ્યવાચક અને તેથી અન્ય એટલે સંકેતથી પણ તે સંબંધની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું પડે. અને એ માન્યતામાં તો ત્રીજા વિકલ્પનો જે ઉત્તર તે આ પક્ષનો પણ થઈ જશે.

માત્ર સંકેતથી જ એ વાચ્યવાચકભાવ રૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે-એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે વાચ્ય અને વાચક એ સંબંધરૂપ ધર્મના આધાર છે. એટલે તે આધારથી ભિન્ન એવા સંકેતમાત્રથી વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધની ઉત્પત્તિ ઘટે નહિ. કારણ કે એમ થાય તો એ સંબંધ તદુત્પન્ન-વાચ્યવાચકોત્પન્ન છે એમ કહેવાય નહીં.

(૫૦) અન્યથા સમ્બન્ધસ્યાપ્યનિત્યત્વાનુષંગાદિતિ ચેત્ સમ્બન્ધિનૌ નિત્યૌ ન ભવતઃ । તત્સમ્બન્ધિસમ્બન્ધસંબન્ધસ્વભાવપ્રચ્યુતેરિતિ તૌ ચ તા સમ્બન્ધિનૌ વાચ્ય-વાચકૌ તત્સમ્બ-દ્વત્વલક્ષણ સમ્બન્ધસ્ય સ્વભાવસ્તસ્ય પ્રચ્યુતિ' । તન્નેતિ વાચ્ય વાચકયોઃ । વાચ્ય-વાચકભાવ-યોરિતિ વાચ્ય-વાચકસમ્બન્ધયો । ઉભયશ્ચાવિશેષાદિતિ સમયત્ર ઘટે પટે ત્સમ્બદ્ધવાવિશે-ષાત્ । અન્યતરસ્યાપ્યસત્તાવામિતિ । "દ્વિષ્ઠસમ્બન્ધસંવિત્તિર્નૈકરૂપપ્રવેદનાત્" । અન્યતોડપિ

થેતિ વાચ્ય-વાચકાભ્યામપ્યન્વયોઽપિ । પદાર્થપ્રતીતિઃ સ્યાવિતિ વાચ્યવાચકસમ્બન્ધસ્ય પ્રતીતિ-
ર્ભવેત્ । તદાધારધર્મસ્યેતિ તૌ વાચ્ય-વાચકાધારો વ્યસ્યેતિ વિપ્રદ્ધઃ ॥

(ટી०) યતોઽસાવિતિ સમ્બન્ધ શબ્દાર્થયો । સ્વભાવ इति અભિન્નઃ । તદ્વતિરિક્તો થેતિ
મિન્નો વા । અસાવિતિ સમ્બન્ધઃ । અન્યથેતિ સમ્બન્ધિનોરનિત્યતાયામ્ । તત્સમ્બન્ધીતિ તૌ ચ
સમ્બન્ધિનો ચ તત્સમ્બન્ધિનો, તત્સમ્બન્ધિભ્યાં યઃ સમ્બન્ધઃ [સંબન્ધ]સ્વભાવઃ તત્પ્રત્ય-
યનાત્તસ્ય ંશાત્ । અથ ચ તૈ. સમ્બન્ધિમિ સહ યઃ સમ્બન્ધસમ્બન્ધસ્વભાવઃ તસ્ય પતનાત્ ।
અસાવિતિ સમ્બન્ધઃ । તન્નેતિ પદાર્થે । મેદપક્ષેતિ તાવત્તાદામ્યમભિન્નભિદ્વ્યકારે જાણટીતિ,
ન મિન્નપક્ષે, સર્વથાભિદ્વ્યવાન્ નાલિકેરકપિત્યવત્ । અત્રાપિ પ્રાણેન મિન્નપ્રકારસ્વીકારપરેણ ચરી-
વચ્યંતે । નાર્ત્તીયીકેતિ યુગપદુપયોગપત્તિકાલસ્વીકારાત્ કમોત્પત્તિવિરોધઃ । અસાવિતિ સમ્બન્ધઃ ।
અન્યત્ इति સદ્ધેતાત્ । અન્યતોઽપીતિ સદ્ધેતાત્ । અપિશબ્દાદ્વાચ્યવાચકાભ્યામપિ સકાશાત્ ।
અનાકલિતેતિ નાલિકેરદ્વીપવાસો નાલિકેરમન્તરેણ ષટાદિપદાર્થસાધં ન મનુતે, વ્યવહારવાચ્યનાત્સવઃ ।
તદાનીમિતિ તસ્ય વાચ્યસ્ય દર્શનં એવ તસ્યેતિ સમ્બન્ધસ્ય ।

(ટિ०) તદાધારસ્યેતિ વાચ્યવાચકાધારસ્ય ધર્મસ્યેતિ સમ્બન્ધસ્ય । અન્યત્ इति
સદ્ધેતાત્ ।

અથ સદ્ધેતસહકૃતાભ્યાં વાચ્યવાચકાભ્યામેષ જાયતે इत्यર્થવાનન્યતોઽપીતિ તૃતીય-
પક્ષઃ કક્ષીક્રિયતે । નન્વસૌ સદ્ધેતઃ પ્રતીતે વસ્તુનિ વિધીયેત, અપ્રતીતે વા ' ન
તાવદપ્રતીતે, અનિપ્રસક્તસદ્ધેતઃ ' નાપિ પ્રતીતે, યનસ્તત્ક્રણિકત્વેન તદાનીમેવ સ્વ-
સમીગમમીરિતામ્બોધર્મ્યસમ્બંધસિદ્ધિ इति કુત્ર સદ્ધેતઃ ક્રિયેત ' અથ તત્સમાનજાતીય-
જ્ઞાપરમ્પરાયા વિધમાનત્વાત્ કથં ન સદ્ધેતગોચરતા તસ્ય ' તદમત્ । ન ચ્ચ-
પ્રતીતે વિધમાનમપિ શબ્દગોચરીભૂયમુપનેતું શક્યમ્, અતિપ્રમત્તે । યચ્ચ પ્રથમં પ્રતીતમ્,
તત્ તદાનીમેવ વ્યતીતમ્ । એવં શબ્દોઽપિ ગવાદિ' પ્રતીતોઽપ્રતીતો વા તત્ર સદ્ધેત્યેત
इति પ્રાગ્વદોષાઃ । સદ્ધેતાભાવે ચ કથં વાચ્યવાચકભાવોત્પાદઃ ' સ્તાં વા તે શબ્દાર્થ-
વ્યક્તી જ્ઞણિકત્વપગડ્મુલ્હે, ઉત્પાદયતાં ચ સદ્ધેતસહકૃતે વાચ્યવાચકભાવમ્, કિન્તુ
ન તે એવં વ્યવહારકાલમનુગચ્છતઃ- इत्यર્થાન્તરં શબ્દાન્તરં ચ વાચ્યવાચકભાવોત્પત્તયે
સદ્ધેતાન્તરં કર્તવ્યમ્ । તથા ચ વ્યવહારાભાવ એવં ભવેત્, પ્રતિવાચ્યવાચકવિશેષં સદ્ધેત-
કર્તુરવશ્યમાવામાવાત્ ।

સંકેતના સહકારથી વાચ્ય અને વાચક વાચ્યવાચકભાવ સ બંધને ઉત્પન્ન કરે છે
એવા અર્થવાળો ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારે તો-તમને પૂછીએ છીએ કે-આ સંકેત
પ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં કયારે છે ? કે અપ્રસિદ્ધ વસ્તુમાં ? અપ્રસિદ્ધમાં તો અતિ-
પ્રસંગ હાંધી સંકેત થશે નહીં, અર્થાત્ દેશ અને કાલથી વ્યવહિત એવા
અપ્રસિદ્ધ પદાર્થમાં પણ સંકેતનો પ્રસંગ આવતો હાંધી તેમ માનવું
ઉચિત નથી.

પ્રસિદ્ધમા પણ સંકેત થઇ શકશે નહીં કારણ કે—સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી ઉત્પત્તિ કાલમાં જ પ્રચંડ વાયુથી ઉડાડી મૂકેલ મેઘની જેમ નાશ પામી જશે, ત્યારે સંકેત શેમા કરશે ?

શકા—ભલે પ્રતીત ક્ષણ નજ થયો, પણ તેના સમાન જાતીય ક્ષણેની પરંપરા તો વિદ્યમાન છે. આ કારણે વસ્તુ સંકેતનો વિષય કેમ નહીં બને ?

સમાધાન—એ કથન બરાબર નથી. કારણ કે જે વિદ્યમાન હોય છતાં પ્રતીત ન હોય તેને શબ્દનો વિષય બનાવી શકાય નહીં. તેમ કરવામાં અતિપ્રસંગ થશે. એટલે કે દેશ અને કાળથી દર એવી અજ્ઞાત વસ્તુમાં પણ સંકેતની શક્યતા સ્વીકારવી પડશે.

વળી, પ્રથમ જેની પ્રતીતિ થઇ તે વસ્તુ તો તત્ક્ષણમા જ નજ થઇ ગઇ તો પછી તેમાં સંકેત થાય કેમ ?

આ જ પ્રકારે 'ગાય' આદિ વાચક શબ્દો વિષે પણ સમજાવું તે પણ પ્રતીત હોય કે અપ્રતીત, પણ તેમનો સંકેત વાચ્યમા માનવા જતાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે જ, કારણ કે તેઓ પણ વાચ્યની જેમ ક્ષણિક છે. અને આ પ્રકારે સંકેતનો જ અભાવ છે તો વાચ્યવાચકભાવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે ?

અથવા, શબ્દ અને અર્થ એ બન્ને વ્યક્તિઓ સંકેત ન થાય ત્યાં સુધી ટકી રહે છે અને પછી સંકેતના સહકારથી તેઓ વાચ્યવાચકભાવને ઉત્પન્ન પણ કરે છે—એમ માની લઇએ તો પણ તેમના નજ થવા સાથે વાચ્યવાચકભાવ પણ નજ થશે આથી વ્યવહારકાલમાં તેમનું આગમન ન હાઇવળી 'પાછું' અન્ય અર્થમા સંકેત કરવાનું કર્તવ્ય બળવડું પડશે આમ કરવા જતા સમગ્ર વ્યવહારનો જ લોપ થઇ જશે, કારણ કે જે જે શબ્દ અને જે જે અર્થ છે તે સૌ માટે સંકેતકર્તા મળી શકે એવો સંભવ જ નથી, કારણ કે તે અનત છે.

(૫૦) અતિપ્રસક્તસજ્જતેરિતિ દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સજ્જેતપ્રાપ્તે: । અતિપ્રસક્તેરિતિ દેશાદિવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સજ્જેતપ્રાપ્તે । કિન્તુ ન તે ણ્વ વ્યવહારકાલમિત્યાદિ । તે ઇતિ તે શબ્દાર્થવ્યક્તી । અત્ર ચ કાકવા વ્યાખ્યા ।

(ટિ૦) અતિપ્રસક્તેતિ દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટેડપિ સજ્જેતપ્રાપ્તે । તત્ક્ષણિકેતિ તદ્ વાચ્યમ્ । તસ્યેતિ વાચ્યસ્ય । ન સ્વલ્પપ્રતીતમિતિ પ્રતીતવિભાજાનન્તરોત્પન્ના સમાનજાતીયક્ષણપરમ્પરા વિદ્યમાના^૧પ્ય પ્રતીતૈષ્ । સા શબ્દગોચરા ન સ્યાન્, અતિપ્રસક્તેરિતિ દેશાદિવિપ્રકૃષ્ટે^૨પિ સજ્જેતપ્રાપ્તે । પર્વ શબ્દ ઇતિ પ્રતીતાડપ્રતોતાર્થવપ્રતીતાપ્રતીતશબ્દેપિ લોપોદ્ભાવન ભાવનીયમ્ । સ્તાં છેતિ ભવેતામ્ । ક્ષણિકત્વેતિ અક્ષણિકે સ્થિર ઇત્યર્થ । તે ણ્વેતિ શબ્દાર્થવ્યક્તી । સજ્જેતાભાવાત્, 'પ્રવેસજ્જેત' પૂર્વાર્થ-દર્શનેનૈવ સાક વિનષ્ટ ઇતિ માલ્ ।

અથ સામાન્યગોચર ણ્વ સજ્જેત: ક્રિયતે । તદેવ ચ વાચ્યવાચકભાવાધિકરણં કાલાન્તરવ્યક યન્તરાનુસરણનૈપુણ્યધરં ચ, નિત્યત્વાદ, વ્યક્તિનિષ્ત્વાન્ન— ઇતિ ચેત્ । તન્ મનીષિમાન્યમ્, સામાન્યસ્યામાવાત્ । કથં પ્રતિભાસમાજનમપિ તન્નાસ્તિ '—ઇતિ ચેત્ । ન, તત્પ્રતિભાસાસિદ્ધે: । તથાહિ—દર્ગને પૈરિસ્ફુટલેનાસાધારણમેવ રૂપં પ્રથતે, ન

૧ °નાપિ પ્ર° મુ । ૨ °જે સ° મુ । ૩ પરિસ્ફુટમસાધારણમેવેતિ મુપા ।

સાધારણમ્ । અથ સાધારણમપિ રૂપમનુભૂયતે ગૌર્ગૈરિતિ । તદસાધીય', શાબલેય-
બાહુલેયાદિતીવ્રતીવ્રતમ્ગોગન્દાદિરૂપવિવેક્તે તસ્યાપ્રતિભાસનાત્ । ન ચ શાબલેયાદિ-
રૂપમેવ સાધારણમ્, પ્રતિવ્યક્તિભિન્નરૂપોપલ્મ્ભાત્ । યદિ ચ સામાન્યાધાર એવાચ્ય-
વાચકભાવઃ, તદા ન શબ્દાત્ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્, જ્ઞાનમાત્રલક્ષણત્વાત્ સામાન્યાર્થક્રિયાયાઃ,
તસ્યાશ્ચ તદૈવ નિષ્પન્નત્વાત્ ।

શંકા—વ્યક્તિમાં નહીં પણ સામાન્યમાં જ સંકેત થાય છે અને સામાન્ય
જ વાચ્યવાચકભાવનું અધિકરણ છે અર્થાત્ સામાન્યમાં વાચ્યવાચકભાવ છે
વિશેષમાં નહીં નિત્ય હાવાથી સામાન્ય કાલાન્તરમાં ટકી રહેવા સમર્થ છે અને
તે વ્યક્તિનિષ્ઠ હોવાથી બધી વ્યક્તિઓમાં અનુગત થવા પણ સમર્થ છે

સમાધાન—તમારું આ કથન મનીષીને માન્ય થાય તેમ નથી. કારણ કે
જગતમાં કોઈ સામાન્ય નામનો પદાર્થ જ નથી

શંકા—પ્રતિભાસ-પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં 'સામાન્ય નથી'
એવું કેમ કહી શકાય ?

સમાધાન—સામાન્યનો પ્રતિભાસ જ અસિદ્ધ હોઈ પ્રતિભાસના બળે તેનું
અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી. કારણ કે દર્શન-નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમાં તો સ્પષ્ટ-
પણે અસાધારણ-વિશેષરૂપ જ જણાય છે, પરંતુ સાધારણ-સામાન્ય જણાતું નથી.

શંકા—આ ગાય છે, આ ગાય છે, એ પ્રમાણે સામાન્યરૂપનો પણ પ્રતિભાસ
છે તો તેનો પ્રતિભાસ નથી એમ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન—આ કથન બરાબર નથી. કારણ કે શાબલેય, બાહુલેય આદિ લિન્ન
લિન્ન ગોવ્યક્તિઓ અને તીવ્ર, તીવ્રતર આદિ શબ્દ-વ્યક્તિઓથી લિન્ન એવા
સામાન્યનો તો પ્રતિભાસ નથી. અર્થાત્ અર્થ કે શબ્દ વ્યક્તિઓનો જ પ્રતિ-
ભાસ છે, તેમના સાધારણ રૂપનો તો પ્રતિભાસ નથી.

શંકા—શાબલેયાદિ જે રૂપ દેખાય છે તે જ તો સામાન્ય છે

સમાધાન—ના. એમન કહી શકાય, કારણ કે પ્રતિવ્યક્તિમાં લિન્ન લિન્ન રૂપે શાબ-
લેયાદિ દેખાય છે. અને સામાન્ય તો બધી વ્યક્તિમાં એક જ હોવું જોઈએ.
વળી, જે વાચ્યવાચકભાવનો આધાર સામાન્યને માનવામાં આવે તો શબ્દ સાંભ-
ળીને પ્રવૃત્તિ થશે નહીં. કારણ કે સામાન્યની અર્થક્રિયા માત્ર પોતાનું જ્ઞાન
કરાવવું તે જ છે. અને તે જ્ઞાન તો શબ્દ સાંભળતા થઈ જાય છે. તો પછી
પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે ?

(૫૦) તદૈવ નિષ્પન્નત્વાદિતિ તદૈવ જ્ઞાનમાત્રે ।

(ટિ.) તદૈવેતિ સામાન્યમ્ । કાલાન્તરેતિ વિશેષભાવાધિગમ્યમ્ । સામાન્યં હિ નિત્ય
કાલાન્તરે વ્યક્તિગમ્યક ચ । સામાન્યસ્યેતિ સામાન્ય ન મન્યન્તે બોદ્ધા, કેવલવિશેષાત્મકારાત્ ।
તથાહીત્યાદિ । દર્શનં હિ નિર્વિકલ્પકપ્રમ્યક્ષે, પ્રમ્યક્ષવિષયસ્ય વિવિક્તપરસ્પરનિરપેક્ષસ્વલક્ષણસ્ય
તથાગતે પ્રતિપન્નત્વાત્ । અથ સાધારણમિતિ । પ્રથમસામાન્યદર્શને લોકવ્યવહારોક્તૌ વા ।

વિવેકેનેતિ વિશેષરૂપરિજ્ઞાનેન । તસ્યેતિ સાધારણસ્ય । પ્રતિવ્યક્તીતિ વ્યક્તૌ વ્યક્તૌ શ્વેતકૃષ્ણ-
રક્તરૂપાદિપ્રાપ્તે । પ્રવૃત્તિરિતિ વાહદોહાદિકા ક્રિયા । જ્ઞાનમાત્રેતિ સામાન્ય જ્ઞાનમાત્ર ન ત્વર્થ-
ક્રિયાસાધકમ્, વિશેષ ક્રિયાહેતુજૈનૈરશ્મ્યુપગત । તસ્યા इति સામાન્યાર્થક્રિયાયા । તદૈવેતિ
પ્રથમગવાદિદર્શનસમયે વસ્ત્વનિશ્ચયે ।

અથાપિ સામાન્યવિશેષોભયાધારોડયૌ સ્યાત્, તદાડપિ તદેવ દૂષણમ્— “પ્રત્યેકં
યો ભવેદ દોષો દ્વયોર્માત્રે કથં ન સ ” इति વચનાત્ । અથ કથમિદં ભવેત્ / ન હિ
સ્વતન્ત્રૌ સામાન્યવિશેષૌ તદધિક્કરણમભિદમ્બહે, કિન્તુ તદુભયાત્મકત્વેન જાત્યન્તરરૂપં
પ્રત્યક્ષપ્રતીતિમિદ્ધે કથન્નિચ્છેદનુગમ્યાવૃત્તિમદ વસ્તુ— इति चेत् । તદ્દિદમપૂર્વે કિમપિ
કપટનાટકપાટવપ્રકટનમ્, સામાન્યવિશેષોભયાત્મકત્વસ્ય દુર્ધર્ગવિરોધાનુબન્ધદુર્ગન્ધત્વાત્ ।
एतेनैव च कथञ्चिद्वेदनित्यान्वित्यवपश्चावपि प्रतिक्षिप्तौ लक्षयितव्यौ ।

તદ નાડડિવાક્યં સાક્ષાત્પ્રયોજનં જન્પિતુમલમ્ । ન હિ શબ્દા શ્વપાકા ઇવ
વરાકા' સ્વલક્ષણબ્રાહ્મણં ક્ષણમપિ સ્પ્રષ્ટુમર્હન્તિ, વિકલ્પશિલ્પિકલ્પિતાર્થમાત્રગોચરત્વાત્
તેષામ્ । વિકલ્પાનાં ચો પ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપાર્થવસિતત્વાત્ । તદુક્તમ્—

“વિકલ્પયોનય. શબ્દા વિકલ્પા શબ્દયાનય ।

કાર્યકારણતા તેષાં નાર્થ શબ્દાઃ સ્વૃગ્ન્યયપિ ॥”

શકા—તો પછી વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયમા રહે
છે—એમ માનીએ તો ?

સમાધાન—એમ માનો તો—‘પ્રત્યેકમા જે હોય તે બન્નેમા કેમ ન હોય ?’
એ વચન પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પક્ષના દૂષણ પ્રાપ્ત થશે.

શકા—જો વૈશેષિકને સંમત પરસ્પર સ્વતન્ત્ર એવા સામાન્ય અને વિશેષ
વાચ્યવાચકભાવ સંબંધનો આધાર ન હોય પરંતુ સામાન્યવિશેષાત્મક અર્થાનું
સામાન્ય અને વિશેષનું તાદાત્મ્ય ધરાવનાર એક ઝૂંદી જાતિની વસ્તુને— અનુ-
વૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બન્ને રૂપો ધરાવનાર વસ્તુને જ—જો વાચ્યવાચક
સંબંધનો આધાર માનવામા આવે તો પછી પૂર્વાક્ત હોયો કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થશે ?

સમાધાન—આ વળી તમે કોઈ નવીન કપટ નાટક રચવાની તમારી કુશળતાનું
દિઃદર્શન કરાવ્યું. કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયનું તાદાત્મ્ય ધરાવે એવી
વસ્તુ માનવામાં જે વિરોધની દુર્ગન્ધ છે તેનું નિવારણ શક્ય નથી. અર્થાત્ પર-
સ્પર વિરોધી એવા સામાન્ય અને વિશેષનું વસ્તુમા તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી અને
આ જ કારણે કથંચિત ભેદ અને અભેદ પક્ષ, અને કથંચિત્ નિત્ય અને
અનિત્ય પક્ષ—એ બન્ને પક્ષ પણ દૂષિત થઈ ગયા એમ સમજી લેવું.

આ પ્રકારે આદિવાક્ય સાક્ષાત્ પ્રયોજનને કહેવાને સમર્થ નથી એ વસ્તુ
સિદ્ધ થઈ. ખરી વાત તો એ છે કે—આડાલની જેવા ગરીબ બિચારા શબ્દો

સ્વલક્ષણ-વસ્તુ-વિશેષરૂપ પ્રાક્ષણને ક્ષણમાત્ર પણ સ્પર્શ કરી શકે એમ છે જ નહીં. કારણ કે-શબ્દો વિકલ્પરૂપી શિલ્પીએ કલ્પેલ અર્થને જ વિષય કરે છે, અને વિકલ્પો તો ઉત્પ્રેક્ષારૂપ વ્યાપારમાં પર્યવસાન પામે છે, અર્થાત્ વિકલ્પો ઉત્પ્રેક્ષા સિવાય કશું જ કરી શકતા નથી. કહ્યું પણ છે—“શબ્દો વિકલ્પરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિકલ્પો શબ્દરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે-શબ્દો અને વિકલ્પોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ છે. પરંતુ શબ્દો અર્થને સ્પર્શ કરતા નથી, અર્થાત્ અર્થ-બાહ્ય વસ્તુ સાથે શબ્દોનો કશો જ સંબંધ નથી.”

(૫૦) અસાવિતિ વાચ્ય-વાચકભાવ: ।

ઉત્પ્રેક્ષાલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાદિતિ આરોપલક્ષણવ્યાપારપર્યવસિતત્વાત્ ।

(ટિ.) અસાવિતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધ । તદેવેતિ યત્સામાન્યાધારે દુષણં વિશેષાધારે તદેવ, સામાન્યવિશેષોભયાધારે 'ચ તદેવ । સ્વતન્ત્રાવિતિ પરસ્પરનિરપેક્ષી સ્વચ્છન્દાવિત્યર્થ । તદ્વિકિતિ વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધાધિકરણ નામિદ્ધ્યમે ન પ્રતિપાદયમ વૈશેષિકાદિવત્ । તદુભયેતિ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વેન ન કેવલ સામાન્યમ્, ન કેવલ વિશેષા: । અત એવ જાત્યન્તરમ્, સામાન્યસ્ય વિશેષાણા આનુભવાત્ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । કથમ્ચિદિતિ અય ઘટ હત્યનુગમ:, ઘટ: પટાદ્ વ્યાવૃત્ત ઇતિ વ્યાવૃત્તિ, તદ્વત્ ।

વિકલ્પશિલ્પીતિ શિલ્પો મલિનજાતીય કારકરિતિ સાધિપ્રાયમ્ । શિલ્પી હિ પદાર્થ રચયતિ । તેષામિતિ શબ્દામામ્ ।

§ ૪ તદેતદમ્લિમનિલાડડન્દોલિતાડકૃતૂલત્તમ્ । યત એવં વદતસ્તે કિ-
માદિવાક્યોપક્ષેપપ્રતિક્ષેપ. કાઢ્ઢિત ' કિં વા કારણાન્તરં કિમપિ તત્કરણેડસ્તીતિ
વિવક્ષિતમ્ ' નાથ: પક્ષ:; તત્ર તત્ર તાવકૈસ્તસ્ય કરણાત્ । નાપ્યુત્તર:; તસ્ય કસ્યચિદ-
સત્વાત્ ।

§ ૪ જૈન-હે બૌદ્ધ ! તમારું આ સમસ્ત કથન પવનથી ઉડાડેલ આકડાના ડૂની જેમ અસ્થિર છે, અર્થાત્ તેથી કશું સિદ્ધ થશે નહીં. કારણ કે આ બધું કહેવામાં તમારી શું એવી આકાંક્ષા છે કે આદિવાક્યની રચનાનો તિરસ્કાર-વિરોધ કરવો અથવા આદિવાક્યની રચનામાં બીજું કંઈ કારણ તમને ઇષ્ટ છે ? તમારા આચાર્યોએ પણ તે તે ગ્રંથમાં આદિવાક્યની રચના કરેલ હોવાથી પહેલો પક્ષ યુક્ત નથી. અને આદિવાક્યની રચનામાં કંઈ બીજું કારણ ન હોવાથી, બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી.

(ટિ-) તદેતત્ સર્વલ નિષ્ફલમ્, કથશિલાદાત્મ્યસ્ય શબ્દાર્થયો. સ્વીકારાત્ । નાત્ર વિરોધાવરોધ । મોદકો પલકવાલાગુચ્ચારણમાત્રેપિ વદનપૂર્ણચૂરણપાટનાશુપવાત. સ્વાત્ । સંજ્ઞાં હસ્યતેડતો

૧ "તે તદે" મુ । ૨ "કાચલ" મુ ।

મેદઃ । મોદકાશુચ્ચારણેન પદાર્થપ્રતીત્યાડમેદઃ । અધાનેકાર્યત્વાન્નદ્વાના કથં પ્રતિનિયતપદાર્થપ્રત્યય
 इति चेत् ; विवक्षाती हि शब्दानां प्रवृत्तिर्न तु स्वच्छन्दतः । अपि च यदि न कश्चिन्मन्त्रश्च ,
 तद् परमाणुरित्युक्ते स्वलक्षण कथमन्युपगम्यते सौगतैः । वेद्यवेदकभावादिति चेत् , वाच्यवाचक
 भावात् शब्दार्थयोरपि प्रत्यय स्यात् । विस्तरो न्यायावतारादवसेय । सुर्यस्तु भङ्गपन्तरेण उत्तर
 यावत्कु ।

यत् एवमित्यादि । किं वेति आदिवाक्यकरणे आचार्यकल्पितપ્રયોજનાદન્યત્ કારણ-
 મસ્તીતિ તે વક્તુમિષ્ટમ્ । તસ્યેતિ આદિવાક્યસ્ય । નાપિ તસ્યેતિ કારણાન્તરસ્ય ।

§ ૫ અથાસ્ત્યેવ પ્રયોજનાર્થપ્રવૃત્તિનિમિત્તાર્થસંદેહોત્પાદનં તત્ । તથાહિ- પ્રેક્ષિત-
 પ્રયોજનવાક્યાનાં પ્રયોજનાર્થિનાં તદુપદર્શિતપ્રયોજનમાવાભાવપરામર્ગપર સંગય-
 સમાવિર્ભવતિ । તતોડપિ ચ સંગયત સમ્યમપત્યાદિફલં કૃષ્યાદૌ કૃષીબલા ઇવ તે તત્ર
 પ્રવર્તન્તે-ઇતિ ચેત્ । તદપ્રાપ્ત્યમ્, પ્રયોજનવાક્યોપન્યાસાત્ પ્રાગ્ગત્યસ્ય સાધકવાધક
 પ્રમાણાભાવેન ભાવાત્ । અથ તદાડમૌ પ્રયોજનસામાન્યે મત્વાસત્વાન્યા સંગયઃ પ્રમા-
 તારશ્ચ પ્રાયઃ પ્રયોજનવિશેષાર્થિનં ણ્વ ઇતિ તદ્વિષયસંગયોત્પાદનાય યુક્તમેવેદમિતિ ચેત્ ।
 ન, અસ્યાપિ પ્રાગેવ ભાવાત્ । તથાહિ-પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્રમપ્યાલોક્યાડનુભૂતપ્રયોજન-
 વિશેષેણ શાસ્ત્રેણાડસ્ય વર્ણપદવાક્યકૃતં સાધર્મ્યમવધાર્થં ચ કિમિદમપિ સપ્રયોજનમ્,
 અપ્રયોજનં વા / સપ્રયોજનમપિ કિમસ્મદભિમતેન તેન તદ્વત્, કિં વાન્યેન / ઇત્યાદિ
 વાક્યાલોકનં વિનાપિ સંદિગ્ધે । અપિ ચ, ત્વન્મતે ન ખનિર્ગર્થાભિધાનધુરાં દધાતિ ।
 તત્કથં પ્રયોજનવિશેષાવિષયસંદેહોત્પાદનેડપિ પ્રત્યલ્ સ્યાત્ / ॥

§ ૫ શંકા-આદિવાક્યની રચનામા તમે જણાવેલ કારણથી જૂઠ્ઠા કારણ છે.
 અને તે છે-અર્થ સંદેહ ઉત્પન્ન કરવો, જે પ્રયોજનાર્થી પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત
 બને છે. તે આ પ્રમાણે-પ્રયોજન બતાવનાર આદિવાક્ય બોધને પ્રયોજનાર્થી
 પુરુષને આદિવાક્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત પ્રયોજન વિષે 'પ્રયોજન છે કે નહિ' એવો
 સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સંશયથી પ્રયોજનાર્થી આ અન્યમા પ્રવૃત્તિ કરે
 છે. કૃષિ-બેતીનું ફળ ધાન્યની ન પત્તિ છે. એ ફળ નિષ્પત્તિમાં સંશય છતાં જેમ
 ખેડુત બેતીમા પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ આદિવાક્યથી પ્રયોજનસિદ્ધિમા સંશય
 છતાં પ્રવૃત્તિ થશે

સમાધાન-એ સંગત નથી. કારણ કે પ્રયોજન વાક્યના ઉપન્યાસ-સ્થાપન
 પહેલાં પણ સાધકબાધકપ્રમાણનો અભાવ હોવાથી પ્રયોજન વિષે સંશય છે જ.

શંકા-આદિવાક્યના ઉપન્યાસ પહેલાં સામાન્ય પ્રયોજન વિષે સંદેહ હોય
 છે, પણ પ્રમાતા પુરુષ તો પ્રાય વિશેષ પ્રયોજનના અર્થી હોય છે. આર્થી
 વિશેષ પ્રયોજન વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન કરવા માટે આદિવાક્યની રચના યોગ્ય
 જ છે.

સમાધાન-ના, કારણ કે વિશેષ પ્રયોજન વિષે પણ સંદેહ પ્રથમથી જ થઈ
 શકે છે. તે આ પ્રમાણે-પ્રમાતા શાસ્ત્રમાત્ર બોધને, પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજન-

વિશેષવાળા શાસ્ત્રની સાથે વર્ણકૃત, પદકૃત અને વાક્યકૃત સાધર્મ્ય-સાદૃશ્યને નિશ્ચય કરીને ‘આ શાસ્ત્ર પ્રયોજનવાળું છે, કે નથી ?’ ‘વળી પ્રયોજનવાળું હોય છતાં પણ અમોને ઇષ્ટ એવા પ્રયોજનવાળું છે, કે કોઈ બીજા પ્રયોજનવાળું છે ?’ આ પ્રમાણે આદિવાક્ય જોયા વિના જ સંદેહ થઈ શકે છે. અને એ સંદેહથી તેમાં પ્રવૃત્તિ પણ કરી શકે છે. વળી, તમારા મતે શબ્દ અર્થનું કથન કરી શકતો નથી, તો પછી પ્રયોજનવિશેષવિષયક સંદેહ ઉત્પન્ન કરવાને કઈ રીતે સમર્થ થઈ શકશે ?

૧૦) સંશયઃ ‘સમાડ્ડિર્મથતીતિ । અર્થસંશયોઽપિ પ્રવૃત્યજ્ઞ અનર્થસંશયોઽપિ નિવૃત્યજ્ઞમ્ । અસ્યેતિ પ્રયોજનમાવાભાવસ્ય । અસ્મદ્ભિમતેન તેન તદ્વદિત્યત્ર તેનેતિ પ્રયોજનેન તદ્દ-
દિતિ પ્રયોજનવત્ । સંદિગ્ધે’ इति संदेह कुरुते । प्रत्यलः स्यादिति भवति ।

(ટિ.) તદિતિ કારણાન્નરમ્ । પ્રેક્ષિતેતિ શાસ્ત્રાન્નરે વિલોકિતાદિવાક્યાનામ્ । તદુપેતિ તેનાદિવાક્યનોપદર્શિતમ્ । તત્રોત શાસ્ત્રે । અર્થસંશય પ્રવૃત્યજ્ઞમ્, અનર્થસંશયસ્તુ નિવૃત્યજ્ઞમ્ । પ્રયોજને-
વ્યાદિ । અસ્યેતિ સંશયમ્ । અસાવિતિ સંશય । સત્ત્વેતિ અસ્તિ નાસ્તિ વેતિ સન્દેહ* । તદ્વિપ્રયેતિ પ્રયોજનગાચરસન્દેહોત્પાદનાય । હદમિતિ આદિવાક્યમ્ । અસ્યાવીતિ એવંવિષયાપિ સંશયમ્ । પ્રમાતેત્યાદિ । અસ્યેતિ શાસ્ત્રસ્ય । સાધર્મ્યમિતિ સમાનતામ્ । અસ્મદિતિ વિશેષશાસ્ત્રેજ્ઞ મહ । તદ્વદિતિ પ્રયોજનવત્ । સન્દિગ્ધે’ इति संदेह कुरुते ।

૧૬ અર્ચટશ્ચર્ચચતુરઃ પુનરાહ-હ પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનવત્તયા વ્યાપ્તા ।
નતો યદ નિષ્પ્રયોજનમ્, ન તત્ નૈગરમ્મણીયમ્ । યથા કાકદન્તપરીક્ષા । તથા ચૈતત્—
इति गान्धारमप्रतिषेधाय प्रयुज्यमानाया व्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थमादिवाक्यं
कर्तव्यमिति ।

૧૭ તદ્વિપ્રયુપપન્નમ્, વાક્યસ્ય પ્રમાણત્વેનાડનવસ્થિતનયા પ્રયોજનવિશેષસદ્ભાવ-
પ્રકાશનસામર્થ્યશૂન્યવાત્ તદસિદ્ધિમુદ્ભાવયિતુમપર્યાત્તવાત્ ॥

૬૬ અર્ચટ-અહીં ચર્ચામાં ચતુર અર્ચટ કહે છે કે-આ સંસારમાં બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિનો વિષય હોય તે સપ્રયોજન હોય. તેથી ‘જે પ્રયોજનરહિત હોય તે કાર્યનો બુદ્ધિ-
માન પુરુષો આરંભ કરતા નથી, જેમ કે-કાગડાના દાનની પરીક્ષા. આ શાસ્ત્ર પણ પ્રયોજન વિનાનું છે, માટે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં’ એ પ્રમાણે જ્યારે વ્યાપકાનુપલબ્ધિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે એટલે કે વ્યાપક પ્રયોજનનો અભાવ કહેવામાં આવે ત્યારે તેની અસિદ્ધતા બતાવવા માટે આદિવાક્યની રચના કરવી જોઈએ. અર્થાત્ ‘આ શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે-તે પ્રયોજન રહિત છે.’ આ પ્રકારના અનુમાનમાં ‘કારણ કે તે પ્રયોજનરહિત છે’ એ હેતુ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિરૂપ છે, અર્થાત્ ‘શાસ્ત્રારંભ’ એ વ્યાપ્ત છે, અને ‘પ્રયો-
જન’ એ વ્યાપક છે. એટલે ‘પ્રયોજનનો અભાવ’ એ વ્યાપકની અનુપલબ્ધિ થઈ. આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ એ હેતુ નથી પણ અસિદ્ધ હેતુભાસ છે, એમ

સિદ્ધ કરવા માટે આદિવાક્યનો પ્રયોગ કરવો એમ અર્થ ઠ માને છે, કારણ કે આદિવાક્યમાં અર્થારંભનું પ્રયોજન નિરૂપાતુ હોઈ પ્રયોજનના અભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં.

§૩૧-અર્થટન ઉપરોક્ત કથન પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે બૌદ્ધમતે તે આદિવાક્ય પોતે જ પ્રમાણરૂપે નિશ્ચિત ન હોવાથી પ્રયોજનવિશેષના સદ્ભાવને જણાવવામાં અસમર્થ હોઈ વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધતા બતાવી શકે નહીં.

(૫૦) વ્યાપકાનુપલબ્ધેરિતિ इह प्रतिषेधमारम्भणीयम्, तस्य व्यापक प्रयोजनवत्त्वम् तस्यानुपलब्धिर्नि.प्रयोजनत्वादिति हेतुनोक्ता ।

तदसिद्धिरिति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धेऽसिद्धिम् ।

(૫૦) તથા એવિ નિ પ્રયોજનમ્ । પત્તદિતિ પ્રકૃતશાસ્ત્રમ્ । વ્યાપકેતિ इह प्रतिषेधमारम्भणीयत्वम्, तस्य व्यापक प्रयोजनवत्त्वम्, तस्यानुपलब्धिर्नि.प्रयोजनत्वादिति हेतुनोक्ता । વ્યાપકં નિવર્તમાનં हि व्याप्यमादाय निवर्त्तते । પ્રયોજનવત્ત્વં ચ વ્યાપકમ્ । તન્નિવર્તમે આદિવાક્યસ્યાપિ વૈયર્થ્યપ્રસન્નાત્ । આદિવાક્યમિતિ । તાદાત્મ્યતદુપલિલક્ષણસમ્બન્ધવિકલતયા આદિવાક્યસ્વાપ્રમાણ્ય સર્વસૌગતસમ્મતમેવ । અત પ્રમાણરહિતમપ્યાદિવાક્ય વિજ્ઞેયમ્ । વાક્યસ્યેત્યાદિ । પ્રમાણેતિ પ્રામાણ્યેન નિશ્ચયાભાવાત્ । તદસિદ્ધિમિતિ વ્યાપકાનુપલબ્ધ્યસિદ્ધિમપિ ।

§ ૮ રામટસ્તુ પ્રકટયતિ—યદ્વપીઠં વાક્યમપ્રમાણત્વાત્ પ્રયોજનોપસ્થાપનાદ્વારેણ નિષ્પ્રયોજનત્વસાધનમસિદ્ધં વિધાતુમધીરમ્ તથાપિ વિદગ્ધં સંદિગ્ધં કર્તુમ્ । સંદિગ્ધાસિદ્ધમપિ ચ સાધનમગમકમેવ । યથા સમુચ્છલદ્વલધૂલપટલં ધૂમત્વેન સંદિગ્ધમાનં ધનઞ્જયસ્યેતિ ।

§ ૯ તદપ્યગસ્તમ્, અનુપન્યસ્તેડપિ પ્રયોજનવાક્યેડનુભૂતપૂર્વપ્રયોજનવિશેષગાહાન્તરસાધર્મ્યદર્શનેન શાસ્ત્રમાત્રાદપિ નિષ્પ્રયોજનત્વગોચરસંદેહસ્ય સદ્ભાવાત્ ।

§૮ રામટ-આ વિષે રામટનું કહેવું છે કે-જો કે આદિવાક્ય સ્વયં અપ્રમાણ હોવાથી પ્રયોજનને સિદ્ધ કરીને પ્રયોજનના અભાવ બતાવનાર હેતુને અસિદ્ધ કરવા ભલે અસમર્થ હોય, પણ હેતુને સંદિગ્ધ કોટિમાં મૂકવા તો સમર્થ છે જ. અને તેથી અસિદ્ધ નહિ પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો થશે જ. અને તેથી એ સાધ્યનો ગમક નહિ બને. જેમ કે-આકાશમાં ભીછળતા શ્વેત ધૂળના સમૂહ વિષે ધૂમનો સંદેહ થાય તો તે જેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવી શકતો નથી, તેમ અહીં વ્યાપકાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ સંદિગ્ધાસિદ્ધ હોઈ તે પણ સાધ્યનો અગમક છે. અર્થાત્ અર્થટને મને આદિવાક્યની રચના વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બતાવવા તો રામટને મતે તેને સંદિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ સિદ્ધ કરવા માટે છે.

§૯ રામટનું ઉપરુક્ત કથન પણ અપ્રશસ્ત છે. કારણ કે આદિવાક્ય કરેલ ન હોય તો પણ પૂર્વે અનુભવેલ પ્રયોજનવિશેષવાણાં બીજા શાસ્ત્રોનું પ્રકૃતશાસ્ત્રમાં

સાધર્મ્ય જોઈને શાસ્ત્રમાત્રના દર્શનથી શાસ્ત્રની નિષ્પ્રયોજનતા વિષે સંદેહને અવકાશ રહે જ છે.

(દિ૦) - સાધનમિતિ હેતુમ્ । અગમકમિતિ અનિશ્ચાયકમ્ । ઘનઙ્ગયસ્યેતિ વે. । તદ્વપીત્યાદિનોત્તરયતિ જૈન. ।

§ ૧૦ નનુ યથેવમાદિવાક્યં પરાક્રિયતે, ન તર્હીદં ભવદ્ધિરપિ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ । નૈવમ્ । કર્તવ્યં ચ તં પ્રતિ, યો નાન્યથા પ્રયોજનં વિદાશ્ચકાર, વાચ્યવાચકોત્પત્તિસમય-સમ્ભૂત્યુગત્કિત્સ્વભાવસ્યાઽબાધિતતથાઽનુભવેન ચિત્રજ્ઞાનરૂપસપ્ષટ્ષટાન્તાવષ્ટમ્મેન ચ કૃતવિરોધપરિહારત્વાદ નિત્યાનિત્યસ્ય વાચ્યવાચકાભ્યાં કથञ્ચિચ્છિન્નસ્ય સામાન્યવિશેષો-ભયસ્વભાવવસ્તુગોચરોપરચિતસંકેતાભિવ્યક્તસ્ય વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધસ્ય બલેન ગદ્દાના-મર્થસ્ય પ્રતિપાદકત્વં પ્રતિપદ્ય પ્રામાણ્યં ચાઙ્ગીચકાર । एतच्च यथास्थानं ममर्थयिष्यते । ય પુનઃન્યથાઽપિ પ્રયોજનમજાનાદ, યથ ન ગદ્દવિશેષં પ્રમાણત્વેનાઽમસ્ત, તૌ પ્રતિ ન કર્તવ્યં ચ-દ્યનેકાન્તો વિજયતે ॥૧॥

§૧૦ શ્લોક- આ રીતે જો તમે પણ આદિવાક્યનું ખંડન કરો છે તો તમારે પણ આદિવાક્યની રચના કરવી ન જોઈએ.

મમાધાન-એમ નથી. જે પુરુષ બીજી રીતે પ્રયોજન બાણી શકતો નથી અને જે શબ્દનુ પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે તેને માટે આદિવાક્યની રચના જરૂરી છે શબ્દ અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધના બળથી જ્યારે શબ્દને અર્થનો પ્રતિ-પાદક માનવામાં આવે છે, ત્યારે શબ્દપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર થાય છે. વાચ્યવાચક-ભાવરૂપ સંબંધ એ વાચ્ય અને વાચકની શક્તિરૂપ છે. અને તે શક્તિ જ્યારે વાચ્ય અને વાચક ઉત્પન્ન થતા હોય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. વળી એ સંબંધ નિત્યાનિત્ય છે. એની નિત્યાનિત્યતાનો અનુભવ અબાધિત છે, કારણ કે ચિત્રજ્ઞાનમાં બે વિરોધી ધર્મોનો અનુભવ સ્પષ્ટપણે થયેલો છે અને તેથી વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે. એ સંબંધ વાચ્ય અને વાચકથી કથંચિત્ ભિન્ન છે. સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ વિષે શબ્દનો જે સંકેત કરવામાં આવે છે તેથી તે વાચ્યવાચકભાવ સંબંધની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ બધી બાબતોનું યથા-સ્થાને સમર્થન કરવામાં આવશે.

પણ જે પુરુષ આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન બાણી હોય, તથા જે પુરુષ શબ્દવિશેષને પ્રમાણ માનતો ન હોય, તે બંને માટે આદિવાક્યની રચના આવશ્યક નથી. આ રીતે અનેકાન્તવાદ વિજયવંત થાય છે. અર્થાત આચાર્યનો આદિવાક્ય કરવું જ જોઈએ એવો ઐકાન્તિક આચાર્ય નથી પણ પ્રતિપાદની યોગ્યતા જોઈ કરવું કે ન કરવું એવો અનેકાન્ત તેમને ઈષ્ટ છે.

સારાંશ-બૌદ્ધો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ સ્વીકારતા નથી, તેથી આદિવાક્ય પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે એમ માનતા નથી, તેથી ધર્મોત્તરાનુ-સારીએ એવો પક્ષ ઉપસ્થિત કર્યો છે કે- પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કરવું એ આદિ-

વાક્યનું પ્રયોજન નથી, પણ પ્રયોજન વિષયક શંકા ઉપસ્થિત કરવી એ જ આદિ-વાક્યનું કાર્ય છે. અને એટલા માટે જ આદિવાક્યની રચના છે, એટલે આદિવાક્ય શંકા ઉપસ્થિત કરશે, અને તેથી સંશય હોવા છતાં જેમ જેડુંતાં જેતીમા પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ સંશયદ્વારા શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ થશે. એમ તેઓનું માનવું છે. જ્યારે આચાર્ય તેમને જવાબ આપે છે કે આદિવાક્ય વિના પણ સંશયનો સંભવ છે જ. વળી, ધર્મોત્તરાનુસારીના મતે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકતો નથી તો સંશયોત્પત્તિ કઈ રીતે કરી શકશે ?

‘ આ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે—તેનું કંઈ પ્રયોજન નથી ’—આ પ્રકારની વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કંઈ ઉપસ્થિત કરે, ત્યારે એ વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ કરવી એ આદિવાક્યનું પ્રયોજન છે—એમ અર્થાટ માને છે. પણ એ આદિવાક્ય પ્રમાણરૂપ ન હોવાથી વ્યાપકાનુપલબ્ધિની અસિદ્ધિ કઈ રીતે નિહાળી શકશે ? એવા આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો.

રામટનું કહેવું એવું છે કે આદિવાક્ય સ્વયં પ્રમાણરૂપ ન હોઈ, ભલે વ્યાપકાનુપલબ્ધિને અસિદ્ધ ન કરી શકે, પણ તે હેતુને સંદિગ્ધાસિદ્ધ તો કરશે જ, આથી તે હેતુ શાસ્ત્રમાં થતી પ્રવૃત્તિને સર્વથા રોકી નહીં શકે. આના ઉત્તરમાં આચાર્યે જણાવ્યું છે કે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન વિષય સંદેહ થઈ શકે છે. તો તે-સંદેહ માટે આદિવાક્યની શી જરૂર છે ?

શંકા—આદિવાક્ય વિના પણ સંદેહ હોય તો પછી આદિવાક્ય શા માટે ?
સમાધાન—જે આદિવાક્ય વિના પ્રયોજન બાણી શકતો ન હોય, અને શબ્દ તથા અર્થનો સંબંધ માનવા સાથે જેને પ્રમાણ માનતા હોય, તેને માટે આદિવાક્ય કરવું જોઈએ. પણ જે આદિવાક્ય વિના પણ પ્રયોજન બાણી શકતો હોય, તથા જે શબ્દને પ્રામાણિક માનતો ન હોય તે બંનેને માટે આદિવાક્ય નિરર્થક છે એટલે કે આદિવાક્યની રચના શિષ્યાદિની યોગ્યતા જોઈ કરવી કે ન કરવી—એવા અનેકાત જૈનસંમત છે. ૧.

(૫૦) વિદ્યાજ્ઞકારેતિ ચ પ્રમાણ્યં ચાજીવકારેતિ વાક્યસમન્વય' ।

શક્તિસ્વભાવસ્યેતિ શક્તિવિશેષસ્ય । ચિત્રજ્ઞાનરૂપસ્પષ્ટદૃષ્ટાન્તાવદ્દ્યમેતિ । સૌગતામિતેન યથૈકસ્મિન્ ચિત્રપટે જાનાવર્ણસદ્ધરૂપિન જ્ઞાનધરોષઃ । અજીવકારેતિ શબ્દાનામેવ ॥૧॥

(ટિપ્) યદ્યેવામિતિ સશયોત્પાદકાનુયુગમેન નિરાક્રિયતે યતોડ્ઞેન સજ્ઞાઓત્પાદનમન્તરેણ ન કિમપિ પ્રયોજનમ્ । કર્ત્તવ્યં જ્યેષ્ઠાદિ । અન્યથેતિ । યઃ શ્રોતા આદિવાક્યં વિના, ચ. પ્રમાણ્યં ચાજીવકારેતિ વાક્યસમન્વય । ચિત્રજ્ઞાનેતિ પદ્મવર્ણલિખ્યજ્ઞાનમ્ । શાક્યવાચકેતિ ઇતદ્વિશેષ્યપદ પ્રાચ્યાનિ ષષ્ઠ્યન્તાન્યસ્ય વિશેષણાનિ પ્રાકુસુગતકલ્પિતોત્તરસૂચકાનિ । પ્રમાણ્યમિતિ શબ્દાનામેવ ॥૧ ।

૧ ૧ અથ પ્રમાણસ્યાદો લક્ષણં વ્યાચક્ષતે—

સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ ॥ ૨ ॥

૧ ૨ અત્રે ચાદધદહનન્યાયેન યાવદપ્રાપ્તં તાવદ વિધેયમ્—હિતિ વિપ્રતિપન્ના-

નાશ્વિત્ય સ્વપરેત્યાદિકમ્, અવ્યુત્પન્નાન્ પ્રતિ પ્રમાણમ્, પ્રમાણપ્રમેયાપલાપિનસ્તૂદિત્ય દ્વયમપિ વિધેયમ્, શેષં પુનરનુવાદમ્ ।

§૩ તત્ર પ્રમાણમિતિ પ્રાગ્વત્ । સ્વાત્મા જ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપમ્ । પરઃ સ્વસ્માદન્યઃ, અર્થઃ ઇતિ યાવત્ । તૌ વિશેષેણ યથાવસ્થિતસ્વરૂપેણ અવસ્યતિ નિશ્ચિનોતીત્યેવં શીલં યત તત્ સ્વપરવ્યવસાયિ ।

§૧ હવં પ્રથમ પ્રમાણુનુ લક્ષણુ કરે છે—

સ્વ-પોતાનો અને પર-અર્થનો નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન પ્રમાણુ છે ૨

§૨ આ સ્થળે ‘અદઃપદહત્તન્યાય’ એટલે કે—જે ન બળયું હોય તેને જ બળાયું અર્થાત્ બળેલાને બળવાનો કાઈ અર્થ નથી—એ ન્યાયથી જે જ્ઞાન હોય તેને જ બળાયું નિરર્થક હોઈ જેટલું અજ્ઞાન હોય તે વિધેય બને છે. આથી વિપ્રતિપન્નની અપેક્ષાએ ‘સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાન’ વિધેય છે, અવ્યુત્પન્ન-શિષ્યોની અપેક્ષાએ ‘પ્રમાણમ્’ વિધેય છે, તથા પ્રમાણુ અને પ્રમેય બન્નેનો અપલાપ કરનારની અપેક્ષાએ ‘પ્રમેય’ અને ‘પ્રમાણ’ બન્ને વિધેય છે. વિધેય સિવાયનું અનુવાદ બાણુ.

§૩ પ્રમાણુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમની જેમ બાણુવી સ્વ-એટલે આત્મા પ્રસ્તુ તમા જ્ઞાનનો આત્મા એટલે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. પર-જ્ઞાનથી ભિન્ન અર્થાત્ અર્થ. આ બન્નેનો વિશેષ કરીને યથાવત્-વાસ્તવિક સ્વરૂપથી નિશ્ચય કરનાર તે સ્વપર-વ્યવસાયી.

(ટિ૦) ત(અ)જ્ઞ ચેત્યાદિ । યાવદપ્રાપ્તમિતિ અગ્રહીતં વિપ્રતિપન્નાદિભિઃ । સ્વપરેનિ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાન વ્યવસ્થાપનોયમ્ । અવ્યુત્પન્નાનિતિ શિષ્યાન્ । દ્વયમપીતિ પ્રમાણં ચ પ્રમેયં ચ । શેષમિતિ પરેણ પ્રતિપન્નં સ્પષ્ટાર્થમનુવદનોયમ્ ।

૧૪ જ્ઞાયતે પ્રાધાન્યેન વિશેષો ગૃહ્યતેડનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । પત્તચ્ચ વિશેષણમ્ — અજ્ઞાનરૂપસ્ય વ્યવહારધુગધૌર્યતામનાદધાનસ્ય સન્માત્રગોચરસ્ય સ્વસમયપ્રસિદ્ધસ્ય દર્શનસ્ય, સન્નિકષાદિશ્વાડચેતનસ્ય નૈયાયિકાદિકલ્પિતસ્ય પ્રામાણ્યપરાકરણાર્થમ્ ।

૧૫ તસ્યાડપિ ચ પ્રત્યક્ષરૂપસ્ય શાક્યૈર્નિર્વિકલ્પકતયા પ્રામાણ્યેન જલ્પિતસ્ય, સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયાનાં ચ પ્રમાણત્વવ્યવચ્છેદાર્થં વ્યવસાયીતિ । સ્પષ્ટનિષ્કૃચ્ચ-માનપારમાર્થિકપદાર્થસાર્થલુપ્ટાકજ્ઞાનાદૈતાદિવાદિમતમત્યસિતું પતિ । નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિ-વાદિનાં મીમાંસકાનામ્, પક્ષાત્મમવાયિજ્ઞાનાન્તરપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાદિનાં યૌગાનામ્, અચેતનજ્ઞાનવાદિનાં કાપિલાનાં ચ કદાપ્રહપ્રહં નિપ્રહીતું સ્વેતિ ।

§૪ (૧) જેનાથી પ્રધાનરૂપે-મુખ્યપણે પદાર્થનિષ્ઠ વિશેષ-બેદ બહુ કરાય તે જ્ઞાન પ્રસ્તુત લક્ષણમાં પ્રમાણુને ‘જ્ઞાન’ કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે સ્વયં જ્ઞેનસ મત જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું અને જે સન્માત્રને વિષય કરે છે તથા જે વ્યવ-

હારમાં અસમર્થ છે એવું દર્શન પ્રમાણ નથી. તથા નૈયાયિકાએ કલ્પેલ અચેતન-જડ સન્નિકર્ષાદિ પણ પ્રમાણ નથી.

૬૫ (૨) બૌદ્ધાંએ પ્રમાણરૂપ માનેલ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ, તથા સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય-એ બધાં જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પ્રમાણ નથી એમ બતાવવા માટે જ્ઞાનને વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૩) ૨૫૯રીતે સિદ્ધ એવા પારમાર્થિક પદાર્થસમૂહના લૂટારુ અર્થાત્ જ્ઞાનથી 'પર' એવા બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી, બ્રહ્માદ્વૈતવાદી વિગેરેના મતનું ખંડન કરવા માટે જ્ઞાનને 'પર'નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૪) જ્ઞાન એ નિત્ય પરોક્ષ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ કદી થતું નથી એમ માનનાર મીમાંસકના, જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ એક જ આત્મામાં સમવાય સંબધથી રહેલ અન્ય જ્ઞાન કરે છે એમ કહેનાર યૌગ અર્થાત્ નૈયાયિકાના, તથા જ્ઞાન અચેતન-જડ છે, એવું માનનાર કાપિલ-સાખ્યોના કદાચહનો નિગ્રહ કરવા માટે પ્રમાણને 'સ્વ' નું વ્યવસાયી કહ્યું છે.

(૫૦) **સ્પષ્ટનિષ્કલ્પ્યમાનેત્યાદિગચે જ્ઞાનાદ્વૈતાદિવાદિમતમિતિ** આદિશબ્દાત્ શૂન્ય વાદિમતમ્ । **एकात्म्ये**ત્યાદિ एकात्मसमवेन यद् ज्ञानान्तरं तस्य प्रत्यक्षं न पुनरात्मन प्रत्यक्षं ज्ञानं वदन्तोऽप्येवंशीला तथा । **योगानामिति** नैयायिकानाम् । **कापिलानामिति** सांख्यानम् ।

(ટિ.) **જ્ઞાયતે** इति । ज्ञाने प्राधान्येन विशेषः, गौणत्वेन तु सामान्यम्, दर्शने तु प्राधान्येन सामान्यम्, गौणत्वेन तु विशेषो गृह्यते । **अज्ञानरूपस्येति** ज्ञानाद् व्यतिरिक्तस्य न तु जडरूपस्य । **व्यवहारेति** व्यवहारविमुखस्य, विशेषसाध्यत्वाद्व्यवहारस्य । **सन्मात्रेति** सत्तामात्रम् । **स्वस्मयेति** जिनसमयप्रकृतस्य । **दर्शनस्येति** सामान्यप्राप्तिवार्त्तनस्य ।

तस्यેતિ જ્ઞાનસ્ય । તદ્દિ નિર્વ્યવસાય કલિત શક્યે । **સ્પષ્ટે**તિ પ્રત્યક્ષેણ નિર્ણયમાનમ્ । જ્ઞાનાદ્વૈતેતિ બ્રહ્મવાદિમત નિરાકર્તૃમ્ । **નિત્યપરોક્ષે**તિ પરોક્ષા પરાભાસિની સ્વાત્મનિ જઙ્ઘા । **एकात्म्ये**તિ ન જ્ઞાનમાત્માનમાત્મના જ્ઞાનાતિ, કિન્તુ જ્ઞાન જ્ઞાનાન્તરવેચમિતિ ભાવ ।

૧૬ સમગ્રલક્ષણવાક્યં તુ પરપરિકલ્પિતસ્યાર્થોપલબ્ધિहेतुत्वादेः प्रमाणलक्षणत्वप्रति-क्षेपार्थम् । तथाहि—अर्थोपलब्धेरनन्तरहेतुः, परम्पराहेतुर्वा विवक्षाञ्चक्रे ' परम्पराहेतुश्चेत् । तर्हि इन्द्रियवदञ्जनादेरपि प्रामाण्यप्रमङ्गः । अथानन्तरहेतुरिन्द्रियमेव प्रमाणम्, तत् किं द्रव्येन्द्रियम् । भावेन्द्रियं वा ' द्रव्येन्द्रियमप्युपकरणरूपम्, निर्वृत्तिरूपं वा ' न प्रथमम्, तस्य निर्वृत्तीन्द्रियोपष्टम्भमात्रे चरितार्थत्वात् । नापि द्वितीयम्; तस्य भावेन्द्रियेणार्थो-पलब्धौ व्यवधानादानन्तर्याऽमिद्वे । भावेन्द्रियमपि लब्धिलक्षणम्, उपयोगलक्षणं वा ' न पौरुष्यम्, तस्यार्थग्रहणशक्तिरूपस्यार्थग्रहणव्यापाररूपेण तेन व्यवधानात् । उदी-चीनस्य तु प्रमाणत्वेऽस्मल्लक्षितमेव लक्षणमक्षरान्तरैराख्यातं स्यात् । न च—नास्येवा-मूढशमिन्द्रियमिति भौतिकमेव तत् तत्रान्तरो हेतुः—इति वक्तव्यम्, व्यापारमन्तरे-

ળાત્મનઃ સ્વાર્થસંવિત્ફલસ્યાનુપપત્તેઃ । ન હ્યવ્યાપૃત આત્મા સ્પર્શાદિપ્રકાશકઃ, સુસુપ્તા-
વસ્થાયામપિ પ્રકાશપ્રસન્નાત્ । ન ચ તદાનીમિન્દ્રિયં નાસ્તિ, યતસ્તદમાવઃ સ્યાત્ ।

૬૬ અને સંપૂર્ણ લક્ષણવાક્ય તો-પરતીર્થિક-નૈયાયિકાદિ અન્ય દાર્શનિકોએ
કહેલે-‘અર્થની ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાનમા હેતુ તે પ્રમાણુ’ વિગેરે પ્રમાણુના લક્ષણોના
ખંડન માટે બાણબું. તે આ પ્રમાણે-‘અર્થજ્ઞાનનો હેતુ તે પ્રમાણુ’-આમાં હેતુનો
અર્થ સાક્ષાત્ હેતુ કે પરંપરાએ હેતુ હોય તે પ્રમાણુ છે? પરંપરા હેતુ અર્થાત્
કારણુ પ્રમાણુ છે-એમ કહો તો ચક્ષુની જેમ અંજનાદિ પણ પ્રમાણુ બની જશે.
કારણુ કે જેમ ચક્ષુ જ્ઞાનમા કારણુ છે, તેમ અંજનાદિ ચક્ષુની નિર્મલતામાં અને
નિર્મલતા જ્ઞાનમા કારણુ હોઈ તે જ્ઞાનનું પરંપરાએ કારણુ છે જ. સાક્ષાત્કારણુ-
રૂપ ઇન્દ્રિયો જ પ્રમાણુ છે-એમ કહો તો ઇન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય કે ભાવે-
ન્દ્રિયને પ્રમાણુ માનશો? દ્રવ્યેન્દ્રિયમા પણ તે ઉપકરણરૂપ કે નિર્વૃત્તિરૂપ
દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી? ‘ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે’ એવા પ્રથમ પક્ષ
તો કહી શકાય તેમ નથી. કારણુ કે-તે તો માત્ર નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિયને સહાયક
બનવામા જ ચરિતાર્થ છે. ‘નિર્વૃત્તિરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે’ એ બીજો પક્ષ
પણ યોગ્ય નથી કારણુ કે તેમા ભાવેન્દ્રિયનું વ્યવધાન હોઈ તેને સાક્ષાત્કારણુ
કહી શકાય નહિ. ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણુ હોય તો-લબ્ધિલક્ષણુ ભાવેન્દ્રિય કે ઉપ-
યોગ લક્ષણુ ભાવેન્દ્રિય પ્રમાણુ છે? લબ્ધિલક્ષણુ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણુ કહી શકાશે
નહીં. કારણુ કે તે અર્થઘટનમાં શક્તિરૂપ એટલે ક્ષયોપશમરૂપ છે, અને તેમાં
તો અર્થઘટનવ્યાપારરૂપ એટલે ઉપયોગરૂપ ઇન્દ્રિયનું વ્યવધાન છે. અને ઉપ-
યોગરૂપ ભાવેન્દ્રિયને પ્રમાણુ કહો તો-અમાએ પ્રમાણુના કરેલ લક્ષણને જ બીજા
શબ્દોમા તમે કહ્યું માટે અર્થોપલબ્ધિ-અર્થજ્ઞાનમાં સાક્ષાત્ હેતુને પ્રમાણુ માનતા
હો તો તે હેતુ તમે માનેલ ઇન્દ્રિય નહીં, પણ જ્ઞાન જ છે.

શક્ત-તમે બતાવેલ ઉપયોગ-જ્ઞાનરૂપ ઇન્દ્રિય છે જ નહિ. તેથી ભૂતથી
બનેલ ઇન્દ્રિયો અર્થોપલબ્ધિમા સાક્ષાત્કારણુ છે-એમ માનવું જોઈએ.

સમાધાન-આમ ન કહી શકાય. કારણુ કે આત્માના વ્યાપાર વિના સ્વપરજ્ઞાન
રૂપ ફલ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. માટે આત્માના વ્યાપારરૂપ ભાવેન્દ્રિયને માનવી
જોઈએ. કારણુ કે વ્યાપાર રહિત આત્મા સ્પર્શાદિ અર્થનાં પ્રકાશક બનતો નથી.
અન્યથા નિદ્રાવસ્થામાં વ્યાપારરહિત હોવા છતાં સ્પર્શાદિ અર્થનાં તે પ્રકાશક
બની જશે, નિદ્રાવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયો વિદ્યમાન તો છે જ. આથી નિદ્રામાં
પણ આત્મા અર્થ પ્રકાશક બનવો જોઈએ. બનતો તો નથી.

(૫૦) પરપરિકલ્પિતસ્યેતિ નૈયાયિકાદિપરિકલ્પિતસ્ય । અર્થોપલબ્ધિહેતુસ્વાદેરિતિ અર્થો-
પલબ્ધિહેતુ પ્રમાણમ્ । પરપરાહેતુર્વેતિ પ્રમાણ્યેન । અજ્ઞાનાદેરપીતિ તત્સ્યાપિ ચક્ષુર્નેમંત્યકરણા-
દિના અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વાત્ । ઉપકરણ[રૂપ]મિતિ ઇન્દ્રિયશક્તિરૂપમ્ । નિર્વૃત્તિરૂપમિતિ નિર્વૃત્તિર્દિ-
વિધા બહિર્નિર્વૃત્તિ અન્તર્નિર્વૃત્તિ । બહિર્નિર્વૃત્તિ શ્રોત્રાદિષુ કર્ણશક્ત્યગદિરૂપા । અન્તર્નિર્વૃત્તિસ્તિવેવમ્-
કદમ્બપુષ્પગોલકાકારં શ્રોત્રમ્ । મયુરકારં ચક્ષુઃ । અતિસુક્ષ્મગુણાકારં પ્રાણેન્દ્રિયમ્ । કુરપ્રસસ્યાન રસ-
નમ્ । નાનાકારં સ્પર્શનમ્ । અર્થગ્રહણશક્તિરૂપસ્યેતિ ક્ષયોપશમરૂપસ્ય । તેનેતિ ઉપયોગેન ।

તવિતિ ઇન્દ્રિયમ્ । તત્રેતિ અર્થોપલબ્ધ્યૌ । ન જ્ઞાવ્યાપૃત આસ્મેત્યાદિ । ભવન્તેતેડપિ સ્પર્શાદીના ફલં તાવદાત્મન એવ । પ્રકાશપ્રસક્તાવિતિ તદાપ્યવ્યાપૃતત્વાત્ । તદ્ભાવ ઇતિ પ્રકાશાભાવ ।

(ટિ૦) - અધાનન્તરેત્યાદિ । દ્રવ્યેન્દ્રિયમિતિ દ્વિવિધ દ્રવ્યેન્દ્રિયં નિર્ઘૃત્તિરૂપં ઉપકરણ-રૂપં ચ । ઉપકરણેન્દ્રિય વિષયગ્રહણે સામર્થ્યં યદ્દેવચ્છેદને કરવાલભ્યેવ ધારા, યસ્મિન્નુપહતે નિર્ઘૃત્તિસદ્ધા-વેપિ વિષય ન ગુહ્યાતીતિ ઉપકરણસ્ય નિર્ઘૃત્તોન્દ્રિયાધારકૃતાર્થત્વાત્ । નિર્ઘૃત્તિરાકાર । સા ચ બાહ્યા-અન્તરમેદાદ્ દ્વિધા । તત્ર બાહ્યા અનેકપ્રકારા । આખ્યન્તરા પુનઃ કમેણ શ્રોત્રાદીના કાદમ્બપુષ્પ-ધાન્યમધૂરઅતિમુક્તકપુષ્પચન્દ્રિકાશ્કુરપ્રજ્ઞનાનાકારસંસ્થાના ૫ । લઙ્કાયુપયોગો ભાવેન્દ્રિયમ્ । લબ્ધી-ન્દ્રિયં પુનસ્તાવદાવરણક્ષયોપશમરૂપમ્ । ઉપયોગેન્દ્રિય ય. સ્વાવિષયે વ્યાપાર । તસ્યેતિ લબ્ધોન્દ્રિ-યસ્ય । તેત્રેતિ ભાવેન્દ્રિયેણ ઉપયોગરૂપેણ અર્થગ્રહણેન । અસ્મલ્લક્ષિતમિતિ સ્વપરાવભાસ્યેવ જ્ઞાનમ્ । અમૂહશમિતિ ભવદુક્તમ્ । ઐતિકમિતિ મહાભૂતોદ્ભવમેવ । તદિતિ ઇન્દ્રિયમ્ । તત્રેતિ અર્થોપલબ્ધ્યૌ । સ્વાર્થસંવિદિતિ સ્વપરજ્ઞાનમ્ । યત્ન ઇતિ ઇન્દ્રિયાભાવાત્ । તદ્ભાવ ઇતિ પ્રકાશાભાવ ।

અથ નૅન્દ્રિયં સત્તામાત્રેણ તત્રેતુ, કિન્તુ મનમાડર્થેન ચ મર્તનકૃષ્ટમિતિ ચેત્ । નનુ મુપુમાવસ્થાયામાપિ નત્તાદશમસ્યેવ, મનસ શરીરગ્યાપિન સ્પર્શના દીન્દ્રિયેણ, સ્પર્શનાદેશ્ચ તૂલિકાદિના સન્નિકર્ષસદ્ધાવાત્ । ન ચ અણુપરિમાણવાદ મનમ શરીરગ્યાપિત્વમિદમ્ ઇતિ વાચ્યમ્, તત્ર તસ્ય પ્રમાણન પ્રતિહતત્વાત્ । તથાહિ મનોડણુપરિમાણ ન ભવતિ, દ્વિન્દ્રિયવાદ, નયનવત્ । ન ચ શરીરગ્યાપિત્વે યુગપ જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસન્ન, તાદૃશજ્ઞયોપશમવિશેષણેવ તસ્ય કૃતોત્તમત્વાત્ । ઇતિ નૅતત્પ્રમાણ લક્ષણમલ્ક્ષણમ્ । આચન્મહિ ચ મનપરીક્ષાપચ્ચાશતિ-

“અર્થસ્ય પ્રમિતૌ પ્રસાધનપટુ પ્રોચુ પ્રમાણં પં

તેષામજ્જનભોજનાદપિ ભવેદ વસ્તુ પ્રમાણં સ્ફુટમ્ ।

આસન્નસ્થ તુ માનના યાદ તદા સંવેદનસ્યેવ સા

ર્યાદિચન્ધ્રમુજઙ્ગમ્ધગમવત્ તીર્થ્યૈઃ શ્રિતં ત્વન્મનમ્ ॥૧૧॥” ઇતિ ।

શક્ત્વા-ઇન્દ્રિયો માત્ર પોતાની સત્તામાત્રથી જ અર્થજ્ઞાનમા કારણનૂત નથી, પરંતુ મન અને વિષય સાથે જોડાઇને જ તે અર્થજ્ઞાનમા કારણ છે.

સમાધાન-નિદ્રાવસ્થામા પણ શરીરગ્યાપી મનનો સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે અને ઇન્દ્રિયોના તલાઇ-રજ્જી આદિ પદાર્થ સાથે સન્નિકર્ષના સદ્ભાવ તો છે જ, તો નિદ્રાવસ્થામા જ્ઞાન કેમ નથી થતુ ?

શક્ત્વા-મન આણુપરિમાણુ હોવાથી તે શરીરગ્યાપી નથી

સમાધાન-એમ ન કહેવું. કારણ કે મનમા આણુપરિમાણુત્વ અનુમાન પ્રમા-ણુથી બાધિત છે. તે આ પ્રમાણે-મન આણુપરિમાણુ નથી, ઇન્દ્રિય હોવાથી, ચક્ષુની જેમ.

શક્ત્વા-પણ મનને શરીરગ્યાપી માનવાથી એકીસાથે સ્પર્શન, રાસન આદિ અનેક ઇન્દ્રિયજ્ઞાનોની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ થઈ જશે. જ્યારે અનુભવ તો એવો છે કે તે તે જ્ઞાનો ક્રમે કરી થાય છે.

સમાધાન-ક્ષયોપશમને કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવાથી આનો ઉત્તર થઈ બળ્ય છે. એટલે કે મનનો સંપર્ક બધી ઇન્દ્રિયો સાથે હોવા છતાં જો ક્ષયોપશમ-વિશેષન હોય તો જ્ઞાન થતું નથી. આ પ્રમાણે-અર્થજ્ઞાનમાં જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ-એકું પ્રમાણનું લક્ષણ નિર્દોષ નથી. આ બાબતમાં અમે ‘મતપરીક્ષાપચાશત્’માં કહ્યું પણ છે કે “નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકા અર્થજ્ઞાનના પ્રસાધનમાં જે કુશળ હોય તેને પ્રમાણ કહે છે, પણ અશુભે નિર્મળ કરનાર અજ્ઞન, અને શરીરને પુષ્ટ કરનાર ભોજન વિગેરે પદાર્થ પ્રમાણરૂપ બની જશે, અને અનન્તર-સાક્ષાત્કારણને પ્રમાણ માને તો માત્ર જ્ઞાનમાં જ પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે આ પ્રકારે હે ભગવન્ ! આધર્મો સર્પ બીણમાં બળ્ય એ ન્યાયે નૈયાયિકાદિ અન્ય તીર્થિકાએ તમારા સિદ્ધાન્તનો જ આશ્રય કર્યો છે.”

(૫૦) તત્તાદૃશમસ્યેવેતિ મનસાર્થેન ચ સન્નિઃકૃષ્ટમ્ । તત્ત્રેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમા-
ળવસ્ય । ‘[પ્રત્યક્ષજ્ઞસિકરણત્વાદિતિ પ્રત્યક્ષ પચ્ચન્દ્રિયગ્રાહ્ય જ્ઞાન તસ્ય કર્ણ સાધકતમં ક્વચિત્
કરણત્વાદિતિ ષાઠ્ઠ ગોડપિ રમ્ય’] તસ્યેતિ યુગપદ્ જ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસક્તસ્ય । અઙ્ગજનભોજનાદ્ય-
પીતિ તદ્દિ અજ્ઞનભોજનાદિક વ્યવહિત કારણમ્ ।

(૬૦) તત્તેતુરિતિ પ્રકાશહેતુ । તદિતિ હિન્દ્રિયમ્ । તાદૃશમતિ મનસાર્થેન ચ સંસૃષ્ટમ્ ।
તત્ત્રેતિ મનસિ । તસ્યેતિ અણુપરિમાળવસ્ય । યુગપદિતિ સમકાલ મનોજ્ઞાનેન્દ્રિયજ્ઞાનયો-
રુપાદિપ્રસક્તિ ।

અર્થસ્યેત્યાદિ । પ્રમિતાવિતિ અર્થોપલબ્ધો । પ્રસાધનેતિ સાધનપટિષ્ઠો હેતુઃ આસન્ન-
સ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય ।

૧૭ ‘અનધિગનાર્થાધિગનત્ પ્રમાણમ્’ દ્વયપિ પ્રમાણરક્ષણં ન મીમાંસકસ્ય મીમાંસા-
માંમલતાં સૂચયતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્યાપ્રમાણ્યપ્રસજ્ઞાત્ । અથાત્રપૂર્વોડ્યર્થઃ પ્રથમે,
“દ્વદાનીનમસ્તિત્વં ન હિ પૂર્વધિયા ગતમ્” [શ્લો ૦ પ્રત્ય ૦ ૨૩૪] હિતિ चेद् ।
દ્વદમન્યત્રાપિ તુલ્યમ્, ઉત્તરશ્રણસત્ત્વસ્ય પ્રાકૃશ્રણવર્તિત્વવદનેનાવેદનાત્ । પૂર્વોત્તરશ્રણયોઃ
સત્ત્વસ્યૈકયાત્ કથં તેન તસ્યાવેદનમ્ ‘-હિતિ चेत् । પ્રત્યભિજ્ઞાનોચ્છંડપિ તુલ્યમેતત્,
“રજતં ગૃહ્યમાણં હિ ચિરસ્થાયીતિ ગૃહ્યતે” હિતિ વચનાત્ । પ્રાગેવ તદ્વેદને ચ તદિ-
દાનીમસ્તિ, ન વા ‘કીદમ્ વાડસ્તિ’ હિતિ તદનન્તં ન કોડપિ સન્દિહીત । તતો-
ડપાર્થક્રમેવાનધિગતેતિ વિશેષણમ્, વ્યવચ્છેદ્યામાવાત્ ॥

૬૭ ‘પૂર્વે નહિ બાણેલ પદાર્થને બાણે તે પ્રમાણ’-મીમાસકોના આકું પ્રમાણ-
લક્ષણ પણ મીમાસકની મીમાસાની-વિચારની પુષ્ટિને સૂચવતું નથી. કારણ કે
એથી તો પ્રત્યભિજ્ઞાન અપ્રમાણ બની જશે કારણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પૂર્વે જ્ઞાત
અર્થનું જ જ્ઞાન કરાવે છે અર્થાત્ લક્ષણમાં અન્યાસિ દોષ છે.

શક્ય-પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં માત્ર જ્ઞાત જ નહિ પણ અપૂર્વ-પૂર્વે અજ્ઞાત અર્થ પણ
ભાસે છે. કારણ કે “આ કાળનું ‘અસ્તિત્વ’ પૂર્વકાળની બુદ્ધિએ-જ્ઞાને બદલ્યું
નથી.” આથી પ્રત્યભિજ્ઞાને અપ્રમાણ કહી શકાય નહિ.

લાક્ષીણામુન્મીલતિ । તત્ર ન તાવત્ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રાઽઽહ્યાયમાનં સંહ્યા-
વતાં હ્યાતયે । યત્ પ્રસિદ્ધમેવ સાધ્યં સાધયતામેતદુન્મજ્જતિ, આપો દ્રવા इत्यादिवत् ।
ન ચૈતત્ પ્રમાણલક્ષણમવાપિ પેરેષાં પ્રસિદ્ધિકોટિમાટીકિષ્ટ । નાપ્યત્રાનમીપ્સિતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણતા માષणीया । સા हि स्वानभिप्रेतं साध्यं साधयतामधीमतां धावति, शौद्रो-
दनस्य नित्यत्वसाधनवत् । ન ચાર્દતાનામેતત્ પ્રમાણલક્ષણમનાકાક્ષિતમ્ । નાપિ નિરા-
કૃતસાધ્યધર્મવિશેષણત્વમત્રોપપત્તિપદ્ધતિપ્રતિબદ્ધતાં દધાતિ । તદ્ધિ પ્રત્યક્ષેણ, અનુમાનેન
આગમેન વા સાધ્યસ્ય નિરાકરણાદ મવેત્ । ન ચૈતદ્ ‘અનુષ્ણસ્તેજોઽવ્યવી’, ‘નાસ્તિ
સર્વજ્ઞઃ’, ‘જૈનેન રજનિમોજનં મજનીયમ્’ इत्यादिवत् પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાદિર્મિર્બાધા-
સમ્બન્ધવૈધુર્યં દધાનમીક્યતે । તસ્માદ નાઽત્ર દોષ પક્ષસ્ય મૂક્ષોઽપ્યુપ્રેક્ષિતું પાર્યતે ।

§૧૧ આ અનુમાનમા કંટકોદ્ધાર આ પ્રકારે છે—

પ્રમાણ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર આ અનુમાનમાં ‘પક્ષનું’ નિરાકરણ કરનાર પક્ષદોષ નથી. અહીં ‘પક્ષમા જે દોષ હોય તો તે સાધ્યધર્મની પ્રસિદ્ધિ, સાધ્યધર્મની અનિષ્ટતા અથવા સાધ્યધર્મનું’ પ્રમાણદ્વારા નિરાકરણ—આમ અપલાક્ષીની ત્રિવલી જેવા આ ત્રણમાંથી કયો દોષ છે ?

અહીં આ અનુમાનમા સાધ્યધર્મ પ્રસિદ્ધ છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે વિદ્વાનોના યશ માટે નથી કારણ કે સાધ્ય પ્રથમથી સિદ્ધ હોય તો જ આ દોષ લાગે. જેમકે કોઈ કહે કે—‘પાણી દ્રવણુશીલ છે’ તો આ વસ્તુ સિદ્ધ જ છે, તેથી સાધ્ય બનતી નથી, પણ અહીં જણાવેલ પ્રમાણ લક્ષણ તો અત્યાર સુધી વિપક્ષીને કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ નથી.

વળી અહીં ‘સાધ્યધર્મ અનિષ્ટ છે’—એમ પણ કહેવાય નહિ. કારણ કે આવું ત્યારે જ બને કે જ્યારે મૂળ માણસ પોતાને અનિષ્ટ હોય એવું જ સાધ્ય સિદ્ધ કરતો હોય. જેમકે—બૌદ્ધા નિત્યતાની સિદ્ધિ કરે તો તે પોતાને અનિષ્ટની સિદ્ધિ કરતા હોઈ આ દોષથી અસ્ત થાય છે. પણ ઉપર જણાવેલ પ્રમાણ લક્ષણ જૈનોને અનિષ્ટ નથી પણ ઇષ્ટ જ છે, એટલે એ દોષ પણ નથી.

તેમજ અહીં ‘સાધ્ય પ્રમાણથી નિરાકૃત છે’ એમ કહેવું તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, કે આગમ પ્રમાણથી સાધ્યધર્મનું ખંડન થયું હોય તો આ દોષ આવે. જેમકે—અગ્નિ ઉષ્ણ નથી’ અહીં ‘અનુષ્યુત્વ’ સાધ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. ‘જગતમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી’—અહીં ‘સર્વજ્ઞતાભાવ અનુમાનથી બાધિત છે. ‘જૈનોએ રાત્રિભોજન કરવું બેઈએ’—અહીં ‘રાત્રિભોજન આગમબાધિત છે. આ પ્રકારે તે તે ધર્મોના પક્ષમા અભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેમ પ્રમાણલક્ષણના સાધક આ અનુમાનમા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વડે ‘સ્વપરવ્યવસાથી જ્ઞાનત્વ’ ધર્મોના અભાવ જોવાતો નથી. અર્થાત્ પ્રમાણલક્ષણસાધક અનુમાનના ‘પ્રમાણ’રૂપ પક્ષમાં ‘સ્વપર’ ઇત્યાદિ ધર્મ બાધિત નથી. માટે પ્રમાણલક્ષણ-સાધક આ અનુમાનમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પણ પક્ષદોષ કદપી શકાશે નહિ.

(ટિ.) - અયં હીતિ દોષસંલેખઃ । અત્રેતિ વિદ્વજ્જનસદસિ । સંખ્યાવતામિતિ વિદુષાં તાર્કિકાણાં પ્રસિદ્ધયે ।

નાપિ હેતો' । સ સ્વન્વસિદ્ધતા. વિરુદ્ધતા. વ્યભિચારો વા ભવેત્ ' યદિ તાવદસિદ્ધતા, તદાઽપિ કિમન્યતરાસિદ્ધિઃ, ઉભયાસિદ્ધિર્વા ભવેત્ ' અન્યતરાસિદ્ધિઃ' ચેત્ । તદાઽપિ વાદિનઃ, પ્રતિવાદિનો વાઽન્યતરસ્યેયમસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ' યદિ વાદિનઃ, તદા કિં સ્વરૂપદ્વારેણ, આશ્રયદ્વારેણ, મિન્નાધિકરણતાદ્વારેણ, પક્ષકદેશદ્વારેણ, પ્રતિજ્ઞાર્થક-દેશદ્વારેણ વાઽસૌ સ્યાત્ ' સ્વરૂપદ્વારેણ ચેત્ । તર્કિક હેતુસ્વરૂપે વિપ્રતિપત્તે, અપ્રતિ-પત્તે, સન્દેહાદ વા ' ન પ્રાચ્ય' પ્રકાર' સાર', પ્રમાણત્વાત્કયદેતુસ્વરૂપે સમન્ત-પ્રમાણિકપરિણદામવિવાદાત્ । નાઽપિ દ્વિતીય' પ્રમાણસ્વરૂપમપ્રતિપદ્યમાનસ્ય વાદિનોઽપ્રા-માણિકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । નાપિ તૃતીય' સર્વથેવાનિર્ણાતપ્રમાણસ્વરૂપમ્ પ્રતિપત્તસ્તત્ર સન્દે-હાનુત્પાદાત્ । ન ચ્છલુ સકલકાલમનાકન્તિસ્થાણુત્વસ્ય સ્થાણુત્વપુરુષત્વોન્લેખી સન્દેહ-કસ્યાઽપિ સપદ્યતે । તન્નિરૂપપ્રતિપત્તૌ વા ક્વચિન્ કથં સર્વથા પ્રમાણસ્વરૂપે મંગય-સ્યાત્ ' આશ્રયામિદ્ધિવ્યધિકરણાસિદ્ધી તુ વાદિનો જૈનસ્ય દોષાવેવ ન સંમતૌ, અસ્તિ સર્વજ્ઞ' મુનિશ્ચિતાઽસમ્ભવદ્વાધકપ્રમાણત્વાત્, ઉદેખ્યતિ શકટ કૃત્તિકોદયાત્-હ્યાદેર્ગમકલેન સ્વીકૃતત્વાત્ । સંમતલે વા ન તયોગ્રાવકાગશઙ્કાશઙ્કુમંકથા, પ્રમાણસ્ય ધર્મિણઃ સકલવાદિનામવિવાદાસ્પદત્વાત્, પ્રમાણત્વહેતોસ્તત્ર વૃત્તિનિર્ણયાચ્ચ । પક્ષકદેશાસિદ્ધતાઽપિ નાત્ર માધીયસ્તાં દધાતિ । સા હિ મપૂર્ણપ્રાન્ન્યાપકલે સતિ સંમતિની । સચેતનાસ્તત્ત્વ સ્વાપાત્-હ્યાદિવત્ । ન ચૈતદત્રાસ્તિ । નાપ્યનિન્ય-શબ્દોઽનિત્ય-વાદિત્યાદિવત્ પ્રતિજ્ઞાર્થકદેશમિદ્ધતાઽભિધાનીયા, તસ્યાસ્તત્ત્વતઃ સ્વરૂપા-સિદ્ધિરૂપત્વાત્ । અન્યથા ધર્મિણોઽપિ હેતુલે તત્પ્રસજ્ઞાત્ । સ્વરૂપાસિદ્ધિશ્ચાત્ર ન યથા સ્થેમાનમાસ્તિત્વનુતે, તથાઽનન્તરમેવ ન્યરૂપિ । इति न वादिनः साधनमसिद्धमेतत् । નાપિ પ્રતિવાદિન, તત્રાપ્યેવપ્રકારપ્રકારકન્યપનાપ્રબન્ધસ્ય પ્રાય' સમાનત્વાત્ । અતઃ પ્વ વાદિપ્રતિવાદયુગ્મયસ્યાપિ નાસિદ્ધમિદમ્ । પ્વં ચ કથમિદં સાધનમસિદ્ધિસમ્બન્ધં દર્શીત ' વળી અહીં હેતુદોષ નથી. જો હોય તો તે અસિદ્ધતા, વિરુદ્ધતા કે વ્યભિ-ચાર છે ? અસિદ્ધતા દોષ હોય તો શું તે અન્યતરાસિદ્ધ કે ઉભયાસિદ્ધ છે ? અન્યતરાસિદ્ધ હોય તો તે વાદીને છે કે પ્રતિવાદીને ? વાદીને અસિદ્ધ છે તો તે શું સ્વરૂપાસિદ્ધિ-હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિને કારણે, આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે, હેતુ અને સાધનના અધિકરણે બિન્ન હોવાને કારણે, પક્ષના એક દેશમાં અસિ-દ્ધિને કારણે કે પછી પ્રતિજ્ઞાઽપ અથ'નો એકદેશઽપ હેતુ બની બાક્ય છે એ કારણે છે ? જો હેતુના સ્વરૂપની અસિદ્ધિ છે તો તે શું હેતુના સ્વરૂપ વિષે વિપ્ર-તિપત્તિ અર્થાત્ વિવાદ છે તેથી કે તેનું જ્ઞાન નથી તેથી કે તેમાં સંદેહ હોવાથી ?

અહીં સમસ્ત પ્રમાણિકોને 'પ્રમાણુત્વ' હેતુના સ્વરૂપમાં તો કશી જ વિપ્રતિપત્તિ-વિવાદ નથી. તેથી તે કારણે હેતુને સ્વરૂપાસિદ્ધ કહી શકાય નહિ. અને પ્રમાણના સ્વરૂપને જ નહિ બાળનાર વાદી તો અપ્રમાણિક બની જતો હોઈ પ્રમાણના અજ્ઞાનના કારણે પણ હેતુને અસિદ્ધ કહી શકશે નહીં. વળી પ્રમાણના સ્વરૂપમાં અંદોલને કારણે પણ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે જેણે કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમાણનો નિશ્ચય કર્યો નથી તેવા પ્રમાતા પુરુષને તો પ્રમાણના સ્વરૂપ વિષે અંદોલ થાય જ નહીં જેમ કે- ત્રણ કાલમા સ્થાણુ-હૂંડાને નહિ બાળનાર કોઈ પણ પ્રમાતાને 'આ સ્થાણુ-હૂંડુ છે કે પુરુષ ?' એવો અંદોલ થતા જ નથી અને જેણે કોઈક વખતે પ્રમાણનો નિર્ણય કર્યો હોય તેવા પ્રમાતાને પણ પ્રમાણ વિષે અર્વચા સંશય થવાનો તો અવકાશ જ નથી. અર્થાત્ કોઈ વખત થવાનો અભય છે. આશ્રયની અસિદ્ધિને કારણે તથા હેતુ અને સાધ્યના અધિકરણો ભિન્ન હોવાને કારણે હેતુની અસિદ્ધિ તો અમને જૈનને દોષરૂપે સંમત જ નથી. કારણ કે 'અર્વજનુ અસ્તિત્વ છે, કારણ કે તેમાં આધક પ્રમાણનો અમ-ભવ મુનિશ્ચિત છે'-આ અનુમાનની પૂર્વે હેતુનો આશ્રયમુત ધર્મી 'અર્વજ્ઞ' પ્રમાણની અસિદ્ધ છતાં તે વિકલ્પ વડે મિદ્ધ હોઈ પ્રસ્તુતમા હેતુને જેનોએ સાધ્યનો ગમક-મિદ્ધ કરનાર માનેલ છે. તેવી જ રીતે 'શકટનો ઉદય થશે, કાનુ કે દૃત્તિકાનો ઉદય છે'-આ અનુમાનમા પણ નૈયાયિકાદિઓએ કલ્પેલ વ્યધિકરણાભિદ્ધિ નામનાં દોષ જણાય છે, કારણ કે-સાધ્યધર્મ શકટનો ઉદય એ શકટમા, અને દૃત્તિકાનો ઉદય દૃત્તિકામા છે છતાં પણ અહીં જૈનમતે હેતુ સાધ્યનો સાધક છે અથવા આશ્રયાસિદ્ધિ અને વ્યધિકરણાભિદ્ધિ એ બન્નેને દોષ માનવામા આવે તો પણ પ્રકૃત અનુમાનમાં આ બન્ને દોષોના અવકાશની શંકારૂપ ખીટીનું નડતર નથી કારણ કે-પ્રમાણરૂપ ધર્મીના અસ્તિત્વમાં કોઈ પણ વાદીને વિવાદ નથી અને પ્રમાણરૂપ ધર્મીમાં પ્રમાણુત્વ હેતુની વૃત્તિનો દરેકને નિશ્ચય છે

પદ્યૈકદેશાસિદ્ધતા એટલે કે પક્ષના એકદેશમા અસિદ્ધિનો દોષ આ અનુમાનમા નથી. કારણ કે હેતુ સંપૂર્ણ પક્ષમા ન રહે તો એટલે કે પક્ષના કોઈ ભાગમા હેતુ હોય અને કોઈ ભાગમા ન હોય ત્યારે આ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે- 'વૃક્ષા સચેતન છે, નિદ્રાવાળા હોવાથી' આ અનુમાનમાં બધા જ વૃક્ષોમાં નિદ્રા હોવાતી ન હોવાથી અને માત્ર થોડામા જ તે હોવાતી હોવાથી આ દોષ આવે છે. પરંતુ પ્રકૃત અનુમાનમા આ પ્રમાણુત્વ હેતુ તો પ્રમાણરૂપ સંપૂર્ણ પક્ષમા વ્યાપીને રહેલ હોવાથી તે દોષ આમા નથી વળી 'શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે અનિત્ય છે'-આ અનુમાનમા 'શબ્દ અનિત્ય છે' એ પ્રતિજ્ઞામા જે સાધ્ય છે તે, અને હેતુ એક હોવાથી એ હેતુને પ્રતિજ્ઞાથૈકદેશાસિદ્ધ નામના અસિદ્ધ હેતુભાસ કહેવામા આવે છે. પણ ખરી રીતે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. અન્યથા જ્યારે ધર્મીના હેતુ તરીકે નિર્દેશ થાય ત્યારે તેને પણ પ્રતિજ્ઞાથૈકદેશાસિદ્ધ કહેવા પડશે. અને સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ તો અહીં ઘટી શકતા નથી તે તો અમે આ પહેલા જ જણાવેલ છે. માટે વાદીની અપેક્ષાએ આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. તેવી જ રીતે પ્રતિવાદીને

વ્યવસાયી જ્ઞાનના વિપક્ષમાં સંશયાદિ અને ઘટાદિ છે. તેમાં-પ્રમાણુત્વ હેતુ કદી પણ રહેતો નથી. ખીએ વિકલ્પ-અર્થાત્ 'વિપક્ષમાં વૃત્તિનો સંદેહ' એને કારણે પણ અહીં વ્યભિચાર નથી. કારણ કે—'વિવાદનો વિષય અનેક આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી.' કારણ કે તે વક્તા છે—આ અનુમાનમાં વિપક્ષ છે સર્વજ્ઞ, તેમાં 'વક્તૃત્વ છે કે નહીં'—આ પ્રમાણે સંશય થતો હોવાથી વૃત્તિ સંદિગ્ધ છે, તેમ પ્રમાણુત્વ હેતુ વિષે નથી. તેની તો સંશય અને ઘટાદિ જેવા વિપક્ષોમાં વૃત્તિનો અભાવ નિહીત છે માટે પ્રમાણુત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર પણ નથી. આ પ્રમાણે અસિદ્ધ વિરુદ્ધ અને વ્યભિચારરૂપ દોષોમાંથી કોઈ પણ દોષ આ હેતુમાં નથી.

(૫૦) વિપક્ષે વૃત્તિસન્દેહસ્યાસમ્ભવાદિતિ વિપક્ષે વપલક્ષણે

(ટિ.) — સ્વપરવ્યવસાયીત્યાદિ । સંશયાદિરિતિ સ્વપરવ્યવસાયિનો વિપક્ષ. સંશયાદિ ૦ જ્ઞાનસ્ય તુ વિપક્ષો ઘટાદિ । ન ચ તત્રેતિ સજ્ઞાદૌ ઘટાદૌ વા

નિદર્શનં પુનર્નોપદર્શિતમેવાત્ર, इति न तदोषोद्वारसरम्भः । भवतु वा तदपि व्यतिरेकरूपं संशयघटादि । न चात्र कश्चिद् दूषणकणः । स खल्वसिद्धसाध्यव्यतिरेकः, असिद्धसाधनव्यतिरेकः, असिद्धोभयव्यतिरेक, सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्ध-साधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यतिरेकः, अव्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यतिरेकः, विपरीत-व्यतिरेको वा स्यात् । तत्र न तावदाद्याः षट्, घटादौ साध्यसाधनव्यतिरेकस्य स्पष्टनिष्ठङ्गनात् । नापि सप्तमः, व्याप्त्याऽत्र व्यतिरेकनिर्णयात् । नाप्यष्टमनवमौ, यत्र न स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वं न तत्र प्रमाणत्वमिति व्यतिरेकोपदर्शनात् । इत्यतो निष्कलङ्कादनुमानात् तल्लक्षणसिद्धेरनववचमिदं लक्षणम् ॥२॥

પ્રમાણુ લક્ષણને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનમાં દષ્ટાંત આપેલ નથી. તેથી દષ્ટાંત દોષના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન પણ અમે કરતા નથી. અથવા જે સ્વપરવ્યવસાયી જ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી, જેમકે સંશય અને ઘટાદિ. આ પ્રમાણે સંશય અને ઘટાદિ-ને વ્યતિરેક દષ્ટાંતરૂપ માની લેવામાં આવે તો પણ આ સ્થળે હપણુનો અંશ પણ નથી, કારણ કે આ વ્યતિરેક દષ્ટાંતમાં દોષ કલ્પવામાં આવે તો તે-૧ અસિદ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૨ અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩ અસિદ્ધોભયવ્યતિરેક, ૪ સંદિગ્ધ-સાધ્યવ્યતિરેક, ૫ સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેક, ૭ અવ્યતિરેક, ૮ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક, કે ૯ વિપરીતવ્યતિરેક છે ? વ્યતિરેક દષ્ટાંતરૂપ સંશય અને ઘટાદિમાં-સાધ્ય અને સાધનનો અભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીતમાન થતો હોવાથી પહેલા છ દોષો તો છે જ નહીં. વ્યાપ્તિદ્વારા સાધ્ય અને સાધનના અભાવનો નિર્ણય હોવાથી સાતમો દોષ પણ નથી. વળી જે સ્વપરવ્યવસાયી વિજ્ઞાન નથી તે પ્રમાણુ પણ નથી-એ પ્રમાણુ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનું ઉપદર્શન કરાયું જ છે. અને તેમાં વિપર્યય પણ નથી, તેથી આઠમો અને નવમો દોષ પણ નથી.

આ પ્રમાણે નિષ્કલંક અનુમાનથી પ્રમાણું લક્ષણ સિદ્ધ થતું હોવાથી સૂત્રાંકત પ્રમાણું લક્ષણ નિર્દોષ છે. ૨.

(દિ૦) સ સ્થિતિ અવિદ સાધાભાવો યસ્ય । વ્યતિરેક અભાવ ઉચ્યતે । **વિપરીતવ્યતિ-
રેકો** યથા યત્ર ન પ્રમાણત્વ ન તત્ર સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનન્વમિતિ સાધનોપસહરણપૂર્વસાધ્યસ્યોપસહારઃ ।
અનુમાનાદિતિ પ્રમાણત્વલક્ષણાત્ । **તલ્લક્ષણેતિ** પ્રમાણલક્ષણસિદ્ધે । **લક્ષણમિતિ** સ્વપરવ્યવ-
સાયિત્વરૂપમ્ ॥૨૦॥

અથાત્રૈવ જ્ઞાનમિતિ વિશેષણં સમર્થયન્તે

અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં હિ પ્રમાણમ્ । અતો જ્ઞાનમેવેદમ્ ॥૩॥

૧ અભિમતમુપાદેયમ્, અનભિમત હેયમ્ । તદ્ દ્વયમપિ દ્વેષા-મુલ્યં ગૌણં ચ ।
તત્ર મુલ્યમ-મુલ્યં દુઃસ્વં ચ । ગૌણં પુનઃ-તયો કારણં કુમુમકુડ્કુમકામિનીકટાક્ષા-
દિકમ્, સ્વલક્ષ્મીકલકટકટકટકાદિકં ચ । ગ્રંથવિધયોરભિમતાનભિમતવસ્તુનોયો સ્વી-
કારતિરસ્કારૌ પ્રાપ્તિપરિહારૌ, તયો ક્ષમં સમર્થમ્, પ્રાપ્તકં પરિહારકં ચેત્યર્થઃ ।
અનયોરુપલક્ષણત્વાદેતદુભયાભાવસ્વભાવ ઉપેક્ષણીયોઽયત્રાર્થો લક્ષયિતવ્યઃ । ગગનોચરઃ
સ્ત્વભિમત, દ્વેષવિપયોઽનભિમતઃ, ગગદ્વેષેદિતયાનાલમ્બનં તુ તૃણાદિરુપેક્ષણીયઃ । તસ્ય
ચોપેક્ષકં પ્રમાણ નદુપેક્ષાયા સમર્થામત્યર્થઃ । હિર્ગસ્માદર્થઃ । યસ્માદ અભિમતાનભિ-
મતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમં પ્રમાણમ્, અનં દ્વં જ્ઞાનમેવ ભવિતુમર્હતિ, નાજ્ઞાનરૂપં
સન્નિકર્ષાદિકમ્ ।

પ્રયોગશ્ચ- પ્રમાણં જ્ઞાનમેવ, અભિમતાનભિમતવસ્તુસ્વીકારતિરસ્કારક્ષમત્વાત્ ।
યત્તુ નૈવં ન નદેવમ્ । યથા સ્તમ્ભઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ॥૩॥

પ્રમાણના લક્ષણગત 'જ્ઞાન' વિશેષણનું સમર્થન—

અભિમત વસ્તુના સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુના તિરસ્કાર-ત્યાગમાં
પ્રમાણ સમર્થ છે. માટે તે-પ્રમાણ જ્ઞાન જ હોયું બેઠું એ ૩.

§ ૧ અભિમત એટલે ઉપાદેય-અહીં કરવા લાયક પદાર્થ, અને અનભિમત
એટલે હેય-ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થ. આ બન્ને પદાર્થો પણ મુખ્ય અને ગૌણ
બેઠી બગે પ્રકારે છે. તેમાં મુખ્ય ઉપાદેય 'મુખ' છે, અને મુખ્ય હેય 'દુઃખ'
છે જ્યારે તેમના કારણભૂત ગૌણ ઉપાદેય કુસુમ, કુંકુમ, સ્ત્રી, કટાક્ષ વિગેરે છે,
અને ગૌણ હેય દુઃખ, કલહ, વિષ, કંટક વિગેરે છે આ પ્રકારની-ઉપાદેય
વસ્તુના સ્વીકાર-પ્રાપ્તિમા અને હેય વસ્તુના તિરસ્કાર-પરિહારમાં સમર્થ. અર્થાત્
પ્રમાણ ઉપાદેય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર હાવાથી પ્રાપ્ત અને હેયપદાર્થના-
ત્યાગ કરાવનાર હાવાથી પરિહારક છે. આ બન્ને-અભિમત અને અનભિમત પદાર્થ
ઉપલક્ષણ-એ ધાણુરૂપ હાવાથી એ બન્નેના અભાવસ્વરૂપ ઉપેક્ષણીય પદાર્થનું
પણ અહીં અહીં સમજવું. જે પદાર્થ રાગનો વિષય હોય તે અભિમત-ઉપાદેય,
દ્વેષના વિષય હોય તે અનભિમત-હેય, પરંતુ રાગ કે દ્વેષ બન્નેમાંથી કોઈનો
પણ વિષય ન બનનાર તૃણાદિ ઉપેક્ષણીય છે, અને તે ઉપેક્ષણીય પદાર્થની
ઉપેક્ષા પણ પ્રમાણ કરાવનાર છે. અર્થાત્ તેની ઉપેક્ષામાં પણ પ્રમાણ સમર્થ

છે. સૂત્રગત 'હિ' શબ્દ કારણનો યોગ્ય છે. એટલે સૂત્રાર્થ આ પ્રકારે થશે—કારણ કે અભિમત પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં અને અનભિમતનો તિરસ્કાર કરવામાં પ્રમાણુ સમર્થ છે, માટે તે જ્ઞાન જ હુંબું બોધ એ, અજ્ઞાનરૂપ સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણુ હુંબું શકે નહીં.

અનુમાન પ્રયોગ—પ્રમાણુ જ્ઞાનરૂપ જ છે, કારણ કે તે અભિમત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનભિમત વસ્તુનો તિરસ્કાર કરવા સમર્થ છે, જે જ્ઞાનરૂપ ન હોય તે અભિમત કે અનભિમત વસ્તુના સ્વીકાર કે તિરસ્કારમાં સમર્થ પણ ન બને, જેમકે—સ્તંભ. પરંતુ પ્રમાણુ તો અભિમત વસ્તુના સ્વીકારમાં અને અનભિમતના તિરસ્કારમાં સમર્થ છે, માટે પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. ૩.

(ટિ.) — અથેત્યાદિ । અથૈવેતિ સૂત્રે ॥૩॥

ઉપપત્યન્તરં પ્રકટયન્તિ—

ન વૈ સન્નિકર્ષાદેરજ્ઞાનસ્ય પ્રામાણ્યમુપપન્નમ્, તસ્યાર્થાન્તરસ્યેવ
સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાનુપપત્તેઃ ॥૪॥

§ ૧ અયમર્થ—યથા સંપ્રતિપન્નસ્ય પટાદેર્યાન્તરસ્યાજ્ઞાનરૂપસ્ય સ્વાર્થવ્યવસિતૌ
સાધકતમત્વાભવાત્ પ્રામાણ્યં નોપપત્તિશ્રિયમશિશ્રિયત્, તથા સન્નિકર્ષાદિરપિ ।

પ્રયોગ—સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારમાક્, સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ ।

યદેવં નદેવમ્ । યથા પટ । તથા ચાયમ્ । તસ્માત્ તથા ॥ ૪ ॥

‘પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે પરંતુ અજ્ઞાનરૂપ નથી’ એ વિષયમાં બીજી
યુક્તિ—

અજ્ઞાન—જડ સ્વરૂપ સન્નિકર્ષાદિમાં પ્રામાણ્ય ઘટી શકતું નથી. કારણ કે તે સન્નિકર્ષાદિ અન્ય ઘટપટાદિ પદાર્થોની જેમ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ—અસાધારણ કારણ નથી. ૪

§ ૧ ઉભય વાદીને સિદ્ધ અજ્ઞાનરૂપ—જડરૂપ ઘટપટાદિ અન્ય પદાર્થો સ્વ અને પર પદાર્થોનો નિર્ણય કરવામાં સાધકતમ નથી તેથી તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિશ્રીનો આશ્રય કરતું નથી અર્થાત્ તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિથી ઘટતું નથી, તેમ સન્નિકર્ષાદિ પણ સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરવામાં સાધકતમ નથી માટે તેમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિ—યુક્ત નથી.

અનુમાન પ્રયોગ—સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણુ કહેવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી. જે સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ ન હોય તે પ્રમાણુ કહેવાય નહિ, જેમ કે પટ. તેવી જ રીતે આ સન્નિકર્ષાદિ સ્વ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સાધકતમ નથી માટે તે પ્રમાણુ કહેવાય નહીં. ૪.

(૫૦) સમ્પ્રતિપન્નસ્યેતિ ઉભવવાદિસમતસ્ય ॥૪॥

(ટિ.) — ન વૈ સન્નિકર્ષાદિરિત્યાદિ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષાદિઃ । સ્વાર્થેતિ સ્વપર-
વ્યવસાયે ॥૪॥

§ ૧ અથાસ્ય સાધનસ્યાસિદ્ધિસંબધૈર્ધુર્યં વ્યજ્જયન્તઃ સૂત્રદ્યં બુલ્લે—

ન સ્વલ્પમ્ય સ્વનિર્ણીતૌ કરણત્વમ્, સ્તમ્ભાદેરિવાચેતનત્વાત્ ॥૫॥

નાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ, સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્ય કુમ્ભાદેરિવ તત્રાપ્યકરણત્વાત્ ॥૬॥

§ ૨ અસ્યેતિ સન્નિકર્ષાદિઃ કરણત્વં સાધકતમત્વમ્ । નાડપ્યર્થનિશ્ચિતાવિતિ
અસ્ય કરણત્વમિતિ યોગ । તત્રાપીતિ અર્થનિશ્ચિતાવપીત્યર્થઃ । શેષમશેષમુત્તાનાર્થમ્ ।

પ્રયોગૌ તુ—સન્નિકર્ષાદિઃ સ્વનિર્ણીતૌ કરણં ન ભવતિ । અચેતનત્વાત્ । ય ઇત્થં
સ ઇત્યમ્ । યથાસ્તમ્ભઃ । તથા ચાયમ્ । તસ્માન્ તથા । સન્નિકર્ષાદિરર્થનિશ્ચિતૌ
કરણં ન ભવતિ । સ્વનિશ્ચિતાવકરણત્વાત્ । ય એવં સ ણ્વમ્ । યથા સ્તમ્ભઃ ।
યથોક્તસાધનમપન્નશ્ચાયમ્ । તસ્માદ યથોક્તસાધ્યઃ ॥

§ ૧ ઉક્ત હેતુમા અસિદ્ધતા દોષના અભાવને જણાવનાર એ સૂત્રો કહે છે—
એનું (સન્નિકર્ષાદિતુ) સ્વનિશ્ચયમાં કરણત્વ નથી કારણ કે તે સ્તમ્ભાદિ
પદાર્થોની જેમ અચેતન—જડ છે. ૫

વળી, તેનું અર્થના નિશ્ચયમાં પણ કરણત્વ નથી, કારણ કે જે ઘટાદિ
પદાર્થોની જેમ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે તેમાં (અર્થ નિશ્ચયમાં) પણ
કરણ હોતું નથી §

§ ૨ ‘એનું’ એટલે સન્નિકર્ષાદિતુ. કરણત્વ અર્થના સાધકતમત્વ. અર્થ
નિશ્ચયમાં—પણ આ સન્નિકર્ષાદિની કરણતા નથી. એવો સંખ્યા યોજવો.
‘તેમાં પણ’ એટલે અર્થનિશ્ચયમાં પણ—એવો અર્થ છે. શેષ સમગ્ર સૂત્ર સ્પષ્ટ છે.

અનુમાન પ્રયોગો—(૧) સન્નિકર્ષાદિ સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે
અચેતન છે. જે અચેતન હોય તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ ન હોય, જેમકે—સ્તંભ.
આ સન્નિકર્ષાદિ પણ અચેતન છે, માટે તે સ્વ નિશ્ચયમાં કરણ નથી. (૨) સન્નિ-
ર્ષાદિ અર્થનિશ્ચયમાં કરણ નથી, કારણ કે તે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી. જે સ્વ-
નિશ્ચયમાં કરણ ન હોય તે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ ન હોય. આ સન્નિકર્ષાદિ
સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, માટે અર્થનિશ્ચયમાં પણ કરણ નથી.

(૫૦) યથોક્તસાધનમપન્નશ્ચાયમિતિ । અર્થ પ્રયોગ ।

(ટિં) — અથાસ્યેવાદિ । સાધનસ્યેતિ સ્વાર્થવ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદિત્વેવંભૂતસ્ય
ધૈર્ધુર્યમિતિ અભાવમ્ । સાધકતમત્વમિતિ પ્રમાણત્વમ્ । ય ઇત્યમિતિ યોજેતનઃ સ સ્વનિ-
શ્ચિતૌ કરણં ન ભવતિ ।

§ ૩ અત્ર કેચિદ્ યોગાઃ સંગિરન્તે—સન્નિકર્ષાદિર્ન પ્રમાણવ્યવહારમાગિત્યાદિ
યદવાદિ, તત્રાદિશબ્દચિત્તકારકસાકાન્ત્યાદેઃ કામમપ્રામાણ્યમસ્તુ । સન્નિકર્ષસ્ય તુ
પ્રામાણ્યપરકર્ષો નોડમર્પપ્રકર્પસિદ્ધયે, તસ્યાશ્ચોપલબ્ધૌ સાધકતમત્વાવધારણે સ્વાર્થ-
વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદિયત્ર હેત્વેકદેશસ્યાસિદ્ધેઃ । યતુ તત્તિસદ્ધૌ સાધનમધુનૈવા-

મ્યધુઃ, તદસાધીયઃ, પ્રદીપેન વ્યભિચારાત્, તસ્ય સ્વનિશ્ચિતાવકરણસ્યાપ્યર્થનિશ્ચિતૌ કરણત્વાદિતિ ।

§ ૩ આ સન્નિકર્ષાદિના પ્રમાણ્ય અંગે કેટલાક યૌગ-નૈયાયિકા આ પ્રમાણે કહે છે—હો જોના । ‘સન્નિકર્ષાદિ પ્રમાણ્ય નથી’ વિગેરે તમેએ જે ક’ઈ કહ્યું, તેમાં ‘આદિ’ શબ્દથી સ્થિત કારકસાકલ્યાદિ ભલે અપ્રમાણ્ય હોય, પરંતુ સન્નિકર્ષના પ્રમાણ્યનું નિરાકરણ તો અમારાથી મહન થઈશકે તેમ નથી, કારણ કે સન્નિકર્ષ અર્થજ્ઞાનમાં સાધકતમ છે—એવો અમારો નિશ્ચય હાવાથી તમારો ‘અને અર્થ’ના નિશ્ચયમાં અસાધકતમ હાવાથી’ એ હેતુ એક દેશથી અસિદ્ધ છે વળી, તમે સન્નિકર્ષ અર્થોપલબ્ધિમાં કરણ નથી એ સિદ્ધ કરવાને એમ કહ્યું કે—‘જે સ્વનિશ્ચયમાં કરણ નથી, તે અર્થ નિશ્ચયમાં પણ કરણ નહીં અને’ તમા પણ વ્યભિચાર છે કારણ કે પ્રદીપ સ્વનિશ્ચયમાં અકરણ હોવા છતાં અર્થનિશ્ચયમાં તો કરણરૂપ છે જ.

(૫૦) હેત્વેકદેશસ્યાસિદ્ધેરિતિ । તસ્ય સ્વવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વં નાસ્તિ, અર્થવ્યવસિતૌ ચ સુતરામસ્તિ । તત્સિદ્ધાવિતિ । અર્થવ્યવસિતિવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । અર્થ્યધુરિતિ ભવન્ત ।

(૬૦) સન્નિકર્ષાદિરિત્યાદિ । તત્ત્રેતિ સન્નિકર્ષાદૌ । કારકેતિ કારકાણિ સહકારકારણાનિ ઉપાદાનાદીનિ ચ । તર્થા સકલતાયા । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય । અત્રેતિ પક્ષે । હેત્વેકદેશેતિ । સ્વાર્થ-વ્યવસિતાવસાધકતમત્વાદ્વતુ સ્વવ્યવસિતાવસાધકતમત્વ સન્નિકર્ષસ્ય અર્થવ્યવસિતૌ તુ સાધકતમ્ ।તિ હેત્વેકદેશેઽસિદ્ધ । તત્સિદ્ધાવિતિ । અર્થવ્યવસિતિવિષયેઽસાધકતમત્વસિદ્ધૌ । તસ્યેતિ સન્નિકર્ષસ્ય પ્રદીપસ્ય ચ ।

§ ૪ તદેતત્ ત્રપાપાત્રમ્, અર્થોપલબ્ધૌ સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતમત્વાસિદ્ધેઃ । યત્ર હિ પ્રમાત્રા વ્યાપારિતે સત્યવશ્યં કાર્યમ્યોત્પત્તિઃ, અન્મથા પુનરનુપત્તિરેવ, તત્ તત્ર સાધકતમમ્ । યથા હિદાયાં દાત્રમ્ । ન ચ નમસિ નયનસન્નિકર્ષસમ્ભ-વેઽપિ પ્રમોત્પત્તિઃ । રૂપસ્ય સહકારિણોઽભાવાત્ તત્ર તદનુત્પત્તિરિતિ ચેત્ । કથમસૌ રૂપેઽપિ સ્યાત્ / ન હિ રૂપે રૂપમસ્તિ, નિર્ગુણત્વાદ્ ગુણાનામ્ । નાપિ તદાધારભૂતે દ્રવ્યે રૂપાન્તરમસ્તિ, યાવદ્દ્રવ્યમાવિસજાતીયગુણદ્વયસ્ય યુગપદેકત્ર ત્વથા-ઽનમ્યુપગમાત્ । અવયવગતં રૂપમવયવિરૂપોપલબ્ધૌ સહકારિ સમસ્યેવેતિ ચેત્ । કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલમ્ભો ભવેત્ / ન હિ દ્વચણુકલક્ષણાવયવત્રયવર્તિરૂપમુપલભ્યતે, યત્ સહકારિ સ્યાત્ । અનુપલમ્યમાનમપિ તત્ તત્ર સહકારીતિ ચેત્ । તર્હિ કથં ન તત્પાથસિ પાવકોપલમ્ભસંભવઃ, તદવયવેષ્વનુપલમ્યમાનસ્ય રૂપસ્ય ભાવાત્ / યદિ ચ રૂપં સહકારિ કલ્પ્યતે, તદા સમાકલિતસકલનેત્રોલ્કસ્ય દૂરાઽઽસન્નતિમિર-રોગાવશ્વિનઃ કથં નોપલબ્ધિઃ ।

જૈન-તમારું આ કથન ભગ્વત્૨૫૬ છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનમાં સન્નિકર્ષની સાધકતમતા જ અસિદ્ધ છે, પ્રમાતા પુરુષ જેમાં વ્યાપાર કરે, ત્યારે અવશ્ય

કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, અને વ્યાપાર ન કરે ત્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય તે સાધકતમ છે. જેમકે છેદન કાર્યમાં 'હાતરડું' એ સાધકતમ છે, કારણ કે પુરુષવ્યાપાર તેમાં હાંચ તો છેદન કાર્ય થાય છે અન્યથા નથી થતું પરંતુ આકાશમાં નેત્રનો સન્નિકર્ષ હાવા છતાં પણ પ્રમા-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે સન્નિકર્ષ પ્રમામાં સાધકતમ નથી.

નૈવાયિક-આકુપજ્ઞાનમાં રૂપ સહકારી કારણ છે. અને આકાશમાં એ રૂપ ન હાવાથી આકાશમાં ચક્ષુને સન્નિકર્ષ હાવા છતાં સહકારી કારણનો અભાવ હાઈ પ્રમાની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

જૈન-રૂપમાં પણ પ્રમાની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થશે? અર્થાત્ રૂપનો યોગ કઈ રીતે થશે? કારણ કે 'ગુણમાં ગુણ હોતા નથી' એ સિદ્ધાંત હાવાથી રૂપમાં રૂપ નથી. વળી, રૂપના આધારમૂળ દ્રવ્યમાં પણ અન્ય રૂપ નથી, જેને લઈ રૂપનું જ્ઞાન થાય કારણ કે એક જ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય રહે ત્યાં સુધી રહેનાર એ સમતીય ગુણ એકી સાથે નથી રહેતા-તંમ તમે માનો છો.

નૈવાયિક-અવયવીના રૂપજ્ઞાનમાં અવયવમાં રહેલ રૂપને સહકારી કારણ માનવાથી અવયવીના રૂપનું જ્ઞાન થાય જ છે.

જૈન-ત્રયણુકાત્મક અવયવીનું રૂપ કઈ રીતે પ્રત્યક્ષ થશે? કારણ કે ત્રયણુકાત્મક અવયવીના અવયવમૂલ ત્રણ દ્રવ્યણુકમાં રહેનારું રૂપ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. તો તે સહકારી કેવી રીતે બને? એટલે કે અવયવના રૂપને સહકારી માનવા છતાં અવયવી-દ્રવ્યના રૂપનું પ્રત્યક્ષ નહિ થાય.

નૈવાયિક-દ્રવ્યણુકનું રૂપ અપ્રત્યક્ષ છતાં ત્રયણુકના રૂપજ્ઞાનમાં તે સહકારી બને છે.

જૈન-એમ હાય તો ગરમ પાણીમાં રહેલ અગ્નિના અવયવોમાં અપ્રત્યક્ષ 'રૂપ' છે જ, છતાં અગ્નિનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી? વળી, રૂપ સહકારી હાંચ તો હરતિમિર (દરનું જ બેઈ શકનારનો રોગ) અને આસન્નતિમિર (દૂંકી નજર) રોગાત્મક અવયવી બે સમગ્ર નેત્રગોલકમાં વ્યાપ્ત છે, તેનું પ્રત્યક્ષ કેમ થતું નથી? થવું તો બેઈએ કારણ કે રોગાત્મક અવયવીમાં રૂપ છે, અને નેત્રનાં સન્નિકર્ષ પણ છે.

(૫૦) તન્નેતિ નમસિ । તદનુત્પત્તિરિતિ પ્રમાનુત્પત્તિ । રૂપાન્તરમસ્તીતિ રૂપાન્તરં કૃષ્ણાદિ । કથં ત્ર્યણુકાવયવિરૂપોપલમ્ભઃ इति त्रिभिर्द्रव्यणुकैस्त્ર્યणुकः । अवयवगतरूपानुपलम्भे ऽसति कथं त्र्यणुकावयविरूपोपलम्भो भवेत् इति वाक्यभाषार्थः । रूपस्य भावादिति अग्नेः सत्कस्य ।

(૬૦) યત્ર હીતિ દાત્રાદી । અન્યથેતિ અવ્યાપરિતે । તવિતિ દાત્રાદિ । તન્નેતિ કાર્યોત્પત્તૌ । રૂપસ્યેતિ નીલપીતાદે । તન્નેતિ નમસિ । તદનુત્પત્તીતિ પ્રમાનુત્પત્તિ । અસાવિતિ પ્રમા । યાવદ્દ્રવ્યેતિ સયોગસંસ્થાદયો ગુણ અયાવદ્દ્રવ્યમાયિન । અપરે તુ વિપરીતા યાવદ્દ્રવ્યમાયિન દ્રવ્યં । કથં ત્ર્યણુકેતિ અણુદ્રવ્યસંયોગે દ્રવ્યણુક, દ્રવ્યણુકત્રયેણ ત્ર્યણુક. સ્વાદિત્યૌલ્લખ્યસિદ્ધાન્તઃ ।

૧ પ્રમાણાનુ^૦ લ્હ । ૨ સતિ ત્રવ^૦ લ્હ ।

અનુપલભ્યેત્યાદિ । તદિતિ દ્રવ્યગુલક્ષણમવયવત્રયમ્ । તન્નેતિ ત્ર્યણકાવયવવિરૂપોપલભ્યે ।
પાવકેતિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષેણ પ્રહ્ણાભાવ । તદવયવેષ્વિતિ પાવકાવયવેષુ । રૂપસ્યેતિ અગ્ને ।
સમાકલિતેતિ આવેષિતસમપ્રત્યયનનીલમણે ।

અથાડત્યન્તાઃસત્યમાવોઽપિ સહકારી । ન ચાસૌ તિમિરેઽસ્તીતિ ચેત્ । નન્વિય-
માસન્નિગત્માપેક્ષયા, ગરીરાપેક્ષયા, લોચનાપેક્ષયા, તદધિષ્ઠાનાપેક્ષયા વા વિવક્ષાંચક્રે
પ્રેક્ષાદક્ષેણ ' આથે કત્યે, કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલબ્ધિઃ' વ્યાપકત્યાઃસત્મન-
સર્વમાવૈરાસત્તિમંભવાન્ ' દ્વિતીયે કથં કરતઃતુલિતમાતુલિજ્ઞાદેરુપલભ્મ' । તૃતીયે,
કથ કાપિ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમુમગ્જેન્, ચક્ષુષ. પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકાતેણ સર્વત્ર સ્વગોચરે-
ણાઃસત્તિસદ્ભવાન્ ' તુર્યીયે, કથમધિષ્ઠાનમંયુક્તાઞ્જનશલાકાયા' સમુપલબ્ધિઃ '
અથ યેનાંદોન નસ્યાસ્તત્ર સંસર્ગઃ સ નોપલભ્યત एव । ત્વમ્ અવયવિનો નિર-
ગત્વેન સ્વીકારાત્ ।

અપિ ચ, કથમુદીર્ચીં પ્રતિ વ્યાપારિતનેત્રસ્ય પ્રમાતુર્ને કાઞ્ચન કાઞ્ચનાઽચ-
લોપલબ્ધિમનુભવામ્ ' ન ચ દર્શયસ્વાદ્ ન તત્ર નેત્રસ્મયઃ પ્રમર્તું શક્તાઃ, તેષાં
ગશાઙ્કેઽપિ પ્રસંગનામાવાપને । અથ તદાલોકમિલ્લિતાસ્તે વર્ધન્તે । તર્હિં સ્વરતર-
કરનિકગ્નિન્નતગઃસૂગ્નિતવિષ્ણોદરે મરીચિમાલિનિ સતિ મુતરાં મુરાદ્દિમભિસર્પતાં તેષા
વૃદ્ધિર્ભવેત્ । ન ચ દિનકરમરીચીનાં નિતરા કટોરત્વેન તૈસ્તેષાં પ્રતિધાનઃ, તદાઃસ-
લોકકલાપાઃકલિતકલગકુલિગાદિપદાર્થાનામપ્યનુપલભ્યાપતેઃ ।

નૈયાયિક-અત્યંત આસત્તિ-નજીકતાના અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં સહકારી
છે અને આસત્તિના અભાવ તિમિર શેગમાં નથી. માટે તેનું પ્રત્યક્ષ થતું
નથી.

જૈન-અહીં અમે પૂછીએ છીએ કે તમે પદાર્થના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં સહકારી-
કારણરૂપ અત્યંત આસત્તિનો અભાવ કદાં, તો તેમાં આસત્તિ-આત્માની
અપેક્ષાએ, શરીરની અપેક્ષાએ, લોચનની અપેક્ષાએ કે લોચનના રહેઠાણ-ગોખલા-
ની અપેક્ષાએ સમજવી ?

આત્માની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-કોઈ પણ પદાર્થનો યોગ કઈ
રીતે થશે ? કારણ કે-આત્મા વ્યાપક હોઈ સમસ્ત પદાર્થો સાથે તેની આત્યંતિક
આસત્તિ છે જ. શરીરની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-હથેલીમાં રહેલા બીજો-
રાહિ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ કયી રીતે થશે ? કારણ કે-તે શરીરની અપેક્ષાએ
અત્યંત આસન્ન છે. લોચનની અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો-ક્યાંય પણ આક્ષુષ
પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થશે ? કારણ કે-તમે ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનેલ હોઈ સર્વસ્થળે
તે પોતાના વિષયો સાથે અત્યંત આસત્તિ ધરાવે જ છે. લોચનના અધિજ્ઞાનની
અપેક્ષાએ આસત્તિ હોય તો, તે અધિજ્ઞાનની સાથે સયોગ ધરાવતી અંજન-
શલાકાનો યોગ કેમ કરી થશે ?

નૈયાયિક-અજ્ઞન શલાકાનો જે અંશ અધિષ્ઠાન સાથે અત્યંત આસન્ન છે, તેનું જ્ઞાન તો થતુ નથી પણ જે અંશ આસન્ન નથી તેનું જ્ઞાન થવામાં શો બાધ છે ?

જેન-આમ ન બને, કારણ કે-તમે અવયવીને નિરશ માનેલ છે, એટલે કે-અવયવી અખંડ હોઈ તેનું આંશિક દર્શન અને અને આંશિક અદર્શન ઘટે નહીં, વળી, આસન્નતા અભાવ જ્ઞાનમાં કારણ હોય તો-ઉત્તરદિશામાં આંખોને લગાડનાર પ્રમાતા પુરુષને સુવર્ણના મેરુ પર્વતનું જ્ઞાન થતુ હોય એવો અનુભવ આપણને કેમ નથી ?

નૈયાયિક-મેરુ પર્વત આત્યંત દૂર હોવાથી નેત્રકિરણ ત્યાં જઈ શકતાં નથી. તેથી મેરુ દર્શન થતુ નથી.

જેન-તા ચન્દ્રમાં મુખી પણ નેત્રકિરણ જઈ શકશે નહીં. તેથી તેનું દર્શન પણ થશે નહીં

નૈયાયિક-એમ ન બને કારણ કે ચન્દ્રના તેજ સાથે મળીને નેત્રકિરણ વૃદ્ધિ પામે છે, એટલે કે- વૃદ્ધિ પામેલા નેત્રકિરણ ચન્દ્ર મુખી પહોંચે છે, તેથી તેનું દર્શન થાય છે.

જેન-જો એમ થતુ હોય તો અત્યંત પ્રચંડ કિરણના સમૂહથી સમસ્ત જગતને ભરી દેનાર સૂર્ય વિદ્યમાન હોય ત્યારે મેરુ પર્વત તરફ જતાં નેત્રરક્ષિ-ઓની સૂર્ય પ્રકાશના મહાકારથી અત્યંત વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તેથી અનાયાસ મુશ્કેલી (મેરુ) ની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ.

નૈયાયિક-સૂર્ય કિરણ અતિ કઠોર હોવાથી તેનાથી નેત્રકિરણની વૃદ્ધિ નહીં પણ પ્રતિધાત થાય છે માટે મેરુ દેખાય નહીં.

જેન-સૂર્યનો પ્રકાશ નેત્રના કિરણોનો પ્રતિધાત કરતો હોય તો સૂર્યપ્રકાશના કલાપથી વ્યાપ કલશ, કુલિશ-વજ્ર, વિગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ થશે નહીં.

(૫.) કથં કસ્યાપિ પદાર્થસ્યોપલબ્ધિરિતિ । ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતિ । કથં ક્વાપિ ચાષ્વશ્રુત્યશ્રુત્ત્વમ્જંદિતિ । ન ક્વાપોત્યર્થ । ચશ્રુષઃ પ્રાપ્યકારિત્વકક્ષીકારણેતિ મર્વાદ્ધિ । તસ્યા ઇતિ અજ્ઞનશલાકાયા । સ્વીકારાદિત્યતોઽપિ અપિચેતિ । યથાત્યંતાસત્યમાવઃ સહકારોતિ ગમ્યમ્ । તદાલોકમિલિતા ઇતિ શશાકાલોકમિલિતા ।

(ટિ૦) - અસાવિતિ અત્યંતામત્યમાવ કથં કસ્યાપોતિ ન કસ્યાપિ પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । કથં ક્વાપીતિ કાક્ષા ન ક્વાપોત્યર્થ । તસ્યા ઇતિ અજ્ઞનશલાકાયા । તન્નેત્રં અધિષ્ઠાને । સ ઇતિ અજ્ઞા ।

અપિ ચ કથમિત્યાદિ । દ્વયોચસ્વાદિતિ દ્વાત્વાત્ તન્નેત્રેતિ કાચ્ચનાચકે । તેષામિતિ નેત્રરક્ષોનામ્ । તદાલોકેતિ તસ્ય શશાકાલોકેના સહજા । ત ઇતિ રશ્મયઃ । તેષામિતિ નયનાકરણાનામ્ । તૈરિતિ દિનકરમરોચમિ । તેષામિતિ નેત્રાશ્રુનામ્ । તદાલોકેતિ દિન-કરાલોકકલાપેન ।

૧ પ્રે યથાપિ લ । ૨ દિનકર નિકરાલોકં મુ ।

તતો ન સન્નિકર્ષસદ્ભાવેઽપ્યવશ્યં સંવેદનોદયોઽસ્તિ । નાપિ તદ્ભાવેઽભાવ
 એવ, પ્રાતિભપ્રત્યક્ષાનામાર્ષસંવેદનવિશેષાણાં ચ તત્કાઝાઽવિદ્યમાનવસ્તુવિષયતયા સન્નિકર્ષા-
 ભાવેઽપિ સમુદ્ભવાત્ । તન્ન સન્નિકર્ષસ્ય સાધકતત્ત્વં સાધુત્વસૌધાઽધ્યાસધૈર્યમાર્જિજત્ ।

યં ચ પ્રદીપેન વ્યભિચારમુદ્ગીચરઃ, સોઽપિ ન ચતુરચેતશ્ચમત્કારચચ્ચુઃ,
 પ્રદીપસ્ય મુલ્યવૃત્ત્યા કરણ-ચાનુપપન્ને, નેત્રસહકારિતયા કરણત્વોપચારાત્ । યથા
 ચોપચારાદર્શ્યવ્યવસિતૌ કરણમયમ્, તથા સ્વવ્યવસિતાવપિ । ન હિ પ્રદીપોપલમ્ભે
 પ્રદીપાન્તગત્વેષ્ણમસ્તિ । કિન્વાત્મનૈવાત્માનમયં પ્રકાશયતીતિ ક વ્યભિચારઃ ' તન્ન
 સન્નિકર્ષસ્યાર્થવ્યવસિતાવસાધકતત્ત્વમસિદ્ધમ્ ॥

અન્યૈવ દિશા કારકસાકલ્યદેરપ્યર્થવ્યવસિતાવસાધકતત્ત્વં સમર્થનીયમ્ ।
 ઇતિ ન હેત્વેકદેશાસિદ્ધિઃ ॥ ૫-૬ ॥

માટે સન્નિકર્ષના સદ્ભાવમાં અવશ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે, એમ અન્વય
 વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી વળી, સન્નિકર્ષના અભાવમાં જ્ઞાનનો પણ અવશ્ય
 અભાવ હોય એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ પણ નથી. કારણ કે—પ્રાતિભ પ્રત્યક્ષો અને
 અવધિ આદિ આર્ષસંવેદનવિશેષો—યોગીના જ્ઞાનવિશેષો તત્કાલ અવિદ્યમાન પદા-
 થોને વિષય કરતા હોવાથી, સન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ
 પ્રકારે સન્નિકર્ષની અર્થનિશ્ચયમા સાધકતામતા યુક્તિસંગત નથી.

વળી, પ્રદીપ દ્વારા જે વ્યભિચાર કહ્યો તે પણ ચતુર પુરુષને જરાય ચમ-
 ત્કાર કરનારો નથી, અર્થાત્ પ્રદીપ દ્વારા પણ વ્યભિચાર નથી કારણ કે—પ્રદીપ
 મુખ્યવૃત્તિથી કરણરૂપ ઘટી શકતો નથી, પરંતુ ચક્ષુનો સહકારી હોવાથી પ્રદી-
 પમાં કરણતાનો ઉપચાર થાય છે વળી, જેમ પ્રદીપ અર્થજ્ઞાનમાં ઉપચારથી
 કરણ છે, તેવી જ રીતે સ્વનિશ્ચયમાં પણ ઉપચારથી કરણ છે. કારણ કે—પ્રદીપના
 જ્ઞાન માટે બીજા પ્રદીપની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ પ્રદીપ પોતે જ પોતાને
 જણાવે છે. આ પ્રકારે વ્યભિચાર ક્યાં રહ્યાં? અર્થાત્ વ્યભિચાર નથી. આ
 પ્રકારે અર્થનિશ્ચયમાં સન્નિકર્ષનું અસાધકતામત્વ અસિદ્ધ નથી, અર્થાત્ સન્નિ-
 કર્ષ અર્થનિશ્ચયમાં સાધકતામ નથી જ.

આ જ રીતે કારકસાકલ્ય—સામગ્રી આદિ પણ અર્થનિશ્ચયમા અસાધકતામ છે,
 તેનું સમર્થન કરી લેવું. અને એ રીતે હેતુની એકદેશથી અસિદ્ધિ જે તમે
 જણાવી તે નથી, અર્થાત્ અમોએ કહેલ હેતુ નિર્દોષ છે. ૫-૬

(૫૦) તદ્ભાવે ઇતિ સન્નિકર્ષાભાવે કરણમયમિતિ અર્થ દીપ. ।

(ટિ.) તદ્ભાવે ઇતિ સન્નિકર્ષાભાવે । પ્રાતિભેતિ કેવલજ્ઞાનાદિસંવેદનાનામ્ । અયમિતિ
 પ્રદીપ ।

અથ વ્યવસાયીતિ વિશેષણસમર્થનાર્થમાહુ—

તદ્ વ્યવસાયસ્વભાવમ્, સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ પ્રમાણત્વાદ્ વા ॥ ૭ ॥

§ ૧ તત્-પ્રમાણત્વેન સંમતં જ્ઞાનમ્ । વ્યવસાયસ્વભાવ નિશ્ચયાત્મકમિત્યર્થઃ । સમારોપ. સશયવિપર્યયાન-યવસાયસ્વરૂપોઽનન્તરમેવ નિરૂપયિષ્યમાણઃ । ત-પરિપન્થિત્વં તદ્વિરુદ્ધત્વમ્-યથાર્વાસ્થતવસ્તુગ્રાહકત્વમિતિ યાવત્ । પ્રમાણત્વાદ વા તત્ તથા-વિધમ્ । વાગ્દો વિકૃત્પાર્થઃ । તેન પ્રત્યક્કર્મવામ્ હેતુ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવર્વાસદૌ સમર્થોક્તિર્યર્થઃ ।

પ્રયોગો તુ-પ્રમાણવાભિમતં જ્ઞાનં વ્યવસાયસ્વભાવમ્ । સમારોપપરિપન્થિત્વાત્ । પ્રમાણત્વાદ વા । યત્ પુનર્નૈવં ન તદેવમ્ । યથા ઘટઃ । પ્રોક્તસાધનદ્વયાડધિકરણં ચેદમ્ । તસ્માદ વ્યવસાયસ્વભાવમિતિ ॥

પ્રમાણુ લક્ષણગત (૧ ૨.) વ્યવસાયી વિશેષણુનુ સમર્થન- -

તે સમારોપનું વિરોધી હોવાથી અથવા પ્રમાણરૂપ હોવાથી વ્યવસાયી તમક છે.

§ ૧ તે-એટલે પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક એટલે નિશ્ચયાત્મક સમારોપ એટલે સશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન. આ વિશે આગળ કહેવામા આવશે સમારોપનું પરિપન્થી એટલે સમારોપનું વિરોધી એટલે કે યથાવસ્થિત વસ્તુનું ગ્રાહક અર્થાત જે પ્રકારની વસ્તુ હોય તે પ્રકારનું તેનું જ્ઞાન. અથવા તે જ્ઞાન પ્રમાણ હોવાથી નિશ્ચયાત્મક છે. સૂત્રમા જે 'વા' શબ્દ છે, તે વિકરૂપને જણાવનાર છે એટલે કે એ પ્રત્યેક હેતુ પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાનને નિશ્ચયાત્મક મિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. અર્થાત્ જન્ને હેતુઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનની નિશ્ચયાત્મકતા સિદ્ધ કરી શકે તેવા છે.

અનુમાનપ્રયોગો આ પ્રમાણ છે—

૧-પ્રમાણતરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે, કારણ કે તે સમારોપ-સશયાદિનું વિરોધી છે, જે સમારોપનું વિરોધી ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી છે, માટે નિશ્ચયાત્મક છે ૨-પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન નિશ્ચયાત્મક છે કારણ કે તે પ્રમાણરૂપ છે. જે પ્રમાણસ્વરૂપ ન હોય તે નિશ્ચયાત્મક ન હોય જેમ કે ઘટ. પ્રમાણ તરીકે સંમત જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે, માટે તે નિશ્ચયાત્મક છે

§ ૨ અત્રૈકદેશેન પક્તસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રતિષ્ઠેપમાચક્ષતે મિદ્ધવ. । તથા હિ-સંહતસકલ-વિકૃત્પાવસ્થાયા નીલાદિદર્શનસ્ય વ્યવસાયવ્યવ્યસ્થવાનુભવાત્ પક્ષીકૃતપ્રમાણૈકદેગસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવવસાધનમસાધીયઃ ।

§ ૩ તદસાધિષ્ઠમ્. યત-કેન પ્રત્યક્ષેણ તાદૃશસ્ય તસ્યાનુભવોઽભિધીયતે ? જેન્દ્રિયેણ. માનસેન. યોગિસત્કેન. સ્વસંવેદનેન વા નાથેન, તત્રેન્દ્રિયકુદુમ્બસ્ય વ્યાપારપગડ્મુક્તવાત્ । ન ચ દ્વિતીયેન, તસ્યેન્દ્રિયજ્ઞાનપરિચ્છિન્નપદાર્થાનન્તરગ્ણપ્રસાક્ષા-ત્કારદક્ષત્વાત્ । ન તૃતીયેન, અસ્માદગ્ણાં યોગિપ્રત્યક્ષસ્પર્ગશૂન્યત્વાત્ । યોગી તુ તથા

જાનાતીતિ કોગપાનપ્રત્યાયનીયમ । નાપિ તુર્યેણ યતઃ—તત્ સ્વરૂપોપદર્શનાદેવ પ્રમાણં મ્યાત્ । અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદકત્વાદ વા ‘ આથે પક્ષે, પ્રત્યક્ષં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ-
ગણક્રયાદાવપિ પ્રમાણતામાસ્કન્દેત્ । દ્વિતીયપક્ષોઽપ્યક્ષમ્’, સંદેહસકલવિકલ્પાવસ્થા-
ભાવિનીલાદિદર્શનાન્તરં ‘નીલાદિરયમ્’ ઇન્દ્રિયોલ્લેક્ષરોગ્વરસ્યૈવ વિકલ્પસ્ય પ્રાયેણાનુભ-
વાત્ । યત્રાપિ નીલાદિજ્ઞાનં મમોન્નયન્નમિતિ જ્ઞાનોલ્લેક્ષી વિકલ્પઃ, તત્રાપિ જ્ઞાનમાત્રો-
લ્લેક્ષિત્વાદસ્ય તત્રૈવ દર્શનસ્ય પ્રામાણ્યં સ્યાદ્, ન તુ તન્નિર્વિકલ્પકત્વે ।

અપિ ચ, વિકલ્પસ્યાપિ કથં સિદ્ધિઃ ‘ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષાદિતિ ચેત્ । તસ્યાપિ સ્વરૂપોપદર્શનમાત્રાત્ પ્રામાણ્યે તદેવ દૂષણમ્ । વિકલ્પાન્તરોપજનનાત્ પુનરનવસ્થા ।
તથા ચ કથં સ્વસંવેદનસ્ય પ્રામાણ્યસિદ્ધિઃ, યતસ્તેન વાધા પક્ષાંશે સ્યાત્ ?

§ ૨ ઔદ્ધ — અહીં પક્ષના એકદેશમા પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, જેમ કે—સર્વથા વિદ્યપરિહિત અવસ્થામાં નીલાદિ દર્શનરૂપ પ્રમાણુનો વ્યવસાયરહિત રૂપે જ અનુભવ થાય છે માટે પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પ્રમાણુના એકદેશરૂપ આ પ્રત્યક્ષમાં વ્યવસાયાત્મકતા સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી.

§ ૩ જૈન—તમારું આ કથન અત્યંત અસંગત છે, કારણ કે—‘ નીલાદિ દર્શન વ્યવસાયરહિત છે ’—એવું જ્ઞાન તમોને કયા પ્રત્યક્ષથી છે ? શું ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી, માનસ પ્રત્યક્ષથી, યોગીઓના પ્રત્યક્ષથી કે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી તેનો અનુભવ છે ? ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી તો નથી, કારણ કે— નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષને વિષે ઇન્દ્રિય સંમૂહનો વ્યાપાર નથી. અર્થાત્ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ માનવો યુક્તિસિદ્ધ નથી. માનસ પ્રત્યક્ષ તો તમારે મતે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થોના અવ્યવહિત બીજા ક્ષણને વિષય કરવામાં કુશળ છે, તો ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ બનેલ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન માનસ પ્રત્યક્ષનો વિષય ન જ બની શકે યોગીપ્રત્યક્ષ વડે આપણે તો કશું જ જાણતા નથી. ‘ યોગી-પ્રત્યક્ષ દ્વારા યોગી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો અનુભવ કરે’—એમ કહેવું એ વિશ્વસનીય નથી. સ્વસંવેદનથી દર્શનને વ્યવસાયવન્ધ્ય કહ્યા તો શું તે સ્વસંવેદન માત્ર સ્વરૂપોપદર્શન કરાવે છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું સ્વરૂપમાત્ર દર્શાવે છે—તેથી પ્રમાણુ છે ? કે અનુરૂપ—અર્થાત્ ‘આ નિર્વિકલ્પક છે’ એવા વિકલ્પનું ઉત્પાદક હોવાથી પ્રમાણુ છે ? સ્વરૂપોપદર્શન દ્વારા સ્વસંવેદન પ્રમાણરૂપ હોય તો—ક્ષણિક અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિમા પણ પ્રમાણુ માનવું પડશે.

સારાંશ એ છે કે— ઔદ્ધમતે નીલાદિ વસ્તુ નિરંશ છે, તેથી જ્યારે નીલનું પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે તેના સ્વસંવેદનમા તદ્દલિપ્ત-નીલસ્થલાવભૂત ક્ષણિક્યનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જવું જોઈએ. પણ ઔદ્ધો નીલસ્વરૂપનું તો પ્રત્યક્ષ માને છે, પણ ક્ષણિક્યને અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે તેથી અહીં ‘ક્ષણિક્ય વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ થઈ જવું જોઈએ’ એ આપત્તિ આપી છે. વળી જ્યારે પોતાના અહિં સાચિત્ત કે દાનચિત્તને સ્વસંવેદનમા સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તે ચિત્તમાં અભેદરૂપે

રહેલ સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઈએ, કારણ કે- બૌદ્ધો માને છે કે- ‘આ બધું ક્ષણિક છે’- એવી વાસનાવાણુ જે ચિત્ત હોય છે તે સ્વર્ગગમન યોગ્ય છે. આથી જ્યારે તેવા ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે તદભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈ એ, પણ શક્તિ અતીન્દ્રિય હોઈ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, પણ અનુમેય છે. આથી અહીં આપત્તિ આપી છે, કે- સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનું પણ ચિત્તસ્વરૂપ સાથે પ્રત્યક્ષ થતું હોઈ તે વિષે તે પ્રમાણુ થઈ જવું જોઈએ, પણ થતું નથી. જે સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિન પ્રત્યક્ષ થતું હાય તો ચાવીકની સ્વર્ગવિષેની વિપ્રતિપત્તિને અવકાશ જ ન રહેત વળી નિરશ વસ્તુ વિષે નિષ્ચય અને અનિષ્ચય એ બે વિરોધી ધર્મો ન હોય. આથી જે નીલનો નિષ્ચય હોય તો ક્ષણિકયનો પણ નિષ્ચય માનવો જોઈએ અને તે જ પ્રમાણે જે અર્હિસાચિત્ત અને દાનચિત્તના સ્વરૂપનો નિષ્ચય હોય તો તેથી અભિન્ન તેની સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિનો પણ નિષ્ચય હોવો જોઈએ આ પ્રકારે નિરશવાદી બૌદ્ધને મતે સ્વસંવેદનથી સ્વરૂપ નિષ્ચય માનવામા ક્ષણિકય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ વિષે પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની આપત્તિ આચાર્યે પ્રસ્તુતમા આપી છે.

અનુરૂપવિકલ્પોત્પાદક હોવાથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે-એવો બીજો પક્ષ કહેા તો-તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે- સર્વથા વિકલ્પરહિત અવસ્થામાં થનાર નીલાદિ દર્શન પછી ‘આ નીલાદિ છે’ આવા સ્વરૂપનો, અર્થે-ઉલ્લેખની પ્રાધાન્યતાવાળો વિકલ્પ પ્રાયઃ અનુભવાય છે વળી, જ્યાં ‘મને નીલ જ્ઞાન થયું’ આવો વિકલ્પ થાય છે ત્યાં પણ નીલ જ્ઞાન વિષે ઉલ્લેખ છે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતાનો ઉલ્લેખ નથી, આથી તે વિકલ્પ વડે તે જ્ઞાન છે એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકશે, એથી એ વિષયમા સ્વસંવેદન પ્રમાણુ બનશે, પણ તેની નિર્વિકલ્પકતામા તે પ્રમાણુ નહીં બને, કારણ કે-તદનુરૂપ વિકલ્પ થયો જ નથી.

વળી, વિકલ્પની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે ? જે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી થતી હોય તો તે- સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય સ્વરૂપોપદર્શન માત્રથી છે ? કે બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી ? ‘સ્વરૂપદર્શનમાત્રથી’ કહેા તો- પ્રથમ કહેલ દોષ-‘ક્ષણિકય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિમાં પ્રામાણ્યની આપત્તિ’-આવશે. ‘બીજા વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરવાથી’-એવો બીજો પક્ષ કહેા તો- અનવસ્થા દોષ આવશે, અને તેથી સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે, જેથી કરીને પક્ષના અશમા બાધ આવે ? એટલે કે ‘પ્રમાણરૂપે સંમત સકલ જ્ઞાન વ્યવસાયાત્મક છે’-એ અમારો પક્ષ નિબાંધ છે. કારણ કે નીલદર્શનને તમે વ્યવસાયશૂન્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.

(૫૦) તાદૃશસ્યેતિ વ્યવસાયવન્નયસ્ય । તસ્યેતિ નીલાદિદર્શનસ્ય । તસ્યેન્દ્રિય-જ્ઞાનેત્યાદિ—

“इन्द्रियेण परिच्छिन्नं रूपादौ तदनन्तरम् । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्तते ॥”

इति श्लोकस्तर्कभाषामुत्र चात्रैव—

‘स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययजनित मनोविज्ञानम्’ । प्रत्यक्षमिति स्वसंवेदनम् । आस्कन्देदिति यथास्वरूपे । अस्तेति विकल्पस्य । तत्रैवेति विकल्पे एव ।

(टि०) अत्रैकदेशेनेत्यादि । नीलादीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य । पक्षीकृतेति पक्षो ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षरूपम्, तस्मैकदेशस्य प्रत्यक्षस्य । तादृशस्येति व्यवसायवन्ध्यम् । तस्येति नीलादिदर्शनस्य । तत्रेति निर्विकल्पकप्रत्यक्षे । इन्द्रियेति न हीन्द्रियाणां घटादिवत्प्रत्यक्षं भवति । तस्येति मानसस्य ।

‘ऐन्द्रियेण परिच्छिन्ने रूपादौ तदनन्तरं । यद्रूपादि ततस्तत्र मनोज्ञानं प्रवर्तते ।’

नापि तुर्येणेत्यादि । तदिति स्वसंवेदनम् । अनुरूपेति निर्विकल्पकमिदमिति । आद्ये पक्ष इति । प्रत्यक्ष स्वरूप दर्शयत् क्षणक्षय ज्ञापयेत् । तदाकारोपदर्शनमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तिः । यदि प्रत्यक्ष स्वरूपमुपदर्शयत् प्रमाणं तदा मया क्षणक्षयिण परमाणवो गृहीता इत्यस्याप्यात्मस्वरूपोपदर्शनं प्रमाणता गच्छेत् । तथा च क्षणिकत्वानुमाने वैफल्यं च स्यात् । तथाहि यथा दानपरिणामचित्तानुभव स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणस्तद्गतं सदद्भ्रव्यचेतमादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वाद् विषयीकुर्यादिति भावार्थः । क्षणक्षयज्ञानात् स्वर्गप्राप्तिः स्याज्जन्तो —

“क्षणिका सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका । स मार्ग इह विज्ञेयः”

इति वचनात् । बौद्धानां मतेऽध्यक्षण क्षणो गृह्यते न तु तत्क्षयो वस्तुनो निरञ्जत्वेनाभिन्नोपि । न च यन्निरञ्जत्वमुत्प्रभवं ज्ञानं तन्निरञ्जमाह । प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य तद्भावावुपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनिरणयेन तद्ग्रहणोपपत्तेर्निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् । स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिरपि तद्गतस्य निश्चयात्तत्र विप्रतिपत्तिः — ‘न स्वर्गो नापि तत्प्राप्तिहेतुः कश्चिद्भावः’ इत्यादिरूपा चार्वाकावेनं स्यात् । किन्तु स्वर्गप्रापणसामर्थ्यस्य दानचित्तादमेदात् वस्तुस्वरूपप्राप्तिना च स्वसंवेदनाध्यक्षणानुभवे सदद्भ्रव्यचेतनत्वादाविव विषादाभावो भवेदिति । क्षणक्षयस्वर्गप्रापणेत्यादि । बौद्धमते हि नीलाद्यर्थप्रत्यक्षं नीलाद्यर्थमिव तद्गतं क्षणक्षयमपि विषयीकरोति । परं नीलाद्यर्थविषये तत्प्रत्यक्षं अनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात् बौद्धं प्रमाणमिष्यते क्षणक्षये तु न तत् प्रमाणमनुरूपविकल्पोत्पादकत्वाभावात् । ‘यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता’ इति वचनात् । यत्रैव विषये एनां कल्पना जनयेत्तत्रैव विषयेऽस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।

तथा स्वसंवेदनप्रत्यक्षं बौद्धमते स्वगतं क्षणक्षयं सत्त्वचेतनत्वादि च विषयाङ्गुर्वदनुरूपविकल्पोत्पादकत्वात्सत्त्वादिविषये प्रमाणं प्रतिपाद्यते, क्षणक्षयविषये त्वप्रमाणम्, तदनुसारिविकल्पाजनकत्वात् । तथा हिंसाविरतिचित्तं दानचित्तं च स्वर्गहेतुत्वादिना स्वर्गप्रापणसामर्थ्याद्युपेतं बौद्धा मन्यन्ते । तच्च हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनप्रत्यक्षं स्वगतसत्त्वचेतनत्वादिकमिव स्वगतस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिकमपि गृह्णाति, गृहीतस्य हि स्वरूपस्य निरञ्जत्वेनागृहीतरूपान्तराभावात् । बौद्धैस्तत्स्वसंवेदनप्रत्यक्षं सत्त्वचेतनत्वादौ प्रमाणं मन्यते, स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषये त्वप्रमाणम्, तद्विषये विकल्पाजननात् । एव च सति हि यदि स्वरूपोपदर्शनादेव प्रमाणमिष्यते तदा क्षणक्षयविषयेपि स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादिविषयेपि च तत् प्रमाणं भवेत्, स्वरूपोपदर्शनमात्रस्य तत्रापि सद्भावात् । न च बौद्धैः क्षणक्षयादिविषये तत् प्रमाणमिष्यते । ततः स्वरूपोपदर्शनादेवेति पक्षोऽपि न युक्त इति भावः ।

સંહતેતિ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનાવસ્થાયા ભાવિ યજ્ઞીલાદિદર્શનમ્ । **તત્રાપી**તિ નિર્વિકલ્પક-
સવિકલ્પકવિચારે । **જ્ઞાનમાત્રે**તિ નિર્વિકલ્પકમવિકલ્પકવિચારરહિત જ્ઞાનમાત્રમ્ । **અસ્યે**તિ જ્ઞાનો-
લ્લેખિવિકલ્પસ્ય । **તત્રૈવે**તિ જ્ઞાનમાત્રે । **દર્શનસ્યે**તિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય । તત સંવેદનપ્રામાણ્યેન
'નીલાદિજ્ઞાનં મમોત્પન્નં' इति विकल्प एव सिद्धो न तु निर्विकल्पकत्व तस्य, जात्याद्युल्लेखरहिततया
निर्दोषदुમશक्यत्वात् । **तन्निर्वિકल्पकत्वं** इति । स्वसंવેदनપ્રત્યક્ષસ્ય નિર્વિકલ્પકત્વે । **તસ્યાપી**તિ
સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષસ્ય- । **સ્વરૂપે**તિ ક્ષણિકરૂપોદ્દર્શનમાત્રાત્ । **તદેવે**તિ પૂર્વપ્રમાન્ત ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ્ત-
શક્યતાદાવિત્યાદિ । **વિકલ્પાન્તરે**તિ વિકલ્પાન્તરસ્યાપિ કથ સિદ્ધિ ? સ્વરૂપોદ્દર્શનમાત્રાસંવેદ-
દૂષણમ્, વિકલ્પાન્તરોપજનનાદનવસ્થાડનયા દિશા ભાવનીયમ્ । **યત્** इति प्रामाण्यसिद्धे । **તેને**તિ
સ્વસંવેદનેન ।

૧૪ અથ યન્ન નિર્વિકલ્પકં તન્નૈવ વિકલ્પેન સહોત્પદ્યતે, યથા-વિકલ્પો વિકલ્પા-
ન્તર્ગળ । વિકલ્પેનાપિ સહોત્પદ્યતે ચ પ્રત્યક્ષમ્ । ન ચેદં ન સિંધ સાધનમ્,
ગન્ધર્વવિકલ્પદગાયામપિ ગોઃ સાશ્વાત્કરણાત્ । અન્યથા સમયાન્તરે ત-સ્મગ્નાનુપ-
ત્તિપ્રમજ્ઞાત્-ઇત્યનુમાનવાધિત પર્શ્વકદેશ इति चेत् । તદપિ કવલિતં કાલેન,
કાલાન્તરે સ્મગ્નમદ્વાવાદ વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રસિદ્ધેર્નિર્વિકલ્પકસ્ય સંસ્કાર
કારણત્વવિરોધાન્, ક્ષણિકત્વાદિવન્ ।

§ ૪ બીઠ- જે નિર્વિકલ્પક ન હોય તે વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થાય, જેમ કે-
એક વિકલ્પ બીજા વિકલ્પ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી, અને પ્રત્યક્ષ તો વિકલ્પની
સાથે પણ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વિકલ્પરૂપ નહીં પણ નિર્વિકલ્પક હોવું
જોઈએ આ હેતુ અસિદ્ધ નથી કારણ કે-અશ્વવિકલ્પ દશામા પણ ગાયનું
પ્રત્યક્ષ થાય છે અર્થાત જ્યારે મનમા અશ્વવિકલ્પ ચાલતો હોય તે વખતે પણ
ઇન્દ્રિય વડે ગાયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે જે અશ્વવિકલ્પાવસ્થામાં ગાયનું પ્રત્યક્ષ
ન માનો તો કાલાન્તરમાં ગૌસ્મરણની ઉત્પત્તિ થઈ શકશે નહીં અર્થાત્ ગૌસ્મરણ
ઘટશે નહીં આ પ્રમાણે ઉક્ત અનુમાનથી પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનના વ્યવસાય સ્વભાવના
સાધક અનુમાનના પક્ષમાં એક અશમા બાધ છે. કારણ કે- 'ગૌપ્રત્યક્ષ' એ
નિર્વિકલ્પક હોઈ વ્યવસાયાત્મક નથી, છતાં પ્રમાણ તો છે જ.

જૈન- તમારું આ કથન કાળનો કોળીઓ જ બની ગયું-નાશ પામ્યું,
કારણ કે-કાલાન્તરમાં ગાયનું સ્મરણ થતું હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયાત્મક
જ હોવું જોઈએ કારણ કે- ક્ષણિકત્વાદિના પ્રત્યક્ષની જેમ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
સંસ્કારજનક બની જ ન શકે. અર્થાત્ નીલાભિન્ન ક્ષણિકનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
છતાં જેમ તે સંસ્કારજનક નથી બનતું, તેમ ગૌવિષયક નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ
પણ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરશે નહીં. પરંતુ તમારા જ કહેવા પ્રમાણે ગૌદર્શન પછી
સ્મૃતિ તો થાય છે, અને સ્મૃતિ સંસ્કાર વિના સંભવે નહીં, તેથી તેને વ્યવસા-
યાત્મક જ માનવું જોઈએ.

(૫૦ ન ચેદં ન સિવેધ સાધનમિતિ । નાસિદ્ધમ્ । ગન્ધર્વવિકલ્પવદ્વાયામિતિ અધિકલ્પાવસ્થાયામ્ । ક્ષણિકત્વાદિવ્યવિતિ ક્ષણિકત્વાદિવ । સપ્તમ્યર્થે વત્ । યથા ક્ષણિકત્વાદિવિષયેનિર્વિકલ્પકત્વાત્ જ્ઞાન ન સંસ્કારં જનયતિ એવ ગોવિષયેડપિ ન જનયેદિત્યર્થઃ ।

(ટિ૦) અથ યન્નેત્યાદિ । પ્રત્યક્ષેણ પક્ષાશસ્ય વાધેડસિદ્ધે પરીકં તદ્વાધકાનુમાનમાશ-શક્ત્ય પરિહરત્યાચાર્ય । અનુમાન ચેદમ્-પ્રત્યક્ષ નિર્વિકલ્પકમ્-વ્યવસાયબન્ધ્યમિત્યર્થઃ, વિકલ્પેઃ સહોત્પથમાનત્વાત્ તતો યન્નિર્વિકલ્પકમિત્યાદિ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ । યદિતિ પ્રત્યક્ષં નિર્વિકલ્પમ્, વિકલ્પેણ સહોત્પાદાત્ । હદમિતિ વિકલ્પેન સહોત્પથમાનત્વાદિત્યાદિ લક્ષણમ્ । ન સિવેષેતિ અસિદ્ધમિતિ' । ગન્ધર્વેતિ તુરગ । સાક્ષાત્કરણાદિતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષેણ નિષ્ક્રુનાત્ । અન્યથેતિ સાક્ષાત્કરણવ્યતિરેકે । તત્સ્મરણેતિ ગોસ્મૃત્યનુત્પાદપ્રસક્ત । ક્ષણિકત્વેતિ ક્ષણિકત્વાદિવ સપ્તમ્યર્થે વતિ-યથા ક્ષણિકત્વાદિવિષયે નિર્વિકલ્પકત્વાદ્ જ્ઞાન ન સંસ્કારં જનયતિ એવ ગોવિષયેપિ ન જનયેદિત્યર્થઃ ।

અથાન્યાસપ્રકરણબુદ્ધિપાટવાર્થિત્વેભ્યો નિર્વિકલ્પકાદપિ પ્રત્યક્ષાદ્ ગંવાદૌ સંસ્કારઃ સ્મરણં ચ સમગંસ્ત, ન તુ ક્ષણાશ્યાદૌ, નદભાવાદિતિ ચેત્ । તદન્યન્યાયઃ, મ્યોદર્શનલક્ષણસ્યાન્યાસસ્ય ક્ષણાશ્યાદાવક્ષોદીયસ સદ્વાવાત્ । પુન પુનર્વિકલ્પોત્પાદરૂપસ્ય ચાન્યાસસ્ય પર પ્રત્યસિદ્ધત્વાત્, તત્રૈવ વિવાદાત્ । ક્ષણભિદેલ્લિમભાવાભિધાનવલાયા ક્ષણિકપ્રકરણસ્યાપિ ભાવાત્ । બુદ્ધિપાટવસ્ય ક્ષણિકત્વાદૌ નીલાદૌ ચ સમાનત્વાત્, તત્પ્રત્યક્ષસ્ય નિરંશત્વેન કક્ષીકારાત્, અન્યથા વિરુદ્ધમાન્યાસન તસ્ય મંદાપત્તે । અર્થિવસ્યાપિ જિજ્ઞાસિતત્વલક્ષણસ્ય ક્ષણિકત્વાદિનઃ ક્ષણિકત્વે સુતરાં સદ્વાવાદ્ નીલાદિવત્ । અભિલષિતવરૂપસ્ય તુ તસ્ય વ્યવસાયજનનં પ્રત્યનિમિત્તત્વાત્, અનભિલષિતેડપિ વસ્તુનિ કસ્યાપિ વ્યવસાયસંભવાત્ । તતો નાડનંશવસ્તુવાદિન ક્વચિદેવ સ્મરણં સમગત । તથા ચ-યદ વ્યવસાયશૂન્યં જ્ઞાનં ન તત્ સ્મૃતિહેતુ । યથા ક્ષણિકત્વાદિદર્શનમ્ । તથા ચાડશ્ચવિકલ્પકાલે ગોદર્શનમિતિ પ્રસદ્ધ । તથા ચ તત્સ્મૃતિહેતુર્ન સ્યાદ્ । ભવતિ ચ પુનર્વિકલ્પયતસ્તદનુસ્મરણમ્ । તસ્માત્ તદ વ્યવસાયાત્મકમિતિ પ્રસદ્ધવિપર્યયઃ । एवं ચ સ્મરણાત્ તસ્ય વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવ સિદ્ધેર્વ્યવસાયસ્ય ચ વ્યવસાયાન્તર્ગળ સમાનકાલત્વામાવાદ વિકલ્પેનાપિ સહોત્પથમાનત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધિવન્ધકીસમ્બન્ધવાધિત ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

બોદ્ધ- અભ્યાસ, પ્રકરણ, બુદ્ધિની પટ્ટતા, અને અર્થિત્વ જેવાં કારણોના સહકારને લઇને નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી પણ ગવાદિ પદાર્થ વિષે સંસ્કાર અને સ્મરણ સગત થઇ શકે છે, પરંતુ ક્ષણિકત્વાદિના પ્રત્યક્ષમાં અભ્યાસાદિ સહકારી કારણો ન હોવાથી સંસ્કાર કે સ્મરણને અવકાશ મળતો નથી.

૧ 'મિતિ ન મુ' । ૨ નીલાદૌ મુપા ।

જૈન — તમારું આ કથન તુરંત છે, કારણ કે— ભૂયોદર્શન રૂપ અભ્યાસ તો ક્ષણિકશ્યાન્તિમા વિશેષ કરીને છે જ. કારણ કે—નીલમા ભૂયોદર્શન હોય તો તદભિન્ન સ્વભાવમૂલ ક્ષણિકયનુ ભૂયોદર્શન પામી શકાય જ.

અને પુનઃ પુનઃ વિકલ્પોત્પાદકરૂપ અભ્યાસ તો જૈનોને અસિદ્ધ છે, કારણ કે એની વિકલ્પોત્પાદકતામા જ વિવાદ છે એટલે કે—વિકલ્પોત્પત્તિ થાય જ એ અમારે મત આવશ્યક નથી.

ક્ષણમા વિનશ્વર સ્વભાવવાળા પદાર્થના કથન સમયે ક્ષણિક વિપ્લવા પ્રકરણનો પણ સંદાવ છે જ, અથાત પ્રકરણનો અભાવ ન હોવાથી પ્રકરણરૂપ સહકારી છે જ. બુદ્ધિ પાટવ—બુદ્ધિની પટુતા ક્ષણિકવાદિ અને નીલાદિમા નમાન જ છે, કારણ કે—તમાએ નીલાદિ પ્રત્યક્ષન નિરંશ સ્વીકારેલ છે જે નિરંશ ન સ્વીકારે તો નીલને વિંચ પટુતા અને ક્ષણિકયને વિંચ અપટુતા એમ બે વિરોધી ધર્મો માનવા જતા નીલ અને ક્ષણિકયમા અભેદ નહીં પણ ભેદ થઈ જશે અર્થિત્વ પણ જિજ્ઞાસિતવ અને અભિલપિતવરૂપ એમ બે પ્રકારે છે તમા ક્ષણિકવાદીઓના મતમા ક્ષણિકતામા પણ જિજ્ઞાસિત રૂપ અર્થિત્વ નીલાદિની જેમ સુતરા વિધમાન છે, અને અભિલપિત રૂપ અર્થિત્વ તો વ્યવસાયજનનમા કારણરૂપ છે નહીં, કારણ કે—અનભિલપિત પદાર્થમા પણ કેટલાક પુરુષોને વ્યવસાય થાય છે આ પ્રકારે નિરંશસ્તુવાદીને મત કોઈ પણ એક જ અશમા સ્મરણ સંગત થઈ નહીં. અને તે રીતે જે જ્ઞાન વ્યવસાય સ્થિત હોય તે ક્ષણિકવાદિ દર્શનની જેમ સ્મૃતિનું હેતુ નથી અને અશ્વવિકલ્પકાલે થતું ગોદર્શન પણ તમારે મત તેનું જ છે, અથાત વ્યવસાયશૂન્ય છે, તેથી તે ગોદર્શન સ્મૃતિન કારણ નહીં અને, આ પ્રસંગ છે પરંતુ વિકલ્પ કરનારને તો ગોદર્શનન અનુસ્મરણ તો થાય જ છે, માટે ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ છે—આ પ્રસંગવિપર્યય થયો. અને આ રીતે સ્મરણ થતું હોવાથી ગોદર્શન વ્યવસાયાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે અને એક વ્યવસાય—નિષ્ક્રય ધીજ્ઞ વ્યવસાય માથે એક સમયે કદી પણ હોતો નથી માટે 'વિકલ્પ માથે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી' તમારો એ હેતુ અસિદ્ધતા દોષથી બાધિત છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) તદ્ભાવાદિતિ ચેદિતિ અભ્યાસપ્રકરણબુદ્ધિપાટવાર્થિત્વેન્નોડમાવાત્ । પરં પ્રતીતિ મા પ્રતિ । તત્પ્રત્યક્ષસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । ક્વચિદેવ સ્મરણ સમગતેતિ । નીલાદાવેવાશે, ન તુ ક્ષણિકત્વાદી । યદ્ વ્યવસાયશૂન્યમિત્યાદિ અર્થાવકલ્પકાલે ગોદર્શન ન સ્મૃતિહેતુવ્યવસાયશૂન્યત્વાત્ । પ્રસજ્ઞવિપર્યય ઇતિ । ચત્ સ્મૃતિહેતુસ્તદ્ વ્યવસાયાત્મક સ્મૃતિહેતુધ્વાદવિકલ્પકાલે ગોદર્શનમિતિ । અજ ચ 'પ્રસજ્ઞવિપર્યયેયાનુમાને વ્યાપ્તિપ્રદ્ધ' 'પ્રાગુક્તપ્રસજ્ઞાદેવ' ।

(૬૦) તદ્ભાવાદિતિ અભ્યાસપ્રકરણમાવાત્ । અક્ષોદીયસ ઇતિ ચતુરસ્ય । પરમિત જૈન પ્રતિ । તત્રૈવતિ વિકલ્પોત્પાદકત્વે । બુદ્ધિપાટવસ્યેતિ । ચોડપ્યર્થે । ચાદ્ય બુદ્ધિપાટવં નિર્વિકલ્પકે, ક્ષણિકત્વેપિ તાદ્યોષ, હમયોગપિ નિરંશત્વાત્ । તત્પ્રત્યક્ષસ્યેતિ નીલપ્રત્યક્ષસ્ય । અન્યથેતિ સાંજ્ઞાત્માજીકારે નસ્યેતિ નીલપ્રત્યક્ષસ્ય । અર્થિત્વસ્યેતિ । અર્થિત્વ દિવિધમ જિજ્ઞાસિતત્વલક્ષણમ્, અભિલપિતત્વલક્ષણ ચ । તસ્યેતિ અર્થિત્વસ્ય । અનિમિત્તેતિ નિમિત્તનિષ્ચયામાવાત્ । યદ્વ્યવસાયેતિ ।

જાણનાર જ્ઞાનમા પ્રવર્તકત્વરૂપ વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ સ્વવિષય જાણનાર જ્ઞાનમા જ ‘આ જ્ઞાન પ્રવર્તક છે’ એવો વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે-જ્ઞાન પુરુષને હાથથી પકડીને પ્રવૃત્તિ કરાવતું નથી, પણ સ્વવિષયને દેખાડતું હોઈને જ પ્રવર્તક અને અર્થપ્રાપક કહેવાય છે.

(૧૦) અથ ન સહુ પ્રયક્ષસ્ય વ્યવસાયસ્વભાવતેતિ કૃત્વા સમારોપપરિપન્થિત્વ પ્રમાણત્વ ચ । કિન્તુ વ્યવસાયજનકમેતદિતિ તસ્ય તત્ત્વરૂપત્વમિત્યુક્તૌ કો નામાત્ર વિરોધ इति चेदिति पराशङ्કાયामाह त्वरि.—इह तावदित्यादि । तद्वदेवेति निर्विषयज्ञानवदेव ।

(ટિ.) તદ્ભાવેડપીતિ વ્યવસાયસ્વભાવત્વાભાવેપિ । તયોરિતિ સમારોપપરિપન્થિત્વપ્રમાણત્વદેત્વો સન્દિગ્ધાનકાન્તિકં પ્રમાણત્વમ્ । અવિસંવાદેત્યાદિ । યથા બુદ્ધિપાટવેન પરમાણુદ્વયં પश्यति तथा क्षणक्षय किं न पश्यति, बुद्धिपाटवस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् । यदि च त न पश्यति प्रयक्षम्, तर्हि प्रयक्षस्य निरक्षता विरु-यति, एकस्य वस्तुन. परमाणुरूपं दृश्य क्षणक्षयित्व चादृश्य इति विरुद्धौ धमो । તદ્પીતિ અર્થપ્રાપકત્વમ્ । તદ્વદેવેતિ નિર્વિષયજ્ઞાનવદેવ । તદ્પીતિ પ્રવર્તકત્વમ્ ।

ત્રોટું ચર્ચિતે કિ દર્શનમ્ વ્યવસાયોત્પત્તૌ સત્યા વિષયોપદર્શકત્વં સંજાયેત, સમુત્પન્નમાત્મ્યૈવ વા મેભવેત ’ પ્રાત્ચક્રવિક્લપે, વિક્લપકાલ દર્શનસ્યૈવ વિનાશાત્ ક્વ નામ વિષયોપદર્શકત્વ વ્યવતિષ્ઠેત / દ્વિતીયકલ્પનાયાં પુન —કિમનન કૃતક્ષૌર-નક્ષત્રપરીક્ષાપ્રાયેણ પથાત્પ્રોચ્છસતા નીલાદિવિકલ્પેનાડપેક્ષિતન કર્તવ્યમ્, નમન્નંગણપિ વિષયોપદર્શકત્વસ્ય સિદ્ધત્વાત્ / તથા ચ “યત્રૈવ જનયંદેનાં તત્રૈવાસ્ય પ્રમાણતા” इति गद्वान्तविशेषः, વ્યવસાયં વિનૈવ વિષયોપદર્શકત્વસદ્ભાવે પ્રામાણ્યસ્યાપિ તં વિનૈવ ભાવાત્, નમાત્રનામત્તત્વાત્ તસ્ય । કથં ચૈવં ક્ષણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ્તગત્ક્રયાદાવપિ દર્શનમ્ વિષયોપદર્શકત્વ ન પ્રસજ્યતે ।

ગોદાની આ પ્રકારની જે વ્યાપ્તિ છે, તેની હવે ચર્ચા કરીએ-વ્યવસાય-વિકલ્પ-નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થયા પછી દર્શન વિષયોપદર્શક અને છે કે દર્શન ઉત્પન્ન થતાંવત જ વિષયોપદર્શક અને છે ? પ્રથમ કલ્પના તો યોગ્ય નથી કારણ કે- ક્ષણિક સ્વભાવવાળા દર્શનનો વિકલ્પોત્પત્તિકાળમાં નાશ થઈ જાય છે, તો વિષયોપદર્શકત્વ કયા રહેશે ? દર્શન ઉત્પન્ન થતા જ વિષયોપદર્શક અને છે, એવી બીજી કલ્પના સ્ત્રીકારો તો-મુંડન કરાવ્યા પછી નક્ષત્ર કેઈ પૂછતુ નથી તરી રીતે નિષેધોપદર્શકતારૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ઉત્પન્ન થનાર નીલાદિ વિકલ્પની ત વિષયોપદર્શકતામા શા માટે અપેક્ષા રાખે ? અર્થાત્ અપેક્ષા નથી જ. તો પછી જે વિષયમા દર્શન વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે તેમા જ દર્શનની પ્રમાણતા છે એ તમારા સિદ્ધાંતમા વિરોધ આવશે, કારણ કે-વ્યવસાયોત્પત્તિ-વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ વિષયોપદર્શકતાનો સદ્ભાવ દર્શનમા છે, એટલે પ્રામાણ્યનો પણ સદ્ભાવ વિકલ્પોત્પત્તિ વિના જ થઈ જશે, કારણ કે-દર્શનનુ પ્રામાણ્ય વિષયોપ-

દર્શકતાને હીધે છે, અને વિષયોપદર્શકતા તો દર્શનની ઉત્પત્તિ થતાં જ તમે માની છે અને જો આમ હોય તો-ક્ષણિક અને સ્વર્ગપ્રાપ્તશક્તિ આદિમાં પણ દર્શનની વિષયોપદર્શકતા સિદ્ધ કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે.

(૫૦) વ્યવસાયોત્પત્તાવિતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । યથૈવેત્યાદિ શ્લોકાર્થ પ્રવેશસ્તિ અપાર્થ ગુરુમુખાઙ્ગિયતે-“અભ્યાસપાટવાપતિતારતમ્યાદિમેદત્ ।” યથૈવ ચ પનાં કલ્પનામ્ અસ્ય નિર્વિકલ્પકદર્શનસ્ય । વ્યવસાયં વિનૈવેત્યાદિ । અત્ર પાતનિકા-નન્વસ્માભિ. પ્રમાણતેત્યુક્તમ્, ભવાન્વ વિષયોપદર્શકત્વં વ્યવસ્થાપયતીતિ કોઽય ન્યાય હત્યેવરૂપા ।

(ટિ.) તથેદમિત્યાદિ । દર્શનસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય । વ્યવસાયેતિ વિકલ્પોત્પત્તૌ । તમન્તરેણેતિ નીલાદિકલ્પ્યં વિના । યથૈવેત્યાદિ । “અભ્યાસપાટવાપતિતારતમ્યાદિમેદત્ ।” इति पूर्वार्थम् । પનામિતિ સંઘૃતિ વિકલ્પમ્ । યદુક્તં “અનિરૂપિતનરુવાર્થા પ્રતીતિ” સંઘૃતિમૈતા” । અસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । તમિતિ વિકલ્પમ્ । તન્માત્રેતિ વિષયોપદર્શકત્વમાત્રહેતુત્વાત્ । તસ્યેતિ પ્રામાણ્યસ્ય ।

અર્થાધ્યવસાનપર્યવસાનો વ્યાપારો દર્શનસ્ય-દૃત્યધ્યવસાયવ્યાપારવત્ પ્વાસ્ય વિષયોપદર્શકન્વમર્વતિષ્ઠતે, ન પુનસ્તમન્તરેણેતિ ચેત્ । નૈદપ્યન્પમ્, નિર્વિકલ્પકકાર્યત્વેન વ્યવસાયસ્ય તનો ભિન્નકાલ્ત્વાત્ તેન તસ્ય વ્યાપારત્વાનુપપન્નેઃ । અસ્તુ વૈત્ । તથાપિ તદ્વ્યાપારમૂતોઽસૌ વ્યવસાયો દર્શનગોચરસ્યોપદર્શક, અનુપદર્શકો વા સ્યાત્ ? યદુપદર્શક., તદા સ પ્વ તત્ર પ્રવર્તકઃ પ્રાપ્કથ્ચ સ્યાત્ । તનોઽપિ સંવાદકત્વાત્ પ્રમાણમ્, ન પુનસ્તત્કારણીભૂયમાભેજાને દર્શનમ્ । અથાનુપદર્શકઃ, કથં દર્શનં તજ્જનનાત્ સ્વવિષયોપદર્શકમ્, અતિપ્રસન્નાત્, સંગયવિપર્યયકાગ્નસ્યાપિ તસ્ય સ્વવિષયોપદર્શકત્વાપન્નેઃ । દર્શનવિષયમામાન્યવ્યવસાયિત્વાદ્ વિકલ્પસ્ય તજ્જનકં દર્શનં સ્વવિષયોપદર્શકમ્, નેતરદિતિ ચેત્ । તદગસ્યમ્, દર્શનવિષયસામાન્યસ્યાન્યાઽપોહલક્ષણસ્યાવસ્તુત્વાત્, તદ્વિષયવ્યવસાયજનકસ્ય વસ્તુપદર્શકત્વવિગેધાત્ ।

બૌદ્ધ-દર્શનને વ્યાપાર અધ્યવસાય સુધી છે, માટે અધ્યવસાયરૂપ વ્યાપારવાળું જ દર્શન વિષયોપદર્શક છે, પરંતુ અધ્યવસાયાત્મક વ્યાપાર વિનાનું દર્શન વિષયોપદર્શક નથી.

જૈન-આ બરાબર નથી. કારણ કે-અધ્યવસાય-વ્યવમાય-વિકલ્પ એ નિર્વિકલ્પકના કાર્યરૂપ હોવાથી નિર્વિકલ્પકથી ભિન્નકાલીન છે, માટે નિર્વિકલ્પકને વ્યવસાય વડે વ્યાપારવાળું કહી શકાય નહીં. અથવા એમ હોય તો પણ એ દર્શનના વ્યાપારરૂપ વ્યવસાય દર્શનના વિષયનો ઉપદર્શક છે કે અનુપદર્શક છે ? જો ઉપદર્શક હોય તો વ્યવસાય જ દર્શનવિષયમાં પ્રવર્તક અને પ્રાપ્ક થશે, અને એ રીતે સંવાદક હોવાથી વ્યવસાય જ ‘પ્રમાણ’ થશે. પરંતુ વ્યવસાયના કારણરૂપ દર્શન તો પ્રમાણ નહીં થાય. અનુપદર્શક હોય તો-વિકલ્પને

ઉત્પન્ન કરવાથી દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કઇ રીતે થઇ શકશે ? કારણ કે—સંશય અને વિપર્યયના કારણરૂપ બે દર્શન છે, તેમાં પણ સ્વવિષયોપદર્શકતાની આપત્તિરૂપ અતિપ્રસંગ આવશે કારણ કે—દર્શનજન્ય વિકલ્પ એ વિષયોપદર્શક ન હોય છતાં દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક બનતું હોય તો સંશયાદિજ્ઞાનોનું જનક દર્શન પણ સ્વવિષયોપદર્શક બની જશે, અને પ્રમાણ થઇ જશે.

બૌદ્ધ—દર્શનનો વિષય બનેલ વસ્તુના સામાન્યનો વ્યવસાય વિકલ્પ કરે છે, તેથી તેવા વિકલ્પનું જનક દર્શન સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય પણ તેથી અન્યથા હોય તો નહીં. એટલે કે—બે દર્શને એ પ્રકારનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન કર્યો ન હોય તે સ્વવિષયોપદર્શક બને નહીં. અર્થાત્ સંશયજનકદર્શન તે પ્રકારનો વિકલ્પ કરતું નથી પણ સંશયજ્ઞાન પેદા કરતું હોઇ સ્વવિષયોપદર્શક કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન પ્રશસ્ય નથી, કારણ કે—દર્શનવિષયનું સામાન્ય એ અન્યાપોહ-વ્યાવૃત્તિરૂપ હોવાથી અવસ્તુ છે, માટે સામાન્યને વિષય કરનાર વિકલ્પનું ઉત્પાદક દર્શન વસ્તુનું ઉપદર્શક બની શકશે નહીં. કારણ કે—તેણે અવસ્તુને વિષય કરનાર વિકલ્પને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

(૫૦) તત્ત્વમિતિ દર્શનમ્ । તેનેતિ વ્યવસાયેન । તસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । તત્કારણી-
ભૂયમિતિ તત્કારણત્વમ્ । આમેજાનમિતિ પ્રાપ્તમ્ । તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । સ્વવિષયોપદર્શ-
કત્વાપસેરિતિ । 'સંશયિતસ્યાણુપરુષત્વલક્ષણ. 'સ્વવિષય । દર્શનવિષયસામાન્યવ્યવ-
સાયિત્વાદિતિ । દર્શનવિષયસામાન્ય વ્યવસયીત્યેવશીલ તસ્ય' ભાવસ્તસ્માત્ । તજ્જનક-
મિતિ વિકલ્પજનકમ્ ।

(દિ૦) અસ્યેતિ દર્શનસ્ય । તમિતિ અધ્યવસાયમ્ । તેનેતિ નિર્વિકલ્પકેન । તસ્યેતિ વ્યવસા-
યસ્ય । તદ્વ્યાપારેતિ દર્શનવ્યાપારસ્વરૂપ । સ પ્લેતિ વ્યવસાય । તજ્જેતિ દર્શને । તત્કારણીતિ
વિકલ્પસ્ય કારણભાવ મજમાનમ્ । સંશયેત્યાદિ । તસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકસ્ય । દર્શનવિષયેતિ
દર્શનસ્ય યોજસૌ વિષયસ્તસ્ય યસ્મામાન્યં તત્ર વર્તિત્વાત્ । તજ્જનકમિતિ વ્યવસાયોત્પાદકમ્ ।
દર્શનેતિ દર્શનસ્ય વિષયો ઘટાદિસ્વલક્ષણ તસ્ય યસ્મામાન્યં તસ્ય । તદ્વિષયેતિ સામાન્ય-
ગોચરવિકલ્પોત્પાદકસ્ય દર્શનસ્ય ।

અથ દૃશ્યવિકલ્પ્યયોગેકીકરણાદ વસ્તુપદર્શક એવ વ્યવસાય ઇતિ ચેત્ । નન્વે-
કીકરણમેકરૂપતાપાદનમ્, ઇકત્વાધ્યવસાયો વા / પ્રાચિ પક્ષે, અન્યતરસ્યૈવ સતત્ત્વં
સ્યાત્ । દ્વિતીયે તુ, ઉપચરિતમેવાનયોરૈક્યમ્ । તથા ચ કથમેષ વ્યવસાયો વિષ-
યોપદર્શક સ્યાત્ / ન દ્વિ ષણ્ડ. કુણ્ડોઘ્નીત્વેનોપચરિતોઽપિ પયસા પાત્રી પૂરયતિ ।

કિન્ચ. તદેકત્વાધ્યવસાયો દર્શનેન, વિકલ્પેન, જ્ઞાનાન્તરેણ વા ભવેત્ /
નાયેન, દર્શનશ્રોત્રિયસ્યાધ્યવસાયશ્ચપાકસસ્પર્શસંભવાત્ । ન ચ તસ્ય વિકલ્પ્ય વિષ-
યતામેતિ । ન દ્વિતીયેન, વિકલ્પકૌણપસ્ય દૃશ્યદાગરથિ ગોચરયિતુમપર્યાતિત્વાત્ ।
નાપિ તૃતીયેન, નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકવિકલ્પયુગ્માલાનતિક્રમેણ દૃશ્યવિકલ્પ્યદ્વયવિષય-

ત્વચ્ચિરોદાત્ । ન ચ તદુભયાગોચરં જ્ઞાનં તદુભયૈક્યમાકલયિતું કૌશલમાલમ્બતે । તથા-
હિ-યદ્ યદ્ ન ગોચરયતિ, ન તત્ તદૈક્યમાકલયિતુ કુગલમ્ । યથા-કલશજ્ઞાનં
વૃક્ષત્વગિશાપાત્વયો । તથા ચ પ્રકૃતમિતિ । તન્ન વ્યવસાયજનનાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામા-
ણ્યમુપપાદકમ્ ।

બીજી—દૃશ્ય-વસ્તુ, અને વિકલ્પ્ય-અવસ્તુ, એ બન્નેનું એકીકરણ કરવાથી
વ્યવસાય વસ્તુનો ઉપદર્શક બની જ શકે છે.

જૈન-આ એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન અર્થાત્ બન્નેની એકરૂપતા કરી
દેવી તે છે કે એકત્વવ્યવસાયરૂપ, અર્થાત્ બન્નેને એક બાણુવા એ છે ?
એકીકરણ એટલે એકરૂપતાપાદન હોય તો-એમાંથી કોઈ એકનું જ સ્વરૂપ રહેશે
પરંતુ બીજાનું નહીં રહે એકીકરણ એટલે એકત્વાધ્યવસાય હોય તો-દૃશ્ય અને
વિકલ્પ્યનું અક્ય ઉપચરિત-ઉપચારવાળું થયું, તો એકત્વાધ્યવસાય, એ વિષયો-
પદ્ધતિ કદાચ રીતે થશે ? કારણ કે-ગાય તરીકે ઉપચાર કરવા માત્રથી સાંઠ
કાઠી દૂધનું વાસણ બરી હેતો નથી.

વળી, દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યના એકત્વનો અધ્યવસાય દર્શનથી થાય છે કે
વિકલ્પથી કે કોઈ બીજા જ્ઞાનથી થાય છે ? દર્શનથી તો થાય નહીં, કારણ કે-
દર્શનરૂપ શ્રાત્રિય-વૈદિકપ્રાદ્યાણુ અધ્યવસાયરૂપ ચાંડાળને સ્પર્શ કરે એવો સભવ
જ નથી, કારણ કે-દર્શન નિર્વિકલ્પ હોઈ કદી અધ્યવસાયરૂપ હોતું જ નથી, અને
તે વિકલ્પ્યને વિષય પણ કરતું નથી. અને જો વિષય ન કરે તો દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો
એકત્વાધ્યવસાય દર્શન કેવી રીતે કરે ? વિકલ્પથી પણ એકત્વાધ્યવસાય
થાય નહીં, કારણ કે-વિકલ્પરૂપ રાક્ષસ દૃશ્યરૂપ રામને કબજે કરવા-
વિષય કરવામાં અસમર્થ છે, તો એકત્વાધ્યવસાય કેવી રીતે થાય ? જ્ઞાનાન્તરથી
પણ એકત્વાધ્યવસાય થાય નહીં, કારણ કે-એ જ્ઞાનાન્તરને નિર્વિકલ્પ માનવામાં
આવે કે સવિકલ્પ માનવામાં આવે તો પણ તે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્ય એ બન્નેને
તો વિષય કરી શકે જ નહીં, અને બન્નેને વિષય કયાં વિના એકત્વાધ્યવસાય
સભવશે જ નહીં તે માટે અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-જો જ્ઞાન જો પદાર્થને
વિષય કરતું નથી તે જ્ઞાન તે પદાર્થનું અક્ય કરવામાં કુશળ-સમર્થ હોતું
નથી, જેમકે-ઘટજ્ઞાન એ વૃક્ષ અને શિંશપાને વિષય કરતું નથી, તેથી વૃક્ષ અને
શિંશપાનું એકત્વ કરવાને સમર્થ પણ નથી, એ જ રીતે દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યને
વિષય નહિ કરનારું જ્ઞાન પણ દૃશ્ય અને વિકલ્પ્યનો એકત્વાધ્યવસાય કરવા સમર્થ
નથી. આ પ્રકારે વ્યવસાયજનક હોવાથી પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ
થઈ શકતું નથી.

(૧૦) હૃદયવિકલ્પ(કલ્પ)યોરિતિ દર્શનવિષયવિકલ્પવિષયો ।

નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકયુગ્લામતિક્રમેષોત્વાદિ । 'યદ્દિ જ્ઞાનાન્તરં પરિકલ્પયતે તન્નિ-
ર્વિકલ્પકં વા મવિષ્યતિ સવિકલ્પક વા મવિષ્યતિ । एतद् युगलं नातिक्रामति । निर्विकल्पकं चेत्,
ह्ययं विषयः । सविकल्पकं चेत्, तर्हि विकल्प्यं विषयः ।

૧ ચદ્વિશ્વાં મુ ।

(દિ૦) અન્યતરસ્યેતિ દ્વયોર્મધ્યાદેકસ્ય । સતત્સ્વમિતિ સ્વરૂપ ન દ્વિતીયસ્ય વિરોધાત્ ।
 ૫૫ ઇતિ ઉપચરિતૈકવાધ્યવસાયઃ । કિંચ્ચ તદેકેતિ તયોઃ દૃશ્યવિકલ્પયોરેકીકરણમ્ ।
 ન ચ તસ્યેતિ દર્શનસ્ય । વિકલ્પ્યમિતિ વસ્તુ । તદુભયેતિ તત્ દૃશ્યવિકલ્પભયમગોચરોઽ-
 વિષયો યસ્ય । તથાહીત્યાદિ । યદિતિ જ્ઞાનં કર્તૃ । યદિતિ વસ્તુ ।

કથં ચૈતત્ શ્રણક્ષયસ્વર્ગપ્રાપ્તિગતક્રયાદાવાયનુરૂપં વિકલ્પ્યં કદાચિદ્, નોત્પા-
 પાદયતિ / સ્વવિકલ્પવામનાવલસમુજ્જૃમ્ભમાણાક્ષણિકવાદિસમારોપાનુપ્રવેશાદિતિ ચેત્ ।
 તદપેગલન, નીલાદાવપિ તદ્દિપ્તગતસમારોપપ્રસન્ને । કથમન્યથા વિરુદ્ધધર્માન્યાસાત્
 તદર્શનભેદો ન ભવેત્ / ન ત્વંજ શ્દર્શન ક્વચિત્ સમારોપાક્રાન્તં, ક્વચિન્નેતિ વસ્તુનું યુક્તમ્ ।

અથ તત્તદવ્યાવૃત્તિવશાદનેગસ્યાપિ દર્શનસ્ય તથા પરિકલ્પનાદદોષ, સમા-
 રોપાક્રાન્તંયો હિ વ્યાવૃત્તમમારોપાક્રાન્તમ્, અસમારોપાક્રાન્તંયતુ વ્યાવૃત્તં સમા-
 રોપાક્રાન્તં તદુચ્યત ઇતિ । તદગ્યગપપાદમ્, યનો વ્યાવૃત્તિરપિ વસ્ત્વંજ કઠિન્નદાશ્રિય
 કલ્પ્યેત, અન્યથા વા / અન્યથા ચેત્, ચિત્રમાનુગ્મ્યચન્દ્રવ્યાવૃત્તિકલ્પનયા ચન્દ્રતામા
 દ્રિયેત । વસ્ત્વંજાશ્રયણપક્ષે તુ સિદ્ધો વિરુદ્ધધર્માન્યાસ । તથાહિ-તદર્શનં યેન સ્વમા-
 વેન સમારોપાક્રાન્તંયો વ્યર્વાનૃષ્ટ, ન તેનૈવાઽસમારોપાક્રાન્તંયોઽપિ, યેન ચાઽમીંયો
 વ્યર્વર્તેત, ન તેનૈવ તેંયોઽપિ, તયોર્દ્યારપિ વ્યાવૃત્તયોર્નૈકયાપેન । યદિ પુન સ્વ-
 માવભેદોઽપિ વસ્તુનોઽતત્સ્વમાવ્યાવૃત્ત્યા કલ્પિતત્વેતિ મતમ્, તદા કલ્પિતસ્વમાવાન્તર-
 કલ્પનાયામનવસ્થા સ્થેમાનમાસ્તિનુગત । તતો ન વ્યવમાયજનનાદસ્ય પ્રમાણ્યમ-
 નુગુણમ્, કિન્તુ વ્યવસાયસ્વમાવત્તાદેવ । ઈવં પ્રમાણ્યમહચરં સમારોપપરિપન્થિત્વમપિ
 વાચ્યમ્ ॥૭॥

વળી, એ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન લાગુક્ષય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિશક્તિમા પાણુ કોઈ
 વળત અનુરૂપ વિકલ્પને શા માટે ઉત્પન્ન કરતુ નથી ?

ખેદ—ક્ષણિકાદિ વિષે અનાદિકાલીન વાસનાના બળથી ઉત્પન્ન થનાર
 ‘આ.અક્ષણિકાદિરૂપ છે’ એવા સમારોપ-આન્તિ થઈ જવાના કારણે ક્ષણિક્ષય
 અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિશક્તિ વિષે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અનુરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી
 શકતું નથી.

જૈન—આ,યોગ્ય નથી, કારણ કે-ક્ષણિકત્વથી અભિન્ન એવા નીલાદિના
 દર્શનમા પણ નીલાદિ વિષે વિપરીત સમારોપ-આન્તજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે,
 અને એમ ન માનો તો-એટલે કે-નીલાદિમાં સમારોપ નથી અને ક્ષણિક્ષયાદિમાં
 સમારોપ છે, એમ માનો તો વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ થવાથી દર્શનમા ભેદ કેમ
 નહીં થાય ? અર્થાત્ સમારોપ વિનાનું અને સમારોપવાળું એમ બે દર્શન
 માનવાં પડશે, કારણ કે-નિરશ-અજાડ નીલાદિદર્શન કોઈ એક વિષયમાં સમા-
 રોપથી આક્રાન્ત અને બીજા કોઈ વિષયમાં સમારોપથી અનાક્રાન્ત છે, એમ
 કહેવું તે તો યુક્ત નથી.

બૌદ્ધ—દર્શન નિરંશ હોવા છતાં તેમાં તે તે વ્યાવૃત્તિના બળથી તે તે પ્રકારની કલ્પના કરવામા આવતી હોઈ તેમા કંઈ દોષ નથી, કારણ કે—એક જ દર્શન સમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી અસમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. અને અસમારોપાકાન્તથી વ્યાવૃત્ત હોવાથી સમારોપાકાન્ત કહેવાય છે. આમ વ્યાવૃત્તિના ભેદને કારણે નિરંશદર્શનમા સમારોપ અને અસમારોપ ઘટી શકે છે.

જૈન—આ ઘટના પણ યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે વ્યાવૃત્તિભેદ પણ કોઈ વસ્તુના અંશની અપેક્ષા રાખીને છે કે અપેક્ષા વિના છે ? વ્યાવૃત્તિ જે વસ્તુ અંશની અપેક્ષા રાખતી ન હોય તો—અચન્દ્રથી વ્યાવૃત્ત ચિત્રભાનુ—અગ્નિ ચન્દ્રતાને પામશે અર્થાત્ તે અગ્નિ પણ ચન્દ્ર કહેવાશે. અને જે વસ્તુના અંશની અપેક્ષા હોય તો વિરુદ્ધધર્મને આશ્રય થયો તે આ પ્રમાણે—નીલાદિદર્શન જે સ્વભાવ દ્વારા સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વભાવ દ્વારા અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અશોથી વ્યાવૃત્ત નથી, અને જે સ્વરૂપે અસમારોપાકાન્ત વસ્તુના અશોથી વ્યાવૃત્ત છે, તે જ સ્વરૂપે સમારોપાકાન્ત વસ્તુના અશોથી વ્યાવૃત્ત નથી કારણ કે—એક જ સ્વભાવ વડે વ્યાવૃત્તિ માનવામા આવે તો—તે બંને વ્યાવૃત્ત વસ્તુઓ એક બની જશે. વળી વસ્તુના સ્વભાવભેદને પણ અતત્સ્વભાવરૂપ વ્યાવૃત્તિને કારણે કલ્પિત જ માનવામા આવે તો—આ પ્રકારે કલ્પિત સ્વભાવાન્તરની કલ્પનામા અનવસ્થા આવશે.

આ પ્રકારે ‘વ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરવાથી નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્ય છે’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી, પરંતુ ‘વ્યવસાયસ્વભાવાત્મક હોવાથી જ પ્રત્યક્ષમા પ્રામાણ્ય છે એમ કહેવું, એ યુક્તિસંગત છે. આ જ પ્રમાણે પ્રામાણ્યના સહચર ‘સમારોપપરિપન્થિત્વ’ ને કારણે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને વ્યવસાય સ્વભાવરૂપ કહેવું બેઠકે. ॥ ૭ ॥

(૫૦) સ્વાવિકલ્પવાસનાબલસમુજ્ઞૃમમાણેત્યાદિ । ‘મદીયેય યોષિદ્’ ‘અહમેનામુદ્ર-ક્ષામિ’ ‘અહમેનામુપભોક્ષ્યે’ इत्यादि । तथा परिकल्पनादिति साक्षात्परिकल्पनात् ॥૭॥

(ટિપ્) કથં ચૈતદિતિ નિર્વિકલ્પકમ્ । સ્વાવિકલ્પેતિ સ્વાવિકલ્પાર્થમનાથવિચાચલેનોલ્લસમાનો ચોડક્ષણિકવાદિસમારોપો આન્તિજ્ઞાન તમ્યાનુપ્રવેશાત્ । નીલાદાવર્પીતિ નિર્વિકલ્પકદર્શનેડપિ । તદ્વિપરીતેતિ નીલાદિદર્શનાદિવિપરીતો વિકલ્પસ્તસ્ય । કથમન્યથેતિ નીલાદૌ ક્ષણક્ષયાદૌ ચેત્સમારોપાનુપ્રવેશો ન તુલ્ય । તદ્દર્શનેતિ નીલાદિદર્શનમ્ । અથ તત્સદ્વ્યાવૃત્તીતિ અન્યાયોહ-સામર્થ્યાત્ । તથેતિ મેદપરિકલ્પનાત્ । અદોષ इति મેદસ્ય । વસ્ત્વંશમિતિ દર્શનમ્ । તતો ન ઇયવસાયેતિ વિકલ્પોપાદક્ષવાત્ । અસ્યેતિ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષસ્ય ॥૭॥

સમારોપપરિપન્થિત્વાદિત્યુક્તમિતિ સમારોપં પ્રરૂપયન્તિ--

અતર્મિસ્તદધ્યવસાયઃ સમારોપઃ ॥૮॥

અતત્પ્રકારં પદાર્થં તત્પ્રકારતાનિર્ણયઃ સમારોપ इत्यर्थः ॥૮॥

પૂર્વસૂત્રમા ‘સમારોપનું’ વિરોધી’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે એટલે ‘સમારોપ’નું હવે નિરૂપણ કરે છે—

અતત્માં તત્પ્રકારનો અધ્યવસાય તે ‘સમારોપ’ છે. ॥ ૮ ॥

તે પ્રકારનું જે ન હોય તેમા તે પ્રકારનો નિર્ણય કરવો તે સમારોપ કહેવાય છે ॥ ૮ ॥

અથૈનં પ્રકારતઃ પ્રકટયન્તિ—

સ વિપર્યયસંશયોન્યવસાયભેદાત્ ત્રયથા ॥૯॥

ઉત્તાનાર્થમદઃ ॥૯॥

સમારોપના પ્રકારનું પ્રકટન—

સમારોપના ત્રણ ભેદ છે—૧ વિપર્યય, ૨ સંશય અને ૩ અન્યથવસાય ૯
આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે ૯

અથોદ્દેશાનુસારેણ વિપર્યયસ્વરૂપં તાવત પ્રરૂપયન્તિ—

વિપરીતૈકકોટિનિષ્ટકૂળનં વિપર્યયઃ ॥૧૦॥

૧૧ વિપરીતાયા અન્યથાસ્થિતાયા ણકસ્યા एव કોટેર્વસ્ત્વંગસ્ય નિષ્ટકૂળનં નિશ્ચ-
યનં વિપર્યયઃ ઇતિ ॥૧૦॥

ઉદ્દેશના અનુસારે પ્રથમ વિપર્યયનું સ્વરૂપ નિરૂપવામા આવ્યું છે—

૧૧ વિપરીત એવી એક કોટિનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે. ૧૦

વિપરીત એટલે કે અન્યથારૂપે રહેલ એક જ કોટિ એટલે વસ્તુનો એક જ
અશ. તેનો નિર્ણય કરવો તે વિપર્યય છે ૧૦

(ટિ.)— અથોદ્દેશોતિ । ઉદ્દેશ સમાસતો નિર્દેશો વ્યાસત ।

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા શુક્તિકાયમિદં રજતમિતિ ॥૧૧॥

§ ૧ યથેચ્ચુદાહરણોપન્યાસાર્થઃ, અગ્રેઽપિ સર્વેત્ર । શુક્તિકાયમરજતાકારાયમ
'ઈદં રજતમ'ઈતિ રજતાકારતયા જ્ઞાનં વિપર્યયો વિપરીતસ્યાતિતિચ્ચર્થઃ । ઇતિગ્વદ્ ઉલ્લેખાર્થઃ.
અગ્રેઽપિ । ઉદાહરણમૂત્રં ચેદમ્ અન્યેષામપિ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયવિપર્યયાણા પીતશક્ષ્ણજ્ઞાના-
દીનામ્, તદિતરપ્રમાણયોગ્યવિષયવિપર્યયાણા હેત્વામાસાદિસમુત્થજ્ઞાનાના ચોપલક્ષણાર્થમ્ ।

૧૨ અત્ર વિવેકાસ્થિતાવાદી વદન્તિ 'વિવાદાસ્પદમ્—ઈદં રજતમ્'ઈતિ પ્રત્યયો ન
વૈપરીત્યેન સ્વીકર્તવ્યઃ, તથા વિચાર્યમાણસ્ય તસ્યાનુપપદ્યમાનત્વાત્ । યદ્ યથા વિચાર્યમાણ
નોપપદ્યતે, ન તત્ તથા સ્વીકર્તવ્યમ્, યથા—સ્તમ્ભઃ કુમ્ભરૂપતયેતિ ।

ન ચેદં સાધનમસિદ્ધિમધારયત્ । તથાહિ—કિમિદં પ્રત્યયસ્ય વૈપરીત્યં સ્થાત્—અર્થ-
ક્રિયાકારિપદાર્થપ્રત્યાયકત્વમ્, અન્યથા પ્રથનં વા 'આથે ભેદે, વિવાદાસ્પદપ્રત્યયપ્રત્યા-
યિતે પદાર્થ કિમર્થક્રિયામાત્રમપિ નાસ્તિ, તદ્વિશેષસાધ્યા વા સા ન વિષ્યતે 'નાથઃ વક્ષઃ,

शुक्तिसाध्यायास्तस्या भावात् । द्वितीये तु ज्ञानकाले सा नास्ति, कालान्तरेऽपि वा । ज्ञानकाले सा तत्त्वकलधौतबोधेऽपि कापि सा नास्त्येव । कालान्तरे तु प्रचुरतरसमीर-
समोरणाशुव्यपायिपयोबुद्बुदबोधेऽपि सा न विद्यत एव । तन्नार्थक्रियेत्यादिपक्षः
क्षेमकारः ।

तत्पुरस्सरपक्षे तु, तथाविधवैपरीत्यं तस्य स्वनैव, पूर्वज्ञानेन, उत्तरज्ञानेन वाऽवसी-
येत । न स्वनैव, तेन स्वस्य वैपरीत्यावसाये प्रमातुः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अथ पूर्वज्ञानेन ;
किं स्वकालस्थेन, तत्कालस्थेन वा । नाद्येन, तत्काले वैपरीत्यास्पदसंवेदनस्यासत्त्वात् ।
नापि द्वितीयेन, ज्ञानयोर्वैगपचासंभवात् ।

अथोत्तरज्ञानेन, तत्किं विजातीयम् सजातीयं वा स्यात् । विजातीयमप्येकसन्तानम्,
भिन्नसन्तानं वा । भेदद्वयेऽपि घटज्ञानं पटज्ञानस्य वैपरीत्यावसायि भवेत् । सजाती-
यमप्येकविषयम्, भिन्नविषयं वा । एकविषयमप्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा । इयं
मयीदं संवाददत्तहस्तावगच्छं कथं वैपरीत्यावबोधधुराधौरेयतां दधीत । भिन्नविषयम-
प्येकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा । उभयत्रापि पटज्ञानं पटान्तरज्ञानस्य तथा भवेत् ।

अथ न सर्वमेवोत्तरज्ञानं प्राक्तनस्याऽन्यथात्वावबोधबद्धकक्षम्, किन्तु यदेव बाधकत्वे-
नोल्लसति । ननु किमिदं तस्य तदबाधकत्वम्—तदन्यत्वम्, तदुपमर्दकत्वम्, तस्य स्वविषये
प्रवर्तमानस्य प्रतिहन्तृत्वम्, प्रवृत्तस्यापि फलोत्पादप्रतिबन्धकत्वं वा । प्राचि पक्षे, मिथ्या-
ज्ञानमपि तस्य बाधकं स्यात्, अन्यत्वस्योभयत्राऽविशेषात् । द्वितीये घटज्ञानं पट-
ज्ञानस्य बाधकं स्यात्, तस्यापि तदुपमर्दनोत्पादात् । तृतीये, न प्रवृत्तिस्तस्य तेन
प्रतिहन्तुं शक्या, यत्र क्वचन गोचरे प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । तुरीयेऽपि, न फलोत्पत्ति-
स्तस्य तेन प्रतिबन्धुः पार्यते, उपादानादिसंविदोऽपि प्रथममेव समुत्पन्नत्वात् ।

किञ्च, विपरीतप्रत्यये रजतमसञ्चकास्ति, सद् वा ? असञ्चेत् । असत्त्व्यातिरेवेयं
स्यात् । सञ्चेत् । तत्रैव, अन्यत्र वा । यदि तत्रैव, तदा तथ्यपदार्थत्व्यातिरेवेयं भवेत् ।
अन्यत्र तु सत्- कथं तत्र प्रतीतिः, पुरस्सरगोचर एव चक्षुरादेर्व्यापारात् ? दोषमाहात्म्या-
दिति चेत् । न, दोषाणामिन्द्रियसामर्थ्यकदर्शनमात्रचरितार्थत्वेन विपरीतकार्योत्पत्तिं
प्रत्यकिञ्चित्करत्वात् । ततस्तथा विचार्यमाणस्य तस्यानुपपद्यमानत्वमसिद्ध्यदेव ।

नापि व्यभिचारि, विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तेः । अत एव न विरुद्धमपि । ततः
सत्यमेवैतत् संवेदनद्वयम्—इदमिति प्रत्यक्षम्, रजतमिति तु स्मरणम् । करणोद्भवदोष
वशाच्छ्रुतिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभामाद् भेदाख्यातिरियमुच्यत इति ॥

तेन ७६।६२७—

यथा क्षीयमां 'आ २७८-यांही छ' अणु ज्ञान थयुं ते. ११.

૬૧ સૂત્રમા 'યથા' શબ્દ ઉદાહરણના ઉપ-ન્યાસ માટે છે. હવે પછીના સૂત્રાંમા જ્યા જ્યા 'યથા' શબ્દ આવે તે ઉદાહરણુ માટે જાણવો. રજતના આકાર વિનાની છીપમા 'આ રજત-ચાંદી છે,' એટલે કે રજતાકારવાળી છે એવું જે ભાન તે વિપર્યય અથાત્ વિપરીતજ્યાતિ કહેવાય છે-એમ સૂત્રનો અર્થ સમજવો. અહીં સૂત્રમા ફતિ શબ્દ ઉલ્લેખ-જ્ઞાનનો પ્રકાર બતાવવા માટે છે. હવે પછીના સૂત્રાંમાં પણ ફતિ શબ્દ ઉલ્લેખના અર્થનો સૂચક જાણવો. આ સૂત્રને માત્ર ઉદાહરણુ સૂત્ર સમજવું, એટલે તે પ્રત્યક્ષને યાજ્ય વિષયમા થનાર પીતશંખાદિ વિપર્યય જ્ઞાનોનું અને પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન પરોક્ષ પ્રમાણુને યોજ્ય વિષયમા થનાર હેત્વાભાસાદિથી ઉત્પન્ન થનાર વિપર્યય જ્ઞાનોનું સૂચન કરવા માટે છે-એમ સમજવું.

૬૨ આ બાબતમાં વિવેકાળ્યાતિવાદી (પ્રાભાકર) આ પ્રમાણુ કહે છે— વિવાહારુપદ છીપમા 'આ રજત છે' એવું જે જ્ઞાન છે, તેને વિપર્યય-વિપરીત-જ્યાતિ કહેવી ન જોઈએ કારણ કે-વિચાર કરતા તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને જે પદાર્થ વિચારતા જે રીતે સિદ્ધ ન થાય તે રીતે તેને સ્વીકારવો ન જોઈએ. જેમકે-જે સ્તંભ છે તે વિચાર વડે કુંભરૂપે સિદ્ધ થતો નહીં હોવાથી કુંભરૂપે માન્ય થતો નથી.

'વિચાર કરતા તે જ્ઞાન વિપર્યયરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી'-આ હેતુ અસિદ્ધ નથી, એટલે કે વિચારથી વિપર્યય સિદ્ધ થતો નથી, તે આ પ્રમાણુ-જ્ઞાનમા વૈપરીત્ય એટલે શું ? જ્ઞાન વડે અર્થક્રિયાકારિપદાર્થનો પ્રત્યય નથી થતો એ વૈપરીત્ય કે અન્યથાપ્રથન એટલે કે જે રૂપે હોય તેથી વિપરીતરૂપે જ્ઞાન થવું તે વૈપરીત્ય છે ? પ્રથમ પક્ષ માનો તો-વિવાહારુપદ જ્ઞાનથી જાણેલ પદાર્થમા અર્થક્રિયાનો જ અભાવ છે કે પદાર્થવિશેષ રજતથી સાધ્ય એવી અર્થક્રિયા નથી ? શુક્તિ-છીપથી સાધ્ય અર્થક્રિયા વિદ્યમાન હોવાથી પહેલો પક્ષ યોજ્ય નથી. બીજા પક્ષે પૂછવાનું કે તે અર્થક્રિયા જ્ઞાનકાળે નથી કે કાલાન્તરમાં પણ નથી ? જ્ઞાનકાળમાં નથી એમ કહો તો-સત્યરજતના જ્ઞાન પ્રસંગે પણ જ્ઞાનકાલે કયાંઈ અર્થક્રિયા નથી. કાલાન્તરમા પણ નથી એમ કહો તો-અતિપ્રચંડ વાયુના વેગથી જલદી નાશ પામનાર પાણીના પરપોટાઓમા પણ તે નથી કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ પરપોટાઓનો જ નાશ થઈ ગયેલ હોવાથી તેની અર્થક્રિયા સંભવતી જ નથી. માટે અર્થક્રિયાવિષયક આ વિકલ્પ કંઈ પણ ઇષ્ટસાધક નથી.

તે પછીના બીજા વિકલ્પ અન્યથાપ્રથન વિષે પૂછવાનું કે-તે રજતજ્ઞાનની તેવા પ્રકારની વિપરીતતા સ્વયં તે જ્ઞાન પોતે જ જાણે છે કે તેના પહેલાનું જ્ઞાન જાણે છે કે તેના પછીનું જ્ઞાન જાણે છે ? જ્ઞાન પોતે જ જો પોતાનું વૈપરીત્ય જાણતું હોય તો પ્રમાતાની પ્રવૃત્તિ થાય જ નહીં. માટે જ્ઞાન પોતે પોતાનું વૈપરીત્ય જાણે છે એમ કહેવાય નહીં. તેની પહેલાંના જ્ઞાનથી વૈપરીત્ય જણાય છે, એમ માનો તો-તે પૂર્વકાલિકજ્ઞાન પોતાના અસ્તિત્વ કાલે એટલે કે-વિપર્યયજ્ઞાનોત્પત્તિ થયા પહેલા જ વિપર્યયને જાણે છે કે વિપર્યય જ્ઞાનના કાળમાં ? પાતાના અસ્તિત્વકાળમા તે જ્ઞાન વિપર્યય જાણી શકશે નહીં, કારણ કે-તે કાળે વિપર્યયના

આશ્રયભૂત જ્ઞાનનો જ અભાવ છે, અર્થાત્ વિપર્યય જ્ઞાન પોતે છે જ નહીં' તો- વિપર્યયનું જ્ઞાન કેમ બને ? બીજો પક્ષ પણ કહી શકશે નહીં, કારણ કે-એકી સાથે બે જ્ઞાન હોતાં નથી. ઉત્તરજ્ઞાન-તેની વિપરીતતા બળે છે એમ કહો તો- તે ઉત્તરજ્ઞાન વિભતીય છે કે સબતીય ? વિભતીય હોય તો-તે એક સંતાન-એક જ પુરુષનું છે કે બિન્ન સંતાનનું-બિન્ન પુરુષનું ? આ બન્ને પ્રકારમાં ઘટજ્ઞાન દ્વારા પટજ્ઞાનની વિપરીતતાનો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થશે. સબતીય કહો તો- તે એકવિષયવાળું છે કે બિન્નવિષયવાળું ? એકવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું છે કે બિન્નસંતાનનું છે ? આ બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન તો સંવાદરૂપ હોઈ હાથના ટ્રેકારૂપ છે, તેથી જ્ઞાનગત વિપર્યયના ઓધની ધુરાને ધારણ કેમ કરી શકે ? અર્થાત્ એ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનો સંવાદી બનતાં હોઈ વિપર્યય સિદ્ધ કરી શકે નહીં. બિન્નવિષયવાળું પણ એક સંતાનનું કે બિન્ન સંતાનનું ? આ બન્ને પક્ષમાં એક પટજ્ઞાન બીજા પટના જ્ઞાનના વિપર્યયને સિદ્ધ કરી દેશે, પણ આવા પ્રસંગમાં પરસ્પર બાધા હોતી નથી, તેથી ત્યાં તેમને વિપર્યયના સાધક મનાય નહીં.

જૈન-બધાં ઉત્તરજ્ઞાનો પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાના ઓધક નથી, પરંતુ જે જ્ઞાન બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ પૂર્વજ્ઞાનની વિપરીતતાનું ઓધક છે.

પ્રામાકર-અહીં બાધકરૂપતા એટલે શું ? બાધક એટલે જે તદન્ય હોય અર્થાત્ તેથી ભિન્ન હોય તે, કે તદુપમર્દક-એટલે તેને દબાવી દેનાર હોય તે, કે તેને પોતાના વિષયમા પ્રવૃત્ત થવા ન દે તે, કે સ્વવિષયમાં પ્રવૃત્ત પૂર્વજ્ઞાનને ફલ ઉત્પન્ન કરવામાં જે પ્રતિબંધક હોય તે-અર્થાત્ તેના ફળને જે ઉત્પન્ન થવા ન દે તે ? આ ચાર પ્રકારમાંથી પહેલો પ્રકાર માનો તો મિથ્યાજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું બાધક થઈ જશે, કારણ કે-તે મિથ્યાજ્ઞાન અન્ય સમ્યગ્જ્ઞાન જેમ જ પૂર્વજ્ઞાનથી બિન્ન તો છે જ. બીજા પ્રકારમા ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનું બાધક થશે, કારણ કે-ઘટજ્ઞાન પટજ્ઞાનનો ઉપમર્દ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે ત્રીજા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કોઈને કોઈ વિષયમાં થઈ ચૂકી જ છે, માટે ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનું ઘાતક-પ્રતિબંધક થઈ શકતું નથી. ચોથા પ્રકાર વિષે કહેવાનું કે-ઉત્તરજ્ઞાનથી પૂર્વજ્ઞાનની ફલોત્પત્તિનો પ્રતિબંધ થવો શક્ય નથી, કારણ કે-ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિરૂપ ફલ તો પહેલાંથી જ થઈ ગયેલ છે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન ફલનો પ્રતિબંધ કરે તે પહેલાં જ વસ્તુજ્ઞાન પછી તે વિષેની હેયોપેયાદિ બુદ્ધિ તો ઉત્પન્ન થઈ જ ગઈ હોય છે. તેથી ઉત્તરજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિબંધ થવો અશક્ય છે.

વળી, વિપરીત જ્ઞાનમાં રજતનું જે ભાન થાય છે તે અસત્ રજતનું થાય છે કે સત્ રજતનું ? અસત્ રજતનું ભાન થયું હોત તો-આ અસત્ત્વ્યાતિ થઈ, એટલે કે અસતનું જ ન થયું. અને સત્ રજતનું ભાન થતું હોય તો-તે તે જ સ્થળે સત્ છે કે અન્ય સ્થળે ? જો તે જ સ્થળે સત્ હોય તો-એ તથ્ય પદાર્થની ખ્યાતિ જ થઈ અર્થાત્ યથાર્થજ્ઞાન જ થયું. અને જો અન્ય સ્થળમાં તે સત્ હોય તો ત્યાં (સમક્ષ) તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? કારણ કે અહીં આદિ

ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સન્મુખ રહેલા પદાર્થોમાં જ થાય છે પણ અસન્મુખમાં થતો નથી.

જ્ઞાન—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયગત દોષના પ્રભાવથી અન્યત્ર રહેલ રજત અન્યત્ર જણાય છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી કારણ કે-દોષો તો ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્ય ને નાશ કરવામાં જ અગિયાર્થ થતા હોઈ વિપરીતકાર્યોત્પત્તિમા તો તે અક્રિયિત્કર છે. એટલે ‘વિચાર કરતા તે જ્ઞાન વિપરીત સિદ્ધ થઈ શકતું’ નથી’ અમારો એ હેતુ સિદ્ધ જ છે.

આ હેતુ વ્યભિચારી પણ નથી, કારણ કે-વિપક્ષથી અત્યન્ત વ્યાવૃત્ત પૃથગ છે અને વિપક્ષમાથી અત્યન્તવ્યાવૃત્ત છે માટે વિરુદ્ધ પણ નથી.

માટે છીપમા ‘આ રજત છે’ એવું જે જ્ઞાન છે, તે પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણુ ઉભય સ્વરૂપે સત્ય જ છે, કારણ કે-એ જ્ઞાન ‘આ’ (દ્રવ્ય) અશમા તો પ્રત્યક્ષ છે. અને ‘રજત’ અશમા સ્મરણુ છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષના વશથી શુદ્ધિ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણુનો ભેદ-વિવેક ન જણાવાથી આ ભેદાજ્ઞાતિ (ભેદનું) અજ્ઞાન) અથવા વિવેકાજ્ઞાતિ કહેવાય છે, પણ વિપર્યય કહેવાતો નથી.

(૧૦) इति शब्द उल्लेखार्थ इति उक्तेः सतीति । इतरप्रमाणेत्यादि इतरसन्देहनाश परोक्षस्याप्या ।

વિવેકાજ્ઞાતિવાદીતિ મેદાપ્રતિભાસનવાદી । અર્થક્રિયાકારિપદાર્થોઽપ્રત્યાયકત્વમિતિ સાધ્યે અર્થક્રિયાકારિણ પદાર્થ ન પ્રસ્યેતિ ન પરિચ્છિનતિ । પદાર્થેતિ રજતરૂપે । તદ્વિશેષ-સાધ્યેતિ વિષાદાત્પદપ્રત્યયસાધ્યા । શુક્તિસાધ્યાયા इति કુલુકમનિષ્ણેપાદિકાયા । દ્વિતીયેત્વિતિ તદ્વિશેષસાધ્યેયસ્મિન્ । તાવત્ તદ્યકલઘૌતબોધેઽપીતિ ન કેવલ વિપરીતબોધે । ક્વાપિ સા નાસ્થ્યેવેતિ સા ક્રિયા । આશુવ્યપાયિપયોબુદ્બુદ્બોધેઽપીતિ બુદ્બુદ્બવપયસ્થુ બુદ્બુદ્બજ્ઞાનમપિ ચાકુષ ચિનદ્યમ્ । અતો જ્ઞાનસ્ય કાલાન્તરમ્ ।

તત્પુરસ્સરપક્ષેત્વિતિ અન્યપ્રાપ્ત્યપક્ષે । વૈપરીત્યાવસાયે इति । તત્ સ્વસ્ય વૈપરીત્યમવસ્યતિ સ્વયમેવેતિ વિકલ્પે । પૂર્વજ્ઞાનેનેતિ વિપરીતજ્ઞાનાત્ પૂર્વજ્ઞાનેન । સ્વકાલસ્યેનેતિ પૂર્વકાલસ્યેન । તત્કાલસ્યેનેતિ વૈપરીત્યકાલસ્યેન । તત્ કિમિત્યાદિ તદુત્તરજ્ઞાનમ્ ।

વિજાતીયમિતિ આદૌ ‘પટજ્ઞાન પશ્વાત્’ ‘ષટજ્ઞાનમિતિ વિજાતીયમ્ । સજાતીયમિતિ આદૌ પટજ્ઞાન પશ્વાદપિ પટજ્ઞાનમિતિ સજાતીયમ્ ।

પક્કસન્તાનમિતિ એકપ્રમાતૃગતમ્ । મિન્નસન્તાનમિતિ મિષ્ટપ્રમાતૃગતમ્ । પટજ્ઞાન-સ્ય વૈપરીત્યાવસાયિ પ્રભેદિતિ । યદ્યદુત્તરજ્ઞાન તેન તેન પાશ્ચાત્યસ્ય વૈપરીત્યમવસીયતે । તત્તથ ‘ષટજ્ઞાનેનોત્તરેણ’ ‘પટજ્ઞાનસ્ય પાશ્ચાત્યસ્ય વૈપરીત્યમવસીયતામ્’ । પક્કવિષયમિતિ એકં પટં પશ્યતિ । મિન્નવિષયમિતિ બહૂં પટાન્ પશ્યતિ । સંવાદ્વદ્સદ્સ્તાવલમ્બમિતિ સ્વવિષય-નિયતમ્ । તથા પ્રભેદિતિ વૈપરીત્યાવસાયિ પ્રભેદ્ ।

૧ પટ મુ । ૨ પટ મુ । ૩ પટં લ । ૪ વદં લ । ૫ ‘યતે લ ।

सर्वमेवेति पटज्ञानम् । प्राक्तनस्येति पटान्तरज्ञानस्य । मिथ्याज्ञानमपीति न केवलं सत्यज्ञानम् । प्रागेव प्रकृतत्वादिति उत्तरज्ञानात् प्राक् । उपादानादिसंविदोऽपीति । यदेव तज्ज्ञानमुपपन्नमुपादिस्साऽपि तदैव जाता ।

तत्रैवेति विपरीतप्रत्यये । अन्यत्रेति दृक्शैलादौ । तदा तद्व्यपदार्थख्यातिरिति सत्ख्यातिरेव । पुरस्सरगोचर एवेति पुरोवर्तिपदार्थगोचर एव । विपरीतकार्योत्पत्तिमिति अन्यत्र सतो रजतस्य तत्र चकासन विपरीतकार्योत्पत्तिः । तथा विचार्यमाणस्येति तथा वैपरीत्येन विचार्यमाणस्य । तस्येति विपरीतप्रत्ययस्य । व्यभिचारीति अनकान्तिकम् ।

(टि०)— उदाहरणसूत्रमित्यादि । तदितरेति प्रत्यक्षेतरम् ।

अत्र विवेकाख्यातिवादी प्रभाकरः । तद्विशेषेति तेन पदार्थेन विशेषेण रजतलक्षणेन साध्या साऽर्थक्रिया । तस्या इति अर्थक्रियायाः । सेति अर्थक्रिया । तत्पुर इत्यादि । तथेति अन्यथा प्रथनरूपम् । तस्येति रजनज्ञानस्य । स्वैनेवेति तत्कालोत्पन्नरजतज्ञानेन । पूर्वज्ञानेनेति तस्मात्तत्कालपूर्वकालोत्पन्नेन । अथ पूर्वेति भ्रान्तिज्ञानपूर्वकालभावि व्युत्पत्तिपदार्थविषयेन ज्ञानेन । तत्कालेति उत्तरज्ञानकालस्येन । तत्काले इति पूर्वज्ञानकाले । ज्ञानयोरिति ज्ञानद्वयमेककाले न सम्भवति, “जुगवं दो नत्थि उवओगा” इति वचनात् । आदौ घटज्ञानं पश्चात् पटज्ञानमिति विजातीयम् । आदौ पटज्ञानं पश्चादपि पटज्ञानमिति सजातीयम् ।

एकसन्तानमिति एकपुरुषस्वज्ञानसन्तानम् । उभयत्रापीति । तथेति वैपरीत्यावसायि जायेत । इदं तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तदिति उत्तरज्ञानम् । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । उभयत्रेति मिथ्याज्ञाने सत्यज्ञाने च । तस्यापीति घटज्ञानस्यापि । तदुपमर्देनेति पटज्ञानोपमर्देन । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तेनेति बाधकस्वभावेनोत्तरज्ञानेन । न फलोत्पत्तिरित्यादि । तस्येति पूर्वज्ञानस्य । तेनेति उत्तरज्ञानेन । उपादानेति अर्थग्रहणादिज्ञानस्य । अन्यत्रेति दृष्टपटादौ । तत्रेति विपरीतप्रत्यये । अस्तिव्यदेवेति सिद्धमेवेत्यर्थः । विपक्षादिति स्वीकर्तव्यलक्षणात् । अत एवेति विपक्षादत्यन्तव्यावृत्तेरेव । पतन्संवेदनेति एतत्प्रत्यक्षस्मरणज्ञानोभयम् ।

१३ अत्राभिदध्महे—ये तावत् साधनासिद्धिविध्वंसनाय व्यधायिषत विकल्पाः, तत्र शुक्त्यादिरूपतयाऽन्यथास्थितार्थस्यान्यथारजतावर्थप्रकारेण यत्प्रथनं तत्स्वरूपं वैपरीत्यं ‘नेटं रजतम्’ इत्येव तदुपमर्दतः पश्चादुज्जृम्भमाणेन बाधकेनाऽवधार्यत इति ब्रूमः । तथा च अन्यथाप्रथनोत्तरज्ञानतदुपमर्दकविकल्पान्या ओषं तु विकल्पनिकुरम्ब तुण्डताण्डवाडम्बरविडम्बनामात्रफलमेव ।

अथ विजातीयं सजातीयं वा तदित्यादिप्रकारेषु किमुत्तरं ते स्यात् ‘ननु वितीर्णमेव । अस्तु यत्किञ्चित् । तदुपमर्देन चेदुत्पद्यते, तदा तदस्मिन् बाधकं सत् तस्य तथात्वमाविष्करोतीति ।

उपमर्दश्च न प्रध्वंसः, यतः पटज्ञानप्रध्वंसेनोत्पद्यमानस्य घटज्ञानस्य बाधकत्वं स्यात् । किन्तु तत्प्रतिभातवस्त्वसत्त्वख्यापनम्—‘यन्मदीयवेदेन रजतमिति प्रत्यभात्, तद् रजतं न भवत्येव’ इति ।

અપિ ચ, મેદાહ્યાનાવપિ પ્રત્યક્ષસ્મરણયોર્મેદાહ્યાને કિં સ્વેનૈવ વેદ્યતે ૨—
 હ્યાદિ મકલવિકલ્પપેટકમાટીકૃત ણ્વ—ઇતિ સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદ મવતઃ ।

જૈન-તમારા અનુમાનના હેતુની અશિદ્ધતા દોષને દૂર કરવાને તમેએ જે વિકલ્પો કર્યા તેમાં અમારું કહેવું એમ છે કે-અન્યરૂપે અર્થાત્ છીપ આદિરૂપે રહેલ પદાર્થનું અન્યરૂપે એટલે રજતાદિરૂપે જે જ્ઞાન તે જ વિપર્યય છે, અને તેનું અવધારણુ-નિશ્ચય ‘આ રજત નથી’ એવું જ્ઞાન જે તેનો ઉપમર્દ કરી બાધકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વડે થાય છે. આથી કરીને અન્યથાપ્રથન અને ઉત્તરજ્ઞાન તેનું ઉપમર્દક છે, આ બે વિકલ્પો સિવાયનો વિકલ્પસમૂહ મુખની વાચાળનાના આડંબરરૂપ હોઈ માત્ર વિકમ્બનારૂપ છે અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

શંકા—તે વિજાતીય છે કે સજાતીય ? વિગેરે વિકલ્પો વિષે તમારો શો ઉત્તર છે ?

સમાધાન—ઉત્તર અપાર્થજ ગયો છે તે ગમે તેવું હો, પણ જો તે તેનો ઉપમર્દ કરી ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે સઘળું એનું બાધક થઈને પૂર્વજ્ઞાનના વૈપરીત્યને પ્રગટ કરે છે

અને ઉપમર્દ એ પ્રધ્વસ નથી કે જેથી કરીને પદજ્ઞાનનો પ્રધ્વસ કરી ઉત્પન્ન થતું ઘટજ્ઞાન પદજ્ઞાનનું બાધક થઈ જાય પણ ઉપમર્દનો અર્થ તો એ છે કે-પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાત વસ્તુની અસત્તાનું બાન કરાવવું એટલે કે-‘મારા જ્ઞાનમાં જે રજત જણાયું છે તે રજત નથી જ.’ આ પ્રકારનું જ્ઞાન થવું તે છે.

વળી, બેદાહ્યાનિ વિષે પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણનું બેદાહ્યાન ‘શુ સ્વત જણાય છે’ ઇત્યાદિ તર્ક કરેલ સમસ્ત વિકલ્પસમૂહ લાગુ પડે છે, અને આમ કરીને તમેએ પોતે જ પોતાના વધ માટે આ વિકલ્પસમૂહરૂપ કૃત્યા-મારી-મરફીનું ઉત્થાપન કરેલ છે

(૧૦) પશ્ચાદુજ્જુમ્ભમાણેન વાધકેનાવધાર્યતે ઇતિ ઉત્તરજ્ઞાનેનાવધાર્યતે ।

તદ્વિજિલમિતિ વિજાતીયં વા સજાતીયં વા । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । તત્પ્રતિભાત-
 વસ્ત્વસસ્વભ્યાપનમિતિ અસસ્વભ્યાપનમુપમર્દઃ ।

સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનમેતદિતિ । યથા કથિત્ કૃત્યાં મારિમુત્યાવયતિ । સા ચોત્થિતા
 સતી તમેવ હન્તિ ।

(ટિ૦) અથ વિજાતીયમિત્યાદિ । તદિતિ ઉત્તરજ્ઞાનમ્ । તે ઇતિ હે સમાધાનવાદિન્ તથા ।
 તસ્યેતિ રજતમિતિ પ્રયયસ્ય । તથાત્વમિતિ વૈપરીત્યમ્ । કિન્તુ તત્પ્રતીતિ તેન પૂર્વજ્ઞાનેન
 પ્રતિભાત પ્રતિભાસિતં ચ વસ્તુ તસ્ય અસસ્વભ્યાપનમ્ ।

અપિ ચેત્યાદિ । મેદાહ્યાતાવિતિ વિવેકભ્યાતાવપિ ।

અથ પ્રકૃતજ્ઞાને રજતપ્રતિભાને કથં તેન શુક્તિકાડપેક્ષ્યેત ! તન્ન, સંવૃત-
 સ્વાકારાયાઃ સમુપાત્તરજતાકારાયાઃ શુક્તિકાયા ઇવાત્ર પ્રતિમાનાત્ । વસ્તુસ્થિત્યા

૧ મુપસ્યા ૬ । ૨ અથ પૂર્વાદુભૂતરજતપ્રતિમાને મુપા ।

હિ શુક્તિરેવ સા, ત્રિકોણત્વાદિવિશેષપ્રહુણામાવાતુ સંવૃતસ્વાકારા, ચાર્કચિવયાદિ-
સાધારણધર્મદર્શનોપજનિતરૂપ્યસ્મરણાઽઽરોપિતરજતાકારત્વાચ્ચ સમુપાતરજતાકારા
ઇત્યભિધીયતે । યત્ સ્વલુ યત્ર કર્મનયા ચકાસ્તિ તત્ તત્રાઽઽલમ્બનમ્ । एतच्च शृङ्ग-
પ્રાહિકયા નિર્દિશ્યમાનાયાં શુક્તૌ સમસ્યેવ । મૈવ હિ દોષવગાત્ તથા પ્રતિભાતિ ।

દૃષ્ટં ચ દોષવગાદ્ વિપરીતકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । યથાક્ષિતમન્દાક્ષલક્ષ્મીકાયાઃ કુલ-
પદ્મલઙ્ક્યાસ્તદ્ તદ્ વિરુદ્ધવીક્ષણભાષણાદિ । ત્વયાઽપિ ચૈતદ્દ્વૈકૃતમેવ, પ્રકૃતરજત-
સ્મરણસ્યાઽનુભૂતરજતદેગાનુસારિપ્રવૃત્તિજનકત્વૌત્સર્ગિકકાર્યપરિહારેણ પુરોદેગ એવ પ્રવૃત્તિ
જનકત્વસ્વીકારાગત્ । એદાઽપ્રહર્ણં સહકારિણમપેક્ષ્ય પ્રકૃતરજતસ્મરણસ્ય તદ્વિરુ-
દ્ધમિતિ ચેત્ । દોષાન સહકારિણોઽપેક્ષ્ય હૃષીકસ્યાપિ તત્ તથાસ્તુ ।

શ્લોક—પ્રસ્તુતમા ‘આ રજત છે’ એવું પ્રતિભાન-જ્ઞાન છે તેા ને જ્ઞાન છીપની
અપેક્ષા કઈ રીતે રાખે ?

સમાધાન—આ શંકા ન કરવી કારણ કે—પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈ
રજત રૂપને સ્વીકારનાર છીપનું જ ‘આ રજત છે’ એ પ્રકારે પ્રતિભાન-જ્ઞાન
થાય છે, એટલે ખરી રીતે તેા એ છીપ જ છે, પણ છીપમા રહેલ ત્રિકોણત્વાદિ
વિશેષ ધર્મોનું ગ્રહણ-જ્ઞાન ન થવાથી તે છીપે પોતાના વિશેષસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું
છે એમ કહેવાય, અને આકચિક્યાદિ-અળકાટ વિગેરે છીપ અને રજતના સાધારણ
ધર્મોના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતાં રજતસ્મરણના કારણે છીપ ઉપર રજતાકારને
આરોપ થઈ જવાથી છીપે રજતાકારને ધારણ કર્યો છે એમ કહેવાય. અર્થાત્
સમક્ષમા છીપ છતાં રજતનું જ્ઞાન થાય છે, તે સાધારણ ધર્મોને કારણે છે. આ
પ્રકારે રજતજ્ઞાનમા છીપની અપેક્ષા છે. જે પદાર્થ જે જ્ઞાનમા કર્મરૂપે જણાય
છે, તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમા આલંબન-વિષય-જય કહેવાય છે. અને આગળથી નિર્દેશ
કરાતી છીપ અહીં આલંબન છે જ, અને તે જ છીપ નેત્રદોષના કારણે રજતરૂપે
જણાય છે.

દોષના બળથી વિપરીત કાર્યોત્પત્તિ થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, જેમકે—
લગ્નરૂપ શોભાનો ત્યાગ કરનારી કુલબાલિકા(કુલાંગના)મા પણ વ્યવહાર-
વિરુદ્ધ જોડું બોલતું વિગેરે વિરુદ્ધકાર્યોત્પત્તિ લગ્નત્યાગરૂપ દોષના બળથી
દેખાય છે. અને તમેએ પણ દોષના વશથી વિપરીતકાર્યોત્પત્તિ માનેલી જ છે
કારણ કે—પ્રસ્તુતમાં રજતસ્મરણ અનુભવેલ રજતના દેશમાં ઔત્સર્ગિક પ્રવૃત્તિ
કરાવવાને બદલે સન્મુખ દેશમાં પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ કરાવે છે, એમ તમે સ્વીકારો છો.

પ્રાભાકર—પ્રકૃત રજતસ્મરણના સહકારમાં જ્યારે એદાગ્રહણ હોય છે, ત્યારે
આવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ બની શકે છે, તેમાં કશો વિરોધ નથી.

જૈન—અમે પણ એમ કહીશું કે—ધન્નિદ્ર્ય પણ જ્યારે દોષસહકૃત હોય ત્યારે
વિરુદ્ધજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે.

(१०) अथ प्रकृतज्ञाने^[३]त्यवधार्यते । रजतप्रतिभासे इति मौलपाठः । पूर्वानुभूतरजतप्रतिभासे इति पाठान्तरम् । पूर्वानुभूत टङ्कशिलादिकम् । तेनेति विवादास्पदप्रत्ययेन । शुक्तिकापेक्ष्येतेति शुक्तिकापेक्षा न युक्ततेत्यर्थः । तस्मात् सत्यमेवैतत् सत्वेदमद्वयमिति भावार्थः । तन्नेति विपर्ययज्ञाने रजतप्रतिभासेन न । अत्र प्रतिभानादित्यतोऽपि एतदेव व्याख्यातोति गम्यम् । कर्मतयेति देश-दत्तः शुक्तिशकल रजतरूप पश्यति । शृङ्गप्रादिकयेति अङ्गुलिनिर्देशेन ।

त्वयापि चैतदङ्गीकृतमेवेति शुक्तेरालम्बनत्वम् ।

(दि०) — कथं तेनेति रजतज्ञानेन । पवात्रेति रजतज्ञानप्रदेशे । यत्स्वत्विति यद् वस्तु यत्र ज्ञाने यथा घटे ज्ञानं जानाति, यथा ज्ञाने घटं जानाति इत्यत्र इत्येते । तद्विति वस्तुचकासनम् । तत्रेति ज्ञाने । घटस्त्विति वस्तुचालम्बनम् । शृङ्गेति अङ्गुलीनिर्देशेनेत्यर्थः । सैवेति शुक्तिः । दापेति नेत्रदोषः । तथेति रजतज्ञानेन । औत्सर्गिकेति मुख्यम् । भेदाग्रहणमिति इदं रजत-मिति प्रत्ययज्ञाने प्रत्यक्षस्मरणयोः । तद्विति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वं विपरीतकार्योत्पादकत्वं वा । हृषीकस्मेति इन्द्रियस्य । तद्विति पुरोदेशे प्रवृत्तिजनकत्वम् । तथेति अविरुद्धम् ।

किञ्च, प्रत्यभिज्ञानेन रजतसंविदेः शुक्तिगोचरत्वमवस्थाप्यते—यदेव मम रजत-त्वं पूर्वमवकाशं, तदेवेदं शुक्तिशकलम्—इत्येवं तस्योत्पादात् । अनुमानेन च—विवादपदं रजतज्ञानं शुक्तिगोचरम्, तत्रैव प्रवर्तकत्वाद्, यदेवं तदेव यथा सत्यरजतज्ञानं रजतगोचरम्—एति विचारणं विपरीतव्यतिरेकमिदं दुर्गन्धमेव त्वसाधनमिति स्थितम् ।

यच्चोक्तम्—शुक्तिरजतयोः प्रत्यक्षस्मरणयोश्च भेदाप्रतिभासादिति, तत्र भेदा-प्रतिभासस्तु—‘क’ कञ्चिदुच्येत, अभेदप्रतिभासो वा । ‘नाब’, प्राभाकरैरभावाभ्युपग-मात् । नापि द्वितीय, विपरीतव्यतिरेकप्रसक्तः भिन्नयोगभेदेन प्रतिभासात् ।

अथ भेदो व्यावर्तकधर्मयोगः, तस्य चाप्रतिभासः, साधारणधर्मप्रतिभास इति चेत् । न, शुक्तिज्ञाने सत्येऽपि तस्य भावादः, दीप्रतादेस्तत्राऽपि प्रतिभासात् । अथ न तत्र तस्यैव प्रतिभासः, त्रिकोणतादिव्यावर्तकधर्माणामपि प्रतिभासादिति चेत् । तर्हि साधारणः साधारणधर्मप्रतिभासः प्रकृतरजतबोधेऽपि नास्त्येव, रजतगतस्य रज-तत्वस्यैवं, शुक्तिगतस्य त्वनियतदेशकालस्मर्यमाणरजतासमविनियतदेशकालत्वस्य व्यावर्तक-धर्मस्य प्रतिभानादिति । ग्रहणस्मरणसंविद्धौ अपि स्वसंविद्धिरेव प्राभाकराणाम् । ते च यदि स्वरूपेण प्रतिभातः, तदा न रजतार्थिनस्तथा प्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ ग्रहणं स्मरणरूपतया प्रतिभाति, तदा विपरीतव्यतिरेकस्पष्टतया प्रति-भासम्, अनुभूतरजतदेशे प्रवृत्तिश्च स्यात् । अथ स्मरणं ग्रहणरूपतया, तदाऽपि विप-रीतव्यतिरेकः । प्रभूतं चात्र वक्तव्यम्, नचोक्तमेव बृहद्बुद्धौ वित्तस्य श्रीपूज्यैः १११॥

१११, प्रत्यभिज्ञानं द्वारा पक्षे प्रकृत रजतज्ञानेन विषय शुक्ति-छीप हृती
येन सिद्धं थाय छे, कारणं के-के पदार्थं भवे पदार्थं रजतज्ञे नृणां हृती
१ ज्ञानेन ल । २ स्येव मु ।

તે જ પદાર્થ આ શુદ્ધિશક્તિ-છીપનો ટુકડો છે-આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અનુમાનથી પણ શુદ્ધિ જ વિષયરૂપે સિદ્ધ થાય છે- 'વિવાદારૂપદ રજતજ્ઞાનનો વિષય શુદ્ધિ છે, કારણ કે-શુદ્ધિમાં જ તે પ્રવર્તક છે, જે જ્ઞાન જેમા પ્રવર્તક હોય તે જ્ઞાનનો તે પદાર્થ વિષય હોય છે, જેમકે-સત્યરજત-જ્ઞાન રજતમાં પ્રવર્તક હોવાથી રજતવિષયક છે.'-આ પ્રકારના વિચાર વડે વૈપરીત્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી 'વિચાર કરતાં તે જ્ઞાન વિપરીત થઈ શકતું નથી' આ તમારો હેતુ અસિદ્ધિ નામના દોષથી દૂષિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

વળી, છીપ અને રજત તથા પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના બેદનું મહત્ત્વ ન થવાથી જે ભેદાપ્રતિભાસ તમોએ કહ્યા છે, તે ભેદાપ્રતિભાસ તુરંચ-અભાવરૂપ છે કે અભેદના પ્રતિભાસરૂપ છે ? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-પ્રભાકરને અનુ-સરનાર મીમાંસકો તુરંચ અભાવને માનતા નથી. ખીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે-ભિન્ન પદાર્થોને અભિન્નરૂપે જાણવામા વિપરીતપ્રતિભાસ થઈ જશે.

જાકા—ભેદ એટલે વ્યાવર્તકધર્મનો યોગ-સંબંધ છે. તેનો અપ્રતિભાસ એટલે ચાકચિકચ આદિ સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ એ છે.

સમાધાન—આમ નથી, કારણ કે-જ્યારે સત્ય શુદ્ધિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ એ સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ તો છે જ, એટલે કે-તે વળતે ચાકચિકચાદિ સાધારણ ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે. આથી સાધારણ ધર્મના પ્રતિભાસને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં.

જાકા—પણ સત્ય શુદ્ધિજ્ઞાનમા માત્ર સાધારણ ધર્મનો જ પ્રતિભાસ છે, એમ નથી પણ તેમા તો ત્રિકોણત્યાદિ વ્યાવર્તક એટલે શુદ્ધિને અન્યથી ભિન્ન કરનારા ધર્મોનો પણ પ્રતિભાસ છે, તેથી તે જ્ઞાનને ભેદાપ્રતિભાસ કહી શકાય નહીં પણ ભેદાપ્રતિભાસી કહેવું જોઈએ.

સમાધાન—આનો અર્થ એ થયો કે-જ્યા માત્ર સાધારણ ધર્મનો પ્રતિભાસ હોય ત્યા ભેદાપ્રતિભાસ છે, પણ એવો માત્ર સાધારણધર્મનો પ્રતિભાસ તો મુક્ત-રજતજ્ઞાનમા પણ નથી એટલે કે-શુદ્ધિમા થતા રજતજ્ઞાનમા પણ નથી, કારણ કે-સ્મરણના વિષયભૂત રજતનો વ્યાવર્તકધર્મ માત્ર રજતત્વ જ્ઞાત થાય છે. પણ શુદ્ધિગત જે રજતત્વરૂપ વ્યાવર્તક ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે તે રજતત્વ તો સ્મરણમા વિષયભૂત રજતનો ધર્મ સંભવે નહીં. કારણ કે સ્મરણ વિષયભૂત રજત દેશકાળમાં નિયત નથી, જ્યારે આ રજતત્વ તો દેશકાળમાં નિયત છે. અથવા આ જ્ઞાનમાં સાધારણ અને અસાધારણ એમ બન્ને ધર્મોનો પ્રતિભાસ છે. વળી અસાધારણ ધર્મમાં પણ સ્મૃતથી જુદો જ અસાધારણ ધર્મ અનુભવાય છે, કારણ કે-સ્મરણમાં જે ધર્મનું સ્મરણ થાય છે તેમા દેશકાલથી તે નિયત હોતો નથી જ્યારે અનુભવવાતો ધર્મ દેશકાલથી નિયત હોય છે. વળી, પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણ એ બન્ને જ્ઞાનો પણ પ્રાભાકર(મીમાંસક)ના મતમાં સ્વસંવિદિત છે, એટલે જો તે બન્ને પોતા પોતાના રૂપે જ ભાનમા આવતાં હોય તો રજતાથી પુરુષની સામે પડેલી છીપમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

શંકા—પ્રત્યક્ષ સ્મરણરૂપે જાણાય છે, એટલે પ્રવૃત્તિ સંભવશે.

સમાધાન—પણ આમ માનવામાં વિપરીતગ્યાતિનું પ્રતિભાન અસ્પષ્ટરૂપે માનવું પડશે, અને પૂર્વે અનુભવેલ રજત સ્થળમાં પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી પડશે.

શંકા—સ્મરણ પ્રત્યક્ષરૂપે જાણાય છે, આથી ઉક્તદોષ નિવૃત્ત થશે.

સમાધાન—તો વિપરીતગ્યાતિ જ થશે.

આ વિષયમાં ધણું કહેવા જેવું છે, પણ તે બૃહદ્વૃત્તિ-સ્વાદ્વાદરતાકરમાં પૂજ્યપાદ વાદિદેવસૂરિએ વિસ્તારથી કહેલ જ છે. ૧૧

(૧૦) તસ્યોત્પાદાદિતિ । શુક્તિગોચરત્વોત્પાદાત । અનુમાનેનેતિ શુક્તિગોચરત્વમથ સ્થાપ્યતે । તદેવમિતિ યથૈવ પ્રવર્તક તત્ત્વોચરમ્ ।

તુચ્છ इति निराख्यकोऽर्थः—અભાવ । અનેન પ્રમત્ત્યનજ્ઞ લક્ષિત । અમેદપ્રતિભાસો જ્યેષ્ઠનેન પર્યુદાસ ।

“પર્યુદાસ સદ્યપ્રાપ્તો પ્રમત્ત્યસ્તુ નિષેધકૃત્ ।”

દ્વૌ તર્જઃ હિ સનાહ્યાતૌ પર્યુદાસપ્રમત્ત્યકૌ ॥૧૧॥

व्यावर्त्तकधर्मयोग इति व्यावर्त्तका धर्मस्त्रिकोणत्वादि । तस्येति साधारणधर्मस्य । तस्यैवेति दीप्रतादरेव । सावधारण इति निश्चित । साधारणधर्मप्रतिभास इति दीप्रतादि ॥११॥

(ટિ૦) તસ્યેતિ પ્રયમિજ્ઞાનસ્ય । અનુમાનેનેત્યાદિ । તથૈવેતિ । શુક્તિકાયામેવ । 'યથેવં તદેવમિતિ યદ યથૈવ પ્રવર્તક તત્ તદ્ગોચરમ્ ।

मेदाप्रतिभास इति प्रमत्तनज्ज्ञाप्य प्रतिषेधमात्रम् । तुच्छ इति अभावरूप । व्यावर्त्तक इति व्यावर्त्तके धर्मस्त्रिकोणत्वादि । तस्येति साधारणधर्मप्रतिभासस्य चाकस्मिन्नादिरूपस्य । अथ न तत्रेति तस्येपि शक्तिज्ञाने । तस्यैवेति “साधारणधर्मस्यैव प्रतिभास ग्रहणे”त्यादि । शक्तिनकायामिदं रजतमिति मिथ्याज्ञानलक्षणे । अयमर्थः—यथा स्मर्ये शक्तिज्ञाने वीप्रता-दितावधारणधर्माणां त्रिकोणत्वादिव्यावर्त्तकधर्माणां च प्रतिभासस्तथात्र शुकौ इदं रजतमिति मिथ्या-ज्ञानेपि उभयेषां प्रतिभासः । न केवलं साधारणधर्मप्रतिभास इति । ते इति ग्रहणस्मरणसंखिन्नी । [^१अथ ग्रहणमित्यादि]शुकग्रहण रजतस्य स्मरणम् । यदि ग्रहणस्य स्मरणरूपता भवति तदा स्मरणस्येव ग्रहणपर्यायस्य प्रत्यक्षस्य अस्पष्टतया प्रतिभास [स्यात्], स्पष्टश्च प्रतिभास, विशद प्रत्यक्षमिति वचनात् । अनुभूतेत्यादि प्रत्यक्षस्मरणबोरेकरूपतायां मत्या प्रत्यक्षस्य अनुभूतरजतदेशे स्मरणविषये प्रवृत्तिः प्राप्नोतीति भावः ॥११॥

अथ संशयं लक्षयन्ति—

साधकशक्यकप्रमाणामावादनवस्थितानेककोटिसंस्पर्शं ज्ञानं संशयः ॥१२॥

उल्लिख्यमानस्थानु-चપુરુષ્વાચનેકાંઝમોચરયો સાધકબાધકપ્રમાણયોરનુપલમ્બા-
દનવધારિતનાનાંશાવ ઝન્ધિવિધિપ્રતિષેધયોગસમર્થ સંવેદનં મંશય इत्यर्थः, समिति समन्तात्
सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेः ॥१२॥

૧ અત્ર મુદ્ધિને-તથૈવેતિ યથૈવ પ્રવર્તક તત્ત્વોચરમ્ । તદેવમિતિ શુક્તિગતમ્ । યથા તસ્યેતિ । શુક્તિગતમ્ । ૨ સાધારણધર્મપ્રતિભાસસ્યૈવ—મુ ।

સંશયનું લક્ષણ -

સાધક કે આધક પ્રમાણના અભાવને કારણે નિશ્ચય વિનાનું અનેક અંશોને સ્પર્શ કરનારું જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે. ૧૨

§ ૧ 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ?' આ પ્રકારે અનેક અંશોને વિષય કરનાર જ્ઞાનમાં તે તે અંશનું સાધક પ્રમાણ કે આધક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તે જ્ઞાન અનિશ્ચિતરૂપે અનેક અંશોને વિષય કરે છે, તેથી તે કોઈ એકની વિધિ કે નિષેધ કરવામાં સમર્થ બનતું નથી. આથી આવા જ્ઞાનને સંશય કહેવામાં આવે છે. સમ-સમન્નાત્-સર્વપ્રકારે (ચોતરફ), શબ્દ સૂઈ જવા જેવી સ્થિતિ તે સંશય-આસંશય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. ૧૨

(૫૦) સમિતિ સમન્નાત્ સર્વપ્રકારૈઃ શેત દ્વેતિ બ્યુત્પત્તેરિતિ । 'સમ્યક્ શેત આત્માઽસ્મિન્નિતિ તુ મર્ત્યગિરિમિશ્રા ॥૧૨॥

(ટિ) શેત દ્વિતિ આત્માઽસ્મિન્નિતિ ॥૧૨॥

ઉદાહરન્તિ—

યથાડયં સ્થાણુર્વાં પુરુષો વા ॥૧૩॥

વ્યક્તમ્ । અર્થં ચ પ્રત્યક્ષવિષયે સંશયઃ । પરોક્ષવિષયે તુ યથા—કાઽપિ વિપિનપ્રદેશે શૃંગમાત્રદર્શનાત 'કિં ગૌરયં સ્યાત્ ગવયો વા ?' इत्यादि ॥૧૩॥

સંશયનું ઉદાહરણ—

જેમકે-આ ડુંડું છે કે પુરુષ ? ૧૩.

§ ૧ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ વ્યાખ્યા કરી નથી પણ સૂત્રમાં કહેલ સંશયનું આ ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ વિષયક છે અને જંગલના કોઈ પ્રદેશમાં શીંગડું જોવાથી 'આ ગાય હશે કે ગવય ?'—સંશયનું આ ઉદાહરણ પરોક્ષ-વિષયક છે, એમ જાણવું. ૧૩

અથાડનધ્યવસાયસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

કિમિત્યાલોચનમાત્રમનધ્યવસાયઃ ॥૧૪॥

§ ૧ અત્યુષ્ટવિશિષ્ટવિશેષં કિમિત્યુલ્લેખેનોત્પદમાનં જ્ઞાનમાત્રમનધ્યવસાયઃ પ્રોચ્યતે । સમારોપરૂપત્વં ચાઽસ્યૌપચારિકમ્ અનર્સ્મિસ્તદધ્યવસાયસ્ય તદ્વક્ષણસ્યાઽભાવાત્ । સમારોપનિમિત્તં તુ યથાર્થાપરિચ્છેદકત્વમ્ ॥૧૪॥

અનધ્યવસાયનું લક્ષણ—

'અરે આ શું છે ?' એવું આલોચનામાત્ર જ્ઞાન અનધ્યવસાય છે. ૧૪.

§ ૧ વિશિષ્ટ વિશેષના સ્પર્શથી રહિત, 'કઈક' એવા ઉલ્લેખ સહિત ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાનમાત્ર-અનધ્યવસાય કહેવાય છે, 'અતત્માં તત્ત્વો અધ્યવસાય'—એવું સમારોપનું લક્ષણ અહીં અનધ્યવસાયમાં ઘટતું નથી. આટલે અનધ્યવસાયને

સમાશેષ ઉપચારથી કહેવાય છે તે એટલા માટે કે અનધ્યવસાયમાં યથાર્થનો પરિચ્છેદ (જ્ઞાન) થતો નથી ૧૪.

(૫૦) સમારોપનિમિત્તમિતિ સમારોપોડપિ કિમપિ નિમિત્તમવેક્ષ્ય પ્રવર્તેતિ । યથા માણવકે અસ્મિન્ સમારોપિત પરમનિકોપત્તવાદિના તૈક્ષ્ણ્ય મનસિ વિમૂઢ્ય ॥૧૪॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા ગચ્છત્તૃણમ્પર્શજ્ઞાનમ્ ॥૧૫॥

૧૧ ગચ્છત્ત્વઃ પ્રમાતૃસ્તૃણસ્પર્શવિષયં જ્ઞાનમન્યત્રાઽઽસક્તચિત્તત્વાત્ ‘અર્થં જાતીયકમેવ-
નામકમિદં વસ્તુ’ ઇત્યાદિવિરોધાનુલેખિ ‘કિમપિ મયા સ્પૃષ્ટમ’ ઇત્યાલોચનમાત્રમિત્યર્થઃ ।
પ્રત્યક્ષયોગવિષયશ્યાયમનધ્યવસાયઃ । ઇતદુદાહરણદિશા ચ પરોક્ષયોગ્યવિષયોઽન્ય-
નધ્યવસાયોઽવસેય । યથા—કસ્યચિદપરિજ્ઞાતગોજાતીયમ્ય પુંમઃ ક્વચન વનનિકૃજ્ઞં
સાસ્ત્રામાત્રદગ્ધેનાત્ પિપ્પ્લમાત્રમનુમાય ‘કો નુ સ્વ-વત્ર પ્રદેશં પ્રાણી સ્યાત્ ’-
ઇત્યાદિ ॥૧૫॥

અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ—

જેમકે ગમન કરતા પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જ્ઞાન. ૧૫

૧૧ ગમન કરતા પ્રમાતા-પુરુષને ઘાસના સ્પર્શનું જે જ્ઞાન એટલે કે-
ચિત્ત બીજે સ્થળે આસક્ત હોવાથી આ પદાર્થ અમુક ધર્મવાળો છે, કે અમુક
નામનો છે વિગેરે વિશેષ-ભેદનો ઉલ્લેખ નહીં કરનારું, પણ મને કેઈ વસ્તુનો
સ્પર્શ થયો, એ પ્રમાણે આલોચનામાત્ર-જ્ઞાનમાત્ર-આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ
સમજવો. સૂત્રમાં જણાવેલ અનધ્યવસાયનું ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્ય-
વસાયનું છે. અને ઉદાહરણના આ દિશાસૂચનથી પરોક્ષયોગ્યવિષયક અનધ્ય-
વસાય પણ જાણવો, જેમકે—ગોઘતિને (ગાયને) નહીં જાણનાર પુરુષ કેઈ
વનપ્રદેશમાં ગળાની ગોદડી (સાસ્ત્રા) માત્ર જોવાથી માત્ર પિંડનું અનુમાન કરીને
‘અહીં કયું પ્રાણી હશે?’ ઇત્યાદિ જાણે તેને અનધ્યવસાય જાણવો. ૧૫.

અથ પ્રમાણલક્ષણસૂત્રોપાતં પરગર્હ્યં વ્યાખ્યાન્તિ—

જ્ઞાનાદન્યોઽર્થઃ પરઃ ॥૧૬॥

૧૧ જ્ઞાનાદ ગ્રાહકાત્ સકાગાદ, અન્યો ગ્રાહ્યતયા પૃથગ્મૂતોઽચેતનઃ સચેતનો
વા અર્થોઽર્થક્રિયાર્થિભિરર્થ્યમાનઃ પરઃ પરગર્હવાચ્યઃ ॥

૧૨ અત્ર શૂન્વવાદિનઃ કતિપયવિકલ્પાટોપોષ્ણહતુણ્ડમુત્સ્વપ્નાશન્તે—અહો !
ઔર્હીતઃ ! કિં જ્ઞાનમ્, કથાર્થઃ / ગ્રાહકમન્તર્જ્ઞાનમ્, પ્રાહ્યોઽર્થઃ બાહ્યોઽર્થઃ ઇતિ ચૈત્ ।
કસ્ય જ્ઞાનં ગ્રાહકમ્ / અર્થસ્ય ચેત્ । અર્થઃ ઇવાનર્થમૂલમ્, તર્હિ સ એવોન્મૂલનીયઃ ।
તથાહિ—કિમયમગુરુપઃ, સ્થૂલસ્વરૂપઃ, તદુભયસ્વભાવઃ, અનુભયસ્વભાવો વા ?

॥३ अणुरूपश्चेत् । कुतोऽणूनामवधारणम् । प्रत्यक्षाद्, अनुमानाद् वा । प्राचि
क्ष्णे, किं योगिप्रत्यक्षाद्, अस्मदादिप्रत्यक्षाद् वा । धुर्यः श्रद्धामात्राऽवधार्यः । द्विती
यस्तु, अनुभूतिपराभूत् । न हि वयम् 'अयं परमाणुः', अयं परमाणुः' इति स्वप्नेऽपि प्रतीमः ।
'स्तम्भोऽयं कुम्भोऽयम्' इत्येवमेव नः सदैव संवेदनोदयात् । अथाऽनुमानात्
परमाणुप्रवेदनम् । किमवधृतसाध्यसाधनसंबन्धात्, तदितरस्माद् वा । न तावत्
तदितरस्मात्, अतिप्रमङ्गसङ्गमात् । प्राचिकप्रकारं तु संबन्धाऽवधारणं प्रत्यक्षेण,
अनुमानेन वा । न प्रत्यक्षेण, अणूनामतीन्द्रियत्वेन तैः सहाऽविनाभावस्य क्वापि
त्रिङ्गे ग्रहीतुमशक्यत्वात् । अनुमानेनाऽपि तेनैव, अनुमानाऽन्तरेण वा तदवधा-
रणम् । न तावत् तेनैव, परस्परऽऽश्रयप्रसङ्गात्—मनि हि सम्बन्धावधारणे तदनुमा-
नोत्थानम्, सति चास्मिन्तदवधारणमिति । अनुमानाऽन्तर्गमपि गृहीतप्रतिबन्धम्, अगृहीत-
प्रतिबन्धमेव वा प्रवर्तेत । इत्याद्यावत्तावनवस्थादौस्थोपस्थापनम् । तद्, नानुमा-
नादपि परमाणुप्रतीतिः ।

પ્રમાણના લક્ષણમા પ્રહુણ કરેલ 'પર' શબ્દની વ્યાખ્યા—

જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ તે પર કહેવાય છે. ૧૬.

§ ૧ આહક જ્ઞાનથી અન્ય એટલે આહ બે અર્થ, તે પર કહેવાય છે. તે અર્થક્રિયાથી દ્વારા અભિપ્રિયત હોઈ અર્થ કહેવાય છે, અને તે સચેતન કે અચેતન હોય છે.

૬૨ આ વિષયમા શૂન્યવાદી કેટલાક વિકલ્પોના ગર્વથી વાચાલ બની
સ્વપ્નમા આ પ્રમાણે બકે છે—

અહો ! હે જૈનો ! જ્ઞાન એ કયો પદાર્થ છે ? અને અર્થ પબુ કયો પદાર્થ છે ? અન્તરમાં રહેલ આહુક તે જ્ઞાન છે, અને બાહ્યસ્વરૂપ આહુક તે અર્થ છે- એમ હોય તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે-જ્ઞાન કોનું આહુક છે ? જ્ઞાન અર્થનું આહુક છે, જો એમ હોય તો-અર્થ એ જ અનર્થનું મૂલ કારણ છે. તેથી તે અર્થ જ ઉ-મૂલનીય-ખંડનીય છે. અને તે આ પ્રમાણે-અર્થ અણ્ણરૂપ છે, સ્થલરૂપ છે, ઉભય સ્વરૂપ છે કે અનુભયસ્વરૂપ છે ?

૬૩ અણુસ્વરૂપ હોય તો-અણુઓનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે, કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી થતો હોય તો-યોગિપ્રત્યક્ષથી છે કે આપણા પ્રત્યક્ષથી? યોગિપ્રત્યક્ષથી અણુનો નિશ્ચય થાય છે, એમ માનો તો-તે માત્ર શ્રદ્ધાથી જ આદરણીય છે. આપણા પ્રત્યક્ષથી અણુનો નિશ્ચય થાય છે, એ પક્ષ તો-અનુભવથી બાધિત છે, કારણ કે-આપણે સ્વપ્નમાં પણ 'આ પરમાણુ છે,' 'આ પરમાણુ છે' એવો અનુભવ કરતા નથી, પરંતુ 'આ સ્તંભ છે' 'આ કુંડલ છે'—એ પ્રકારે જ આપણને હમેશા અનુભવ થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષથી પરમાણુની સિદ્ધિ થતી નથી. અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે, એમ કહો તો—સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય

કરીને અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે કે સાધ્યસાધનના સંબંધના નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન છે ? સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કર્યા વિના અનુમાનથી અણુનું જ્ઞાન થશે નહીં, કારણ કે-તેમા અતિપ્રસંગ છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ વિના પણ જો અનુમાન થતું હોય તો ગમે તે હેતુથી ગમે તે સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જાય. અને જો સાધ્યસાધનના સંબંધનો નિશ્ચય કરીને અણુનું અનુમાન થાય છે-એમ માનવામા આવે તો તે સંબંધનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી થાય છે કે અનુમાનથી ? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં, કારણ કે-અણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી તેની સાથે કોઈ પણ લિંગ-હેતુનો અવિનાભાવ-વ્યાપ્તિપૂર્વ સંબંધનું શ્રદ્ધા કરવું તે અશક્ય છે. અને અનુમાનથી માનવામાં પરસ્પરાશ્રય હોય છે, કારણ કે-સંબંધનો નિશ્ચય હોવાથી અનુમાનની ઉત્પત્તિ, અને અનુમાન હોવાથી સંબંધનો નિશ્ચય, એ રીતે પરસ્પરાશ્રય હોય છે. અન્ય અનુમાન માંનાં તો-તે અનુમાનનો સંબંધ ગૃહીત છે કે અગૃહીત ? એમ ફરી ફરીને તે બે પ્રશ્નની આવૃત્તિ થતી હોવાથી અનવસ્થા હોય ઉપસ્થિત થાય છે માટે અનુમાનથી પણ પરમાણુની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

(૫૦) અચેતનઃ સચેતનો વૈન અચેતનો ઘટાદિ, સચેતનો ગવાદિ. ।

ન તાવત્ તદિતરસ્માદતિપ્રસક્તસક્કમાદિતિ । અનવધૂતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદપ્યનુમાનાત્ સાધ્યમેસિદ્ધૌ 'મ ઇયામ, નત્પુત્રવાત્', ધવલ પ્રાસાદ, કાકસ્ય કાષ્ઠ્યાત્ દત્યાદીનામપિ ગમકભવપ્રપન્ન । પ્રાચિકપ્રકારે इति अवधूतसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकारे । सम्बन्धावधारणमिति सम्बन्ध केन प्रमाणेनावधारेत इति आशय । अणूनामतीन्द्रियव्यवस्थेति । ક્ષિતિધરકન્ધરાન્તરિનો દ્વિ વહ્નિ, પ્રચ્યક્ષોડસ્તિ ચ કશ્ચિત્ તમારોહનિ સોડવચ્ચ સાક્ષાત્ કુરુને । અમી ચ પરમાણવોડતીન્દ્રિયાસ્તે સહાવિનામાવા દુષ્ટેઃ । અવિનાભાવસ્યેતિ સમ્બન્ધસ્ય । તદ્વધારણમિતિ સમ્બન્ધાવધારણમ્ ।

(ટિ૦) [અતિપ્રસક્તસગમાત્ इति] અનવધૂતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદપ્યનુમાનાત્સાધ્યસિદ્ધૌ મ ઇયામ, નત્પુત્રવાત્ ધવલ પ્રાસાદ, કાકસ્ય કાષ્ઠ્યાદિત્યાદીનામપિ ગમકભવપ્રસક્તઃ ।

કિંચ, અમી પરમાણવો નિત્યા વા સ્યુ, અનિત્યા વા / નિત્યાશ્ચેત્ । કિમર્થ-ક્રિયાકારિણ, અકિન્નિક્કરા વા / ઉદીચાનસ્તાકપક્ષ ક્ષોદીયાન, અન્તર્ગિશ્વૃક્ષવત્ તેષામસ્વાપને । અર્થતિયાકારિત્વે તુ તેષાં કમેણ યુગપદ્ વા / કમેણ ચેત્ । કિં સ્વભા-વાભેદેન તદ્દેને વા / સ્વભાવાભેદમિદાયામ તે યેનૈવ સ્વભાવેન પ્રાચ્યં કાર્યમર્જયન્તિ, તેનૈવોત્તરમપિ, યદ્વા યેનૈવોત્તરમ્, તેનૈવ પ્રાચ્યમપિ / પ્રથમે, પ્રથમકાર્યકાલ એવોત્તરસ્યા-પ્યુત્પત્તિપ્રસક્તિ । તદ્વદ્ દ્વિતીયે દ્વિતીયકાર્યકાલ એવ પ્રથમસ્યાડપિ પ્રમવપ્રાપ્તિ । તદ્વદેવ સ્વભાવભેદપક્ષે શ્વણિકવાર્પત્તિઃ, તલ્લક્ષણત્વાત્ ક્ષણમજ્જરતાયાઃ । યુગપત્પક્ષે, સક્રુદેવ સકલસ્વકાર્યકાર્યપુરુજસ્યાડર્જિતત્વાદ્ દ્વિતીયાદિક્ષણે તેષામસત્ત્વં સ્યાદ્ । તદ્ નાડમી નિત્યાઃ ।

વળી, આ પરમાણુઓ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય હોય તો-તે અર્થ ક્રિયાકારી છે કે કંઈ પણ નહીં કરનારા ? પરમાણુ કંઈ પણ કરનારા નથી એ

ખીજે પક્ષ તો હુદ્-તુરછ છે, કારણ કે-કંઈપણ નહીં કરનારા આકાશના વૃક્ષ જેમ અસત્ છે, તેમ આ પરમાણુઓમા પણ અસત્વની આપત્તિ આવશે અને જો પરમાણુ અર્થાક્રિયાકારી હોય તો-તેમનું અર્થાક્રિયાકારિત્વ કમથી છે કે યુગપત્-એકી સાથે ? કમથી કહો તો-સ્વભાવના ભેદ વિના કે સ્વભાવનો ભેદ કરીને તે અર્થાક્રિયા કરે છે ? સ્વભાવના ભેદ વિના જો અર્થાક્રિયા માનવામા આવે તો શું જે સ્વભાવ વડે પહેલું કાર્ય કર્યું તે જ સ્વભાવથી ઉત્તર-ખીજનું કાર્ય કરે છે ? કે જે સ્વભાવથી ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવથી પહેલું કાર્ય કરે છે ? પ્રથમ પક્ષમાં તો પૂર્વકાર્ય વખતે જ ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે એક જ સ્વભાવથી બન્નેની નિષ્પત્તિ છે. તેવી જ રીતે ખીજ પક્ષમાં પણ ઉત્તર કાર્યઉત્પત્તિના સમયે જ પૂર્વકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. એ જ રીતે સ્વભાવભેદ પક્ષમાં પરમાણુઓને ક્ષણિકત્વની આપત્તિ આવશે, કારણ કે-સ્વભાવભેદ એ જ ક્ષણભંગુરતાનું લક્ષણ છે. આ રીતે નિત્યપરમાણુઓમાં કમથી અર્થાક્રિયાકારિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી અને યુગપત્ અર્થાક્રિયાકારિત્વ માનો તો-પરમાણુઓ પોતાને કરવા લાયક સમસ્ત કાર્યસમૂહને એકી સાથે ઉત્પન્ન કરી દેશે, તો દ્વિતીયાદિ ક્ષણે અર્થાક્રિયાકારિત્વનો અભાવ થતાં તેઓ અસત્ થઈ જશે. માટે પરમાણુઓ નિત્ય નથી.

(૫૦) શ્લોકોવાનિતિ હુદ્ગોઽસાર ઇત્યર્થ । તદ્વદિતિ પ્રાચ્યકાર્યવત્

(ટિપ્) તેષામિતિ પરમાણુનામ્ । અસત્ત્વમિતિ યતોઽર્થાક્રિયાકારિત્વ [મત્ત્વ] ન સમત્તમ્ ।

અનિત્યાશ્ચેત્-ક્ષણિકાઃ, કાલાન્તરસ્થાયિનો વા / ક્ષણિકાશ્ચેત્ । કિમકસ્માદ ભવન્તિ, કારણાદ વા કુતોઽપિ / અકસ્માચ્ચેત્ । નનુ કિમિહ કારણપ્રતિપેધમાત્રમ્, ભવન-પ્રતિષેધઃ, સ્વાત્મહેતુકાવમ્, નિરુપાલ્યહેતુકાવં વા વિવક્ષિતમ્ / આથે, ભવન-સ્થાનપેશત્વેન સદા સત્ત્વસ્યાઽસત્ત્વસ્ય વા પ્રમત્તિ - “નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોર-ન્યાનપેક્ષણાત્” [પ્ર૦ વા ૦ ૧. ૮૨] હત્યુકેઃ । દ્વિતીયે, પ્રાગિવ પશ્ચાદપિ નાઽમી ભવેયુઃ । તૃતીયે, કથમુત્પત્તિસ્તેષામ્, સ્વયમસતાં સ્વોત્પત્તૌ વ્યાપારવ્યાહતે । તુરીયે પ્રાગપિ સત્ત્વાપતેસ્તેષાં સનાતનત્વં સ્યાત્ । કારણાદ ભવનપક્ષે તુ સ્થૂલં કિંચિત્ તેષાં કારણમ્, પરમાણવ એવ વા / ન સ્થૂલમ્, પરમાણુરૂપાર્થપક્ષસ્યૈવ કક્ષીકારાત્ । પરમા-ણવચ્ચેત્ । તે કિં સન્તઃ, અસન્તઃ, સદસદ્રૂપાઃ, અનુભયસ્વભાવા વા સ્વકાર્યાણિ કુર્યુઃ / સન્તશ્ચેત્ । કિમુત્પત્તિક્ષણ એવ, દ્વિતીયાદિક્ષણેઽપિ વા / નાથઃ, તદાનીમુત્પત્તિ-માત્રવ્યપ્રત્વાત્ તેષામ્ । અથ “મૂર્તિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ કારણં સૈવ ચોચ્યતે” ઇતિ વચનાદ ભવનમેવ તેષામુત્તરોત્પત્તૌ કારણતેતિ ચેત્ । એવં તર્હિ રૂપાણવો રમાણૂનામ્, તે ચ તેષામુપાદાનં સ્યુઃ, ઉભયત્ર ભવનાવિશેષાત્ । ન ત્રિતીયઃ, ક્ષણક્ષયક્ષયાપત્તેઃ । અથાઽસન્તસ્તે તદુત્પાદકાઃ, તર્હિ તત્સત્તાક્ષણમેકમપહાય સર્વદા તદુત્પાદપ્રસજ્ઞઃ, તદ્ભવનસ્ય

સર્વદાઽવિશેષાત્ । સદસદૂપપદ્ધસ્તુ દુર્નિરોધવિરોધાનુબન્ધદુર્ધરઃ—યદિ હિ તે સન્તઃ
કથમમન્તઃ / તથા ચેત્ કથં સન્તઃ / અનુભયસ્વાભવમેદોઽપ્યસાધુ, વિધિપ્રતિષેધયો-
રેકનરપ્રતિષેધેઽવતરસ્યાવશ્યંભાવાત્ । તન્નાણવઃ ક્ષણિકા મૂલ્મમનીષામાર્ગમૈયરુઃ ।

નાપિ કિયત્કાલસ્થાયિનઃ, ક્ષણિકપશ્ચોપક્ષિન્નપ્રતીકાઽસ્યાઽવાઽપ્યવતારાત્ । કિઞ્ચ,
ક્રિયત્કાલસ્થાયિનોઽપ્યમી કિમર્થક્રિયાપરાઙ્મુસ્તા, તત્કારિણો વા મવેયુઃ / પ્રથમમિ-
દાયામ્, અમ્બરોદ્ભવામ્બોહસૌરભવદમસ્વાપતિ । ઉદગ્નિકત્પ, કિમસદૂપમ્, સદૂપમ્,
ઉભયરૂપમ્, અનુભયરૂપં વા ન કાર્યં કુર્વાન્ / અસદૂપં ચેત્ । કથં કમ્ગિકસરકલા-
પાદેરપિ ન કળમ્ / સદૂપ ચેત્ । કથં તસ્ય કળમ્ / મનોઽપિ કરણે કથં કદાચિત્
ક્રિયાવિરતિ / તૃતીયતુરીયભેદૌ તુ પ્રાકૃપ્રોક્તસદસદૂપાદિભેદવદ મજ્જનીયૌ । તન્નાણુ-
રૂપોઽર્થઃ, ગર્વથા મ્યેમાનમાતેનિવાન ।

પરમાણુઓને અનિત્ય માને તો—તે ક્ષણિક છે કે કાલાન્તરસ્થાયી ?
ક્ષણિક કહે તો—અકસ્માત્ અર્થાત્ કોઈ પણ કારણ વિના તે પરમાણુઓની
ઉત્પત્તિ હોય છે કે કોઈ પણ કારણથી હોય છે ? અકસ્માત્ કહે
તો—તેમા કારણનો પ્રતિષેધમાત્ર વિવક્ષિત છે કે ભવન-ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ
વિવક્ષિત છે કે સ્વાત્મહેતુકત્વ એટલે કે પોતે જ પોતાનો હેતુ છે,
એમ વિવક્ષિત છે કે નિરુપાપ્યહેતુકત્વ એટલે કે આદિ અન્તની સજ્ઞા રહિત
એવો શાશ્વત હેતુ વિવક્ષિત છે ? આદ્ય વિકલ્પમા ઉત્પત્તિમા કોઈ પણ કારણની
અપેક્ષા ન હોવાથી “અન્યની અપેક્ષા નહિ કરવાથી તે અહેતુક સદૈવ સત્ કે
અસત્ બની જશે”—એ વચનને આધારે પરમાણુઓને નિત્ય સત્વ કે નિત્ય
અસત્વનો પ્રસંગ આવશે. ઉત્પત્તિના નિષેધરૂપ બીજે વિકલ્પ માન્ય હોય તો—
પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જેમ પહેલા ન હતી તેમ પાછળથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ
થશે નહીં. ત્રીજા વિકલ્પમાં પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ જ કઈ રીતે થશે ? કારણ કે-
સ્વયં અવિદ્યમાન પદાર્થો પોતાની ઉત્પત્તિમા વ્યાપાર કરે એ અસંભવ છે. ચોથા
વિકલ્પમા પહેલા પણ સત્તાની આપત્તિ હોવાથી પરમાણુઓ સનાતન—નિત્ય થઈ
જશે. માટે અકસ્માત્ ભવન-ઉત્પત્તિ પક્ષ કહી શકશો નહિ. કોઈ પણ કારણથી
પરમાણુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પક્ષમા પ્રશ્ન છે કે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિનું
કારણ શું કોઈ સ્થલ છે કે પરમાણુઓ જ છે ? ‘પરમાણુરૂપ અર્થ’ છે’ એ પક્ષ
સ્વીકરેલ હોવાથી પરમાણુના કારણ તરીકે સ્થલ કહી શકશો નહીં. પરમાણુઓ-
ને કારણ કહે તો—સત્ત્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે કે અસત્ત્વરૂપ
કે સદસત્ત્વરૂપ (ઉભયરૂપ) કે અનુભયસ્વરૂપ પરમાણુઓ પોતાનું કાર્ય કરે છે ?
સત્ત્વરૂપ કહે તો—ઉત્પત્તિશૂણ્યે સ્વકાર્ય કરે છે કે દ્વિતીયાદિ ક્ષણે પણ ? આદ્ય
પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણ કે—સ્વોત્પત્તિકહે તો પરમાણુઓ પોતાની ઉત્પત્તિમા
જ વ્યથા હોવાથી સ્વકાર્ય કરી શકતા નથી.

શંકા—“જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની જે ભૂતિ (ઉત્પત્તિ) છે, તે જ ક્રિયા અને તે જ કારણ કહેવાય છે”—આ વચનને આધારે એમ કહી શકાય કે—તેઓની ઉત્પત્તિ તે જ ઉત્તર ઉત્પત્તિમાં કારણ કહેવાય છે.

સમાધાન—જો એમ હોય તો રૂપાણુઓ રસાણુઓના અને રસાણુઓ રૂપાણુઓના ઉપાદાનકારણ થઈ જશે, કારણ કે—ખન્ને સ્થળે ઉત્પત્તિમાં ભેદ નથી દ્વિતીયાદિ ક્ષણે સત્ત્વથી કાર્યોત્પત્તિ થાય છે, એ દ્વિતીય પક્ષ પણ પ્રશંસનીય નથી કારણ કે—તેમ માનવા જતા તમારા ક્ષણક્ષય પક્ષના જ ક્ષયની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુ ક્ષણિક નહીં રહે, અસત્ત્વરૂપ હોવા છતાં પરમાણુઓ કાર્યના ઉત્પાદક છે, એમ કહા તો તેઓનો એક સત્તા ક્ષણ છોડીને સર્વદા કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે કારણ કે—એક સત્તાક્ષણ સિવાય સર્વદા તેમની અસદ્ગુણતામાં કાંઈ વિશેષ—દ્વેર નથી, સદ્-અસત્ત્વરૂપ—ઉભયસ્વરૂપ પક્ષ તો મુશ્કેલીથી રોડી શકાય એવા વિરોધના સંબંધથી દુર્ધર (દુઃખ કરીને ધારણ કરી શકાય તેવો) છે, કારણ કે—પરમાણુઓ જો સત્ છે તો અસત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? અને જો અસત્ હોય તો તે સત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? અનુભયસ્વભાવ પક્ષ પણ સંગત નથી કારણ કે—વિધિ અને પ્રતિષેધમાંથી કોઈ એકના પ્રતિષેધથી ખીભની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે તેથી આણુઓ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારતાં ક્ષણિકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી.

પરમાણુ ક્રિયત્કાલસ્થાયી છે, એ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કારણ કે—ક્ષણિક પક્ષના ખડન માટે કહેલી યુક્તિઓ અહીં પણ અવતરી શકે છે. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત દોષોથી પરમાણુ ક્રિયત્કાલસ્થાયી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. વળી, ક્રિયત્કાલ-સ્થાયી પરમાણુઓ અર્થક્રિયારહિત છે કે અર્થક્રિયાકારી ? પહેલા પક્ષમાં ગગ-નારવિદની સુગંધિની જેમ પરમાણુઓમાં અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. ખીજો વિકલ્પ માનો તો—તે પરમાણુઓ અસદ્ગુણકાર્યને કરે છે, સદ્ગુણકાર્યને કરે છે, ઉભયરૂપ કાર્યને કરે છે, કે અનુભયરૂપ કાર્યને કરે છે ? અસદ્ગુણકાર્યને કરે છે એમ માનો તો—હાર્થીની કેશવાળી વિગેરે કાર્યો કેમ ન કરે ? સદ્ગુણ કાર્યને કરે છે એમ માનો તો—જે પ્રથમથી જ સત્ છે એવા સત્કાર્યનું કરવું કઈ રીતે સંગત થશે ? વળી સત્કાર્યને પણ ફરીથી કરવામાં આવે તો શું કોઈ પણ વખતે ક્રિયાનો વિરામ થશે ? ત્રીજો અને ચોથો વિકલ્પ તો પૂર્વે કહેલ સદસદ્ગુણાદિ ભેદ—વિકલ્પની જેમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સ્વયં ખડન કરવા યોગ્ય છે. તેથી કરીને આણુરૂપ અર્થ સર્વથા—કોઈ પણ યુક્તિ દ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(૫૦)અનપેક્ષત્ત્વેતિ કારણત્વાપેક્ષા નાસ્તિ । નિત્યં સત્ત્વમિત્યાદિ શ્લોકાર્દમ્ । વત્સાર્થ તુ—“અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં કદાચિત્સ્વસન્મયઃ ॥૧૧॥

સન્તત્ત્વેતિ । સ્વકાર્યં કુર્યુરિતિ યોગઃ । ક્ષણક્ષયક્ષયાપત્તેરિતિ ક્ષણિકપક્ષસ્ય ચર્ચ્યમાનત્વાત્ ।

(ટિ.) નત્તુ કિમિદ્દેત્યાદિ । મયનપ્રતિષેધેતિ કત્વાદપિ ન મવતીત્વર્થઃ । નિરુપાયેતિ આશત્તોપાધ્યાનરહિતત્વાત્સમાતનઃ શાશ્વત દ્વયર્થઃ । નિત્યં સત્ત્વમિતિ । અદેશોરિતિ નિર્હેતુકપદાર્થસ્ય । અન્વેતિ કારણાભાવાત્ । અથ ભૂતિરિત્યાદિ । સૈત્તેતિ અન્યથસ્ત્વનાં કારણ સૈવ ભૂતિરેવ । તે

ચેતિ રસાળવઃ । તેષામિતિ સ્થાનૂનામ્ । અથાસન્ત્વેતિ ઇત્યાદિ । તત્સચેતિ ચક્ષિન્ ક્ષણે તેષાં સત્ત્વમમૃત્ તદપદ્માય દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તેષામસત્ત્વાત્ ।

§૪ નાપિ સ્થૂલરૂપઃ, યતસ્નાદગોડપ્યસૌ નિત્યઃ, અનિત્યો વા સ્યાત્ ? ન તાવદ નિત્યઃ, પરમાણુનિત્યતાનિરાદરણાનુસારાણાસ્યાપિ વ્યપાસિતું શક્યત્વાત્ । નાપ્યનિત્યઃ, યતસ્તસ્ય સમુત્પાદે સ્થૂલમેવ કિંચિત્ કારણમ્, અળવો વા / પ્રાચ્યઃ પક્ષઃ સ્થવીયાન્, સ્થૂલાદૈતવાદસ્ય વાવદૂકાના વદિતુમયુક્તત્વાત્, સૂક્ષ્માપેક્ષયૈવ સ્થૂલસ્ય વ્યવસ્થાનાત્, કુબઞ્ચેપેક્ષયા કુવલયસ્યેવ ।

§૫ અધાણવસ્ત્ત્કારણમ્, તર્હિ તદગેતનસ્તદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષઃ કક્ષીકૃત્ સ્યાત્ । અસવયમંવેતિ ચેત્ । તર્હિ તે નિરતિગયા., સાતિગયા વા સ્થૂલમર્થ પ્રથમેયુઃ / આયે ભેદે, મૂર્ધ્વ.સ્વચ્ચયોકુહરકોણકુટ્ટિતૈકૈકપ્રમાણુભિર્વિગ્નકલ્પનૈરપિ મદંબ તદુત્પાદનપ્રસન્નઃ । દ્વિતીયે તુ, કસ્તેષામનિશય-—એકદેશાવસ્થિતિ, મંયોગ, ક્રિયા વા / પ્રથમપક્ષે, ક્ષોણીમણ્ડલાડડલ્મ્બિપરિમણ્ડલૈ. સ્થૂલૈકકાર્યક્રિયાપ્રસક્તિ., તસ્યૈકદેશરૂપત્વાત્ । અથ યાવતિ પ્રદેશે કતિપયેડપિ પરમાણવ. કાર્યમેકમર્જયન્તિ તાપાનેવૈક પ્રદેશ, ન સકલમિલામણ્ડલમ્ ઇતિ ચેત્ । તર્હીનંગ્રન્તરાશ્રયપિશાચપ્રવેગઃ સિદ્ધે દ્વિ કાર્યે દેગૈક્યસિદ્ધિઃ, તત્સિદ્ધૌ ચ તત્સિદ્ધિરિતિ । સંયોગશ્ચેદનિશય-—સ કિં નિત્ય, અનિત્યો વા / યદિ નિત્યઃ, તદા સદાડપિ તદુત્પાદકાર્યોત્પાદપ્રસન્ન. । અનિત્યશ્ચેત્ । કિમન્યત્ એવ. તેમ્યોડપિ વા પ્રાદુઃપ્થાત્ / નાઘો ભેદઃ, તદાધારધર્મસ્વાડન્યત્ એવોત્પત્તિ-વિગેધાત્ । દ્વિતીયે તુ, તદુત્પત્તાવપિ નિરતિગયા., સાતિગયા વા તે વ્યાપ્રિયેગ્ન / પ્રાચિ, પ્રાચીન એવ દોષ । દ્વિતીયે તુ, અતિશયોત્પત્તાવપ્યતિગયાન્તરેણ ભાગ્યમ્, તત્રાપિ તેન—ઇત્યનવસ્થાકદર્ધનમ્ ।

§૪ સ્થૂલરૂપ અર્થ પણુ યુક્તિદ્વારે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે—સ્થૂલ અર્થ પણુ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય તો કહી શકશો નહીં કારણ કે—પરમાણુની નિત્યતાના ખંડનની જેમ સ્થૂલની નિત્યતાનું પણુ ખંડન થઈ શકે છે. અનિત્ય પણુ કહી શકો નહીં કારણ કે સ્થૂલ અર્થની ઉત્પત્તિમાં સ્થૂલ અર્થ કારણ છે કે પરમાણુઓ ? પ્રથમ પક્ષ તો અત્યંત સ્થૂલ—અસાર છે, કારણ કે—સ્થૂલાદૈતવાદ—સ્થૂલાદૈતપક્ષ તો વાચાલ પુરુષો દ્વારા પણુ કથન કરવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે—સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ સ્થૂલની વ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે. જેમકે—કુવલ—(ખીર)ની અપેક્ષાએ કુવલય—પોચણું સ્થૂલ છે. આણુઓ કારણ છે એમ કહો તો—આ સ્થૂલાર્થ પક્ષ પછીનો જે ‘તદુભય સ્વભાવાર્થ’ પક્ષ છે, તેનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાશે. સ્થૂલ અને આણુ એમ તદુભય-

સ્વભાવ અર્થ છે એ પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ એમ કહેા તો—નિરતિશય પરમાણુઓ સ્થૂળાર્થને ઉત્પન્ન કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ ? પહેલા પક્ષ માનો તો—સ્વર્ગ મર્થ ને પાતાલ એ ત્રણ લોકરૂપ ગુફાના ખુણાઓમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છુટા એકેક પરમાણુથી પણ સર્વદા સ્થૂળકાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો—પરમાણુઓમાં કયો અતિશય છે ? એક દેશમાં રહેવારૂપ કે મંયોગરૂપ કે કિચારૂપ અતિશય છે ? પહેલા પક્ષ માનો તો—પૃથ્વીમંડળરૂપ એક દેશમાં રહેનાર પરમાણુઓથી સ્થૂળ એક કાર્યના ઉત્પાદનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—નિગિલ પૃથ્વીમંડળ પણ એકદેશ છે.

શક—જેટલા પ્રદેશમાં રહીને પરમાણુઓ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે, તે એકદેશ કહેવાય છે, પરંતુ સકલ પૃથ્વીમંડળ એકદેશરૂપ નથી.

સમાધાન—એમ માનો તો—ઇતરેતરાશ્રય નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—કાર્યની સિદ્ધિ થાય પછી એકદેશની સિદ્ધિ, અને એકદેશની સિદ્ધિ થયા પછી કાર્યની સિદ્ધિ થશે.

સંયોગરૂપ અતિશય કહેા તો—તે સંયોગ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? જો નિત્ય હોય તો—સંયોગથી ઉત્પાદ્ય કાર્યોની સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. જો અનિત્ય હોય તો—તે મંયોગ અન્યથી જ ઉત્પન્ન થાય છે કે પરમાણુઓથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે ? આઘ ભેદ કહી શકશે નહીં, કારણ કે—પરમાણુ એ સંયોગનો આધાર હોવાથી તે સંયોગની પરમાણુથી ભિન્ન વસ્તુથી જ ઉત્પત્તિ માનવામાં વિરોધ છે, કારણ કે—એમ હોય તો પછી તે સંયોગનો આધાર પરમાણુ ન બને. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ રૂપાદિ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં કેવલ અગ્નિ સંયોગાદિ જ કારણ નથી, પરંતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેવી જ રીતે અણુમાં રહેલ સંયોગરૂપ અતિશયમાં અણુ પણ અવશ્ય કારણ હોવું જોઈએ. બીજા પક્ષમાં સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિ માટે નિરતિશય પરમાણુઓ વ્યાપાર કરશે કે સાતિશય પરમાણુઓ ? પહેલા પક્ષમાં પૂર્વોક્ત (નિરંતર કાર્યોત્પત્તિરૂપ) દોષ આવશે. બીજા પક્ષમાં એક અતિશયની ઉત્પત્તિમાં બીજો અતિશય જોઈશે, અને બીજાની ઉત્પત્તિમાં ત્રીજાની જરૂર પડશે, અને એ રીતે એક બીજાની પાછળ અતિશયો ચાલી આવતાં અનવસ્થા દોષની પીડા જાલી થશે.

(૧૦) તદુત્પન્નાવપિ નિરતિશયાઃ સાતિશયા ઘા તે વ્યાપ્રિયેરન્નિતિ યથા હિ તે ષટાદિકં કાર્યમુત્પાદયન્તોડ'પ્યડતિશયમ'પેક્ષિષ્યન્તે, એવ સંગોગમુત્પાદયન્તોડપ્યતિશયમપેક્ષિષ્યન્તે ।

(ટિ.) ક્ષોળીમણ્ડલેત્યાદિ । પરિમણ્ડલૈરિતિ સમસ્તપરમાણુભિઃ. પક્કકાર્યસ્ય ક્રિયા વિચાનમ્, તત્ત્વાઃ પ્રલજઃ । તસ્યેતિ સ્થૂળકાર્યસ્ય । યથા તે ષટાદિકં કાર્યમુત્પાદયન્તોડતિશયમપેક્ષન્તે એવ સંગોગમુત્પાદયન્તોપ્યતિશયમ(મ)પેક્ષિષ્યન્તે ।

કિન્ન, અયં સંયોગસ્તત્સ્વભાવમૂતઃ તત્પૃથગ્મૂતો વા । પ્રાપ્ત્યે, પરમાણવ એવ, ન કથિત્ સંયોગો નામ । દ્વિતીયે તુ, સર્વથા પૃથગ્મૂતઃ, કથન્નિદ વા ? કથન્નિત્પક્ષસ્તાવદ

વિરોધવાધિતઃ । સર્વથાપક્ષે તુ, સબદ્ધઃ, અસંબદ્ધો વા તત્રાસૌ સ્યાત ' અસંબદ્ધ-
વિધાયાં તેષામેષ ઇતિ સંબન્ધાયોગ । સંબદ્ધસ્તુ, સંયોગેન, સમવાયેન, તાદા મ્યેન,
તદુત્પત્ત્યા, અવિષ્વગ્ભાવેન વા ' ન સંયોગેન, તસ્ય ગુણરૂપે સયોગે સંભવામાવાત્,
“ નિર્ગુણા ગુણા ” ઇતિ વચનાત્ । ન સમવાયેન, યતો યાવદયમેકં સંયોગમેકત્ર
સબન્ધયતિ, તાવદન્યત્રાડ્યેન કિં ન સંબન્ધયેત્, અસ્ય સર્વત્રૈક્યાત્ ' ન તાદા-
મ્યેન, ભેદપક્ષકર્ત્રીકાગત્ । નાપિ તદુત્પત્ત્યા, પગ્માણુમ્બ સંયોગોત્પાદસ્ય પ્રાગેવ
વ્યપાસ્તવાત્ । નાપ્યવિષ્વગ્ભાવેન, તસ્ય કથચિન્ત્ તાદાત્મ્યરૂપવાત્ । ઐત્ર ચ કથચિ
દિત્યન્ધપદમ્, વિરોધાવગોષદુર્ઘસ્તવાત્ ।

કિન્ચ, અયં સયોગઃ સર્વાત્માના, ણ્કદેશેન વાડળૂના પ્રણિગધેત્ ' । પ્રથમે.
પિળ્હોડળુમાત્રઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયે, ષટ્કેન યુગપદ્ધોગાત્ પરમાણો ષટ્ઞતા સ્યાત્
ઇતિ પરમાણુકથાડ્યસ્તમિયાત્ । નન્ન સંયોગોડતિગયઃ । ણ્તેન ક્રિયારૂપાનિગયપત્રોડપિ
પ્રતિક્ષિતઃ ।

વળી સ્વભાવરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પરમાણુનો જે સંયોગ નામનો અતિશય
તમોએ સ્વીકારેલ છે, તે પરમાણુઓના સ્વભાવભૂત છે કે પરમાણુઓથી ભિન્ન ?
પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓ જ થયા પરંતુ સંયોગનામનો બીજો પદાર્થ સિદ્ધ
થયો નહીં. દ્વિતીય વિકલ્પમાં સર્વથાપૃથગ્ભૂત છે કે કથંચિત્ પૃથગ્ભૂત ? કથંચિત્
પૃથગ્ભૂત પક્ષ તો-વિરોધથી બાધિત છે. સર્વથા પૃથગ્ભૂત પક્ષમાં પરમાણુઓમાં આ
સંયોગાતિશય સમ્બદ્ધ છે કે અસમ્બદ્ધ ? અસમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો-
'પરમાણુઓનો આ સંયોગ છે' એમ કહી શકશો નહીં. સર્વથા પૃથગ્ભૂત હોવા
છતાં સમ્બદ્ધ છે, એમ માનો તો તે સંયોગાતિશય-સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય,
તદુત્પત્તિ કે અવિષ્વગ્ભાવમાથી કયા સંબંધથી સમ્બદ્ધ છે ? સંયોગથી કહી શકશો
નહીં, કારણ કે-“ગુણમા ગુણુ નથી” એ વચનથી ગુણરૂપ સંયોગને વિષ બીજા સંયોગ-
ગુણુનો અસંભવ છે સમવાય પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-સર્વત્ર સમવાય
એક જ હોવાથી જે વળતે સમવાય એક પદાર્થમાં એક સંયોગનો સંબંધ કરાવે
છે, તે જ વળતે તે સંયોગનો બીજે સંબંધ કેમ નહીં થાય ? સંયોગ સર્વથા
પૃથગ્ભૂત છે, એ ભેદપક્ષ સ્વીકારેલ હોવાથી તાદાત્મ્ય-અભેદ પણ કહી શકશો
નહીં. પરમાણુઓથી સંયોગોત્પત્તિનું ખંડન તો અમે આ પ્રકરણમાં પહેલા જ
કરેલ છે, માટે તદુત્પત્તિ કહી શકશો નહીં. અવિષ્વગ્ભાવ પણ કહી શકશો નહીં.
કારણ કે-અવિષ્વગ્ભાવ એ કથંચિત્-તાદાત્મ્યરૂપ છે, તેમાં 'કથંચિત્' શબ્દ ઉભય
અંશનો મૂલ્યક હોવાથી વિરોધનો સંબંધ દુર્ધર હોઈ અંધપદ-પ્રકાશ રહિત છે,
અર્થાત્ કથંચિત્ તાદાત્મ્ય માનવામાં વિરોધ છે, તેથી તે અસંગત છે

વળી આ સંયોગ પરમાણુઓમાં સર્વાત્મરૂપે-સંપૂર્ણપણે છે કે એકદેશથી ?
પ્રથમ વિકલ્પમાં પરમાણુઓનો પિંડ અણુમાત્ર થઈ જશે. બીજા વિકલ્પમાં એક

પરમાણુ સાથે એકી સાથે છ પરમાણુઓનો સંબંધ હોવાથી પરમાણુના છ અંશોની કલ્પના કરવી પડશે. એટલે કે—એક પરમાણુના છ ભાગ થશે, અને એમ થતા પરમાણુની કથા—પરમાણુવાદ પણ રહેશે નહીં, માટે સંયોગરૂપ અતિશય કહી શકશે નહીં સંયોગસ્વરૂપ અતિશયના ખંડનથી ક્રિયારૂપ અતિશય પણ ખંડિત થયેલ બાકીયો.

(૧૦) 'અત્ર ચ કથમ્બિવિત્યન્ધપદમિતિ ઉભયાશાપ્રાહકરવેનાર્નિર્ણાયકત્વાત્ ।

(ટિ.) ન સમવાયેનેત્યાદિ । અયમિતિ સમવાય । એકત્રેતિ પદાર્થે । એનમિતિ સમ્બન્ધમ્ । અસ્યેતિ સમવાયસ્ય । તસ્યેતિ અભિષ્વમ્ભાવસ્ય । તત્રેતિ અભિષ્વમ્ભાવે । અન્ધ-પદમિતિ પ્રકાશરહિત નિસ્તેજસ્કમન્ધલમિતિ લોકેપિ પ્રસિદ્ધ ।

કિન્તુ, અયં સ્થૂલોઽવયવી નિગધાર', સાધારો વા ' ન તાવદ્ નિરાધારઃ, માધારપ્રતીતિવિગ્રેહાત્ । સાધારશ્ચેત્ । કિમેકાવયવાધારઃ, અનેકાવયવાધારો વા ' પ્રથમે પ્રતીતિવિગ્રેહ । તથાહિ—પ્રતીતિરિહાઽવયવેષ્વવયવીનિ, નાવયવેઽવયવીતિ । અથા-નેકાવયવાધાર', તત્રાપ્યવિરોધ્યનેકાવયવાધાર', વિરોધ્યનેકાવયવાધારો વા ' ન પ્રાપ્ય', ચલાચલસ્થૂલાસ્થૂલનીલાનીલાદિરૂપાણામવયવાનાં વિગ્રેહપ્રતીતે' । અથ દ્વિતીય', તર્હિ નેકઃ સ્થૂલોઽવયવી સ્યાત્, વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ ।

અપિ ચ, અસૌ તેષુ વર્તમાનઃ સામસ્ત્યેન, એકદેશેન વા વર્તેત ' સામસ્ત્યેન વૃત્તો, એકસ્મિન્નેવાવયવે પરિસમાપ્તવાદનેકાવયવવૃત્તિત્વં ન સ્યાત્ । એકદેશેન વૃત્તૌ, નિર્ગત્વ તસ્યોપગતં વિરુદ્ધ્યંત । સાંશત્વે વા તેઽર્થશાસ્ત્રેનો મિન્નાઃ, અમિન્ના વા મવેયુઃ ' મિન્નત્વે, પુનરપ્યનેકાશબૃત્તૈરેકસ્ય સામસ્ત્યૈકદેશવિકલ્પાનતિક્રમાદનવસ્થા । અમિન્નત્વે, ન કેચિદંશા. સ્યુ —હતિ ન નદુભયસ્વભાવાર્થપક્ષોઽપિ સંગતિશ્રદ્ધસન્નમગાત્ ॥

વળી, આ સ્વલ અવયવી આધાર રહિત છે કે આધાર યુક્ત ? નિરાધાર તો કહી શકશે નહીં, કારણ છે—અનુભવમા આવતી આધારની પ્રતીતિ વિરુદ્ધ થઈ જશે, અર્થાત્ નિરાધાર હોય તો આધારનો અનુભવ ન થવો જોઈએ. સાધાર કહો તો—તેનો આધાર એક અવયવ છે કે અનેક અવયવો છે ? પ્રથમ પક્ષમાં પ્રતીતિનો વિરોધ છે. કારણ કે—'અવયવોમા અવયવી છે' એવી પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ 'અવયવમા અવયવી છે' એવી પ્રતીતિ નથી. અનેક અવયવો આધાર છે એમ કહો તો—અવિરોધી અનેક અવયવો આધાર છે કે વિરોધી અનેક અવયવો ? પ્રાચ્યવિકલ્પ તો યોગ્ય નથી કારણ કે—અવયવીના ચલ-અચલ, સ્વલ-અસ્વલ, નીલ-અનીલ, ઇત્યાદિ અનેક અવયવોમાં વિરોધ તો પ્રસિદ્ધ જ છે બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો એટલે કે અવયવીને વિરુદ્ધધર્મોનો આશ્રય સ્વીકારવામા આવે તો તે સ્વલ અવયવી એકરૂપે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, આ સ્થલાવયવી પ્રત્યેક અવયવમા સંપૂર્ણતયા સર્વાંશે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે કે એકદેશ વડે ? સંપૂર્ણતયા રહે છે એમ કહો તો—એક અવયવમાં જ તે સમાપ્ત થઈ જતો હોઈ અનેક અવયવમા રહી શકશે નહીં એકદેશ વડે કહો તો—તમોએ અવયવીને જે નિરંશ માનેલ છે, તેને વિરોધ આવશે અને જે સ્થલાવયીને સાશ માનો તો—તેના અંશે અવયવીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? ભિન્ન માનો તો—ફરીથી પણ ‘અવયવીના તે અંશે સંપૂર્ણતયા—સર્વદેશથી તેમા રહે છે કે એકદેશથી ?’ એ પ્રમાણે વિકટપોની આવૃત્તિ થવાથી અનવસ્થા આવશે. અંશેને અભિન્ન માનો તો અંશે જ સિદ્ધ નહીં થાય માટે તદુભયસ્વભાવરૂપ અર્થ પક્ષ પણ સંગતિના શ્રુગ—શિખરના સંગને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ આ પક્ષ પણ અસંગત હોઈ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

(૫૦) સાધારપ્રતીતિવિરોધાદિનિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । સ્થલાચલસ્થૂલાસ્થૂલ-નીલાનીલાદિરૂપાણામિતિ આદિશબ્દાદાવૃતાનાવૃતાદિ ।

(ટિ૦) સાધારેતિ અવયવલક્ષણાધારદર્શનાત્ । અપિ વાસાવિતિ સ્થલાવયવી । તેષ્વિતિ અવયવેષુ । તસ્યોપગતમિતિ અવયવિનોડશ્લોકનમ્, તત્ત્વમ્ હિતિ અવયવિનઃ સંકાશાત્ ।

§૬ અનુભવસ્વભાવમેદોડ્યુપેક્ષાક્ષેત્ર પ્રેક્ષાણામ, પરમાણુસ્થૂલયોઃ પરસ્પરપ્રતિપે-ધાત્મકત્વેનાન્યતરપ્રતિપેધે તદિતરવિધેરવર્યમાવાત્ । હિનિ નાર્થઃ કશ્ચિદ્વચારચુલા-માલમ્બતે ॥

§૬ અનુભવસ્વભાવ પક્ષ પણ યુદ્ધિશાલી પુરુષને ઉપેક્ષાસ્વીય છે, કારણ કે-પરમાણુ અને સ્થૂલ પરસ્પર નિષેધાત્મક હોવાથી એકનો નિષેધ કરવાથી બીજાની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે આમ અર્થ કોઈ પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી

§૭ તદભાવે તદગ્રાહકતયા સંમતં જ્ઞાનમપિ તથૈવ ।

કિંચ, એતદર્પસમકાલમ્, તદ્વિન્નકાલં વા તદગ્રાહકં કલ્પ્યેત ‘પ્રાકલ્પ-નાયામ્, ત્રિલોકીતલ્પોપગતા અપિ પદાર્થાસ્તત્ર પ્રથેરન્, સમકાલવાવિશેષાત્ । તદગ્ર-પ્રકારે તુ, નિરાકારમ્, સાકારં વા તત્ સ્યાત્ ’ પ્રથમે, પ્રતિનિયતપદાર્થપરિચ્છેદાનુપ-પત્તિઃ । દ્વિતીયે તુ, કિમયમાકારો વ્યતિરિક્તઃ, અવ્યતિરિક્તો વા જ્ઞાનાત્ ? અવ્યતિરેકે, ન કથિદાકારો નામ; તથા ચ નિરાકારપ્રકારપ્રકાશિતઃ પરીહારઃ । વ્યતિરેકે, ચિદરૂપઃ, અચિદરૂપો વાડ્યં ભવેત્ ’ ચિદરૂપથેત્ તદાનીમાકારોડપિ વેદકઃ સ્યાત્, તથા ચાયમપિ નિરાકારઃ, સાકારો વા તદ્વેદકો ભવેત્ ? હ્યાવર્તનેનાડનવસ્થા । અથાચિદ-રૂપઃ; કિમજ્ઞાતઃ, જ્ઞાતો વા તજ્ઞાપકઃ સ્યાત્ । પ્રાચીને, ચૈત્રસ્યેવ મૈત્રસ્યાડ્યસૌ તજ્ઞાપકઃ સ્યાત્ । તદુત્તરે તુ, ‘નિરાકારેણ, સાકારેણ વા જ્ઞાનેન તસ્યાપિ જ્ઞાનં સ્યાત્’ હ્યાથાવૃતાવનવસ્થૈવ । હિતિ ન જ્ઞાનમપિ કિંચિત્તુરચેતોગોચરે સંચરતિ । તત્તઃ સર્વશૂન્યનૈવ પરં તત્ત્વમવાસ્થિત । હિતિ સર્વાંપલાપિવિકલ્પસંક્ષેપઃ ॥

§ ૭ બાહ્યરૂપ આદ્ય અર્થ જ સિદ્ધ નથી, તો પછી તેના આદ્યક તરીકે માનેલ આદ્ય-નિર-જ્ઞાન પણ તે જ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

વળી, અર્થના આદ્યક તરીકે મનાતા જ્ઞાનને અર્થના સમકાળે કલ્પો છે કે ભિન્નકાળે ? સમકાલ પક્ષમા ત્રણે લોકમાં રહેલ સમગ્ર પદાર્થોના બાધ થવો જોઈએ, કારણ કે—તે બધા પદાર્થો સમાન ભાવે જ્ઞાનના સમકાલીન છે. અર્થ અને જ્ઞાનને ભિન્નકાલમા માનવામા આવે તો—જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર ? જ્ઞાન નિરાકાર હોય તો—પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચ્છેદ-જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે—જેમ અવિષયનો આકાર જ્ઞાનમાં નથી તેમ વિષયનો પણ નથી. અને જ્ઞાનને સાકાર માનો તો—તે આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન પક્ષમા તો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો આકાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. તેથી નિરાકાર પક્ષમા જણાવેલ દોષથી આનું પણ ખંડન બાણી લેવું. જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, એ પક્ષમા—આ આકાર ચિદ્રૂપ કે અચિદ્રૂપ ? આકારને ચિત્-જ્ઞાનરૂપ કહો તો—આકાર પણ જ્ઞાનની જેમ વેદક-બાણીનાર-જ્ઞાન થઈ જશે અને તે રીતે એ જ્ઞાનરૂપ આકાર પણ નિરાકારરૂપે અર્થનો વેદક છે કે સાકારરૂપે ?—આ પ્રમાણે વિકલ્પોનું આવર્તન થવાથી અનવસ્થા દોષ આવશે. આકારને અચિત્-અજ્ઞાનરૂપ કહો તો—સ્વયં અજ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે કે સ્વયં જ્ઞાત એવો આકાર અર્થનો જ્ઞાપક છે ? પ્રથમ પક્ષમા આકાર ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ અર્થજ્ઞાપક થશે. ઉત્તર પક્ષમા પણ આકારનું જ્ઞાન નિરાકારજ્ઞાનથી થશે કે સાકારજ્ઞાનથી ? એ પ્રકારે વિકલ્પોના આવર્તનથી અનવસ્થા આવશે. માટે જ્ઞાન પણ ચતુર પુરુષના ચિત્તનો વિષય બનતું નથી. અધોનું જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તેથી કરીને ‘સર્વશૂન્યતા’ એ જ એક પરમતત્ત્વ રહ્યું. આ પ્રમાણે સર્વાપલાપી-શૂન્યવાદી બૌદ્ધના વિકલ્પોના સંક્ષેપ કહ્યો છે.

(ટિ.) તદ્માભવ इति अर्थाभावे,, तद्ग्राहकेति अर्थग्राहकतया । तथैवेति विचार-बुलाऽनालम्बनमेव । किञ्चैतदर्थेत्यादि । एतदिति ज्ञानम् । तद्ग्राहकमिति अर्थग्राहकम्, तत्रेति ज्ञाने । तद्ग्रथेति तद्विन्नकालक्षे तदिति ज्ञानम् । तथा चेति एव सति आकारप्रतिषेधे सति, अयमिति आकारः । तथा चेति आकारस्यापि अर्थप्रकाशत्वे सति, अयमपीति आकारोऽपि । पुनरपि पूर्वविकल्पावर्त्तनात् अपिशब्दप्रयोगः । तद्वेदक इति अर्थज्ञापकः । तज्ज्ञापक इति अर्थ-वेदकः । अस्मादिति आकार । तदुत्तरे इति ज्ञातपक्षे । तस्यापीति आकारस्यापि । अत्रापि अपि-शब्दः प्रागुक्तः,

§ ૮ તદેતદાસિલમનન્યપલ્લપલૂકૂટકલ્પમપ્રતિમોત્તરકૃશાનુકળમાત્રસાધ્યમ્, તથા હિ—ઈદં પ્રમાણમૂલમાલપ્યેત, અન્યથા વા ‘અન્યથા ચેત્’ । ઉત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ તર્હિ કથમકૃથાઃ પ્રામાણિકપર્ષદીહ પ્રવેશમ્ / પ્રમાણમૂલં ચેત્ । તત્ પ્રમાણમર્થરૂપમ્, જ્ઞાનરૂપ વા ભવેત્ / હ્યાદિસ્વમાર્ગૈરેવ મર્માવિદ્વિર્વિદ્ઃ કથમુદ્ધર્વાસિતુમપિ શક્તોષિ ! કથં ચ

પ્રમાણાનુયોગમે શૂન્યસિદ્ધિ / શૂન્યરૂમેવ પ્રમાણમિતિ ચેત્ । તર્હિ શૂન્યતાસિદ્ધિરપિ શૂન્યેવ—ઈતિ ન શૂન્યસિદ્ધિ સ્યાત્ । અમ્યધિષ્મહિ ચ—

“શૂન્યે માનસુપૈતિ ચેદ નનુ તદા શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા

નો ચેત તર્હિ તથાપિ કિ ન સુતરા શૂન્યાત્મતા દુઃસ્થિતા ।

અન્યા મે જનનીઅમુખ્ય સદગીમખ્યાશ્રયન્ શૂન્યતાં

ગઢકે દુ શકસાહસૈકરસિક સ્વામિન ! અમૌ મૌગત” ॥૧॥

અર્થેત્થમેવ વિચાર્યતા યદા ન કિચ્ચત સંગતિ ગાને, તદા શૂન્યમેવ તત્ત્વમ વતિષ્ઠત ઇતિ ચેત્ । તદેતન્ પ્રબલશૃદ્ધલસ્વભિન, દ્વેષપ્રવનપ્રાગભ્યામ્યસનમ । યત -

વિચારો વસ્તુરૂપચેત્ કિં સિધ્યેત સર્વશૂન્યતા ।

વિચારોઽવસ્તુરૂપચેત્ કિં સિધ્યેત સર્વશૂન્યતા ॥૧॥

૬૮ જેન—સવાંપલાપી શૂન્યવાદી બૌદ્ધનુ ઉપરોક્ત અઘળુંચે કથન-ધણા પલાલ (ધાસવિશેષ)ના પૂજાના ઢગલા સમાન છે અને તે અપ્રતિમ ઉત્તરરૂપ અગ્નિકણુ માત્રથી સાધ્ય (પાડનીય) છે, અને તે આ પ્રમાણે—હે શૂન્યવાદિન ! તમારુ આ અઘળુંચે કથન પ્રમાણુમૂલક છે અર્થાત્ પ્રમાણુથી સિદ્ધ છે કે અન્યથા અર્થાત્ પ્રમાણુથી સિદ્ધ નથી ? પ્રમાણુથી સિદ્ધ નથી એમ કહો તો—બીક, ઉક, આ પ્રામાણિક પુરુષોની પર્ષદા-સભામા પ્રવેશ કેમ કયો ? પ્રમાણુમૂલક કહો તો તે પ્રમાણુ અર્થરૂપ છે કે જ્ઞાનરૂપ ?—ઇત્યાદિ તમે કરેલ વિકલ્પોરૂપી મર્મનો છેદ કરનાર બાણેથી વીધાઈને ડાચો શ્વાસ પણ કઈ રીતે લઈ શકશે અને પ્રમાણુને માનવાથી શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ કઈ રીતે થશે ?

શૂન્યવાદી—તો પછી પ્રમાણુ પણ શૂન્યરૂપ જ છે.

જેન—જો એમ હોય તો શૂન્યતાની સિદ્ધિ પણ શૂન્ય થઈ જશે, એટલે કે-શૂન્યતાની સિદ્ધિ નહીં થાય અને કહ્યું પણ છે કે-શૂન્યવાદી જે શૂન્યમા પ્રમાણુ સ્વીકારે તો શૂન્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને જો શૂન્યમા પ્રમાણુ ન માને તો વળી શુ શૂન્યરૂપતા અત્યન્ત અસિદ્ધ નહીં થાય ? ‘મારી માતા વાંઝણી છે’ એ કથનની જેમ અસંભવિત શૂન્યતાવાદનો આશ્રય કરતો-શૂન્યતા-વાદનુ કથન કરતો આ બૌદ્ધ, હે પ્રભા ! અશક્ય સાહસમાં જ રસિક છે, એવી શકા મને થાય છે

જાકા—પણ ઉપર પ્રમાણે વિચારતા કોઈ પણ પદાર્થ સંગત (સિદ્ધ) થતો નથી, તેથી શૂન્ય જ એક તત્ત્વરૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

સમાધાન તમારું આ કથન તો પ્રબલ સાંકળથી જકડેલ પગવાળો પુરુષ કંદવાનો ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેના જેવું છે, કારણ કે જો ‘વિચાર’ વસ્તુ (પદાર્થ) રૂપ હોય તો સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? જો વિચાર વસ્તુ (પદાર્થ) રૂપ નથી, તો પણ સર્વશૂન્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ?

(ટિ૦) તત્ત્વેનદ્વિલમિત્યાદિ । મર્માવિઙ્ગિરિતિ વ્યથ તાદ્વને મર્મનૂર્ણઃ । મર્માણિ વ્યથતીતિ ક્વિપ્ । ન હિ વૃત્તિવિવ્યથિરુચિસહિતનિષુ ક્વિથન્તેષુ પ્રાદિકારકાગમેવ દીર્ઘં હિતિ દીર્ઘત્વં પ્રહિજ્યાવ્યચ્ચિધર્ધાત્યાદિના સમ્પ્રસારણ વેર્લોપ. પદાન્તે મર્મચ્છેદકૈઃ ।

શૂન્યમાનમિત્યાદિ । યદિ પ્રમાણમેવ શૂન્યં તથા મત પ્રમાણશૂન્યત્વાત્ શૂન્યતાસિદ્ધિરપ્યસિદ્ધા પ્રમાણસ્યાસિદ્ધત્વાત્ । યદિ પ્રમાણં ન શૂન્યં તતઃ પ્રમાણસત્ત્વે સર્વશૂન્યવાદઃ સાપવાદતાં વધાતિ ।
ઉક્તં ચ—

“બુદ્ધસ્ય નાસ્તિ દેહત્વં મોહાચ્છૂન્યાભિધાયિન. ।

પ્રમાણસિદ્ધે શૂન્યત્વે શૂન્યવાદકથા કૃયા ॥”

ગાતે હિતિ ગાઠ ગતૌ તે આતે અન્તે ત્રિષુ વચ્ચનેષુ સમાનમ્ । અત્ર ત્વેકવચ્ચનેન નિર્દેશઃ ।

૧૫. ન ચ તવાડમૂન્યર્થજ્ઞાનદૂષણાન્યપિ સૂપપાદાનિ, યસ્માદુભયસ્વભાવ એવાર્થ હિતિ નઃ પક્ષઃ । ન ચાણુમ્ય- સ્થૂલોત્પાદ- સર્વત્ર સ્વીક્રિયતેઃ યતસ્તત્કાર્યકારણ- ભાવમાત્રવિત્રાસનેનાડર્થકથા વિશ્રામ્યેત્, સ્થૂલાદપિ સૂત્રપટલાદે- સ્થૂલસ્ય પટાદેઃ પ્રાદુ- ભાવિભાવનાત્, આત્માડકાગાદેરપુદ્ગલકાર્યત્વકક્ષીકારાચ । યત્ર પુનરણુમ્યસ્તદુત્પત્તિઃ, તત્ર તત્ત્વકાલાદિમામગ્રીમવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતં કથજ્ઞિત્પૃથગ્ભૂતં સયોગાતિગય- મપેક્ષ્યેયમવિરુદ્ધં ।

કેવલ કથજ્ઞિદિતિ કિજ્ઞન ત્વચ્ચેતસ્તુદતિ । તત્રેયં પ્રતિક્રિયા—એકેનૈવ હિ રૂપેણ ભેદાભેદયોરભિધાને વિરોધનિરોધઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમિહ, પર્યાયરૂપતયા ભેદસ્ય દ્રવ્યરૂપતયા ચાડભેદસ્ય મળનાત્ । ત્વયાડપિ ચ ‘પ્રમાણપ્રમેયનત્ત્વં નાસ્યેવ’ હત્યેક- મેવ વચ્ચનં સ્વપરપક્ષાવપેક્ષ્ય સાધકં વાધકં વા કક્ષીકૃતમેવ ।

૧૬ વળી, તમેાએ અર્થ અને જ્ઞાનમાં જે રૂપણે કહ્યાં તે યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે—અમારા મતે અર્થ ઉભયસ્વભાવ-સ્થૂલ અને અણુરૂપ જ છે, અને અમે સર્વત્ર અણુઆર્થી જ સ્થૂલોત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી કે જેથી તેના કાર્યકારણભાવના પાડન માત્રથી અર્થકથા-અર્થસ્વીકારવાનો વાદ વિશ્રામ પામી જાય. એટલે કે સમાપ્ત થઈ જાય. કારણ કે—સ્થૂલ-જડા સૂત્રસમૂહથી પણ સ્થૂલ-જડા વચ્ચની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. અને વળી, આત્મા, આકાશાદિને પુદ્ગલના કાર્યરૂપે અમે સ્વી- કારતા પણ નથી. વળી, જ્યાં અણુઆર્થી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, ત્યાં પણ કાલાદિ સામગ્રીની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રિયાવડે સંયોગરૂપ અતિશય પરમાણુઆમાં કથચિત્ ભિન્નરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને એવા સંયોગથી સ્થૂલકાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં કશો જ વિરોધ નથી.

અમે સંયોગને કથચિત્ ભિન્ન કહ્યા છે તેટલા માત્રથી તમારું ચિત્ત ખેદ પામતું હોય તો તેનો અમે ઇલાજ બતાવીએ છીએ કે—એક જ ધર્મથી ભેદાભેદ કહેવામાં આવે તો વિરોધરૂપ બાધક થાય, પરંતુ અહીં એમ નથી, કારણ કે—પર્યાયરૂપે ભેદ અને દ્રવ્યરૂપે અભેદ કહેલ છે. વળી તમે પણ જ્યારે ‘પ્રમાણ અને

(૫૦) કથમ્ચિદનેકરૂપત્વાદિતિ । ન ચૈતત તન્ત્રાન્તરીયૈ સહ વિરુદ્ધમ્, વૈશેષિકૈરપિ
 એકસ્મિન્નવયવિનિ બહુના સ્ખંડાવયવિનામજ્ઞીકારાત્ ।

(ટિ.) અવયવધીતિ સ્થૂલોઽવયવી । ઉપયતે હતિ અજ્ઞીક્રિયત એવ । તસ્યેતિ સ્થૂલાવયવિનઃ ।
 'વૈશેષિકૈરપિ એકસ્મિન્નવયવિનિ બહુના સ્ખંડાવયવિનામજ્ઞીકારાત્ । અવિષ્વગ્રભાવેનેતિ કથચિત્તા-
 દાત્મ્યેન ।

યષ્ચ 'અર્થસમકાલમ્' इत्याद्युक्तम्, તત્રાપિ વિકલ્પદ્વયમપિ સ્વીક્રિયત એવ,
 અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષં हि योग्यसमकालार्थाऽऽकलनकुशलम्, સ્મરણમર્તીતસ્ય, શાબ્દાનુમાને
 ત્રૈકાલિકસ્યાઽવ્યર્થસ્ય પર્ગિલ્લેદકે । નિરાકારં ચૈતદ્ દ્વયમપિ । ન ચાતિપ્રસન્નઃ । તદગ્રહણ
 પરિણામ'ચ્છેદાકાર', તદ્-ન્યુપગચ્છામઃ, સ્વજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્ત્રગાયક્યોપશમવિગ્નેષવશાદેવા-
 ઽસ્ય નૈયત્યેન પ્રવૃત્તે । શેષવિકલ્પનિકુરુમ્બડમ્વેગ્-સ્વીકાર એવ નિર્ગસ્કારઃ ।

નિર્ગ્સ્તા શૂન્યતા સેયમાગાઃ શાક્યઃ વસન્ત્યમ્ ।

उन्मीलय चिराद नेत्रे कौतुकालोकनोत्सुकं ॥૧॥

બળી 'જ્ઞાન અર્થના સમકાળે છે?' વિગેરે બે કઈ કહ્યું ત્યા અમે બન્ને
 વિકલ્પોના સ્વીકાર કરીએ છીએ, કારણ કે-આપણા બેવા-અર્થેયક્ષુધી બેનારાતું
 પ્રત્યક્ષ, યોગ્ય એવા સમકાળમાં રહેલ પદાર્થને બાણવામાં કુશળ-સમર્થ છે, સ્મરણ
 અતીતકાળમાં રહેલ પદાર્થને બાણવામાં કુશળ છે, બ્યારે શાબ્દ-આગમ અને
 અનુમાન ત્રણે કાળમાં રહેલ પદાર્થને બાણવામાં કુશળ છે, અને તે બન્ને જ્ઞાન-
 -સમકાલિક કે અસમકાલિક નિરાકાર છે અને છતાં મર્વ પદાર્થને બાણવારૂપ
 અતિપ્રસંગ અહીં નથી. અને બે 'અર્થશ્રદ્ધાપરિણામ' એ જ જ્ઞાનનો આકાર
 છે એમ સ્વીકારતા હો-તો તે અમે માનીએ છીએ, કારણ કે-સ્વજ્ઞાનાવરણીય
 અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમવિશેષને કારણે જ્ઞાનનો એ પરિણામ પદાર્થ-
 વિશેષમાં નિયત બને છે અને બાકીના વિકલ્પમમ્બુદ્ધૃપ આડમ્બરનો અસ્વીકાર
 એ જ અમારો ઉત્તર છે. અર્થાત્ બાકીના વિકલ્પો યુક્તિસગત નથી, તેથી
 અમે સ્વીકારતા નથી. તો હે શાક્ય ! આ શૂન્યતા તો ખંડિત થઈ ગઈ છે, અને
 દિશાઓ વિદ્યમાન છે, માટે લાખા કાળથી કૌતુક બેવાને ઉત્સુક તારા નેત્રાને ખોલ.

(૫૦) શાબ્દાનુમાને ત્રૈકાલિકસ્યાપીતિ સાખ્યસાધનયોર્ઘ્નં પ્રતિબન્ધં મનસિ નિશ્ચિન્થ્યાનુમાન-
 પ્રયોક્તા ત્રિકાલવેદી ભવતિ । નિરાકારં ચૈતદ્ દ્વયમપીતિ । તદ્ગ્રહણપરિણામ'ચ્છેદાકાર
 સ્તવ્ન્યુપગચ્છામઃ ।

નિર્ગ્સ્તા શૂન્યત્વેત્યાદિ પથે નિર્ગ્સ્તા મયા । કૌતુકાલોકનોત્સુકે इति । ત્વયા
 हि शून्यं सर्वमिति कृत्वा नेत्रे निमीलिते । तच्च न, यत् सर्वा अपि दिशो वसन्ति ।

(ટિ.) સમકાલેતિ વાર્તમાનિકમ્ । શાબ્દેતિ આગમઃ । 'સાખ્યસાધનયોઃ સમ્બન્ધહેતુશક્તિ-
 રૂપેણ પ્રતિબન્ધં મનસિ નિશ્ચિન્થ્યાનુમાનપ્રયોક્તા ત્રિકાલવેદી ભવતિ અર્થસમકાલં તદ્વિન્નકાલે વા ।
 અતિપ્રસન્ન इति अनियतपरिच्छेदापत्ति । અસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।

૧ 'વિનઃ । અવિષ્વ' પુ । ૨ આગમઃ । અસ્યેતિ પુ ।

§૧૦ અથ બ્રહ્મવાદિવાદૃકા વદન્તિ—યુક્તં યદેષ સકલાપલાપી પાપીયાનપાસે, આત્મબ્રહ્મણસ્તાત્વિકસ્ય સત્ત્વાત્ । ન ચ—સરલમાનસાલપ્રિયાલહિન્તાલતાલતમાલ-પ્રવાલપ્રમુલપદાર્થસાથોઽપ્યહમહમિકયા પ્રતીયમાનઃ કથં ન પારમાથિકઃ સ્યાત્ ?—ઈતિ વક્તવ્યમ્, તસ્ય મિથ્યારૂપત્વાત્ । તથાહિ—પ્રપન્નો મિથ્યા, પ્રતીયમાનત્વાત્ । યદેવં તદેવં યથા શુક્તિશકલે કલધૌતમ્, તથા ચાયમ્ . તસ્માત્તથા ॥

§ ૧૦. અત્યંત વાચ્યલ બ્રહ્મવાદી હવે આ વિષયમાં પોતાની માન્યતા રજૂ કરે છે—એક માત્ર સકલ પદાર્થનો અપલાપ કરતો હોવાથી આ પાપી શૂન્યવાદીને પરાસ્ત કર્યો તે ઘણું જ સારું કારણ કે પારમાર્થિક આત્મબ્રહ્મ વિદ્યમાન છે.

શકા—‘હું’ આ રહ્યાં ‘હું’ આ રહ્યાં’ એ પ્રમાણે પ્રતીયમાન—પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ—થી સિદ્ધ એવા સરલ, માલ, રમાલ, પ્રિયાલ, હિન્તાલ, તાલ, તમાલ, પ્રવાલ રૂપ પદાર્થ સમૂહ તાત્વિક—પારમાર્થિક કેમ નહીં ?

સમાધાન—એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે—તે સઘળું મિથ્યા રૂપ છે તે આ પ્રમાણે—પ્રપન્ન (સંસાર; બંદ) મિથ્યા છે, પ્રતીયમાન (પ્રતીતિનો વિષય) હોવાથી, જે પ્રતીયમાન હોય તે મિથ્યા હોય છે, જેમ કે—છીપમા રજત પ્રતીયમાન હોવાથી મિથ્યા છે, પ્રપન્ન—સંસાર પણ પ્રતીયમાન છે, માટે તે મિથ્યા છે,

(ટિ.) નચ સરલેત્યાદિ તસ્યેતિ તાલતમાલદિતરુણતરતરુષર્વતાદિપદાર્થસાથસ્ય ।

§૧૧ તદેતદેતસ્ય ન તર્કવિતર્કકાર્કસ્ય સૂચયતિ । તથાહિ—મિથ્યાત્વમત્ર ક્રાંદક્ષમા-કાઙ્કિત સૂક્ષ્મદશા—કિમત્યન્તાસત્ત્વમ્, ઉતાઽન્યસ્યાન્યાકારગતયા પ્રતીતત્વમ્ . આહો સ્વિદનિર્વાચ્યઃસ્વ / ઇતિ ભેદત્રયી ત્રિનેત્રનેત્રત્રયીવ ત્રૌકતે । પ્રાચિ પક્ષદ્વયે, સ્વદનક્ષી-કારઃ પરીહારઃ । તાર્તીયીકવિકન્પે તુ, કિમિદમનિર્વાચ્યત્વં નામ ‘—કિં નિરુક્તિવિરહ ણ્વ, નિરુક્તિનિમિત્તવિરહઃ, નિઃસ્વભાવત્વં વા / ન પ્રથમ કલ્પઃ કલ્પનાર્હઃ, સરલોઽયં સાલોઽયમિતિ નિશ્ચિતોક્તેરનુભવાત્ । નાપિ દ્વિતીય, નિરુક્તેર્હિ નિમિત્તં જ્ઞાનં વા સ્યાત્, વિષયો વા / ન પ્રથમસ્ય વિરહ, સરલસાલાદિસવેદનસ્ય પ્રતિપ્રાણિ પ્રતીનેઃ । નાપિ દ્વિતીયસ્ય, યતો વિષય કિં ભાવરૂપો નાસ્તિ, અભાવરૂપો વા / પ્રથમકલ્પ-નાયામ્, અસત્ત્વાત્યન્યુપગમપ્રસક્તઃ । દ્વિતીયકલ્પનાયા તુ સત્ત્વાતિરિવ । ઉમાર્વાપ ન સ્ત ઇતિ ચેત્ । નનુ ભાવાભાવશબ્દાભ્યાં લોકપ્રતીતિસિદ્ધૌ તાવભિપ્રેતૌ, વિપ-રીતૌ વા ? પ્રથમપક્ષે તાવદ, યથોમયોરેકત્ર વિધિનાસ્તિ, તથા પ્રતિષેધોઽપિ, પરસ્પર-વિરુદ્ધધર્મયોર્મધ્યાદેકતરવિધિનિષેધયોરન્યતરનિષેધવિધિનાન્તરીયકત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ, ન કાચિત્ ક્ષતિઃ, ન દાલૌકિકવિષયસહસ્રનિવૃત્તાવપિ લૌકિકજ્ઞાનવિષયનિવૃત્તિઃ, તન્નિરુક્તિનિવૃત્તિર્વા ।

નિઃસ્વભાવસ્વપક્ષેડપિ, નિમ. પ્રતિપેધાર્થત્વે સ્વભાવશબ્દસ્યાડપિ ભાવાભાવયોગ-
ન્યતરાર્થત્વે પૂર્વવત્ પ્રસન્ન. । પ્રતીત્યગોચરત્વં નિઃસ્વભાવમિતિ ચેન્ । અત્ર વિરોધ-
પ્રપञ्चો ન પ્રતીયતે ચેન્, કથ ધર્મિતયા, પ્રતીયમાનત્વં ચ હેતુતયોપાદદે ' તથો-
પાદાને વા કથં ન પ્રતીયતે ' યથા પ્રતીયતે ન તથેતિ ચેત । તર્હિ વિપરીતહ્યાતે-
રમ્યુપગમ' સ્યાત ।

§ ૧૧ બ્રહ્મવાદીઓનું ઉપર્યુક્ત કથન તર્કની વિચારણામા સૂક્ષ્મતાનું સચક
નથી તે આ પ્રમાણે-સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા હે બ્રહ્મવાદિન । આદી તમને મિથ્યાત્વ એટલે
શું' ઇષ્ટ છે? અત્યન્ત (સર્વથા) અસત્ત્વરૂપ કે અન્યરૂપ પ્રતીતિરૂપ કે
અનિર્વાચ્યત્વરૂપ ઇષ્ટ છે? આ પ્રમાણે મહાદેવના નેત્રત્રયની જેમ ત્રણ વિકલ્પો
થાય છે. તેમા પહેલા બે પક્ષ તો તમે સ્વીકારતા નથી, એ જ તેનો પરિહાર-ઉત્તર
છે 'અનિર્વાચ્યત્વ' નામનો ત્રીજો વિકલ્પ માનો તો-પછીએ છીએ કે-'અનિ-
ર્વાચ્યત્વ' એટલે શું? નિરુક્તિવિરહ-એટલે કે-તેના પ્રતિપાદક શબ્દનો અભાવ છે
કે નિરુક્તિના નિમિત્તનો વિરહ છે કે નિસ્વભાવરૂપ છે? પ્રથમવિકલ્પ તો
કલ્પના કરવા લાયક નથી, કારણ કે-આ સરલ છે, આ સાલ છે, એ પ્રમાણે
નિશ્ચિત ઉક્તિ-શબ્દવ્યવહારનો અનુભવ તો થાય છે. બીજો વિકલ્પ પણ
કહી શકશો નહીં કારણ કે-નિરુક્તિનું નિમિત્ત જ્ઞાન છે કે વિષય? જ્ઞાનનો
વિરહ-અભાવ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-સરલ માલ વિગેરે વિષયક જ્ઞાન
દરેક પ્રાણીને પ્રતીત-પ્રસિદ્ધ છે વિષયનો અભાવ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે
એ વિષે પ્રશ્ન છે કે ભાવરૂપ વિષય નથી કે અભાવરૂપ વિષય નથી? પ્રથમ
કલ્પના માનો તો-અસત્પ્રત્યાતિના સ્વીકારનો પ્રસંગ આવશે. બીજી કલ્પના
માનો તો સત્પ્રત્યાતિ જ થઈ. અને બે ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ એ બન્ને પ્રકા-
રનો વિષય નથી, એમ માનો તો ભાવ અને અભાવ શબ્દથી, તમને ભાવ
અને અભાવ એ બન્ને લોકપ્રસિદ્ધ માન્ય છે કે લોકમા અપ્રસિદ્ધ અલૌકિક?
પ્રથમ પક્ષમાં જેમ બન્નેની એક સ્થળે વિધિ ન ઘટે, તેમ એક સ્થળે નિષેધ
પણ ન ઘટે. કારણ કે-૫૨૨૫૨ વિરુદ્ધ ધર્મોમાંથી એકનો વિધિ કે નિષેધ તે
બીજાના નિષેધ કે વિધિ માથે અવિનાભૂત (સહચર) છે બીજા પક્ષમાં કોઈ
જાતની ક્ષતિ-હાનિ નથી, કારણ કે-હજારો અલૌકિક (લોકોત્તર) પદાર્થો નિવૃત્ત
થઈ જવા છતાં લૌકિક જ્ઞાનના વિષયની નિવૃત્તિ, કે લૌકિક નિરુક્તિની નિવૃત્તિ
થતીનથી નિઃસ્વભાવ પક્ષમા "જિત્" અગ્યથ નિષેધાર્થક હોઈ અને સ્વભાવ શબ્દ
ભાવ કે અભાવ બેમાંથી એકનો વાચક હોય તો પહેલાના બેવો જ દોષ આવશે.
અને બે પ્રતીતિની અવિષયતા એ નિઃસ્વભાવતા હોય તો-વિરોધ આવશે. કારણ
કે-પ્રપંચ પ્રતીયમાન ન હોય તો પ્રપંચનું ધર્મી તરીકે અને પ્રતીયમાનત્વનું
હેતુ તરીકે ઉપાદાન-ગ્રહણ કઈ રીતે કયું? અને ધર્મી તરીકે ઉપાદાન કયું
તો અપ્રતીયમાન કઈ રીતે થાય?

शंका —अप'य जेवे प्रतीयमान थाय छे तेवे नथी.

समाधान—अभेमानो तो विपरीतपथातिना स्वीकारनो प्रसज्ज आवशे.

(५०) कथं धर्मितया, प्रतीयमानत्वं च हेतुतयापादवे इति । प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते ।

(टि०) तदेतदिति । एतद्वयवहारप्रतिपन्नपदार्थसार्यस्य मिथ्याप्ररूपणेन कदर्थनम् । एतस्येति ब्रह्मवादिन । किन्तु वावदुक्तामेव वेदयति । न प्रथमस्येति ज्ञानस्य । न द्वितीयस्येति विषयस्य विरह इति सम्बन्धः ।

ननु भावेत्यादि । ताविति भावाभावौ । विपरीताविति अलौकिकौ । प्रतिषेधोपीति नास्त्येति शेषः । परस्परं इति भावाभावयोः । नान्तरीयेति अविनाभावित्वात् । तन्निवृत्तीति लौकिकनिश्चिनोक्तिनिषेधः । निस इति षष्ठ्यन्तं पदं कलापके^१ निरिति सिद्धम् । स्वभावेति भावस्वरूपोऽभावस्वरूपा वा स्वभावः ॥ अन्यतरेति भावाभावयोर्मध्वादेकनिषेधे परेण भवितव्यम् । तथोपादानं इति धर्मितोपादाने । यत् प्रसिद्ध एव हि धर्मी क्रियते ।

११२ किञ्च, इयमनिर्वाच्यता प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेपि—'सरलोऽयम्' इत्याद्याकारं हि प्रत्यक्षं प्रपञ्चस्य सत्यतामेव व्यवस्यति, मरुतादिप्रतिनियतपदार्थ-परिच्छेदा-मनस्तस्योपादानं, इतरेतरेविविक्तवस्तूनामेव च प्रपञ्चवचोवाच्यत्वेन संमतत्वात् ।

अथ कथमेतत्प्रत्यक्षं पक्षप्रतिक्षेपकम् । तद्वि विधायकमेवेति तथा तथा ब्रह्मैव विदधाति, न पुनः प्रपञ्चमव्ययतां प्ररूपयति । सा हि तदा प्ररूपिता स्याद, यदी-तर्गस्मिन्निर्गतां प्रतिषेधः कृतः स्यात् । न चैवम्, निषेधे कुण्ठत्वात् प्रत्यक्षस्येति चेत् । तदयुक्तम्, यतो विधायकमिति कोऽर्थः । इदमिति वस्तुस्वरूपं गृह्णाति, नान्यस्वरूपं प्रतिषेधति प्रत्यक्षमिति चेत् । नैवम् । अन्यरूपनिषेधमन्तरं तत्स्वरूप-परिच्छेदस्याप्यसंपत्तेः—पीतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति, नेतरथा । यदेदमिति वस्तुस्वरूपमेव गृह्णाति प्रत्यक्षमि-युच्यते, तदाऽवश्यमपरस्य प्रतिषेधमपि तत् प्रतिषेधत इत्यभिहितमेव भवति, केवलवस्तुस्वरूपप्रतिपत्तेरवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्ति-रूपत्वात् ।

अपि च, विधायकमेव प्रत्यक्षमिति नियमस्याऽङ्गीकारे विद्यावदविद्याया अपि विधानं तवाऽनुषज्यते । सोऽयमविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात् प्रतिगन्नेव 'न निषेधकं तत्' इति ब्रुवाणः कथं स्वस्थः । इति सिद्धं प्रत्यक्षवाधितः पक्ष इति ।

अनुमानबाधितश्च—प्रपञ्चो मिथ्या न भवति, असद्विलक्षणत्वात् । य एवं स एवं यथा आत्मा । तथा चाऽयम् । तस्मात्तथेति । प्रतीयमानत्वं च हेतुर्ब्रह्मात्मना

વ્યભિચારી । સ હિ પ્રતીયતે, ન ચ મિથ્યા । અપ્રતીયમાનત્વે તુ, અસ્ય તદ્વોચર-
વચનાનામપ્રવૃત્તેર્મૂકતૈવ તત્ર વ શ્રોયમી સ્યાત્ ।

દૃષ્ટાન્તશ્ચ સાધ્યવિકલ.. શુક્તિગકલકલધૌતૈઽપિ પ્રપञ्चाऽन्तર્ગતત્વેનાऽનિર્વચની-
યતાયા. સાધ્યમાનવાત ।

§ ૧૨ વળી, પ્રપચની આ અનિર્વાચ્યતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખંડિત થયેલી છે, અર્થાત્ આ સરલ છે, એવા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રપચની સત્યતાનો જ નિશ્ચય કરે છે, કારણ કે-સરલાદિ પ્રતિનિયત પદાર્થના જ્ઞાનરૂપે પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુઓ જ 'પ્રપચ' શબ્દના વાચ્ય તરીકે સર્વ કંઈને સમત છે

શકા —આ પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ) પક્ષનું પ્રતિષ્ઠેપક-નિષેધક કઈ રીતે થઈ શકે ? કારણ કે-પ્રત્યક્ષ તો વિધાયક છે, માટે તે તે પ્રકારે બ્રહ્મનું જ વિધાન કરે છે, પરંતુ પ્રપચની અન્યતાનું નિશ્ચાયક નથી, કારણ કે- પ્રપચની સત્યતા તો ત્યારે સિદ્ધ થયેલ કહેવાય એ ઇતરમા ઇતરનો-(સરલમાં તમાલનો) પ્રતિપેધ કયો હોય, પણ તે અને નહીં કારણ કે- પ્રત્યક્ષ નિષેધ કરવામાં સમર્થ નથી.

સમાધાન —એમ માનવું ઉચિત નથી કારણ કે-'વિધાયક' પદનો તમે શું અર્થ કરો છો ? 'આ છે' એ પ્રમાણે વસ્તુરૂપને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મણ કરે છે, પણ અન્ય વસ્તુનો નિપેધ કરવું નથી, તે માટે તે વિધાયક છે-એમ કહો તે ઉચિત નથી, કારણ કે-અન્યપદાર્થના સ્વરૂપનો નિપેધ કયાં મિવાય સ્વસ્વરૂપના નિશ્ચય પણ થઈ શકતો નથી. પીતાદિથી વ્યવસ્થિત-ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયેલ 'નીલ' નીલ તરીકે ગૃહીત (પ્રત્યક્ષ) થાય છે, પરંતુ પીતાદિથી ભિન્ન રૂપે જ્ઞાત થયું ન હોય તો તે નીલ કહેવાતું નથી. જ્યારે તમે એમ કહો છો કે-'આ છે' એ પ્રકારે વસ્તુસ્વરૂપને જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મણ કરે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ તેથી અન્ય પદાર્થના પ્રતિપેધને પણ અવશ્ય બ્રહ્મણ કરે છે, એ પણ અર્થાત્ કહેવાઈ જાયું છે, કારણ કે-કેવલ વસ્તુના સ્વભાવરૂપનો જે નિશ્ચય છે તે જ અન્યના પ્રતિપેધના નિશ્ચયરૂપ છે.

વળી, પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે એ નિયમ સ્વીકારશે તો વિધાની જેમ અવિધાની પણ વિધિ જ તમારે માનવી પડશે. તે આ પ્રમાણે-આ બ્રહ્મવાદી સંસારોપાદાન રૂપ અવિધાનો પ્રત્યક્ષથી પ્રતિપેધ કરીને માત્ર સત્તાને સ્વીકારે છે, છતાં પ્રત્યક્ષને નિપેધક નથી માનતા, તો તે કઈ રીતે સ્વસ્થ (શાંત-સ્થિર) હોઈ શકે ? માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખાધિત છે, એ સિદ્ધ થયું.

અને અનુમાનથી પણ ખાધિત છે. તે આ પ્રમાણે-પ્રપચ મિથ્યા નથી, અસત્થી વિલક્ષણ હોવાથી. જે અસત્થી વિલક્ષણ હોય, તે મિથ્યા ન હોય, જેમ કે-આત્મા. આ પ્રપચ પણ અસત્થી વિલક્ષણ છે, માટે મિથ્યા નથી. વળી, પ્રપચને મિથ્યા સિદ્ધ કરવા તમારે જે 'પ્રતીયમાન હોવાથી' એવા જે હેતુ કહ્યો છે, તે વ્યભિ-ચારી છે, કારણ કે-બ્રહ્મ પ્રતીયમાન છે છતાં મિથ્યા નથી, અને જે બ્રહ્માત્માને

અપ્રતીયમાન માનો તો- બ્રહ્માત્માને વિષે બ્રહ્મવિષયક શબ્દોની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય. તો તે વિષયમાં તમારે મૂળા રહેવું એ જ કલ્યાણકારી છે.

વળી, તમારે 'છીપના ટુકડામાં ચાલી' એ પ્રમાણે તમારા અનુમાનમાં જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે સાધ્યરહિત છે, કારણ કે-શુકિતશકલ વિષેનું રજત પથ્ય પ્રપંચની અનર્ગત હાવાથી તેની અનિર્વાચ્યતા સિદ્ધ નથી પણ સાધ્યમાન છે.

(૫૦) પ્રત્યક્ષેપીતિ પ્રતિશ્લિષ્ઠા ।

તદ્વિ વિધાયકમેવેતિ :-

“આદુર્વિધાતુ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ય વિપક્ષિતઃ ।

નૈકચ આગમસ્તેન પ્રત્યક્ષેણ પ્રમાણ્યતે ॥૧૧॥” [બ્રહ્મસિદ્ધિ ૨ ૧]

તથા તથેતિ ઘટાદિવિવર્ત્તરૂપેણ । બ્રહ્મૈવેતિ કર્મતાપન્નં બ્રહ્મ । અન્યપ્રતિવેદ્યપ્રતિપક્ષ-રૂપત્વાદિતિ । મુણ્ડભૂતલે ઘટાભાવપ્રહણવત્ । યેન હિ પદાસ્ત્રલનાદિના મુણ્ડભૂતલં ગૃહોત્મ , ઘટાભાવોપિ તેન ગૃહોત્મ ।

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષેપીતિ નિરાકારિ । તસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય । વાચ્યત્વેનેતિ ઘટાદિવિવર્ત્તરૂપેણ ।

પક્ષેતિ પ્રપञ્ચો મિથ્યા હ્યેતસ્ય પક્ષસ્ય । તદ્વિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । વિધાયકમિતિ બ્રહ્મલક્ષણ-પ્રકૃતપક્ષજનકમેવ । તથા તથેતિ પ્રત્યક્ષં કર્તું તેન તેન પ્રકારેણ વિચાર્યમાણમ્ । બ્રહ્મૈવ કર્મતા-પન્નમ્ । સા હીતિ પ્રપજસત્યતા । તથેતિ । નિષિદ્ધા ભવેત્ । યદીતરસ્મિન્નિતિ સરલે, હતરે-ષામિતિ તમાલાદીનામ્ । ન ચૈવમિતિ પ્રત્યક્ષેણ પ્રતિષેધો ન કુતઃ, પ્રત્યક્ષસ્ય નિષેધકુણ્ડત્વાત્ । તદ્વાસ્વદ્યમિત્યાદિ । તદ્વિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । *પ્રતિપદ્યત્ત્વેતિ મુણ્ડભૂતલે ઘટાભાવપ્રહણવત્ । યેન પદાસ્ત્રલનાદિના મુણ્ડભૂતલં ગૃહોત્મ, ઘટાભાવોપિ તેન ગૃહોત્મ । * કેવલેતિ । પ્રતિપક્ષેર્જા-નસ્યૈવ । વિવેકેનેતિ નિરાસેન ।

પ્રતિયન્નિતિ જ્ઞાનન્ પ્રતિપ્રવેક જ્ઞન્ ગતૌ । પ્રત્યેતી(પ્રતિયજ્ઞિ)તિ શત્પ્રત્યયઃ । “ગમનાર્થાં ધાતવઃ સર્વેઽપિ જ્ઞાનાર્થાઃ” इति वचनादवगच्छन्वित्यर्थः । તદ્વિતિ પ્રત્યક્ષમ્ ।

પ્રપञ્ચો મિથ્યેત્યાદિ । સ હીતિ બ્રહ્માત્મા । અસ્યેતિ બ્રહ્માત્માનઃ । તદ્ગોચરેતિ બ્રહ્મવિષય ।

§ ૧૩ કિન્ન, હૃદમનુમાનં પ્રપञ्चाद् भिन्नम्, अभिन्नं वा ? यदि भिन्नम्, तर्हि सत्यम्, असत्यं वा ? यदि सत्यम्, तर्हि तद्वदेव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं स्यात् । अथाऽसत्यम् ; तत्रापि शून्यम्, अन्यथाख्यातम्, अनिर्वचनीयं वा ? आद्यपक्षद्वयेऽपि न साध्यसाधकत्वम्, वृष्टृङ्गवन्धुक्तिकलधौतवच्च । तृतीयपक्षोऽप्यक्षमः, अनिर्वचनी-यस्याऽसंभवित्वेनाभिहितत्वात् ।

व्यवहारसत्यमिदमनुमानम्, अतोऽसत्यत्वाभावात् स्वसाध्यसाधकमिति चेत् । किमिदं व्यवहारसत्यं नाम ‘व्यवहर्तिर्व्यवहारो ज्ञानं तेन चेत् सत्यम्, तर्हि पार-मार्थिकमेव तत् । तत्र चोक्तो’ दोषः । अथ व्यवहारः शब्दस्तेन सत्यम् । ननु

૧ અત્ર ‘તથેતિ નિષિદ્ધા ભવેદિતિ’ અસંગત માતિ । * ચિદ્ધાન્તર્ગતઃ પાઠઃ મુશ્ચિતે એવ ।

૨ ચોક્ત્દોષઃ इति टिप्पणसंमतः पाठः ।

શબ્દોઽપિ સત્યસ્વરૂપઃ, તદિતરો વા / યદાદાઃ. તર્હિ તેન યત્સત્યં તત્પારમાર્થિક-
મેવેતિ તદેવ દૂષણમ્ । અથાઽસત્યસ્વરૂપઃ શબ્દ' । કથં તતસ્તસ્ય સત્યત્વં નામ ?
ન હિ સ્વયમસત્યમન્યસ્ય સત્યત્વવ્યવસ્થાહેતુઃ, અતિપ્રસન્નાત્ । અથ કૂટકાર્ષાપણે
સત્યકાર્ષાપણોચિત્ક્રયવિક્રયવ્યવહારજનકત્વેન સત્યકાર્ષાપણવ્યવહારવદસત્યેઽનુમાને
સત્યવ્યવહાર ઇતિ ચેત્ । તર્હ્યસન્યમેવ તદનુમાનમ્ । તત્ર ચોક્તો દોષઃ । અતો ન
પ્રપન્ચાદ્વિન્નમનુમાનમુપપત્તિપદવીમાપેદાનમ્ ।

નાપ્યભિન્નમ્, પ્રપન્ચસ્વભાવતયા તસ્યાપિ મિથ્યાત્વપ્રસકે' । મિથ્યારૂપં ચ
તત્કથં નામ સ્વસાધ્યં સાધયેત્ / ઇત્યુક્તમેવ । एवं च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्धेः कथं परम-
ब्रह्मणस्तात्त्विकत्वं स्यात्, यतो बाह्याऽर्थाभावो भवेदिति । ॥૧૬॥

§ ૧૩ વળી, તમારુ 'પ્રપન્ચ મિથ્યા છે' ઇત્યાદિ અનુમાન પ્રપન્ચથી ભિન્ન છે
કે અભિન્ન ? ભિન્ન હાંચ તો—તે અનુમાન મત્ય છે કે અસત્ય ? સત્ય હાંચ
તો—તે અનુમાનની જેમ પ્રપન્ચ પણ સત્ય થઈ જશે અથાત્ અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ
નહીં થાય અનુમાન અસત્ય હાંચ તો—તે શૂન્ય છે, અન્યથાગ્યાત છે કે
અનિર્વચનીય ? પહેલા જે પક્ષમાં તો અનુમાન અનુક્રમે 'પુરુષશૂન્ય' જેવું
અને 'છીપમા રજત' જેવું થઈ જશે. એટલે સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકશે નહીં
ત્રીજે પક્ષ પણ સમર્થ નથી, કારણ કે—અનિર્વચનીયતા પોતે જ સંભવતી નથી
એ પ્રમાણે અમે પહેલા જ કહી ગયા છીએ

શ્લોક—પૂર્વોક્ત અનુમાન વ્યવહારથી સત્ય છે, એથી કરીને તે અસત્ય નથી
માટે તે સાધ્યનુ સાધક છે.

સમાધાન—એમ પણ અને નહીં કારણ કે—વ્યવહારે સત્ય એટલે શું ? વ્યવ-
હારિ—વ્યવહાર એટલે જ્ઞાન અને તેને કારણે મત્ય એમ જો હાંચ તો અનુમાન
પારમાર્થિક સત્ય જ થયું, અને તેમાં દોષ કહી શક્યા છીએ. અને જો વ્યવહાર
એટલે શબ્દ હાંચ અને તેનાથી મત્ય હાંચ તો તે શબ્દ સત્યસ્વરૂપ છે કે
અસત્યસ્વરૂપ ? જો સત્યસ્વરૂપ હાંચ તો તેનાથી સત્ય તે પારમાર્થિક સત્ય
થયું અને તેમાં પૂર્વોક્ત દષણ છે. અને જો શબ્દ અસત્યસ્વરૂપ હાંચ તો,
તેમાં શબ્દથી અનુમાનની સત્યતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? કારણ કે—સ્વય અસત્ય
હાંચ તે બીજાની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને હેતુ બનતા નથી. તેમ છતાં માનવામાં
તો અતિપ્રસંગ દોષ થશે. એટલે કે હેતુના સાચા—ખોટાપણના વિવેક જ
નહીં રહે.

શ્લોક—ખોટા સિક્કા વડે પણ ખરીદ—વેચાણુ વ્યવહાર સિદ્ધ થતા હાંઈ
તેને સાચો સિક્કા કહેવાય છે. તેમ અસત્ય અનુમાનથી પણ સાધ્ય સિદ્ધ થતું
હાંઈ તેને સત્ય કહી શકાય.

સમાધાન—જો એમ હાંચ તો અનુમાન અસત્ય જ થયું અને તેમાં દોષ
કહી શક્યા છીએ. માટે પ્રપન્ચથી ભિન્ન અનુમાન ચુકિતમાર્ગને પામતું નથી,

અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

અને અનુમાનને પ્રપંચથી અભિન્ન માનવામાં આવે તાં—તે પ્રપંચસ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચની જેમ મિથ્યા બની જશે. આ પ્રકારે અનુમાન મિથ્યા થવાથી તે સ્વસાધ્યને કંઈ રીતે સિદ્ધ કરશે ? એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. આ રીતે પ્રપંચમાં મિથ્યાત્વ સિદ્ધ ન હોવાથી પરમ બ્રહ્મની તાત્ત્વિકતા પણ કંઈ રીતે સિદ્ધ થશે, જેથી કરી બાહ્ય અર્થનાં અભાવ સિદ્ધ થાય ? ૧૬.

(૧૦) નૃગુણ્ણવદિતિ શત્યમ્ । શુક્તિકલધૌતવદિતિ અન્યથાસ્મ્યાતમ્ ॥૧૬॥

(ટિ.) તદ્ભવેતિ મત્યાનુમાનવદેવ । પ્રતીયમાનત્વાદેવ હેતોર્યથાડનુમાનમિદ સત્યમ્, તથા પ્રપચોપિ પ્રતીયમાનત્વાદેવ સત્યોડસિદ્ધયર્થઃ । નૃશ્ટકેતિ શત્યત્વે નૃશ્ટજ્ઞદષ્ટાન્તઃ । અન્યથાસ્મ્યાતત્વે શુક્તિકલકલે કલધૌતમિતિ નિર્દર્શનમ્ ।

નત્ર ચોક્તદોષઃ ઇતિ પ્રપચસત્યતાલક્ષણ. । યથાનુમાનં વ્યવહારસત્યેન સત્યમ્, વ્યવહાર-મત્યેન પ્રપચોપિ સત્યઃ સ્યાત્ ઇતિ ભાવાર્થઃ । તદ્વિતર ઇતિ સત્યાદિતરોડલીક હત્યર્થઃ । તદ્ભવેતિ પ્રપચસત્યતાલક્ષણમ્ । તત્ ઇતિ શબ્દાન્ત્ । તસ્યેત્યનુમાનસ્ય ।

આવેદાનમિતિ પ્રપેદઃ । તસ્યેતિ અનુમાનસ્ય । તદ્વિત્યનુમાનમ્ ॥૧૬॥

પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યવસાયીતિ વિશેષણં વ્યાખ્યાનન્તિ —

સ્વસ્ય વ્યવસાયઃ સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનમ્, વાઙ્મયેવ

તદાભિમુખ્યેન, કરિકલમકમહમાત્મના જાનામિ ॥૧૭॥

૧૧ યથા વાઙ્મયમુખ્યેન વાઙ્માનુભવનેન પ્રકાશનં વાઙ્મયવસાયો જ્ઞાનસ્ય. તથા સ્વાભિમુખ્યેન પ્રકાશનં સ્વવ્યવસાયઃ । અત્રોન્લેસ્વ—કરિકલમકમિત્યાદિ । યથા કરિકલમકમિતિ પ્રમેયસ્ય, અહમિતિ પ્રમાતુઃ, જાનામીતિ પ્રમિતે પ્રતિભાસઃ, તથા આત્મનેતિ પ્રમાણત્વાભિમતજ્ઞાનત્યાડ્યસ્યેવેતિ ભાવઃ ॥૧૭॥

પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલ જ્ઞાનના 'સ્વવ્યવસાયિ' વિશેષણની વ્યાખ્યા—

બાહ્ય પદાર્થના અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન જેમ બાહ્ય પદાર્થના વ્યવસાય કરે છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી જ્ઞાન સ્વનો વ્યવસાય કરે છે, જેમ કે—હું મારી જોતે હાથીના બચ્ચાને (મદનીયાને) બાણ છું ૧૭

§ ૧ જેમ બાહ્યભિમુખ થવાથી એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવથી થતું પ્રકાશન એ જ્ઞાનના બાહ્ય વ્યવસાય છે, તેમ સ્વપ્રતિ અભિમુખ થવાથી એટલે કે—સ્વના અનુભવથી થનારું પ્રકાશન તે સ્વવ્યવસાય છે. જેમ કે—‘હું મારી જોતે હાથીનાં બચ્ચાને બાણ છું.’ આ પ્રકારની પ્રતીતિમા જેમ ‘હું’ એ પ્રમાતા—કર્તાની પ્રતીતિ છે, ‘હાથીના બચ્ચાને’ એ પ્રમેય—કર્માની પ્રતીતિ છે અને ‘બાણ છું’ એ પ્રમિતિ—ક્રિયાની પ્રતીતિ છે, તેમ ‘મારી જોતે’ એ પ્રમાણરૂપે અભિમત જ્ઞાનની પણ પ્રતીતિ છે જ. ૧૭.

(ટિ.) પ્રમિત્તેરિતિ પરિચ્છેદસ્ય । પ્રમાણત્વેતિ સ્વપરવ્યવસાયિનિ ॥૧૭॥

स्वव्यवसायमेव स्पष्टदृष्टान्तप्रकटनेन निष्टङ्क्यन्ति—

कः खलु ज्ञानस्याऽऽलम्बनं बाह्यं प्रतिभातमभिमन्यमानस्तदपि तत्प्रकारं नाभिमन्येत, मिहिरालोकवत् ? ॥१८॥

§१ तदपीति ज्ञानमपि, तत्प्रकारमिति स प्रतिभातत्वलक्षण. प्रकारः प्रतिनियतं स्वरूपं यस्य तत् तत्प्रकारं प्रतिभातमित्यर्थः । यथैव हि गिरिनगरगहनादिकं मिहिरालोकस्य विषयं प्रतिभातमभिमन्यमानैर्मिहिरालोकोऽपि प्रतिभातोऽभिमन्यते लौकिक-परीक्षकैः, तद्वज्ज्ञानस्य विषयं कुम्भादिकं प्रतिभातमभिमन्यमानैस्तैर्ज्ञानमपि प्रतिभातं स्वीकर्तव्यमिति ।

२५४ दृष्टान्तं जलधुवीने 'स्वव्यवसायी' विशेषणं सभर्थन—

सूर्यप्रकाशनी ज्ञेय ज्ञानना आद्य आलम्बनने प्रतिभात माननार अवे
कोषु क्षणे जे तेने पण ते प्रकारनुं न माने ? १८

§१ तेने पण—ज्ञानने पण, ते प्रकारनुं ओटले के प्रतिभात रूपे नियत स्वरूपवाणु. सूर्यप्रकाशना विषयभूत पर्वतादि पदार्थानि प्रतिभात माननार लौकिको अने परीक्षकोअे सूर्यप्रकाशने पण प्रतिभात मानेल छे, तेम ज्ञानना विषय घटादि पदार्थाने प्रतिभात माननार लौकिको अने परीक्षकोअे ज्ञानने पण प्रतिभात मानवुं ओटले.

§२ अत्रेयं भट्टचडपट्टना—ननु न स्वसंवेदनं वेदनस्य सुन्दरम्, स्वान्मनि क्रियावि-
रोधात्—इत्यस्य पारोक्ष्यमेवाक्ष्णं कक्षीकणीयम् ।

§३ तदेतदरमणीयम् । यतः—किमुत्पत्तिः, ज्ञासिर्वा स्वान्मनि विन्येते ?
यद्युत्पत्तिः, सा विरुध्यताम् । न हि ज्ञानमात्मानमुत्पादयतीति वयमभ्यर्गामहि ।
अथ ज्ञातिः, नेयमात्मानि विरोधमदीधरत्. तदात्मनैव ज्ञानस्य स्वकारणकलापादुत्पादात्,
प्रकाशात्मनेव प्रदीपकलिकालोकस्य ।

अथ प्रकाशात्मनैव प्रदीपालोकोऽयमुदयमागिवानिति परप्रकाशकोऽस्तु, आत्मा-
नमप्येतावन्मात्रेणैव प्रकाशयतीति तु कौतस्कुती नीतिः—इति चेत् । तत्किं तेना-
ऽप्रकाशितेनैव वराकेण स्थातव्यम्, आलोकान्तगद वा प्रकाशेनाऽस्य भवितव्यम् ।
प्रथमे, प्रत्यक्षबाधा । द्वितीयेऽपि सैवाऽनवस्थापत्तिश्च ।

§४ अथ नाऽसौ स्वमपेक्ष्य कर्मतया चकास्ति—इत्यस्वप्रकाशकः स्वीक्रियते,
प्रकाशरूपतया तूत्पन्नत्वात् स्वयं प्रकाशत एवेति चेत् । अनेनैव सुधामहि । न
हि वयमपि ज्ञानं कर्मतयैव प्रतिभासमानं स्ववेद्यमावेदयामहि, ज्ञानं स्वयं प्रतिभासत
इत्यादावकर्मकस्य तस्य चकासनात् । यथा तु ज्ञानं जानामीति कर्मतयाऽपि तद
भाति तथा प्रदीप. स्वं प्रकाशयतीत्ययमपि तथा प्रथत एव ।

§ ૨ આ વિષયમાં ભટ્ટ કુમારલના ચટ્ટ-શિષ્યનો વિચાર આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન-સ્વપ્રકાશકત્વ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં ક્રિયાનો વિરોધ છે એટલે કે જ્ઞાન પોતે પોતાને બાણી શકતું નથી, માટે જ્ઞાનને અબાધિત રૂપે પરોક્ષ જ માનવું જોઈએ.

§ ૩ જૈન-મીમાસકોના ઉપરોક્ત વિચાર રમણીય નથી, કારણ કે-સ્વાત્મામાં જ્ઞાનને વિષે ઉત્પત્તિક્રિયાનો વિરોધ છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વથી ઉત્પન્ન થાય એમાં વિરોધ છે કે જ્ઞાનક્રિયાનો અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વને બાણે એમાં વિરોધ છે કે ઉત્પન્નનો વિરોધ હોય તો તે બરાબર છે, કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે એવું અમે કહેતા નથી. જમિનો વિરોધ કહ્યા તો જ્ઞાનક્રિયા સ્વાત્મામાં વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે-જેમ પ્રદીપાલોક પોતાના કારણથી પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાના કારણથી જ્ઞાનરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્ઞાન-પ્રદીપાલોક-દીવાનું તેજ પ્રકાશ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરપ્રકાશક થાય. પરંતુ એટલા માત્રથી તે સ્વસ્વરૂપનાં પણ પ્રકાશ કરે છે એ ક્યાંનાં ન્યાય છે ?

સમાધાન-તો શું રાંક દીવાએ અપ્રકાશિત રહેવું કે બીજા પ્રકાશથી પ્રકાશિત થવું ? સર્વથા અપ્રકાશિત માનવામાં તો પ્રત્યક્ષથી બાધ છે, અને આલોકાન્તરથી દીવાને પ્રકાશિત માનવામાં પણ બાધ છે, કારણ કે-બીજા આલોક વિના પણ આલોક અનુભવાય છે, અને તેમ માનવામાં અનવસ્થાદોષ પણ છે.

§ ૪ જ્ઞાન-પ્રદીપાલોક પોતાની અપેક્ષાએ કર્મરૂપે પ્રકાશિત નથી અર્થાત્ પોતે પ્રકાશક્રિયાનું કર્મ નથી માટે તે અસ્વપ્રકાશક છે, પરંતુ પ્રકાશ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી સ્વયં પ્રકાશિત થાય જ છે એમ અમે માનીએ છીએ-

સમાધાન-આ કથન વડે અમૃતનું પાન કરેા અર્થાત્ તમારા મુખમાં સાકર, જીવતા રહ્યા. અમારો પણ એવો આગ્રહ તો છે જ નહીં કે-જ્ઞાન સ્વયં કર્મરૂપે પ્રતિભાત થઈને જ પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરે છે. કારણ કે-‘જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશે છે’ એ પ્રતીતિમાં જ્ઞાન કર્મરૂપે નથી. અને વળી, ‘જ્ઞાનને બાણું છું’ તેમાં જેમ જ્ઞાન કર્મરૂપે બાણે છે તેમ ‘પ્રદીપ સ્વનો પ્રકાશ કરે છે’ તેમાં પ્રદીપ પણ કર્મરૂપે પ્રતિભાસિત થાય જ છે.

(૫૦) યત ઉત્પત્તિર્જ્ઞસિર્વા સ્વાત્મનિ વિરુદ્ધેતેતિ । ક્રિયાવિરાધાદિતિ લુક્કમતસ્તા-મેવોપજીવ્ય નર્ચયતિ । તથા પ્રદીપઃ સ્વં પ્રકાશયતીત્યયમપિ તથા પ્રથત યથેતિ । તથા કર્મતથા ।

(ટિ.) અથ જ્ઞસિરિત્યાદિ । તદ્વાત્મનેતિ જ્ઞસિસ્વરૂપેણ । પ્રકાશાત્મનેતિ પ્રકાશસ્વ-રૂપેણ । આશિવાનિતિ લેક્ષોટિ વ્યાપ્તી । આત્મનેપદમનિત્યમિતિ ન્યાયાત્ ક્વસકાનાવિતિ ક્વસપ્રત્યયઃ । પતાવન્માત્રેણેતિ પદાર્થપ્રકાશનકારણસામપ્રયેણ । કિં તેનેતિ પ્રદીપેન । “આલોકા-ન્તેતિ(ન્તરે)તિ ।

૧ અથ વ્યાં પુ । ૨ હત આરમ્ભ ‘પ્રસજયતે’ પર્યન્તે પુત્રો નાસ્તિ ।

‘‘દીપવસ્તોપપથેત વિશ્વવસ્તુપ્રકાશનમ્ ।

અમાત્મવેદને જ્ઞાને અગદાન્ય પ્રસજ્યતે ॥’’

‘અસ્યેતિ પ્રદીપાલોકસ્ય । અસાવિતિ પ્રદીપાલોક । કર્મ્મતથેતિ યથા ‘‘દીપો દીપં જાનાતિ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ।

§૫ અથાવયવૈરાલોકાવયવી પ્રકાશ્યત ઇત્યસ્વપ્રકાશક ઇવાયમિતિ ચેત્ । નનુ તેઽપિ કેન પ્રકાશનીયાઃ । અવયવિનેતિ ચેત્ । નન્વમીષા પરસ્પરગોચરજ્ઞાનજનને સહકારિત્વમેવ તાવપ્રકાશકત્વમુચ્યતે । તત્ત્વામીષામજ્ઞાતાનામ્, જ્ઞાતાના વા સ્યાત્ / નાજ્ઞાતાનામ્ । एवं त्नालोकित एव प्रदीपकुडमलाऽऽलોકોऽपि कदाचित् कनशकुलिगार्दीन જાપયેત્ । જ્ઞાતાના ચેત્ । ઇતેનગશ્રયાપતિ - જાતા સ્વવ્યવથવા અવયવિનં જાપયેયુઃ, સોઽપિ ચ જ્ઞાન ઇવ નાન જાપયેદતિ । અથ તેષામપ્યવયવાનામવયવિત્વાદ નિજાવયર્થજ્ઞેતિઃ કરિષ્યતે, તદાનીમનવસ્થા । અથ પર્યન્તે કેચિદવયવા સ્વયમેવાત્માનં જાપયેયુઃ, તર્હિ જ્ઞાનમપિ સ્વયમેવાત્માનં નિશ્ચિનોતીતિ કિં ન કશીકુરુપે ।

§૫ શકા - પ્રકાશરૂપ અવયવી પાતે પાતાનો પ્રકાશ કરે છે એમ નહીં પણ પ્રકાશરૂપ અવયવીનું પ્રકાશન તેના અવયવો વડે થાય છે, માટે તે સ્વ પ્રકાશક છે એમ ન કહેવાય.

સમાધાન—એમ માનો તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—તેના અવયવોનો પ્રકાશક કોણ છે ? જો અવયવોનો પ્રકાશક અવયવી છે એમ કહો તો અવયવો અવયવીના, અને અવયવી અવયવોના પ્રકાશમાં—એમ પરસ્પર સહકારી બને છે એવો દ્વિતીયાર્થ થાય છે તો તેમાં અમે પૂછીએ છીએ કે—અજ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક છે કે જ્ઞાત અવયવો ? અજ્ઞાત અવયવો અવયવીના પ્રકાશક છે એમ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—તો પછી આપણે દીવાનું તેજ ન જોયું હોય છતાં પણ તે કલશ કુલિશાદિ પદાર્થોનું પ્રકાશક બની જાય, પણ એમ તો બનતું નથી. અને જો જ્ઞાત અવયવો પ્રકાશક હોય તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે, કારણ કે—અવયવો જ્ઞાત હોય તો અવયવીનો યોધ કરાવે અને અવયવી જ્ઞાત હોય તો અવયવોનો યોધ કરાવે. અને જો અવયવો સ્વયં પણ પોતાના અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવીરૂપ હોવાથી તેમનો પોતાના અવયવો વડે પ્રકાશ થાય છે, એમ કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. જો એમ માનો કે—છેલ્લા કેટલાક અવયવો પોતાનો પોતા જ પ્રકાશ કરશે તો—જ્ઞાન પણ પોતા પોતાનો નિશ્ચય કરે છે એવું કેમ સ્વીકારતા નથી ?

(ટિ.) નનુ તેઽપીઽતિ અવયવા । નન્વમીષામિતિ અવયવાનામવયવિનશ્ચ । અવયવપ્રકાશમન્તરેણાવયવપ્રકાશક । ‘‘અવયવિપ્રકાશાદતે અવયવા મિસ્તેઽસ્કા । અત ઇવ સહકારિત્વમ્ । તચ્ચેતિ પ્રકાશનમ્ । અમીષામિત્યવયવાનામ્ ।

૧ તસ્ય પુ । ૨ પ્રદીપો । ૩ અવયવપ્ર० મુ ।

§૬ કથં ચ પારોક્ષ્યે જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનં સ્યાત્ / અન્યથાડનુપપચમાનાર્થપ્રાકટ્યરૂપા-
ર્થસમુદ્ધાપ્તિતાર્થાપનેરિતિ ચેત । નનુ તદર્થપ્રાકટ્યમાત્મધર્મઃ, જ્ઞાનધર્મઃ, અર્થધર્મો વા
ભવેત્ ? નાથઃ પ્રકારઃ, પ્રમાકરકભાષજ્ઞરપ્રવેગપ્રસજ્ઞાત । ન ત્રૈતીયીકઃ, જ્ઞાનસ્ય
ક્ષણિકત્વેન તત્ક્ષણ એવ ક્ષીણત્વાદુપરિતનક્ષણોત્પદિષ્ણોસ્તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાત્ । નાડપિ
તાર્તીયીકઃ, તથાત્વે હિ ચૈત્રસ્યેવ મૈત્રસ્યાપિ સ પદાર્થઃ પ્રકટઃ સ્યાત્ । અથ
યસ્યૈવ જ્ઞાનેન જનયામ્બભૂવેડસૌ, તસ્યૈવ તત્પ્રકટનમ્ । તદ્ દુર્ધટમ્, ઘટસ્ય પ્રતિનિ-
યતપ્રમાતૃપ્રવોધિતપ્રદીપાદ્ઝકુરપ્રકટિતસ્યાડપ્યનિયતર્દર્શનાત્ તનિયમાનુપપત્તેઃ ।

§ ૬ વળી જ્ઞાનને પરોક્ષ માનવાથી તેનું જ્ઞાન કઈ રીતે થશે ?
જો જ્ઞાન ન હોય તો અર્થપ્રાકટચરૂપ અર્થ અનુપપન્ન બની જાય અર્થાત્
ઘટે નહીં, માટે તે અર્થપ્રાકટચરૂપ અર્થને આધારે ઉપસ્થિત થતી અર્થાપત્તિને
કારણે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થશે અર્થાત્ આપણને અર્થ પ્રકટ થયો તે જ્ઞાન વિના સંભવે
નહીં માટે જ્યારે પણ અર્થ પ્રકટ થાય ત્યારે જ્ઞાન હોય જ જોઈએ. જો એમ માનો
તો તમા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અર્થપ્રાકટચ આત્મધર્મ છે, જ્ઞાન ધર્મ છે કે
અર્થધર્મ છે ? જો આત્મધર્મ કહો તો-પ્રમાકરના મતને સ્વીકારવાનો પ્રસંગ
આવશે. જ્ઞાનધર્મ માનો તો જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે જ ક્ષણે નાશ પામી જવાથી
ત્યાર પછી બીજી ક્ષણે ઉપપન્ન થનાર અર્થપ્રાકટચને તેનો ધર્મ માનવામાં
વિરોધ છે, કારણ કે-ધર્મી વિના ધર્મ હોય નહીં. અને જો તે અર્થપ્રાકટચ અર્થનો
ધર્મ હોય તો-ચૈત્રની જેમ મૈત્રને પણ તે અર્થ પ્રકટ થઈ જશે, કારણ કે-
અર્થપ્રાકટચ બન્નેને માટે સમાન છે

શકા-જે પુરુષના જ્ઞાનથી અર્થપ્રાકટચરૂપ અર્થધર્મ ઉત્પન્ન થયો હોય તે
પુરુષને જ તે અર્થ પ્રકટ થાય છે, બીજાને નહીં આવે નિયમ છે.

સમાધાન-એ નિયમ ઘટવો ચુકેલ છે, કારણ કે-પ્રતિનિયત (વ્યક્તિગત
કોઈએક) પ્રમાનાએ સળગાવેલ દીવાના પ્રકાશથી પ્રકટ થયેલ ઘડાને અનેક
પુરુષો જોઈ શકે છે. માટે તમારો તે નિયમ ચુકિતચુકત નથી

(૫૦) તસ્ય તદ્ધર્મત્વવિરોધાદિતિ । તસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય
ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તદ્ધાવસ્તસ્માત્ ।

(ટિ.) કથમ્બોત્યાદિ । પારોક્ષ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય પરોક્ષત્વેડક્ષીકૃતે સતિ જ્ઞાનમેવ કથં જ્ઞાયત્ इत्यર્થઃ ।
અન્યથેતિ અન્યથા જ્ઞાનાવિમાભાવિની ઉપપચમાના પદાર્થપ્રાકટ્યલક્ષણા અર્થેન કાર્યેણ નિષ્પાદિતા
યા અર્થાપત્તિસ્તસ્યાઃ । પ્રમાકરેતિ પ્રાકટ્યસ્યાત્મધર્મત્વ પ્રમાકરૈરાધિવેત, ન મટ્ટે । જ્ઞાનસ્ય
ક્ષણિકત્વ इति । મીમાસકા હિ જ્ઞાન ક્ષણિકમન્યુપગચ્છેયુ । ઉપરિતનેતિ દ્વિતીયક્ષણોત્પત્તિશીલસ્ય ।
તસ્ય વિનષ્ટસ્ય જ્ઞાનસ્ય ધર્મસ્તદ્ધર્મસ્તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વમ્ । તસ્યેતિ અર્થપ્રાકટ્યસ્ય । તદ્ધ-
ર્મત્વેતિ જ્ઞાનધર્મત્વે વિરોધાત્ । તથાત્વ इति અર્થધર્મત્વે । અથ યસ્યેત્યાદિ । અસાધિતિ
અર્થપ્રાકટ્યરૂપોડર્થધર્મઃ ।

અસ્તુ વૈતત્, તથાપ્યયમર્થધર્મો જડઃ, ચિદરૂપો વા ભવેત્ / યદિ જડ, કથમર્થદર્શનં સ્યાત્ / અર્થદર્શનં હ્યર્થદિર્ઘર્થજ્ઞસિદ્ધ્યન્તે । જહત્વે તુ પ્રાકટ્યસ્ય કથમિદં ઘટેત્ / જ્ઞાનપ્રમાણશબ્દયોશ્ચૈવં સામાનાધિકરણ્યમસૂપપાદમ્ । યતો જ્ઞાયતે જ્ઞાતિર્જન્યતે યેન તદ્ જ્ઞાનમામ્નાયતે । પ્રાકટ્યસ્ય ચ જડત્વેનાઽજ્ઞસિદ્ધિરૂપત્વે કથં તજ્જનકં પ્રમાણં જ્ઞાનં વ્યપદિર્યેત / ચિદ્રૂપશ્ચેત્ । સ્વસંવેદઃ, વેદનાન્તરવેદો વા / યદિ સ્વસંવેદઃ, તર્હિ “કૃતશ્ચ શીલવિધ્વંસો ન ચાઽનજ્ઞઃ ઝમં ગત” इति न्यायः समायात — સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાદ વિજ્ઞાન સ્વમંવિત્તિપ્રતિભેદપાતકં કૃત્વાઽપિ પ્રાકટ્યે તત્મ્યા સ્વયં સ્વીકારાન્ ।

વેદનાન્તરવેદત્વં પુનઃસ્વ કુતસ્યમ્ / તથા હિ -કિમપ યાવદર્શમ, યાવદત્તવ્યાપાર વાઽવનિષ્ઠેત, જ્ઞાનવત્કણિકો વા ભવેત્ / નાચ પક્ષઃ, પદાર્થમાલોક્ય નિર્મીલિતલોચનોપલયુગલસ્ય પ્રકટનત્પ્રતીતિપ્રસક્તે । ન દ્વિતીય, અજ્ઞાદિવ્યાપારસ્ય જ્ઞાનોત્પત્તિમાત્રે વ્યાપારાન્ પ્રાકટ્યસ્ય તદપેક્ષાનુપપન્ને । નાપિ તૃતીય, ક્ષણજ્ઞાન નટ્રસ્ય વેદનાન્તરેણ વેદિતુમશક્યત્વાન્, વેદને તુ ત્રિવિશ્લેષાવસ્થિતિપ્રસક્તે । તન્ન તદ્વેદનમવદાનમ્, યતોઽર્થાપત્તિરૂઝમદિતિ ॥

અથવા કોઈ પણ રીતે આમ બનતું હોય તો પણ આ અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ જડ છે કે ચિદ્રૂપ ? બે જડ હોય તો અર્થદર્શન કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે-અર્થદર્શન જ અર્થદિર્ઘર્થ એટલે કે-અર્થજ્ઞપિ (અર્થજ્ઞાન) કહેવાય છે, તો અર્થપ્રાકટ્ય જડ હોય તો-એ અર્થદર્શન કઈ રીતે ઘટી શકશે ? વળી અર્થપ્રાકટ્યને જડ માનવાથી જ્ઞાન અને પ્રમાણ એ બન્ને શબ્દોનું સામાનાધિકરણ્ય (એકાર્થવાચિત્વ) પણ યુક્તિ સંગત થઈ શકશે નહીં, કારણ કે જ્ઞપ્તિ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ જેનાથી પદાર્થ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, અને બે પ્રાકટ્ય જડરૂપ હોય તો અજ્ઞપિરૂપ થાય, તો તંવા પ્રાકટ્યને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમાણને જ્ઞાન કેમ કહેવાય ? અને બે અર્થપ્રાકટ્યરૂપ અર્થધર્મ ચિદ્રૂપ હોય તો-સ્વસંવેદ (સ્વપ્રકાશ્ય) છે કે વેદનાન્તરવેદ (જ્ઞાનાન્તરપ્રકાશ્ય) છે ? સ્વસંવેદ કહો તો-“કોઈ સ્ત્રીએ કામને વશ થઈ પોતાના શીલને ભંગ કર્યો, પરંતુ પુરુષમાં શક્તિ ન હોવાથી તેણીને કામ શાંત થયો નહિ” એ ન્યાય તર્કને પણ લાગુ પડે. કારણ કે-‘સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્’ એ કથન દ્વારા સ્વાત્મા(જ્ઞાન)મા સ્વસંવિત્તિ (સ્વસંવેદન)ના ખંડનરૂપ પાપ કરવા છતાં પણ પ્રાકટ્યમા તેનો (સ્વસંવેદનનો) તમારે સ્વીકાર કરવો જ પડે.

વેદનાન્તરવેદ કહો તો તે કઈ રીતે ઘટશે ? કારણ કે આ અર્થધર્મરૂપ અર્થપ્રાકટ્ય બધા સુધી અર્થ હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર હોય ત્યાં સુધી હોય છે કે જ્ઞાનની જેમ ક્ષણિક છે ? પહેલો પક્ષ યુક્તિ સંગત

નથી, કારણ કે—પદાર્થને જોઈને નેત્રકમલ ખંધ કરી દેનાર પુરુષને પણ સ્પષ્ટરૂપે પદાર્થનો ભાધ થવા જોઈએ, પણ થતો નથી. બીજો પક્ષ પણ શુક્તિસિદ્ધ નથી કારણ કે—ઈન્દ્રિયાદિ વ્યાપાર તો જ્ઞાનોત્પત્તિમા જ ચરિતાર્થ હોવાથી અર્થ પ્રાકટ્યને ઈન્દ્રિય વ્યાપારની અપેક્ષા નથી. ત્રીજો પક્ષ પણ સંગત નથી, કારણ કે—ક્ષણમા ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામનાર અર્થપ્રાકટ્ય બીજા જ્ઞાનથી બાહ્યી શકાશે નહીં, છતાં જો બીજા જ્ઞાનથી બાહ્યી શકાતું હોય તો તેને બે ત્રણ ક્ષણ સુધી સ્થિર માનવું પડશે. માટે ક્ષણિક અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન શુક્તિસિદ્ધ નથી, આથી અર્થોત્પત્તિના ઉત્થાનને અવકાશ નથી.

(દિ૦) કથમિદમિતિ અર્થદર્શનમ્ । તદ્વજનકમિતિ પ્રાકટ્યજનકમ્, યતઃ કારણાનુમાનેન કાર્યમ્, કાર્યાનુમાનત કારણમનુમીયતે । જ્ઞાનં તાવદ્ જ્ઞાનરૂપોત્પાદકમેવ જાણદિ, ન જહજનકમ્, વિરોધપ્રતિબન્ધાત્ । સ્વાત્મનીતિ । તસ્યા इति સ્વવિત્તેઃ । અસ્યેતિ અર્થધર્મસ્ય ।

તથા હીત્યાદિ । અયમિતિ અર્થધર્મ । તત્પ્રતીતીતિ પદાર્થપ્રતીતિપ્રસજ્ઞાત્ । તદ્વપેક્ષેતિ તસ્યાક્ષવ્યાપારમ્યાપેક્ષા તયાડનુત્પાદાત્ । તદ્વેદનમિતિ ક્ષણિકસ્યાર્થપ્રાકટ્યસ્ય જ્ઞાનમ્ ।

૧૮ અથ યોગાઃ સગિરન્તે—અહો ! આર્હતાઃ ! નાડસ્મિન્ મીમાંસકે વરાકે વ્યપાકૃતેડપિ સંવેદને સ્વસ્વેદનદોહદ પૂરયિતું પાર્યતે । તથાહિ જ્ઞાનં સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સતિ પ્રમેયવાદ, યદેવં નદેવં યથા ઘટઃ । તથા ચેદમ્ । તસ્માત્ તથા ।

૧૯ સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેતાનન્તરસમયસમુત્પદિષ્ટુમાનસપ્રત્યક્ષેણૈવ લભ્યતે, ન પુનઃ સ્વેન । ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેહનલાસઃ, અર્થાવસાધિવેદનોત્પાદમાત્રેણૈવાર્થસિદ્ધે । તદ્ધિ પદાર્થપરામર્ગસ્વભાવમેવેત્યુત્પન્નમાત્રમેવ પદાર્થપ્રથામનોરથરથસ્થિતં કૃતાર્થયતિ પ્રમાનામ્ । અર્થજ્ઞાનજિજ્ઞાસાયાં તુ તત્રાપિ જ્ઞાનમુત્પચત પ્વેતિ ॥

૧૮ યોગ—નૈયાયિક કહે છે—અહો ! હે જૈનો ! ગરીબ બિચારા મીમાંસક—ભાટુનું ખંડન કરવા છતાં—જ્ઞાનમા સ્વપ્રકાશકત્વ સિદ્ધ કરવાનો તમારો મનોરથ પૂર્ણ થવો શક્ય નથી. તે આ પ્રમાણે—જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે અર્થાત્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ સ્વભિન્નથી થાય છે, એટલે કે—જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક નથી, કારણ કે—તે ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ છે, જે ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેયરૂપ હોય તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય હોય છે, જેમકે—ઘટ. તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ ઈશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા પ્રમેય-રૂપ છે, માટે તે સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે.

૧૯ ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને, તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે જ આત્મામા તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર—એટલે કે—સમવાય સંબંધથી આત્મામા રહેનાર માનસ પ્રત્યક્ષ બાણે છે, પણ પોતે પોતાને બાણતું નથી, આ પ્રમાણે માનવામાં અનવસ્થા દોષ પણ નથી. કારણ કે—અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્રથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જાય છે, અને અર્થનો નિશ્ચય કરાવનારું જ્ઞાન એટલે પદાર્થનો પરામર્શ કરાવી આપનારું જ્ઞાન છે. એટલે તે

ઉત્પન્ન થતા જ પદાર્થને બાહ્યવાની ઇચ્છારૂપ રથમાં સ્થિત પ્રમાતાને કૃતાર્થ કરે છે. અને બે અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે જ્ઞાનવિષયક જ્ઞાનાન્તર પશુ આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય જ છે.

(૫૦) ન ચૈવમનવસ્થાવલ્લેકલ્લાસ इति । यथा क्लिष्टज्ञानं मानसप्रयत्नेन ज्ञातमेव तदप्य-
न्येत्यनवस्था । पदार्थप्रथामनोरथ[रथ]स्थितमिति प्रथाशब्देन प्रकाशनम् ।

(ટિ.) અર્થાવસાધીત્યાદિ । અર્થસિદ્ધેરિતિ । ન હિ પૂર્વજ્ઞાન જ્ઞાતમેવ અકાર્ય-
સાધક સદપિ પ્રમાણમિતિ વચ મન્યામહે । કિન્તુ કાર્યસાધકમેવ પ્રમાણમ્ । તચ્છીતિ અર્થાવસા-
ધિવેદનમ્ । તત્રાપીતિ એકાગ્રમનવેતજ્ઞાને । ‘પૂર્વજ્ઞાન મે ષટાકારમુત્પન્નમ્’ इति જ્ઞાન જ્ઞાનાન્તરેણ
વેચતે, ન તુ સ્વેનૈવ ।

§ ૧૦ તદેતદેતેષાં મતેસ્તરલ્લાં તનોતિ, પ્રકટિનપ્રયોગે પક્ષસ્યાનુમાનેન માન-
સ્વળ્હનાત્ । તથા ચ નાવકાઽઽકૂતેન તત્ર હેતોઃ કાલાત્યયાપદિષ્ટત્વનિષ્ક્રુનાચ્ચ ।
તથાહિ—વિવાદાસ્પદં જ્ઞાનં સ્વસંવિદિતમ્, જ્ઞાનન્વાત્, ઈશ્વરજ્ઞાનવત્ । વાધસિદ્ધમેત-
ન્નિદર્શનમ્, જૈનૈરીશ્વરાસ્વીકારેણ તજ્ઞાનસ્ય તેષામપ્રસિદ્ધે.—इति चेत् । તદચતુરસ્રમ્,
અનવદાવિવાદિવાધરીક્ષ્મધુરપગિષ્વજ્ઞસ્ય પુરુષાતિશેષવિશેષસ્ય જ્વળડપરશોઃ સ્વીકારાત્,
ત્રિવિષ્ટપષ્ટનલ્પટપટિમ્નઃ સકલાવલોકનકૌઠલશાન્નિન એવ ચાસ્ય તિરસ્કારાત્ ।

અર્થવિશેષશ્ચાર હેતુઃ, મમર્થવિશેષણોપાદાનેનૈવ સાધ્યસિદ્ધેઃ, ધૂમ્રવજસિદ્ધૌ
ધૂમ્રવત્વે મતિ દ્રવ્યત્વાદિતિવત્ । ન હીશ્વરજ્ઞાનાદન્યત્ સ્વસંવિદિતમપ્રમેયં ચાસ્તિ,
યદપોહાય પ્રમેયત્વાદિતિ ક્રિયતે ।

અપ્રયોજકધ્યાયે હેતુઃ, સોપાધિકત્વાત્, સાધનાઽવ્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યા-
સિકઃ સ્વરૂપાધિરભિધીયતે, તત્પુત્રત્વાદિના શ્યામત્વે સાધ્યે શાકાભાહારપરિણામવત્ । કઃ
પુનરુપાધિરત્ર સૂક્ષ્મેક્ષણરીક્ષાચ્ચક્રે / -इति चेत् । ઉચ્યતે । નિબિડજડિમન્ ' જડિમલક્ષણ' ।
તથાહિ—ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે પ્રમેયત્વે સત્યપિ યદેવ જડિમપાત્રં પાત્રાદિ તદેવ સ્વસ્માદન્યેનૈવ
પ્રકાશયતે । સ્વપ્રકાશે પરમુલોત્પ્રેક્ષિત્વં હિ જડસ્ય લક્ષણમ્ । ન ચ જ્ઞાનં જડ-
સ્વરૂપમ્—इति सिद्धं साधनाव्यापकत्वं जाड्यस्य । સાધ્યેન સમવ્યાસિકત્વં ચાસ્ય
સ્પષ્ટમેવ, જાડ્યં વિહાય સ્વપ્રકાશાભાવસ્ય, તં ચ ત્યક્ત્વા જાડ્યસ્ય કચિદપ્ય-
દર્શનાદિતિ ।

§ ૧૦ જૈન—ઉપરુંક્ત કથન યોગેનાં બુદ્ધિની તરલતા(અસ્થિરતા)ને સૂચવે
છે, કારણ કે તમે કરેલ અનુમાનનો પક્ષ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, અને
તેથી તમારા મનનો અનુસાર હેતુમાં ‘કાલાત્યયાપદિષ્ટ’ હોય આવે છે. તે આ
પ્રમાણ—વિવાદાસ્પદ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે, કારણ કે તે જ્ઞાન છે. ઈશ્વરજ્ઞાનની જેમ.

શકા—જેનોએ ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરેલ ન હોવાથી ઇશ્વરજ્ઞાનરૂપ દષ્ટાંત વાઢી જૈનને અસિદ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ,

સમાધાન—તમારું આ કથન ચતુરાઈને જણાવનાર નથી. કારણ કે—નિર્દોષ કેવલજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાધરીના સંબંધવાળા અને અતિશયયુક્ત મહાપુરુષરૂપ ઇશ્વરને તો જોનોએ પણ સ્વીકારેલ છે, પરંતુ ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરવામાં આસક્ત અને સર્વવસ્તુને જોવાની કુશળતાવાળા ઇશ્વરનું જ ખંડન જેનોને અભીષ્ટ છે.

વળી, ‘ઇશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું પ્રમેયત્વ’ આ—તમારા હેતુમાં વિશેષ્યની વ્યર્થતા પણ છે, કારણ કે તે વિના પણ સમર્થ વિશેષણનું અહણુ થવાથી સાધ્યની નિદ્ધિ થઈ શકે છે. તેથી જેમ અગ્નિની સિદ્ધિ માટે અહણુ કરેલ ‘ધૂમવાળું’ દ્રવ્યત્વ છે તેમા ‘ધૂમવાળું’ એ અંશરૂપ સમર્થ વિશેષણથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ જતું હોવાથી ‘દ્રવ્યત્વ’ વિશેષ્યનું અહણુ વ્યર્થ—નિષ્ફળ છે, તેમ પૂર્વોક્ત હેતુમાં ‘ઇશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન’ એ વિશેષણથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ જતી હોવાથી તેના વિશેષ્ય તરીકે અહણુ કરેલ ‘પ્રમેયત્વ’ વ્યર્થ છે. કારણ કે ઇશ્વરજ્ઞાન સિવાય ‘સ્વપ્રકાશક’ છતાં અપ્રમેય એવો બીજો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેને દૂર કરવાને હેતુમાં ‘પ્રમેયત્વ’ વિશેષ્યની જરૂર પડે.

વળી, તમારો આ હેતુ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી અપ્રયોજક પણ છે. જે પદાર્થ હેતુનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિક હોય તે ‘ઉપાધિ’ કહેવાય છે. જેમકે—‘શ્યામત્વ’ને સાધનાર ‘તત્પુત્રત્વ’ હેતુમા ‘શાકાદિ આહારનો પરિણામ’ તે ઉપાધિ.

શંકા—સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા તમોએ અમારા ઉક્ત હેતુમાં કંઈ ઉપાધિ જોઈ ?

સમાધાન—હૈ નિખિડ જડિમન્ ! (હૈ ગાઠ જડતાવાળા) તમારા હેતુમાં જડતારૂપ ઉપાધિ છે. તે આ પ્રમાણે—ઇશ્વરજ્ઞાનથી ભિન્ન અને પ્રમેયરૂપ છતાં જે જડ હોય તે પાત્ર વગેરે પદાર્થો સ્વથી નહીં પણ અન્યથી પ્રકાશિત થાય છે, કારણ કે સ્વપ્રકાશમા બીજાની અપેક્ષા રાખવી એ જ તાં જડનું લક્ષણ છે અને જ્ઞાનમા આ લક્ષણ ઘટતું ન હોવાથી જ્ઞાન જડરૂપ નથી, એ રીતે સાધન રૂપ ‘જ્ઞાન’ સાથે જડતાની—અવ્યાપકતા સિદ્ધ થઈ, અને સાધ્ય ‘સ્વપ્રકાશાભાવની’ સાથે આ જડતારૂપ ઉપાધિનું સમવ્યાપ્તિકત્વ (વ્યાપકત્વ) તો સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે—જડત્વ—જડતાને છોડીને સ્વપ્રકાશાભાવ, અને સ્વપ્રકાશાભાવને છોડીને જડતા કયાંઈ દેખાતી નથી, માટે તમારા હેતુમા જડતારૂપ ઉપાધિ છે.

(૫૦) અનુમાનેન પ્રચનુમાનેન । તથા ચેતિ પ્રચનુમાનવાધિતત્વે । તન્નેતિ પ્રકટિત-પ્રયોગે । તજ્ઞાનસ્યેતિ ઈશ્વરજ્ઞાનસ્ય । અનવચ્ચવિદ્યાવિદ્યાધરીત્યાદિ ગમ્ય વિદ્યાશબ્દનાત્ર-કેવલજ્ઞાનમ્, ન પુનર્ગિરિતનયા^૧ડ્યન્નેષવિશેષલોભસ્ય ।

इयर्थविशेष्य इति प्रमेयवादित्यय हेतुः । अन्यत् स्वसंविदितमप्रमेयमिति भवन्मते सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रमेयत्वात् । साधनाव्यापकः साध्येन समव्याप्तिकः बलः

પાધિરભિધીયતે' इति । यथा तत्पुत्रत्वादिना इयामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणाम उपाधिः । न हि ये ये तत्पुत्रास्तेषां सर्वेषामपि शाकाद्याहारपरिणाम । तत्पुत्रत्वमपि भविष्यति केषाञ्चिच्छाकाद्याहारपरिणामश्च न भविष्यति इति साधनाव्यापकः । ये ये इयामास्तेषां शाकाद्याहारपरिणामः । यत्र यत्र इयामत्वं तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणामः यत्र यत्र शाकाद्याहारपरिणामस्तत्र तत्र इयामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिकः ॥१८॥

(ટિ.) તજ્ઞાનસ્યેતિ ईश्वरवेदनस्य । तेषामिति जनानाम् । अस्येति ईश्वरस्य ।

તત્પુત્રત્વાદિનેત્યાદિ । સ ઇયામઃ, તત્પુત્રત્વાત્ દૃશ્યમાનતદિતરપુત્રવત્ । અત્ર સાધને શાકાયા-
હારપરિણામલક્ષણસ્ય ઉપાધે પ્રવેશપ્રવન્ધઃ । સુદુઃપ્રતિષેધ સ્યાત્ । સાધ્યં ઇયામત્વં વ્યાપ્ત તેન,
તત્તન્તરેણ ઇયામત્વાસમ્ભવાત્ । તત્પુત્રત્વ તુ સાધન ન વ્યાપ્તમ્ । યત્તત્તનયા અપરે ગૌરવાયા અપિ
પ્રેક્ષન્તે । કઃ પુનરિત્યાદિ । અત્રેતિ 'ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વાત્' इत्येवરूपे । अस्येति
ઉપાધે । શાકાયાહારપરિણામ ઉપાધિઃ । ન હિ યે યે તત્પુત્રાસ્તેષાં સર્વેષામપિ શાકાયાહારપરિણામ
इति साधनाव्यापकः । यत्र यत्र इयामत्वं तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणामः । यत्र यत्र शाकाद्या-
हारपरिणामस्तत्र तत्र इयामत्वमिति साध्येन समव्याप्तिकः । तमिति स्वप्रकाशभावम् ।

§ ૧૧ યચ્છોકમ્—‘સમુત્પન્નં हि ज्ञानमेकात्मसमवेत’-इत्यादि । तदपि नावि-
तथम्, इत्थमर्थज्ञानतज्ज्ञानयोरुपपद्यमानयोः क्रमानुपलक्षणान् । आशूपादादात्र क्रमानु-
पलक्षणम्, उत्पलपत्रगतव्यतिभेदवदिति चेत् । तदच्चाह, जिज्ञासाव्यवहितस्याऽर्थज्ञानज्ञान-
स्योत्पादप्रतिपादनात् । न च जिज्ञासासमुत्पाद्यत्वं संवेदनानां संगच्छते, अजिज्ञासितेष्वपि
योग्यदेशेषु गोचरेषु तदुत्पादप्रतीतेः । न चायोग्यदेशमर्थज्ञानम्, आत्मसमवेतस्याऽस्य
समुत्पादात्—इति जिज्ञासामन्तरेणैवार्थज्ञाने ज्ञानोत्पादप्रसङ्गः । बाढमुत्पद्यतां नामेदम्, को
दोषः—इति चेत् । नन्वेवमेव तज्ज्ञानज्ञानेऽऽप्यपरज्ञानोत्पादप्रसङ्गः, तत्राऽपि चक्षमे-
वायम्—इत्यपरापरज्ञानोत्पादपरम्परायामेवात्मनो व्यापाराद न विषयान्तरसंचारः
स्यात् । इति न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरज्ञेयताऽपि युक्तिमार्गमवगाहते ॥१८॥

§ ૧૧ વળી, તમેએ 'ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનને તે જે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયું
હોય તે જે આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી સમવેત થનાર' વિગેરે કહ્યું તે પણ સત્ય
નથી, કારણ કે—એ રીતે અર્થજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને કમ
દેખાતો નથી.

યોગ—કમળના સે'કએ પત્રનો એકદમ વેધ થઇ જવાથી જેમ તેનો કમ
જણાતો નથી, તેમ અહીં પણ એકદમ ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી તેનો કમ જણાતો નથી.

જૈન-તમારું આ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે—જિજ્ઞાસાનુ વ્યવધાન જ્ઞાનના
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં તમેએ માન્યું છે. તેથી જ્ઞાન અવશ્ય ક્રમિક ભાસવું જોઇએ.
વળી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જિજ્ઞાસાથી થાય છે, તે પણ યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે—
યોગ્ય દેશમાં રહેલ અજિજ્ઞાસિત પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થઇ જાય છે, એવી પ્રતીતિ
સીને છે. વળી, અર્થજ્ઞાનને અયોગ્યદેશવૃત્તિ પણ કહી શકાય નહીં કારણ કે

આત્મામાં સમવાય સંબંધથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે યોગ્યદેશસ્થિત હોઈ જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જવી જોઈએ.

શકા—જિજ્ઞાસા સિવાય પણ અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ બલે થાય. તેમાં શું દોષ છે ?

સમાધાન—જો એમ થતું હોય તો—એ જ પ્રમાણે અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાન વિશે અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે. અને વળી તે જ્ઞાનમાં પણ અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, અને એ રીતે અન્ય અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પરંપરામાં જ આત્માનો વ્યાપાર થવાને લીધે તેનો બીજા વિષયોમાં સંચાર થઈ શકશે નહીં. અર્થાત્ બીજા વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં.

માટે એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનો વિષય બને છે, એ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ નથી ૧૮.

(ટિ૦) તદુત્પાદેતિ સવેદનોત્પત્તિપ્રતીતે . નચાયોગ્યેતિ ન વિચતે ચોગ્યો દેશોડસ્ય તત્ . અસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ॥૧૮॥

પ્રમાણં વિવિચ્યાડસ્યૈવ પ્રામાણ્યસ્વરૂપં ધર્મમાવિષ્કુર્વન્તિ—

જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયાડવ્યભિચારિત્વં પ્રામાણ્યમ્ ॥૧૯॥

§ ૧ પ્રમીયમાણાર્થાડવ્યભિચરણશીલ્લવં યજ્ઞ જ્ઞાનસ્ય તત્ પ્રામાણ્યમિત્યર્થઃ ॥૧૯॥

પ્રસજ્ઞાયાતમપ્રામાણ્યરૂપમપિ ધર્મ પ્રકટયન્તિ—

તદિતરત્ત્વપ્રામાણ્યમ્ ॥૨૦॥

§ ૧ તસ્માત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વાત્, इतरत् પ્રમેયવ્યભિચારિત્વમ્, અપ્રામાણ્યં પ્રત્યેયમ્ । પ્રમેયવ્યભિચારિત્વં ચ જ્ઞાનસ્ય સ્વવ્યતિરિક્તપ્રાપ્ત્યપેક્ષયૈવ લક્ષણીયમ્, સ્વત્તિમ્ વ્યભિચારસ્યાસંભવાત્ । તેન સર્વ જ્ઞાનં સ્વાપેક્ષયા પ્રમાણમેવ, ન પ્રમાણા-ભાસમ્ । બહિરથાપેક્ષયા તુ કિઞ્ચિત્ પ્રમાણમ્, કિઞ્ચિત્ પ્રમાણભાસમ્ ॥૨૦॥

પ્રમાણનું વિવેચન કરીને હવે તેના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મનું નિરૂપણ આપ્યું કરે છે—

જ્ઞાનનું પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી હોવું, તે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય છે. ૧૯.

§ ૧ પ્રમીયમાણુ—પ્રમાણનો વિષય બનતા પદાર્થ વિશે અવ્યભિચારી રહેવાનો જ્ઞાનનો જે સ્વભાવ તે પ્રામાણ્ય કહેવાય છે. ૧૯.

પ્રામાણ્યના પ્રસંગથી અપ્રામાણ્યના સ્વરૂપનું પણ નિરૂપણ કરે છે—

તેથી અન્ય તો અપ્રામાણ્ય છે. ૨૦

§ ૧ તેથી અર્થાત્ પ્રમેયાવ્યભિચારિત્વથી અન્ય એટલે પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ તે ‘અપ્રામાણ્ય’ બાબત. જ્ઞાનમાં જે ‘પ્રમેયવ્યભિચારિત્વ’ છે તે સ્વ(જ્ઞાન)થી વ્યતિરિક્ત—ભિન્ન જે પ્રાપ્ત (પદાર્થ) છે, તેની અપેક્ષાએ બાબત, કારણ કે—સ્વવિષયક જ્ઞાનમાં અર્થાત્ જ્ઞાન પોતે જ પોતાને વિષય કરે છે ત્યારે તો વ્યભિ-

ચારનો અસંભવ છે. તેથી કરીને દરેક જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ તો પ્રમાણ્ય સ્વરૂપ જ છે, પરંતુ પ્રમાણ્યાભાસ નથી. પણ બાહ્યપદાર્થની અપેક્ષાએ કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણ્યરૂપ હોય છે, તો કોઈ જ્ઞાન પ્રમાણ્યાભાસ (અપ્રમાણ્ય)રૂપ હોય છે. ૨૦.

(૫૦) સ્વસ્મિન્ વ્યભિચારસ્યાસંભવાદિતિ । સશયવિપર્યવાદીનામપિ સ્વવિષયે પ્રમાણત્વાત્ ॥૨૦॥

(ટિ૦) જ્ઞાનસ્યેત્યાદિ । પ્રમેયમવ્યભિચારિ યન્ન તત્ત્વ ભાવ ॥૧૧॥

૧૧ અથોત્પત્તૌ સ્વનિશ્ચયે ચ જ્ઞાનાનાં સ્વતઃ એવ પ્રામાણ્યમ્, અપ્રામાણ્યં તુ પરતઃ એવ યજ્ઞૈમિનીયા જગુઃ, તદ્ નિરાકુર્વન્તિ—

તદુભયમુત્પત્તૌ પરતઃ એવ, જ્ઞાતૌ તુ સ્વતઃ પરતઃ ॥૨૧॥

૧૨ અત્ર ત્યહોપે પચ્ચમી પરં સ્વં ચાપેક્ષ્યેત્યર્થઃ । જ્ઞાનસ્ય હિ પ્રામાણ્ય-મપ્રામાણ્યં ચ દ્વિતયમપિ જ્ઞાનકારણગતગુણદોષરૂપં પરમપેક્ષ્યોત્પદ્યતે । નિશ્ચીયતે ત્વમ્યાસદગાયાં સ્વતઃ, અનમ્યાસદગાયાં તુ પરતઃ ૬૩૧ ।

તત્ર જ્ઞાનસ્યાસદગાયાં પ્રમેયાસ્યવ્યભિચારિ, તદિતરન્ત્રાત્મીતિ પ્રામાણ્યા-પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ સંવાદકવાધકજ્ઞાનમનપેક્ષ્ય પ્રાદુર્ભવન્ સ્વતો ભવતીત્યભિધીયતે । અનમ્યાસદગાયાં તુ તદપેક્ષ્ય જાયમાનોડસૌ પરતઃ ૬૩૨ ।

૬૩૧ ઉત્પત્તિ અને સ્વનિશ્ચયમા જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, પરંતુ અપ્રામાણ્ય તો પરતઃ છે એમ જે જૈમિનીય(મીમાંસક)કહે છે, તેનું નિરાકરણ—તે બન્નેની ઉત્પત્તિ પરથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાતિ સ્વતઃ અને પરતઃ છે. ૨૧.

૬૩૨ આ સૂત્રમાં ‘સ્વતઃ’ અને ‘પરતઃ’ શબ્દમા જે પંચમી વિભક્તિ છે, તેનો અર્થ ‘સ્વ’ અને ‘પર’ની અપેક્ષા રાખીને, એવો છે. જ્ઞાનમાં જે પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય છે, તે બન્ને કારણમા રહેલ યથાક્રમે શુણ્ણ અને દોષરૂપ પર-પદાર્થની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ એ બન્નેનો નિશ્ચય અભ્યાસદશામાં સ્વતઃ અને અનભ્યાસદશામા પરતઃ થાય છે.

તેમા જ્ઞાનનો અભ્યાસદશામાં ‘પ્રમેય સાથે અવ્યભિચારી છું’ એવો પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય, અને ‘પ્રમેય સાથે વ્યભિચારી છું’ એવો અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સંવાદક જ્ઞાન અથવા બાધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના જ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી ‘સ્વતઃ’ કહેવાય છે. જ્યારે અનભ્યાસદશામાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સાધક કે બાધકની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી ‘પરતઃ’ કહેવાય છે.

(ટિ૦) અનમ્યાસદગાયામિત્યાદિ । તદિતિ સંવાદકવાધકજ્ઞાનમ્ । અસાધિતિ પ્રામાણ્યા-પ્રામાણ્યનિશ્ચયઃ ।

૬૩૩ અત્રૈવં મીમાંસકા મીમાંસામાંસલતાં દર્શયન્તિ— સ્વતઃ એવ સર્વથા પ્રમાણનાં પ્રામાણ્યં પ્રતીતિકોટિમાટીકતે । તથાહિ—તદુત્પત્તિપ્રગુણા ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણ,

अनुमानेन वा मीयेरन् ' यदि प्रत्यक्षेण, तत् किमैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेण वा ' नैन्द्रियेण, अतीन्द्रियेन्द्रियाऽधिकरणत्वेन तेषां तदग्रहणाऽयोग्यत्वात् । नाप्यतीन्द्रियेण, तस्य चारुविचारगोचरचरिण्युत्वाभावात् । अनुमानेन तान निरणेषमहीति चेत् । कुतस्तत्र नियमनिर्णयः स्यात् ' 'न प्रत्यक्षाद, गुणेषु तत्प्रवृत्तेः परास्तत्वात् । तथा च—

“द्विष्टसंबन्धसविनिर्नैकरूपप्रवेदनात् ।”^१ [प्रभा० २. १ ३]

नाप्यनुमानात्, तत् एव तन्निश्चिनावितर्कतराश्रयस्य, तदन्तरात् पुनरनवस्थायाः प्रसक्तेः । ततो न गुणा सन्ति केचित् । इति स्वरूपावस्थेभ्य एव कारणेभ्यो जायमानं तत् कथमुत्पत्तौ परतः स्यात् ।

§ ४ निश्चयस्तु तस्य परतः कारणगुणज्ञानात्, बाधकाभावज्ञानात्, संवादि-वेदनाद् वा स्यात् ' तत्र प्राच्यं प्रकारं प्रागेव प्रास्थाम, गुणग्रहणप्रवीणप्रमाण-पराकरणात् । द्वितीये तु, तात्कालिकस्य, कालान्तरभाविनो वा बाधकस्याऽभावज्ञानं तन्निश्चायकं स्यात् ' पौरस्त्यं तावत् कूटहाटकनिष्ठङ्कनेऽपि स्पष्टमस्त्येव । द्वितीयं तु न चर्मचक्षुषां संभवति ।

संवादिवेदनं तु सहकारिरूपं सत् तन्निश्चयं विरचयेद्, ग्राहकं वा ' । नाद्यभिद्, भिन्नकालत्वेन तस्य सहकारित्वासंभवात् । द्वितीयपक्षे तु, तस्यैव ग्राहकं सत्, तद्विषयस्य वा, विषयान्तरस्य वा ! न प्रथमः पक्षः, प्रवर्तकज्ञानस्य सुदूर-नष्टत्वेन ग्राह्यत्वायोगात् । द्वितीये तु, एकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा तत् स्यात् ' पक्षद्वयेऽपि, 'तैमिरिकाबलोक्यमानमृगाङ्गमण्डलद्वयदर्शिदर्शनेन व्यभिचारः । तद्वि-चैत्रस्य पुनःपुनर्भैत्रस्य चोपपत्त एव । तृतीये पुनः, अर्थक्रियाज्ञानम्, अन्यद् वा तद् भवेत् ? न पौरस्त्यम्, प्रवर्तकस्य प्रामाण्यानिश्चये प्रवृत्त्यभावेनार्थक्रियाया एवाभावात् । निश्चितप्रामाण्यात् तु प्रवर्तकज्ञानात् प्रवृत्तौ चक्रकम्— निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्तकात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तेरर्थक्रियाज्ञानम्, तस्माच्च प्रवर्तकज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चय इति । कथं चार्थक्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः ' अन्यस्मादर्थक्रियाज्ञानाच्चेत् । अनवस्था । प्रवर्तकज्ञानाच्चेत् । अन्योन्याश्रयः । स्वनश्चेत् । प्रवर्तकज्ञानस्यापि तथै-वाऽस्तु । अन्यदपि विज्ञानमेकसन्तानम्, भिन्नसन्तानं वा ! द्वयमपि चैतदेकजातीयम्, भिन्न-जातीयं च कुम्भाभ्योरुहादिज्ञानं मरुवमुन्धराचौरिचतुरतररणिकिरणश्रेणिसङ्घिसल्लिसंवे-

१ 'न' नास्ति सु । २ अस्मोत्तरार्धमपि मुक्षिते दत्तम् किन्तु पञ्जिका-टिप्पणानुसारेण तन्नास्ति । ३ तैमिरिक्वाऽऽभो' सु । १ 'चारि' इति सु पा ।

દનસ્ય ન સંવાદકમિતિ ન જ્ઞાતાવપિ તત્ પરત: ।

અપ્રામાણ્યં તૂષ્ણતૌ દોષાપેક્ષત્વાત્, જ્ઞૈતૌ તુ બાધકાપેક્ષત્વાત્ પરત એવેતિ ॥

§ ૩ આ બાબતમાં મીમાંસકો પોતાની મીમાંસા વિષે માંસલતા-પુષ્ટિ દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રમાણ્યગત પ્રામાણ્ય સર્વથા (ઉત્પત્તિ અને શક્તિરૂપ સર્વપ્રકારે) સ્વતઃ છે—એમ પ્રતીતિકોટિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અનુભવમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ ન માનતા જો ગુણથી માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિમાં તત્પર એ ગુણો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી કહો તો—ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી છે કે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી? અતીન્દ્રિય—ઇન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય એવી ઇન્દ્રિયોમાં ગુણો રહે છે, માટે ઇન્દ્રિય તેને જાણી શકે નહિ, એટલે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ યુક્ત નથી અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો સૂક્ષ્મ વિચારનો વિષય જ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સ્વયં અસિદ્ધ છે. માટે અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ગુણો જણાય છે એ પક્ષ પણ યુક્ત નથી. અનુમાનથી ગુણોનો નિશ્ચય છે— એમ કહો તો ગુણોમાં વ્યાપ્તિનો નિર્ણય કોનાથી થશે— પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી? પ્રત્યક્ષથી તો થાય નહીં. કારણ કે—ગુણોમાં પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિનું ખંડન પહેલાં જ કરી ચૂક્યા છીએ. વળી કહ્યું પણ છે કે—“એકનું સ્વરૂપ જાણવાથી બેમા રહેલ સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી” અને અનુમાનથી પણ વ્યાપ્તિ જ્ઞાન થશે નહીં કારણ કે—તે જ અનુમાનથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કહો તો—ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવશે અને જો બીજા અનુમાનથી વ્યાપ્તિનિશ્ચય માનો તો—અનવસ્થા દોષ આવશે. માટે પ્રામાણ્યના જનક કોઈ ગુણો યુક્તિસિદ્ધ નથી આથી સ્વરૂપાવસ્થા અર્થાત્ જ્ઞાનના સ્વરૂપે રહેલા કારણોથી જ ઉત્પન્ન થતું પ્રામાણ્ય પરત કઈ રીતે થઈ શકે? સારાશ કે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પ્રામાણ્ય સ્વતઃ છે, એ સિદ્ધ થયું.

§ ૪ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થાત્ શક્તિ પણ પરત. નથી કારણ કે ‘પર’ એટલે શું? કારણભૂત ગુણનું જ્ઞાન કે બાધકાભાવનું જ્ઞાન કે સંવાદી જ્ઞાન? આ ત્રણ પક્ષમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ખંડન તો—પૂર્વે ગુણગ્રાહક પ્રમાણનું ખંડન કરવાથી થઈ ચૂક્યું છે. ‘બાધકાભાવનું જ્ઞાન’ એ બીજો પક્ષ કહો તો—તાત્કાલિક (જ્ઞાનકાલીન) બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે કે કાલાંતરભાવી બાધકના અભાવનું જ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચાયક છે? પ્રથમ વિકલ્પ માનો તો—તે સોનાના ખોટા સિક્કાના જ્ઞાનમાં પણ સ્પષ્ટપણે વિદ્યમાન જ છે. અર્થાત્ તાત્કાલિક બાધકાભાવનું જ્ઞાન ખોટા સિક્કાને સાચો જાણીએ છીએ ત્યારે પણ છે. તો ત્યાં પણ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવો જોઈએ. બીજો વિકલ્પ—કાલાંતરભાવી બાધકાભાવનું જ્ઞાન તો ચર્મચક્ષુવાળા આપણી જેવાને સંભવતું જ નથી. કારણ આગળ કોઈ પણ કાળે બાધક નહીં થાય તે આપણે જાણી શકતા નથી.

સંવાદી વેદન કહો તો—તે સંવાદીવેદન સહકારીરૂપે પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે આહકરૂપે ? પહેલો પક્ષ કહી શકશે નહીં, કારણ કે—સંવાદીવેદન ભિન્નકાલીન હોવાથી તેમા સહકારિત્વનો અસંભવ છે. અર્થાત્ તે સહકારી થઈ શકતું નથી સંવાદીવેદન આહકથઈ નિશ્ચય કરાવે છે—એ વિશે પ્રશ્ન છે કે—તે તેનું જ અર્થાત્ પ્રવર્તક જ્ઞાનનું જ આહક થઈને તેના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરાવે છે કે પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષયનું આહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે કે વિષયાન્તરનું આહક થઈને નિશ્ચય કરાવે છે ? પ્રથમ પક્ષ સુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે બહુ વહેલા નાશ પામી જનાર પ્રવર્તકજ્ઞાન તેનો આદ્ય-વિષય બની શકશે નહીં. બીજો પક્ષ કહો તો—તે સંવાદીવેદન એકસંતાનમા છે કે ભિન્નસંતાનમા ? બન્ને પક્ષમાં નેત્રમા તૈભિરિક રોગવાળા (ભોતીયા-ભ્રમર કે તેવા બીજા રોગવાળા ચૈત્ર અને મૈત્ર જેવા) પુરુષોથી કરાતા ચંદ્રમંડળયુગલના દર્શનવડે વ્યભિચાર છે, કારણ કે ચૈત્રને થતું તેવું દર્શન પુન પુન થાય છે અને મૈત્રને પણ થાય છે પણ ચૈત્રમૈત્રના તેવાં જ્ઞાનો તે વિષયને જ ગ્રહણ કરવા છતાં પ્રામાણ્ય નિશ્ચયાયક નથી. વિષયાન્તરનું આહક સંવાદીજ્ઞાન પ્રામાણ્યનું નિશ્ચયાયક છે એવો ત્રીજો પક્ષ કહો તો—તે અર્થક્રિયાનું જ્ઞાન છે કે કોઈ બીજું જ જ્ઞાન છે ? પૂર્વ પક્ષ સંગત નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકજ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ન હોય ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અને પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અર્થક્રિયા જ ન થાય અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થવાથી જો પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો ચક્રક દોષ આવશે. તે આ પ્રમાણે—પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય હોય તો તે પ્રવર્તકજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી અર્થક્રિયાજ્ઞાન અને અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી પ્રવર્તક જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. વળી, અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ કઈ રીતે થશે ? જો અન્ય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી કહો તો અનવસ્થા દોષ આવશે. અને જો પ્રવર્તકજ્ઞાનથી કહો તો—અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પ્રવર્તકજ્ઞાનથી અને પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી—એમ અન્યાન્યાશ્રય દોષ આવશે. અને જો અર્થક્રિયાજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય ‘સ્વત’ કહો તો પ્રવર્તકજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પણ સ્વત’ થાએ. અર્થક્રિયાજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું કોઈ વિષયાન્તરનું જ્ઞાન સંવાદી હોય તો તે પણ એકસંતાનનું છે કે ભિન્નસંતાનનું ? વળી, એ એકસંતાન અને ભિન્નસંતાનનાં જ્ઞાનો એકબીજાથી છે કે ભિન્નબીજાથી ? આ ચારે વિકલ્પ વ્યભિચારરૂપ વ્યભિચાર—મારણપ્રયોગથી દુઃસંચર છે. એટલે કે વ્યભિચાર દોષથી દૂષિત છે. તે આ પ્રમાણે—જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન પણ એક જાતીયજ્ઞાન હોય તો તે અત્યંત ચપલ, ઉન્નત અને ઉછળતા તરંગવાલી નદીના પાણીનું જ્ઞાન છે, અને જો એકસંતાન કે ભિન્નસંતાન ભિન્નબીજાથીજ્ઞાન હોય તો તે—કુંભ, કમલ વિગેરેનું જ્ઞાન છે. તે બન્ને જ્ઞાનો મરુભૂમિ-મારવાડની રેતાળભૂમિમાં પ્રચંડ પ્રકાશ ફેંકતા સૂર્યના કિરણોના સંબંધને કારણે દેખાતા પાણીના-મૃગજળ વિષેના જ્ઞાનના સંવાદક બનતાં નથી. માટે જ્ઞાતિ અર્થાત્ નિશ્ચયમાં પણ—પ્રામાણ્ય પરતઃ નથી, પણ સ્વતઃ છે.

परंतु अप्रामाण्य उत्पत्तिर्मां दोषनी अपेक्षा राधतुं ङोष्ठं अने शक्तिर्मां आधकज्ञाननी अपेक्षा राधतुं ङोष्ठं परतः न छे.

(५०) मीमांसामांसलतामिति मीमांसा ग्रन्थविशेषः । स्वत एव सर्वथा प्रमाणा-
नामिति उत्पत्तौ कृती च । तद्वदिति प्रामाण्यम् । तेषामिति गुणानाम् । तद्वद्ग्रहणायोग्यत्वात्
इति इन्द्रियग्रहणायोग्यत्वात् । तत्रेति अनुमाने । नियमनिर्णय इति प्रतिबन्धनिर्णयः । न प्रत्य-
क्षादिति धूमधूमध्वजयोर्थाविनाभावं प्रत्यक्षान्निधिन्वन्ति कृतिनः । इह च न प्रत्यक्षात् । तत्प्र-
वृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः । द्विष्टसम्बन्धसंविप्तिरिति इन्द्रियाणां गुणिना परिज्ञानेऽपि
गुणानामपरिज्ञानात् । द्विष्टसम्बन्धेत्वादि पूर्वाद्धं प्रत्येऽस्ति, अपराद्धं तु “द्वयस्वरूपग्रहणे सति
सम्बन्धवेदनम्” । तत् पथेति गुणनिर्णयकानुमानादेव । तदन्तरादिति । अनुमानान्तरात् ।
तत् कथमिति तत् प्रामाण्यम् ।

तन्निश्चयं विरचयेदिति । अर्थज्ञाननिश्चयः प्रामाण्यमित्यर्थः । तस्यैव ग्राहकं
सत् तन्निश्चयं विरचयेदिति योगः । तद्धीति तैमिरिकावलोक्यमानमृगाहमण्डलद्वयदर्शि-
दर्शनम् । चैत्रस्य पुनः पुनर्मैत्रस्य चोत्पद्यत पथेति । तस्यैव तैमिरिकस्य चैत्राख्यस्य पुनः
पुनर्दर्शनं संवादिज्ञानमेकसन्तानम्, मैत्रस्यापि द्विचन्द्रदर्शने भिन्नसन्तानम् । तद्यदि संवादिज्ञानेन तद्वि-
षयग्रहणमात्रेणैव प्रामाण्यनिश्चयः सोऽत्रापि प्रसज्येत । तद्वद्वेदिति विषयान्तरग्राहकं भवेत् । अर्थ-
क्रियाज्ञानस्यापि प्रामाण्यनिश्चय इति । प्रवर्तकज्ञानस्य तावदर्थक्रियाज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चयः ।
तस्यैव तु कथमित्याह ।

(६०) सर्वथेति उत्पत्तौ कृती च । तदुत्पत्तीति प्रामाण्योत्पादप्रवृत्तिः । अतीन्द्रियेति
अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमिन्द्रियमाभ्यन्तरं निवृत्तिरूपमधिकरणमाधारो येषां तद्भावेस्तत्त्वम् । तेषा-
मिति गुणानाम् । तद्वद्ग्रहणेति तेनैन्द्रियेण ज्ञानाऽसम्भवात् । तस्य चाविति अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य ।
अतीन्द्रियप्रत्यक्षसिद्धौ हि सर्वज्ञः सिध्यति । न चामी त मन्यन्ते । अनुमानेन तानिति गुणान् ।
निरणेध्महीति निश्चयपूर्वं मन्यामहे । तत्रेति तेषु गुणेषु । नियमनिर्णय इति अनुमानाविनाभाव-
निश्चयः । तत्प्रवृत्तेरिति प्रत्यक्षप्रवृत्तेः । परास्तत्त्वादिति अपाकृतत्वात् । द्विष्टसम्बन्धेति
“द्वयोः स्वरूपग्रहणे सति सम्बन्धवेदनम् ।”

तत् पथेति गुणसाधकादेवानुमानात् । तन्निश्चिताविति अविनाभावसम्बन्धनिश्चितौ इतरे-
तराश्रयस्य प्रसक्तिः । तदन्तरादिति अनुमानान्तरात् तन्निश्चितौ ।

‘निश्चयस्ति’त्यादि । तस्येति प्रामाण्यस्य । प्रास्थामेति क्षिप्तवन्तः । तन्निश्चायकमिति
प्रामाण्यनिर्णायकम् ।

भिन्नकालत्वेन तस्येति संवादकज्ञानस्य । तस्यैवेति प्रामाण्यस्य । तद्विषयस्येति प्रामाण्य-
विषयस्य । प्रवर्तकेति संवादकज्ञानस्य । तद्विति संवादिवेदनम् । पक्षद्वयेपीति तिमिररोगा-
भिभूतनयनो अन चन्द्रमण्डलद्वयस्य पुनः पुनः पश्यति । प्रथमालोकितशशिगुणस्य संवादकं पुनः
पुनर्विबुधौक्षणं भवेत्, तथापि तद् ज्ञानं संवाददत्तहस्तावलम्बमपि न प्राक्षप्रवृत्तिप्रतिपत्तिनिमित्तम्,
विमलनयनजलविलोकेन व्यभिचारान् तस्य प्रामाण्यगोचराभावात् । तद्धीति । ननु एकयुगप्रतिष्ठ
शशिद्वयावलोकनमप्रमाणं भवतु, पुनर्धन(पुनरन्य १)जननयनगोचरीभूतं तत्कथमप्रमाणं स्यात् । मेवम् ।
य एकत्र दोषः सर्वत्रापि स एव । अन्यदपीति विषयान्तरसम्बन्धिः ।

§૫ અત્રાભિદધ્મહે—યત્તાવદ્ ‘ગુણાઃ પ્રત્યક્ષેણાઽનુમાનેન વા મીયેરન્’ इत्यादि न्यगादि, तदस्त्विन्नं न खलु न दोषप्रसरेऽपि प्रेरयितुं पार्यते । अथाध्यक्षेणैव चक्षुरादि-स्थान् दोषान् निश्चिक्यरे लोकाः । किं न नैर्मल्यादीन् गुणानपि / अथ तिमिरादि-दोषाभावमात्रमेव नैर्मल्यादि, न तु गुणरूपमिति कथमध्यक्षेण गुणनिश्चयः स्यात् ? एवं तर्हि नैर्मल्यादिगुणाभावमात्रमेव तिमिरादि, न तु दोषरूपमिति विपर्ययकल्पना किं न स्यात् ?

अस्तु वा दोषाभावमात्रमेव गुणः, तथापि नायं तुच्छः कश्चित् संगच्छते,

“भावान्तरविनिर्मुक्तो भावोऽत्रानुपलम्भवत् ।

अभावः संमतः ॥१॥”^१

इति स्वयं भेदेन प्रकटनात् । तदपेक्षायामपि च कथं न परतः प्रामाण्योत्पत्तिः / अथाऽऽसत्तां नैर्मल्यादयो गुणाः । तथाप्यधिष्ठानप्रतिष्ठानेव तान् प्रत्यક્ષं साक्षात्करोति, न करणस्थान्, तेषां परोक्षत्वात् । तर्हि तत एव दोषानपि तत्स्थानेव तत् साक्षात् कुर्यात् । इति कथं दोषा अपि प्रत्यक्षलक्ष्याः स्युः /

अथ—अप्रामाण्यं विज्ञानमात्रોત્પાદકકારણકલાપાનિરિક્તકારકોત્પાદકમ્, ‘વિજ્ઞાન-માત્રાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનત્વાત્ । યદનુવૃત્તાવપિ યદ વ્યાવર્તેતે તત્તન્માત્રોત્પાદકકાર-ણકલાપાનિરિક્તકારકોત્પાદકમ્ । યથા પાથઃપૃથિવીપવનાતપાનુવૃત્તાવપિ વ્યાવર્તમાનઃ કોદ્રવાદ્કુરસ્તદતિરિક્તકોદ્રવોત્પાદઃ—इत्यनुमानाद् दोषप्रसिद्धिर्गिति चेत् । चिरं नन्द-ताद् भवान् । इदमेव ह्यनुमानमप्रामाण्यपदं निरस्य प्रामाण्यपदं च प्रक्षिप्य गुण-सिद्धावपि विदध्यात् इति कथं न दोषवद् गुणा अपि सिद्धचेयुः, यतो नोत्पत्तौ परतः प्रामाण्यं स्यात् ? प्रतिबन्धश्च यथा दोषानुमाने तथा गुणानुमानेऽपि निर्णयः । कथं वाऽऽदित्यगत्यनुमाने तन्निर्णयः / दृष्टान्ते तु यथाऽत्र साध्यसाधनसंबन्धोद्बोधो-ऽस्ति, तथा गुणानुमानेऽपि ।

§૫ જૈન—મીમાંસકના આ મન્તવ્યના વિરોધમાં અમે હવે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ કે પ્રથમ તો ‘શુણ્ણ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે કે અનુમાનથી ?’ વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે સઘળું દોષોને વિષે પણ કહી શકાય તેમ છે. લોકો અહીં વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી જ કરે છે, એમ કહો તો—અમારો ઉત્તર એ છે કે—લોકો અહીં વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ નિર્મલતાદિ શુણ્ણોનો નિશ્ચય પણ શું પ્રત્યક્ષથી નથી કરતા ? કરે જ છે.

૧ અત્ર સંપૂર્ણઃ શ્લોકો દ્રશ્યતે મુદ્રિતે । ૨ તદનુવૃત્તાવપિ—इति टिप्पणसंमतः पाठः ।

૩ ચદિત્યં તથિત્યં યથા—મુપા ।

મીમાંસક—તિમિરાદિ રોગરૂપ જે દોષ છે, તેનો અભાવ એ નિર્મલતાદિ છે. આથી તે ગુણરૂપે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, માટે પ્રત્યક્ષથી ગુણોનો નિઃશ્ચય કેમ થાય ?

જૈન—તો પછી નિર્મલતાદિ ગુણોનો અભાવ એ જ તિમિરાદિ છે, પણ દોષરૂપે તે સ્વતંત્ર ભાવરૂપ નથી, એવી વિપરીત કલ્પના કેમ ન થાય ? અર્થાત્ ગુણના અભાવરૂપ દોષ કેમ ન માનવા ?

અથવા, ગુણ એ માત્ર દોષાભાવરૂપ ભલે હોય, તો પણ એ તુચ્છરૂપ શશ-શૂંગના અભાવ જેવો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે મીમાંસક-ભટ્ટ પોતે જ કહે છે કે—“પદાર્થાન્તરથી રહિત એવો ભાવ એ જ અનુપલંભવાળો હોઈ અભાવ અમને સમત છે” અર્થાત્ ભૂતલમા જ્યારે ઘટ ન હોય ત્યારે ભૂતલમા ઘટાનુપ-લબ્ધિ છે, તેથી તે ભૂતલ જ ઘટાભાવ કહેવાય છે, આથી અભાવ એ તુચ્છ નહીં પણ ભાવાન્તરરૂપ છે—એવો ભટ્ટનો મત છે. આ પ્રમાણે દોષાભાવરૂપ ગુણો માનવામાં આવે તો પણ તે તુચ્છ ન હોવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ જે ગુણસાપેક્ષ હોય તો તે પરતઃ કેમ ન કહેવાય ?

મીમાંસક—નિર્મલતાદિને ભલે ગુણો માનીએ તો પણ ગોલકાદિરૂપ ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાનમાં રહેલા ગુણોનો જ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરે છે, પરંતુ યજ્ઞ આદિ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ ગુણોના સાક્ષાત્કાર પ્રત્યક્ષ કરી શકતું નથી. કારણ કે—ઇન્દ્રિયો સ્વયં અતીન્દ્રિય હોવાથી તદ્દગત ગુણો પરોક્ષ જ છે.

જૈન—તો તો એ જ યુક્તિ પ્રમાણે ગોલકાદિ સ્થાનમા રહેલા દોષોનો જ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે પણ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ દોષોનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહીં. તો દોષોને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? અને જો તે દોષો પ્રત્યક્ષ ન હોય તો અપ્રા-માણ્યની ઉત્પત્તિ પરતઃ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

મીમાંસક—દોષની સિદ્ધિ અમે અનુમાનથી આ પ્રમાણે કરીશું—વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારા કારણોથી ભિન્ન એવા કારણોથી અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે વિજ્ઞાનનો અન્વય છતાં તે અપ્રમાણ્યરૂપ વિજ્ઞાન સામાન્યવિજ્ઞાનથી વિલક્ષણ છે. આ પ્રમાણે જે અન્વિત છતાં વિલક્ષણ હોય તેની કારણસામગ્રી સામાન્ય કારણસામગ્રીથી ભિન્ન હોવી જોઈએ, જેમકે—જલ, પૃથ્વી, પવન, આતપ આદિ સાધારણ કારણોનો અન્વય હોવા છતાં કૌદ્રવનો અંકુર જલાદિ સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કૌદ્રવ બીજની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વિજ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય પણ વિજ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે અતિરિક્ત કારણ દોષ છે.

જૈન—સાધ લાંબાકાળ સુધી આનંદ કરે અર્થાત્ ઘણું જીવે. પ્રસ્તુત અનુ-માનમાં ‘અપ્રામાણ્ય’ શબ્દને દૂર કરી તેને સ્થાને પ્રામાણ્ય શબ્દ મૂકીને એ જ અનુમાનને ગુણની સિદ્ધિમાં પણ કહી દાં, અને એથી દોષોની જેમ ગુણો પણ કેમ સિદ્ધ નહીં થાય ? અને ગુણો સિદ્ધ થાય તો પ્રામાણ્ય પણ ઉત્પત્તિમાં પરતઃ સિદ્ધ કેમ ન થાય ? અર્થાત્ દોષની જેમ ગુણો પણ સિદ્ધ થવાથી પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ

પણુ પરતઃ સિદ્ધ થશે. અને જે રીતે દોષના અનુમાનમાં વ્યાપ્તિને નિશ્ચય કરતા હો તેજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણ વ્યાપ્તિને નિશ્ચય કરી લેવો. અદૃષ્ટના સંબંધનો નિષ્ક્રિય બને થઈ જ શકતો ન હોય તો સૂર્યની ગતિના અનુમાનમાં સંબંધનો નિશ્ચય કઈ રીતે થશે ? અને દૃષ્ટાંતમાં તો જે રીતે દોષના અનુમાનમાં સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો યોગ થાય છે તેવીજ રીતે ગુણના અનુમાનમાં પણ સાધ્ય અને સાધનના સંબંધનો યોગ થાય છે.

(૫૦) અભાવઃ સમ્મત હત્યોડપ્રે “તસ્ય હેતો. કિં ન સમુદ્ભવઃ” ।

(ટિ૦) કિં ન નૈર્મલ્યાદીનિતિ ઉત્તરયન્તિ સૂચ્ય ।

તથાપીતે । અયમિતિ ગુણ । તુચ્છ ઇતિ અભાવરૂપઃ ।

ભાવાન્તરેભ્યાદિ ભાવાન્તરેણ વિવક્ષિતઘટાદિના રહિતો ભાવો ભૂતલાદિ । યથા ઘટાભાવો ભૂતલમ્ । તત્ર ભૂતલ ભાવરૂપમસ્ત્યેવ^૧, અપરેપિ ભાવા સન્તિ । કિન્તુ વિવક્ષિતો ઘટ એવ નાસ્તિ । અનુપલભ્યેતિ યથાત્ર ભૂતલે ઘટસ્યાનુપલભ્યસ્તથાઽભાવોપિ । તદ્વેક્ષાયामિતિ દોષાભાવા-વેક્ષાયામ્ । તેષામિતિ ગુણાનામ્ । તસ્મિન્નિવેતિ અધિષ્ઠાનપ્રતિષ્ઠાન્ । તદિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । તદ્-નુવૃત્તાવિતિ વિજ્ઞાનાનુવૃત્તાવપિ । પ્રતિબન્ધ ઇતિ અવિનાભાવઃ । તન્નિર્ણય ઇતિ અવિનાભાવ-નિશ્ચયઃ ।

૧૬ યચ્ચાઽવાચિ- ‘નિશ્ચયસ્તુ તસ્ય પરતઃ’ ઇત્યાદિ । તત્ર સંવાદિવેદનાદિતિ ટૂમ । કારણગુણજ્ઞાન-બાધકાભાવજ્ઞાનયોરપિ ચ સંવાદકજ્ઞાનરૂપત્વં પ્રતિપદ્યામહે । યાદશોડર્થઃ પૂર્વજ્ઞાને પ્રથાપથમવતીર્ણસ્તાદશ એવાસૌ યેન વિજ્ઞાનેન વ્યવસ્થાપ્યતે તત્ સંવાદકમિત્યેતાવન્માત્રં હિ તન્નક્ષણમાચચક્ષિરે ધીરા. । યસ્તુ ગુણગ્રહણપ્રવળપ્રમાણ-પરાકરણપરાયણાતિદેશપ્રયાસઃ, પ્રયાસ એવ કેવલમયમજનિ ભવતઃ, દોષસંદોહવદ ગુણગણેડપિ પ્રમાણપ્રવૃત્તેરનિવારણાત્ ૧ યત્તુ બાધકાભાવજ્ઞાનપક્ષે વિકન્પિતમ્—‘તાત્કાલિકસ્ય કાલાન્તરભાવિનો વા’ ઇત્યાદિ । તત્રાઘવિકન્પપરિકન્પનાઽન્વીયસી । ન યત્તુ સાધનનિર્માસિસંવેદનોદયકાલે ક્વાપિ કસ્યાપિ બાધકસ્યોદયઃ સંભવી, ઉપયોગયૌગપદ્યા-સંભવાત્ । ભવિષ્યત્કાલસ્ય તુ બાધકસ્યાભાવજ્ઞાનાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણયો નિરવધ એવ । ન ચ ચર્મચક્ષુષાં તદભાવો ભવિતુમર્હતિ, યદુદગ્રસમગ્રસામયોમ્પાણસંવેદનં ન તત્ર ભાવિ-બાધકાવકાળે ઇત્યેવં તન્નિર્ણયાત્ । યદિ ચ ભાવિવસ્તુસંવેદનમસ્માદૃશં ન સ્યાદેવ, તદા કર્થ કૃત્તિકોદયાત્ શકટોદયાનુમાનં નાસ્તમિયાત્ ।

યત્પુનરવાદિ—‘સંવાદિવેદનં તુ’ ઇત્યાદિ । તત્ર સંવાદિવેદનાત્ સાધનનિર્માસિ-પ્રતિભાસવિષયસ્ય, વિષયાન્તરસ્ય વા ગ્રાહકાત્ પ્રામાણ્યનિર્ણય ઇતિ ટૂમ । ભવતિ હિ તિમિરનિકુરન્નકરમ્બિતાલોકસહકારિકુમ્ભાભાસસ્ય તત્રૈવૈકસન્તાનં મિત્રસન્તાનં ચ નિરન્તરાલોકસહકારિસામર્થ્યસમુદ્ભૂતં સંવેદનં સંવાદકમ્ । ન ચ તૈમિરિકાદિ-

વેદનેઽપિ તત્પ્રસક્તઃ, તત્ર પરતો વાધકાત્ સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યાદુત્તરસ્યાઽપ્રામાણ્યનિર્ણ-
યાત્ । વિષયાન્તરપ્રાહ્લકમપિ સંવાદકમેવ, યથા અર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્ । ન ચાત્ર ચક્ષ્કા-
વકાગઃ, પ્રવર્તકપ્રમાણપ્રામાણ્યનિર્ણયાદિપ્રયોજનાયા. પ્રથમપ્રવૃત્તે સંશયોદપિ ભાવાત્ ।

ક્ર ૬ વળી, તમે ‘પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય પરથી કહો તો’ એમ કહીને જે વિકલ્પો ક્યાં તે બાબતમાં સંવાદક જ્ઞાનથી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે—એમ અમે કહીએ છીએ અને કારણગુણજ્ઞાન તથા બાધકાભાવના જ્ઞાનને પણ અમે સંવાદક જ્ઞાનરૂપે જ માનીએ છીએ, કારણ કે—જેવા પ્રકારની ભતિ કે આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ પૂર્વજ્ઞાનનો વિષય થયો હોય તેવા જ પ્રકારની ભતિ—આકૃતિથી યુક્ત પદાર્થ જે જ્ઞાનથી વ્યવસ્થાપિત—સિદ્ધ કરાય તે જ્ઞાન સંવાદક બાણુવું. પુદ્ગિમાન પુરુષોએ સંવાદકનું આટલું જ લક્ષણ કહ્યું છે.

અને વળી ગુણનું શ્રદ્ધા કરનાર—ગુણનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રમાણના ખંડન માટે ભલામણ કરવાનાં જે પ્રયાસ કર્યો તે તો માત્ર પ્રયાસ જ થયો, અર્થાત્ ફાગતની મહેનત થઈ કારણ કે—દોષોની જેમ ગુણોમાં પણ પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિ રોકી શકાય તેમ નથી.

વળી, બાધકાભાવ પક્ષમાં ‘તાત્કાલિક અથવા કાલાન્તરભાવી’ એમ કહીને જે વિકલ્પો ક્યાં (પૃષ્ઠ ૧૧૨) તેમાં પહેલા વિકલ્પની કલ્પના તુચ્છ છે, કારણ કે—સાધન (હોયોપાદેય વસ્તુ)ને જણાવનાર જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સમયે કોઈ જગ્યાએ કોઈને પણ બાધક જ્ઞાનના ઉદયનો સંભવ નથી. કારણ કે—એકી સાથે બે ઉપ-યોગની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ભવિષ્યકાળમાં બાધકોના અભાવના જ્ઞાનથી થતો પ્રામાણ્યનો નિર્ણય તો નિર્દોષ જ છે અને વળી આપણા જેવા અર્થ-ચક્ષુવાળાને ભાવિબાધકાભાવનું જ્ઞાન થતું નથી—એમ પણ નથી. કારણ કે—જ્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્ત સામગ્રીની ઉપસ્થિતિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાં ભાવિબાધકને અવકાશ જ નથી—એ પ્રકારે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય છે અને બે ભાવિવસ્તુનું જ્ઞાન આપણી જેવાને થતું જ ન હોય તો કૃત્તિકા નક્ષત્રના ઉદયથી રોહિણી નક્ષત્રના ઉદયનું અનુમાન પણ થવું ન જોઈએ.

વળ, તમે ‘સંવાદી વેદન કહો તો’ ઇત્યાદિ કહીને એ વિષયમાં જે વિકલ્પો ક્યાં (પૃષ્ઠ ૧૧૩) તેમાં પ્રવર્તક જ્ઞાનના વિષય કે વિષયાન્તરને શ્રદ્ધા કરનાર સંવાદીવેદનથી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે, એમ અમે કહીએ, કારણ કે અધિકારના સમૂહને નિરસ્ત કરનાર પ્રકાશના સહકારથી થતા ઘટજ્ઞાનનું એ જ સ્થળે એકસંતાન કે ભિન્નસંતાનમાં નિરંતર પ્રકાશના સહકારના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન સંવાદક છે જ. આમ માનવામાં તિમિર આદિ રોગવાળાઓથી કરાયેલ જ્ઞાનમાં પણ સંવાદકતાનો પ્રસંગ આવશે, એમ નથી. કારણ કે સંવાદક તરીકે મનાયેલ તે ઉત્તરજ્ઞાનના અપ્રમાણ્યનો નિશ્ચય અન્ય બાધક પ્રમાણથી છે. અર્થાત્ દોષરહિત ચક્ષુવાળા પુરુષનું દર્શન તેમાં બાધક છે અને તે બાધકરૂપ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અર્થક્રિયાજ્ઞાનની

એમ વિષયાન્તરનું આહક જ્ઞાન પણ સંવાદક બને છે. અને એમા ચક્રક હોય પણ નથી, કારણ કે—પ્રવર્તકપ્રમાણ્યમા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરવા માટેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સંશયથી પણ થાય છે

(૫૦) તત્પ્રસન્ન इति सवादकत्वप्रसङ्गः । तत्र परतो बाधकादिति निर्मलचक्षुराप्त-
પુરુષદર્શનપ્રાક્કાલાનુભૂતચન્દ્રૈક્યસ્મરણાદ્વા ।

(દિ૦) ન સ્વલુ સાધ્યેતિ કારણાવભાસિ । યતુવગ્નેત્યાદિ । તત્રેતિ સંવેદને । તન્નિ-
ર્ણયાદિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચયાત્ ।

ભવતીત્યાદિ । તત્રૈવેતિ પ્રવેશે સ્વલ્પાલોકસ્ય સર્વળાલોક સંવાદક સ્યાત્, હમયોરપ્યેકત્ર
પ્રવૃત્તે । તત્પ્રસન્ન इति સવાદકત્વપ્રસન્ન ।

§ ૭ અર્થક્રિયાજ્ઞાનસ્ય તુ સ્વતઃ एव प्रामाण्यनिश्चयः, अभ्यासदशापन्त्वेन
દઢતરસ્યૈવાસ્યોત્પાદાત્ । ન ચ સાધનનિર્ભાસિનોડપિ તથૈવાડ્યમસ્તિતિ વાચ્યમ્, તસ્ય
તદ્વિલક્ષણત્વાત્ । અન્યદપ્યેકસન્તાનં ભિન્નસન્તાનં ચૈકજાતીયં ચ યથૈકદલ્લદર્ગનં
દલ્લાન્તરદર્શનસ્ય, ભિન્નજાતીયં ચ યથા નિશીથે તથાવિધરસાસ્વાદનં તથાભૂતરૂપસ્ય
સવાદકં ભવત્યેવ । ન ચ મિથ્યાપાથપ્રથાયા પાથોડન્તરે કુમ્ભાદૌ વા સવેદનં
સવાદકં પ્રમજ્યતે । યતો ન સ્વલુ નિસ્થિલં પ્રાગુક્તં સંવેદનં સંવાદકં સંગિરામઢે ।
કિં તર્હિ / યત્ર પૂર્વોત્તરજ્ઞાનગોચરયોરવ્યભિચારસ્તત્રૈવ ।

§ ૮ किञ्च, स्वत एव प्रामाण्यनिर्णयवर्णनसकर्णेनाऽनेन स्वशब्द आत्मार्थः,
આત્માર્થો વા કથ્યેત / નાથ પક્ષ, સ્વાવબોધવિધાનેડધ્યન્ધયા બુદ્ધ્યા સ્વધર્મસ્ય
પ્રામાણ્યસ્ય નિર્ણેતુમશક્તે । દ્વિતીયે તુ, પ્રકટકપટનાટકઘટનપાટવં પ્રાચીકટ્ટ, પ્રકારા-
ન્તરેણાસ્મન્મતાશ્રયણાત્ । અસ્માભિરપ્યાત્મીયેનૈવ ગ્રાહકેણ પ્રામાણ્યનિર્ણયસ્ય સ્વી-
કૃતત્વાત્ ।

§ ૭ अर्थक्रिया ज्ञान तो अभ्यासदशापन्न होयाથી અતિદૃઢપણે
ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમા પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વતઃ થાય છે.

શક્કા—તો પછી પ્રવર્તક જ્ઞાનમાં પણ પ્રામાણ્યનો સ્વતઃ નિશ્ચય કેમ ન માનવો ?

સમાધાન—એટલા માટે કે પ્રવર્તક જ્ઞાન અર્થક્રિયા જ્ઞાનથી વિલક્ષણ-
ભિન્ન છે. અન્ય જ્ઞાન પણ સંવાદક બને જ છે જેવું કે એક સંતાનનું કે
ભિન્નસંતાનનું એક બાલીય—એક દલ્લ—અશ્વિનકુમારનું દર્શન બીજા દલ્લના
દર્શનનું, અને ભિન્નબાલીય અન્યજ્ઞાન જેવું કે રાત્રિમા તથા પ્રકારના રસનું
આસ્વાદન તથા પ્રકારના રૂપનું.

શક્કા—પણ આમ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક માનવા જતાં મિથ્યાજલ (મૃગજલ)
નું જ્ઞાન બીજા જલનું કે કુલાદિક વિશે સંવાદક થઈ જશે.

સમાધાન—એમ નહીં બને. કારણ કે-પૂર્વે કહેલતું તાત્પર્ય એવું નથી કે બધા જ્ઞાને સંવાદક છે, પરંતુ જે સ્થળે પૂર્વજ્ઞાન અને ઉત્તરજ્ઞાનના વિષયોમાં વ્યભિચાર ન હોય અર્થાત અવિનાશાવ હોય તે સ્થળે જ અન્ય જ્ઞાનને સંવાદક કહીએ છીએ.

૬૮. વળી, પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વત જ છે, એવું સમર્થન કરવામા તત્પર વિદ્વાન મીમાસકને મને 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા પોતે છે કે આત્મીય-પોતાનું છે ? પહેલાં પક્ષ યુક્ત નથી, કારણ કે-જો જ્ઞાન પોતે પોતાનો બોધ કરાવવામા પણ આંધળું હોય તો પછી તે સ્વયં પોતાના પ્રામાણ્યરૂપ ધર્મના નિશ્ચય કઈ રીતે કરાવી શકે ? અર્થાત ન કરાવી શકે. બીજા પક્ષ માનો તો તો સ્પષ્ટપણે કપટનાટકની રચના કરવાની તમારી ચતુરાઈ જ પ્રકટ થાય છે, કારણ કે-પ્રકાગ્નિરત્રી તમારે અમારા જ મનનો આશ્રય કર્યો એમ કહેવાશે. કારણ કે અમારે આત્મીય એટલે કે જ્ઞાનના પોતાના જ આહુતી પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વીકારેલ છે.

(૫૦) પાથોન્તરે ઇતિ તરજિણીનોચજ્ઞાને ।

(ટિ૦) અર્થક્રિયેત્યાદિ । અસ્યેતિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનમ્ । સાધનનિર્માસિન ઇતિ પ્રવર્તકજ્ઞાનમ્ । તથૈવેતિ અભ્યાસદશાપન્મત્તેનૈવ । અયમિતિ પ્રામાણ્યનિશ્ચય । તસ્યેતિ પ્રવર્તકજ્ઞાનમ્ । તદ્વિ-લક્ષણેતિ અર્થક્રિયાજ્ઞાનવિપોત્તવાન્ । અન્યદ્યુષ્યેત્યાદિ । મિન્નજ્ઞાતીયમિતિ રૂપાદ્રસો મિન્ન-જ્ઞાતીય ।

૧૧ અથ યેનૈવ જ્ઞાનમાત્રે નિર્ણાયતે તેનૈવ તત્પ્રામાણ્યમપિ, ઇતિ સ્વત. પ્રામાણ્ય-નિર્ણયો વર્ણયતે । નન્વર્થપ્રાકટચોત્થાપિનાર્થોપને સકાગાત્ ત્વયા જ્ઞાનનિર્ણાતિસ્તાવદ-મીત્સામાસં । અથપ્રાકટ્યં ચ યથાર્થ-વિવિશેષણવિશિષ્ટમ્, નિવિશેષણં વાડર્થોપત્તિમુત્થા-પયેત્ ? પ્રાચિ પક્ષે, તસ્ય તદ્વિશેષણપ્રહણં પ્રથમપ્રમાણાત્, અન્યસ્માત્, સ્વતો વા ભવેત્ ' પ્રથમપક્ષે, પરસ્પરાશ્રયપ્રસન્ન- નિશ્ચિતપ્રામાણ્યાદિ પ્રથમપ્રમાણાદ યથાર્થ-ત્વવિશિષ્ટાર્થપ્રાકટ્યપ્રહણમ્, તસ્માન્ન પ્રથમપ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણય ઇતિ । દ્વિતીય-વિકલ્પે તુ અનવસ્થા—અન્યસ્મિન્નપિ હિ પ્રમાણે પ્રામાણ્યનિર્ણાયકાર્થોપત્ત્યુત્થાપકસ્યાર્થ-પ્રાકટ્યસ્ય યથાર્થત્વવિશેષણપ્રહણમન્યસ્માન્ પ્રમાણાદિતિ ।

૧૦ અથ સ્વતસ્તદ્વિશેષણપ્રહણમ્ । તથાહિ—સ્વસંવિદિતમર્થપ્રાકટ્યં તત્ત્વા-ત્માનં નિર્ણયમાનં સ્વધર્મભૂતં યથાર્થત્વમપિ નિર્ણયતે । તથા ચ તતોડનુમીયમાને જ્ઞાને સ્વત પ્રામાણ્યજ્ઞાતિગિતિ । તદેતદનવદાતમ્ । एवं सत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतो ज्ञप्तिप्रसक्तं । स्वतो निश्चितचैतन्यविशेषणादर्थप्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयमानमास्क-न्दिताप्रामाण्यमेवानुमीयते । तत कथं प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि स्वतो निर्णीतिर्न स्यात् ?

અથ તત્ર બાધકાદેવાઽપ્રામાણ્યનિર્ણયો ન પુનર્જ્ઞાનનિર્ણાયકાત્ । एवं तर्हि संवादकादेव
પ્રામાણ્યસ્યાપિ નિર્ણયોઽસ્તુ - इति तदपि कथं स्वतो निर्णीतं स्यात् ।

§ ૧૧ નિર્વિશેષણં ચેત્ તદર્થપ્રાકટ્યમર્થાપચ્યુત્થાપકમ્, તર્હ્યપ્રમાણેઽપિ પ્રામાણ્ય-
નિર્ણાયકાર્થાપચ્યુત્થાપનાઽપત્તિઃ, અર્થપ્રાકટ્યમાત્રસ્ય તત્રાપિ સદ્ભાવાત્ । इति सूत्रो-
क्तैव व्यवस्था सिद्धिसौधमध्यमध्यरुक्षत् ॥૨૧॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रमाणस्वरूपनिर्णयो
नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

§૬ મોમાંસક—જેનાથી જ્ઞાન માત્રનો નિશ્ચય થાય છે, તેનાથી જ જ્ઞાનમાં
રહેલ પ્રામાણ્યનો પણ નિશ્ચય થાય છે, અર્થાત્ તે માટે અન્ય જ્ઞાનની આવ-
શ્યકતા નથી. એટલા માટે પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્વતઃ કહેવાય છે.

જૈન- પણ તમે તો અર્થપ્રાકટ્યથી ઉત્થાપિત અર્થાપત્તિ વડે જ્ઞાનના
અસ્તિત્વનો નિર્ણય માનો છો પણ તે વિશે પ્રશ્ન છે કે તે અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થત્વ
વિશેષણથી યુક્ત થઈ અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે કે વિશેષણ વિનાનું અર્થપ્રાકટ્ય
અર્થાપત્તિનું ઉત્થાપક છે ? અર્થપ્રાકટ્ય યથાર્થ હોય તો તેના યથાર્થત્વનું ઝહણ
પ્રથમ પ્રમાણથી થશે કે બીજા પ્રમાણથી થશે કે સ્વતઃ થશે ? પ્રથમ પ્રમાણથી
માનવામાં પરસ્પરાશ્રય હોય છે, તે આ પ્રમાણે—નિશ્ચિતપ્રામાણ્યવાળા પ્રથમ
પ્રમાણથી યથાર્થત્વયુક્ત અર્થપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન, અને યથાર્થત્વ વિશેષણયુક્ત
અર્થપ્રાકટ્યથી પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય. યથાર્થત્વ વિશેષણના આહક
તરીકે બીજું પ્રમાણ માનો તો અનવસ્થા થશે. તે આ પ્રમાણે—તે બીજા પ્રમા-
ણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક અર્થપ્રાકટ્યના યથાર્થ
વિશેષણના આહક તરીકે અન્ય પ્રમાણ માનીને જ થઈ શકશે, અને તે અન્ય
પ્રમાણના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ તે જ પ્રકારે અન્ય પ્રમાણથી થશે—આ રીતે
અનવસ્થા હોય આવશે.

મોમાંસક—તે યથાર્થત્વ વિશેષણનું ઝહણ સ્વતઃ થાય છે, તે આ પ્રમાણે—
અર્થપ્રાકટ્ય સ્વસંવિદિત છે. અને તે જ્યારે પોતાનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે જ
પોતાના ધર્મરૂપ યથાર્થત્વનો પણ નિર્ણય કરે છે. તો તેવા પ્રકારના અર્થ-
પ્રાકટ્યથી અનુભિત જ્ઞાનમાં પણ સ્વતઃ પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે—એમ માનવાથી તો
અપ્રામાણ્યમાં પણ સ્વતઃ નિશ્ચયનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—સ્વતઃ નિશ્ચિત
અયથાર્થ વિશેષણવાળા અર્થપ્રાકટ્યથી અનુભિત થતું જ્ઞાન અપ્રામાણ્યથી

૧૦લોકાલક્ષારે મુ ।

આકાન્તઃ—સમ્બદ્ધ હોય તે જ રીતે જ્ઞાત થાય છે. એટલે પ્રામાણ્યની જેમ અપ્રામાણ્યનો પણ સ્વતઃ નિર્ણય કેમ ન થાય ? અર્થાત્ સ્વતઃ નિર્ણય થશે.

મીમાસકઃ—અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય બાધક જ્ઞાનથી જ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનના નિર્ણાયકથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી.

જૈન—તો પછી પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ સંવાદક જ્ઞાનથી જ થાય છે, એમ માનો તેથી પ્રામાણ્ય પણ સ્વતઃ નિર્ણયિત કંઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેને પણ પરત્વે માનવું બાઈ એ.

§ ૧૦ મીમાસક—વિશેષણરહિત અર્થપ્રાકટયથી અર્થોપપત્તિનું ઉત્થાપન છે.

જૈન—અપ્રમાણ્યમા પણ પ્રામાણ્યની નિર્ણાયક અર્થોપપત્તિના ઉત્થાપનનો પ્રસંગ આવશે, કારણ કે—માત્ર અર્થપ્રાકટય તો ત્યાં પણ છે. માટે અન્થકારે સૂત્રમાં કરેલી વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે. ૨૧.

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ નામના ગ્રંથમા શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની લઘુટીકામા ‘પ્રમાણસ્વરૂપનો નિર્ણય’ નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો.

રેવતાચલચિત્રકટાદિ પ્રાચીન (શુદ્ધ) નીથોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાજી મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ પ્રથમ પરિચ્છેદનો ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૧૦) નિર્ણયિતઃ ન સ્થાદિત્યતોમે ‘યેન તત્’ પરત્વે. કલ્પ્યતે’ इति गम्यम् ।

અપ્રમાણેડપીતિ દ્વિચન્દ્રજ્ઞાને મૃગતુષ્ણજલજ્ઞાને વા ॥૨૧॥

॥ સમાપ્ત’ પ્રથમઃ પરિચ્છેદઃ ॥

અગ્ર વાદસ્યલાનિ શબ્દાર્થયો સમ્બન્ધનિરાકરણમ્, તત્ સ્થાપન ચ ૧। પરોક્ષપ્રમાણલક્ષણ-નિરાકરણમ્ ૨। સ્વપ્રમાણલક્ષણકણ્ટકોદ્ધારઃ ૩। સમ્પર્કર્થપ્રામાણ્યનિરાકરણમ્ ૪। નિર્વિકલ્પકનિરાકરણમ્ ૫। પ્રમાણરામિતવિવેકાક્રયાતિનિરાકરણં વિપર્યયે ૬। શૂન્યવાદિનિરાકરણમ્ ૭। તત્રૈવાવય-વિવાદનિરાકરણમ્ ૭। શ્રદ્ધાદૈતવાદિનિરાકરણમ્ ૮। ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષવાદિભટ્ટનિરાસેન જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવે-દાન્વનિયમનમ્ ૯। યૌગાભિપ્રેતસ્ય જ્ઞાનાન્તરવેદજ્ઞાનસ્ય નિરાકરણમ્ ૧૦। જૈમિનીયામિતત્ યત્ જ્ઞાનસ્ય સ્વતઃ એવ પ્રામાણ્ય પરત્વે એવ ત્વપ્રામાણ્યમ્ તસ્ય નિરાકરણમ્, ચત્ત્વ સ્વમતે પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં ચોત્પન્નૌ પરત્વે એવ જ્ઞાતૌ તુ સ્વતઃ પરત્વેતિ તસ્ય સ્થાપન ૧૧ એવમેકાદશ ॥

(ટિ૦) અથ સ્વતઃ इत्यादि । तच्छेति अर्थप्राकटयम् । तत इति अर्थप्राकटयात् ॥ २१ ॥

इति श्री साधुपूर्णिमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ।

૧ તત્ પુનરત્ લં । પુરત્ કે ૧ । ૨ ંદ સર્વર્ણ । પ્રત્યાગ્મ ૪૧૦ ॥ પુ ।

અર્હમ્

દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ ।

§ ૧ एवं प्रमाणस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य संख्यां समाख्यान्ति—

तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ॥१॥

§ ૨ અક્ષમિન્દ્રિયં પ્રતિગતમ્—ઇન્દ્રિયાધીનતયા ચતુષ્પદ્યતે તત્પ્રત્યક્ષમિતિ તત્પુરુષઃ ।

§ ૩ નન્વશ્નિગ્ધાદપિ પ્રતિપૂર્વાત્ “પ્રતિસમનુચ્ચોડક્ષણઃ” इत्यव्ययीभावसमा-
सान्ते टचि प्रत्यक्षमिति सिध्यति । तत् किं न कक्षीचक्रिवांसः ‘ न च—एवं स्पा-
र्शनादिप्रत्यक्षं नैतच्छब्दवाच्यं स्यात्— इति वाच्यम्, तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य स्पष्टत्वस्य-
तत्रापि भावेन तच्छब्दवाच्यतोपपत्ते । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रतया ह्यत्राऽक्षिशब्दः शब्ध्यते ।
कथमन्यथाऽक्षशब्दोपादानेऽप्यनिन्द्रियप्रत्यक्षस्य तच्छब्दवाच्यता चतुरस्रा स्यात् ‘ अथ
कथमेवं प्रत्यक्षः प्रेक्षाक्षणः, प्रत्यक्षा पक्मलाक्षीति स्त्रीपुंसभावः, अस्याव्ययीभावस्य
सदा नपुंसकत्वाद् ? नैवम्, प्रत्यक्षमस्यास्तीत्यर्गआदित्वेनादन्तात्वात् तद्भावसिद्धेः ।

§ ૪ અત્રોચ્યતે—एवमपि प्रत्यक्षो बोधः, प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यत्र पौर्त्नं त्रैणं च
न प्राप्नोति । न ह्यत्र मत्वर्थीयार्थो घटते, प्रत्यक्षस्वरूपस्यैव वेदनस्य बोधबुद्धिशब्दा-
भ्यामिभधानात् ।

§ ૧ એ પ્રકારે પ્રમાણનું સ્વરૂપ જણાવીને પ્રમાણની સંખ્યા કહે છે—

तेना ये वेद छे—प्रत्यक्ष અને પરોક્ષ ૧

§ ૨ અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય. પ્રતિ એટલે પ્રતિગત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયને અધીન રહીને ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. આમાં પ્રતિ+અક્ષનો તત્પુરુષ સમાસ જાણવો.

§ ૩ પૂર્વપક્ષ—પ્રત્યક્ષ શબ્દની નિષ્પત્તિ તત્પુરુષ સમાસને બદલે અવ્યયી-
ભાવ સમાસથી કરવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ. આમાં ‘પ્રતિ
સમનુચ્ચોડક્ષણ’ એ સૂત્રથી પ્રતિ, સમ અને અનુ શબ્દ પછી અક્ષિ શબ્દના
સમાસના અંતમાં ટચ્ પ્રત્યય થતો હોઈ પ્રત્યક્ષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા—અક્ષિ શબ્દનો અર્થ માત્ર ચક્ષુ થતો હોઈ તમે સૂચવેલ સમાસમાં
સ્પર્શન, રાસન વગેરે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ કહેવાશે નહીં. માટે ઇન્દ્રિયવાચક અક્ષ
શબ્દનો પ્રતિ સાથે તત્પુરુષ યોગ્ય છે.

સમાધાન—એમ ન કહેવું. કારણ કે પ્રત્યક્ષ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત સ્પષ્ટત્વ છે અને તે સ્પર્શન, રાસન આદિ જ્ઞાનોમાં છે જ આથી તે પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દના વાચ્ય બની શકશે.

વળી અક્ષિ શબ્દને સમાનમાં વ્યુત્પત્તિ કરવા માટે જ લેવામાં આવ્યો છે. અને આમ કરવામાં કશો જ દોષ નથી. અન્યથા તમારે મતે પણ અક્ષ શબ્દનો અર્થ માત્ર ઇન્દ્રિય જ છે તો તેથી નિષ્પન્ન પ્રત્યક્ષ શબ્દ અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો યોગ કેવી રીતે કરાવશે ?

શંકા—અવ્યયીભાવ સમાસ નિત્ય નપુંસક હોય છે. માટે ‘પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષાક્ષણ’ ‘પ્રત્યક્ષા પક્ષલાક્ષી’ વિગેરે પ્રયોગોમાં પ્રત્યક્ષ શબ્દ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ રૂપે વપરાઈ શકશે નહીં.

સમાધાન—પ્રથમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરી પછી ‘પ્રત્યક્ષ અસ્ય અસ્તિ’ આ પ્રમાણે વિગ્રહ (વ્યુત્પત્તિ) કરવાથી ‘અજ્ઞાદિ’ ગણ સંબંધી ‘મત્તર્થીય અચ્ પ્રત્યય થવાથી પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં પણ પ્રત્યક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકશે. આ રીતે પ્રતિ+અક્ષિ=પ્રત્યક્ષ એમ અવ્યયીભાવ સમાસ કરવો જ યોગ્ય છે

§ ૪ ઉત્તરપક્ષ—અવ્યયીભાવ સમાસ કરીને મત્તર્થીય અચ્ પ્રત્યય લગાડવાથી ‘પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણઃ’, ‘પ્રત્યક્ષા પક્ષલાક્ષી’, વિગેરે સ્થળે લિંગભેદ સિદ્ધ થઈ જશે. તો પણ ‘પ્રત્યક્ષો બોધઃ, પ્રત્યક્ષા બુદ્ધિઃ’ આ પ્રયોગોમાં પુલ્લિંગ તથા સ્ત્રીલિંગ થઈ શકશે નહીં કારણ કે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જે વેદન છે, તેને જ અહીં યોગ અને યુદ્ધિ શબ્દથી કહેલ છે, તેથી મત્તર્થીય અચ્ પ્રત્યય ઘટી શકતો નથી, માટે ઇન્દ્રિયવાચી ‘અક્ષ’ શબ્દથી કરેલ તત્પરુપ સમાસ જ અહીં યુક્તિયુક્ત છે.

(૧૦) ૭૪ નમઃ ॥ દ્વિતીયે પરિચ્છેદે પતચ્છબ્દવાચ્યમિતિ પ્રત્યક્ષશબ્દવાચ્યમ્ । અક્ષિશબ્દપક્ષે પરં વૃષ્ણતિ કશ્ચિત્-અથ કથમિત્યાદિ ।

અત્રોચ્યતે इति સુરિણા । પૌસ્ત્રમિતિ પુંસવમ્, રુદ્રૈર્જનમિતિ સ્ત્રોત્વમ્ ।

(ટિ.)—નમ્શક્ષિશબ્દાદિત્યાદિ । તદ્વિતિ પ્રત્યક્ષમ્ । કિં ન કક્ષીતિ કથં નાત્રોચકુર્મ્ભવન્તઃ । પતચ્છબ્દેતિ । એવનાવ્યયીભાવસમાસકૃતપ્રત્યક્ષશબ્દેન વાચ્યમ્ । તત્પ્રવૃત્તીતિ સ્પર્શનપ્રત્યક્ષહેતોઃ સ્પષ્ટવલક્ષણત્વાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય । તત્ત્રાપીતિ અવ્યયીભાવકૃતપ્રત્યક્ષેપિ । તચ્છબ્દેતિ તેન અવ્યયી-ભાવસમાસનિષ્પન્નપ્રત્યક્ષશબ્દેન વાચ્યત્વસમ્ભવાત્સ્ય સ્પર્શનપ્રત્યક્ષસ્યેતિ શોષ । ‘અનિન્દ્રિયેતિ માનસપ્રત્યક્ષસ્ય । તચ્છબ્દેતિ પ્રત્યક્ષશબ્દેન ।

પથમપીત્યાદિ અવ્યયીભાવસિદ્ધપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપાર્થમાત્ત્વર્થેષ્ટમ્ । ‘પ્રત્યક્ષઃ પ્રેક્ષાક્ષણ’ इत्यादિકં પરેજ અર્શોઆદિના અપ્રત્યયેન અવ્યયીભાવસાધ્યસિદ્ધિમુપહૈકયાંશ્ચમૂલે । તસ્યાપિ નિરાકરણાય સુરય ઉત્તરયામાસુઃ । પ્રત્યક્ષો બોધ [इत्यत्र] અર્શોઆદિપ્રત્યયમન્તરેણાપિ પ્રત્યક્ષશબ્દસિદ્ધેઃ । અતો નાવ્યયી-ભાવસમાસપક્ષે ઘટામટાપ્યેત ।

§ ૫ અક્ષાણાં પરમ્—અક્ષવ્યાપારનિરપેક્ષં મનોવ્યાપારેણાડસાક્ષાદર્થપરિચ્છેદકં પરોક્ષમિતિ પરશબ્દસમાનાર્થેન પરશબ્દેન સિદ્ધમ્ ।

§ ૬ ચશબ્દૌ દ્વયોરપિ તુલ્યકક્ષતાં લક્ષયતઃ । તેન યા પ્રત્યક્ષસ્ય કૈશ્ચિજ્જ્યે-
ષ્ઠતાડમીષ્ટા, નાસૌ શ્રેષ્ઠા-ઇતિ સૂચિતમ્, દ્વયોરપિ પ્રામાણ્યં પ્રતિ વિશેષાભાવાત્ ।

§ ૫ ઇન્દ્રિયેાથી પર એટલે ઇન્દ્રિયેના વ્યાપારની અપેક્ષા નહીં રાખનાર.
અર્થાત્ મનોવ્યાપારથી અસાક્ષાત્ અર્થનો ઓધ કરાવનાર જ્ઞાન તે પરોક્ષ. અને
પરોક્ષ શબ્દથી નિષ્પત્તિ-પરસ્પરઅક્ષથી છે. આમાં પરસ્ અને પર એ બન્ને
શબ્દોનો સમાન અર્થ સમજવાનો છે.

§ ૬ સૂત્રમા જે બે 'વ'કાર છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણની
સરખી કક્ષા જણાવે છે. તેથી જે દાર્શનિકો માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ્યેષ્ઠ
માને છે તેઓની તો માન્યતા શ્રેષ્ઠ નથી, એ પ્રમાણે સૂત્રકારનું સૂચન છે, કારણ
કે બન્નેમાં પ્રામાણ્ય સમાન જ છે.

§ ૭ નનુ કથમેતદ્ દ્વૈતમુપપચતે -યાવતા પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિતિ ચાર્વાકોઽ-
વોચત્, અપરે તુ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપ્ત્યભાવસંભવૈતિહ્યપ્રાતિભસ્વભાવાન્ ભૂયસો
ભેદાન્ પ્રમાણસ્ય પ્રોચુઃ । તત્કથમેતત્ -ઇતિ ચેત્ ।

§ ૮ ઉચ્યતે-સમર્થયિષ્યમાણપ્રમાણભાવેનાનુમાનેન તાવન્નાર્વાકસ્તિરસ્કરણીયઃ ।
અપરે તુ સંભવપ્રમાણભાવાનામત્રૈવાડન્તર્ભવિન બોધનીયાઃ । તત્રાડનુમાનાગમૌ પરોક્ષ-
પ્રકારાવેવ વ્યાખ્યાસ્યેતે ।

§ ૭ શ્લોક-પ્રમાણના આ બે જ ભેદ કઈ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થઈ શકશે ?
કારણ કે-આર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે એમ કહે છે જ્યારે બીજા
દાર્શનિકો-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અભાવ, સંભવ
ઐતિહ્ય, પ્રાતિભ આદિ અનેક ભેદો પ્રમાણના કહે છે, તો પ્રમાણના આ બે
ભેદ જ કઈ રીતે ઘટી શકે ?

§ ૮ સમાધાન-આગળ અમારે અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનું છે. તો તે
અનુમાન પ્રમાણ સિદ્ધ થવાથી આર્વાક તિરસ્કરણીય-ખંડનીય છે અને બીજા
એટલે કે સાંખ્ય મીમાંસક, પ્રભાકર, વૈશેષિક, નૈયાયિક, સૌગત વિગેરે દાર્શનિકોને
માન્ય જે જે પ્રમાણનો સંભવ છે, તે બધાનો આ બે પ્રમાણમાં જ અન્ત-
ર્ભાવ થતો હોવાથી, સમજાવી લેવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

તે પ્રમાણોમાંના અનુમાન અને આગમ એ બન્ને પરોક્ષનો જ ભેદ છે.
એ પ્રમાણે અન્યકાર સ્વયં આગળ કહેશે.

(૫૦) સ્વભાવામિતિ લક્ષણાન્ । પતદિતિ પ્રમાણદ્વૈતમ્ । અત્રૈવૈતિ દ્વય એવ ।

(૬૦) અપરે ત્વિતિ સાંખ્યમીમાંસકપ્રમાણરક્ષણમક્ષાક્ષપાદસોગતચરકાઃ ।

સમ્ભવદિતિ જડમાનપ્રામાણ્યાનામ્ । અત્રૈવૈતિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષદ્વયે । અથ પ્રમાણદ્વૈત-
મેવાભિમતમાર્હતાનામ્ । તવન્યેષામનુમાનાદીનામપિ સમ્ભવપ્રામાણ્ય ભવન્નિ કથમન્નોક્તિયતે ઇતિ ચેત્,
મેષમ્ । અપ્રમાણસ્ય પ્રમાણાન્તરભાવોપિ દુરુપપાદઃ । અન્યપાન્નક્ષરસ્યાલોકાન્તર્ભાવો ભવેત્ । અથ

યદિ સર્વેષાં પ્રમાણભાવસ્વીકારઃ સુવિચારગોચરચરિણુતામવ્યવહરિતિ તત્પ્રમાણદ્વૈતવાદમદસ્યપ્રયત્નાઃ ।
 एतदिति(दपि) मलिनमानसमावहति । तेषां परोक्षान्तावेन प्रामाण्याङ्गीकारात् । ननु बह्विमानयं
 पर्वतमितम्ब इत्यत्रानुमानमन्तरेण धनञ्जयसस्य कथं सिद्धिपद्धतिमादधाति ? मेवम्, तदा परोक्षात्कथं
 चिद्भिन्नानामेषानुमानादीनां प्रामाण्याभ्युपगमात् । स्याद्वादमतान्निप्रायेण द्वैतस्यानुमानादिभिः कथञ्चिद्-
 भिन्नस्यैव सम्मतत्वात् ।

§ ૯ ઉપમાનં તુ નૈયાયિકમતે તાવત્—કશ્ચિત્ પ્રેષ્ય. પ્રમુણા પ્રેષયાંચક્રે
 ‘ગવયમાનય’ હતિ । સ ગવયશબ્દવાચ્યમર્થમજાનાનઃ કઃચન વનંચરં પુરુષમપ્રાક્ષીત્—
 ‘કીદમ્ ગવયઃ’ હતિ । સ પ્રાહ—‘યાદમ્ ગૌસ્તાદમ્ ગવયઃ’ હતિ । તતસ્તસ્ય
 પ્રેયપુરુષસ્યાઽરણ્યાનીં પ્રાતસ્યાઽઽસાન્તિદેગવાક્યાર્થસ્મરણસહકારિ ગોસદશગવયપિપ્પ-
 જ્ઞાનમ્ ‘અયં સ ગવયશબ્દવાચ્યોઽર્થ’ હતિ પ્રતિપત્તિ ફલરૂપામુત્પાદયત પ્રમાણમિતિ ।

§ ૧૦ મીમાંસકમતે તુ યેન પ્રતિપત્તિ ગૌરુપલ્લવો ન ગવયઃ, ન ચૌઽતિ
 દેગવાક્યં ‘ગૌરિવ ગવયઃ’ હતિ શ્રુતમ્, તસ્ય વિકટાટવીપર્યટનલમ્પટસ્ય ગવયદર્શનં
 પ્રથમે સમુપ્પન્ને સતિ યત્પરોક્ષે ગર્વિ સાદૃશ્યજ્ઞાનમુન્મજ્જતિ—‘અનેન મદશ સ ગૌ’
 હતિ. ‘તસ્ય ગોગ્નેન માદૃશ્યમ્’ હતિ વા, તદુપમાનમ્—

“તત્સાદ યત્ સ્મર્યતે તત્ સ્યાત્ સાદૃશ્યેન વિશંષિતમ્ ।

પ્રમેયમુપમાનસ્ય સાદૃશ્યં વા તદન્વિતમ્” ॥ [મીશ્લો ૦૩૫૦૩૭]

હતિ વચનાદિતિ તદુચ્યતે । એતદ્વ પરોક્ષમેદરૂપાયાં પ્રત્યભિજ્ઞાયામેવાન્તર્ભાવિયમ્યતે ।

§ ૯ અને ઉપમાન નૈયાયિકને મતે આ પ્રમાણુ છે—

કોઈ એક શેડે નોકરને કહ્યું કે—ગવય (શિઝ) લઈ આવો, નોકર ‘ગવય’
 શબ્દના વાચ્ય—પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણતો ન હતો, તેથી તેણે કોઈ વનવાસી પુરુષને
 ગવય’ પદાર્થનું સ્વરૂપ પૂછ્યું કે—ગવય કેવો હોય ? ત્યારે તે વનવાસી પુરુષે
 કહ્યું કે ‘એવું’ ગાયનું સ્વરૂપ હોય છે, તેવું ગવયનું સ્વરૂપ હોય છે’ અર્થાત્
 ‘ગાયના’ જેવા ગવય હોય છે’ એ વાક્યને સાંભળીને તે નોકર વનમાં ગયો.
 ત્યાં ગવયને જોતાં જ તે નોકરને તે ગવયપિંડમાં પૂર્વોક્ત વનવાસી પુરુષના
 વાક્યાર્થના સ્મરણના સહકારથી ગાયના સાદૃશ્યવાળા ગવયપિંડનું જે જ્ઞાન થયું
 તેને પરિણામે આ એ ગવયશબ્દનો વાચ્ય—પદાર્થ છે’ એ પ્રકારની ફલપ્રતિપત્તિ-
 સ્પત્તિ થઈ. તેથી ‘ગોસદશ ગવયપિંડ હોય છે એવું જ્ઞાન’ એ ઉપમાન પ્રમાણુ છે.

§ ૧૦ મીમાંસકના મતે ઉપમાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણુ—જે પ્રમાણુએ ગાયને
 જાણેલ છે પણ ગવયને જાણેલ નથી તેમજ ગાયના જેવો ગવય હોય છે એવું
 ઉપદેશવાક્ય પણ સાંભળેલ નથી, તેને જ ગલભા ફરતાં પહેલી જ વાર ગવય
 જોવામાં આવતાં—આની સમાન તે ગાય છે’ અથવા ‘તે ગાયની આની સાથે

સમાનતા છે'—એ પ્રમાણે પરોક્ષ રહેલ ગાયમાં 'સાદશ્યજ્ઞાન' ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે, વળી કહ્યું પણ છે કે—“તેથી (સન્નુપ રહેલ પદાર્થથી) જેનું સ્મરણ થાય તે સાદશ્ય યુક્ત પદાર્થ અથવા સ્મૃત પદાર્થનું તે સાથેનું સાદશ્ય એ ઉપમાનનો વિષય છે.

આ ઉપમાન પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ પરોક્ષના ભેદરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના અંતરકાર સ્વયં કરશે.

(૫૦) સ્મરણસહકારીત્યત્ર સ્મરણ સહકારિ યસ્ય । ન જ્ઞાતિદેશેતિ ગથે ન જ્ઞાતિ-
વેશવાક્યં ધૃતમિતિ સમ્બન્ધ । અનેનેતિ ગવયેન । સ ગૌરિતિ પિષ્ઠવિવચ જ્ઞામ્ ।
અનેનેતિ ગવયેન । યદિતિ ગોપિષ્ઠ । સાદશ્યેનેતિ ગવયસાદશ્યેન । પ્રમેયમિતિ ગોચર ।
તદ્વન્વિતમિતિ ગવયાન્વિતમ્ ।

(ટિ.) તસ્માદ્ યદિત્યાદિ । તસ્માદિતિ જ્ઞાનાત્ । યદિતિ ગવયપિષ્ઠ દૃશ્યતે અટક્યાં પર્ય-
ટતા પુસેતિ શેષ । સાદશ્યેનેતિ સાદશ્યવિશિષ્ટ પિષ્ઠ, પિષ્ઠવિશિષ્ટ વા સાદશ્ય ગોચરયસંવેદ-
નમુદીયેત, તેન વિશેષિત સાદશ્ય વેતિ ગોગવયગતમ્ । તદ્વન્વિતમિતિ ગોગવયપિષ્ઠસમ્બન્ધમ્ ।
તદુચ્યતે इति ઉપમાનમભિધીયતે । પત્તચ્ચેતિ ઉપમાનમ્ ।

૧૧૧ અર્થાપત્તિરપિ—

“પ્રમાણષટ્કવિજ્ઞાતો યત્રાર્થોડનન્યથાભવન્ ।

અટ્ટ્વં કલ્પયેદન્ય સાડર્થાપત્તિરુદાહતા ॥૧૧” [મીશ્લો ૦ અર્થો ૦ ૧]

દૃત્યેવંલક્ષણાડનુમાનાન્તર્ગતૈવ । તથાહિ—અર્થાપર્યુત્થાપકોડર્થોડન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેના-
ડનવગત, અવગતો વાડૈષ્ટાર્થપરિકલ્પનાનિમિત્તં સ્યાત્ / ન તાવદનવગત,
અતિપ્રસક્તાત્ । અથાડવગત, તર્હન્યથાડનુપપદ્યમાનત્વાવગમોડર્થાપત્તેરેવ, પ્રમાણાન્ત-
રાદ વા / પ્રાચ્યપ્રકારે પરસ્પરાશ્રય । તથાહિ—અન્યથાડનુપપદ્યમાનત્વેન પ્રતિપન્ના-
દર્થાદર્થાપત્તિપ્રવૃત્તિઃ, તત્પ્રવૃત્તેશ્ચાસ્યાન્યથાનુપપદ્યમાનત્વપ્રતિપત્તિરિતિ । પ્રમાણાન્તં તુ
ભૂયોદર્શનમ્, વિપક્ષેડનુપલમ્બો વા / ભૂયોદર્શનમપિ સાધ્યધર્મિણિ, દૃષ્ટાન્ત-
ધર્મિણિ વા / યદિ સાધ્યધર્મિણિ, તદા ભૂયોદર્શનેનૈવ સાધ્યસ્યાપિ પ્રતિપન્ન્ત્વાદર્થા-
પત્તેર્વૈચર્યમ્ । અથ દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ, તર્હિ તત્ર પ્રવૃત્તં ભૂયોદર્શનં સાધ્યધર્મિણ્યપ્ય-
ન્યથાડનુપપદ્યમાનત્વં નિશ્ચાયયતિ, તત્રૈવ વા / તત્રોત્તરઃ પક્ષોડસન્ । ન સ્વલ્પ દૃષ્ટાન્ત-
ધર્મિણિ નિશ્ચિતાન્યથાડનુપપદ્યમાનત્વોડર્થઃ સાધ્યધર્મિણિ તથાત્વેનાડનિશ્ચિતઃ સ્વસાધ્યં
ગમયતિ અતિપ્રસક્તાત્ । પ્રથમપક્ષે તુ લિજ્ઞાર્થાપર્યુત્થાપકાર્થયોર્ભેદાભાવઃ । વિપક્ષે-
ડનુપલમ્બાત્ તદવગમ इति ચેત્ । નન્વસાવનુપલમ્બમાત્રરૂપોડનિશ્ચિતઃ, નિશ્ચિતો વા
તદવગમયેત્ ! પ્રથમપક્ષે, તત્પુત્રવાદેરપિ ગમકત્વાપત્તિઃ । નિશ્ચિતશ્ચેત્; તર્હનુમાનમેવા-

ર્થાપતિરાપ્તના, નિશ્ચિતાન્યથાઽનુપપત્તેરનુમાનરૂપત્વાત્ । ન ચ સપક્ષસદ્વાસદ્વાવૃત્તો-
ઽનુમાનાર્થાપત્યોર્મેદઃ, પક્ષધર્મતાસહિતાદનુમાનાત્ તદ્રહિતસ્ય પ્રમાણાન્તરત્વાનુષક્તાત્ ।
ન ચ-પક્ષધર્મત્વવન્યમનુમાનમેવ નાસ્તિ-ઈતિ વાન્યમ્,

“પિત્રોશ્ચ બ્રાહ્મણત્વેન પુત્રબ્રાહ્મણતાઽનુમા ।

સર્વલોકપ્રસિદ્ધા ન પક્ષધર્મમપેક્ષતે ॥ ૧ ॥”

ઈતિ મદ્દેન સ્વયમભિધાનાત્ ॥

§ ૧૧ અર્થાપત્તિનુ લક્ષણ “ છ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થ જે અન્યથાનુ-
પપન્ન હોય તો તેનાથી જે અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, તે અર્થાપત્તિ
કહેવાય છે”—આવુ કરવામાં આવ્યું છે એ અર્થાપત્તિ અનુમાનની અન્તર્ગત
જ છે તે આ પ્રમાણે-અર્થાપત્તિનો ઉત્થાપક અર્થ સ્વયં અન્યથાનુપપન્ન રૂપે-
અવિનાભાવિરૂપે અનિશ્ચિત હોય છતાં અદૃષ્ટ અર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત થાય
છે કે અન્યથાનુપપન્નરૂપે નિશ્ચિત થઈ ને અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પનામાં નિમિત્ત
થાય છે ? અન્યથાનુપપત્તિનો અનિશ્ચય હોવા છતાં અર્થાપત્તિ થતી હોય તો-
અનિપ્રસંગ આવશે, કારણ કે-તો તો ગમે તે પદાર્થ અદૃષ્ટની કલ્પના કરાવી શકશે
અને અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય હોય તો અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના થાય છે, એ
પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન છે કે અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય અર્થાપત્તિથી થાય કે
બીજા કોઈ પ્રમાણથી ? પ્રથમ પક્ષમાં અન્યથાનુપપન્નના નિશ્ચય દ્વારા અર્થાપત્તિ
પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ અને અર્થાપત્તિની પ્રવૃત્તિથી અન્યથાનુપપત્તિનો નિશ્ચય-
એમ અન્યો-ન્યાયનામનો દોષ આવશે. બીજા પ્રમાણથી અન્યથાનુપપન્નત્વનો
નિશ્ચય કહો તો તે બીજું પ્રમાણ ભૂયોદર્શન-વારંવાર દર્શન છે કે વિપક્ષમાં
અનુપલબ્ધ છે ? ભૂયોદર્શન હોય તો તે સાધ્યધર્મી (પક્ષ)માં પ્રમાણ છે કે
દષ્ટાંતધર્મી (સપક્ષ)માં ? જે સાધ્યધર્મીમાં માનો તો તે ભૂયોદર્શનરૂપ પ્રમાણથી
જ સાધ્યનો પણ નિશ્ચય થઈ જતો હાંવાથી અર્થાપત્તિપ્રમાણ નિષ્ફળ થઈ જશે.
જે દષ્ટાંતધર્મીમાં માનો તો-દષ્ટાંતધર્મીમાં પ્રવૃત્ત થયેલ તે ભૂયોદર્શન અન્ય-
થાનુપપત્તિનો નિશ્ચય સાધ્યધર્મીમાં પણ કરાવે છે કે દષ્ટાંતધર્મીમાં જ કરાવે
છે ? દ્વિતીય પક્ષ યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણ કે- દષ્ટાંતધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ધ-
માનરૂપે અર્થ નિશ્ચિત હાંવા છતાં જે તે અર્થ સાધ્યધર્મીમાં અન્યથાનુપપદ્ધ-
માન રૂપે અનિશ્ચિત હાય તો અતિપ્રસંગ આવતો હાંવાથી તે સ્વસાધ્યને
જણાવતો નથી. પ્રથમ પક્ષમાં તો-હેતુ અને અર્થાપત્તિના ઉત્થાપક (પીનત્વાદિ)
પદાર્થમાં કાઈ ભેદ રહેશે નહીં, અને તેથી અનુમાન અને અર્થાપત્તિ પણ ભિન્ન
રહેશે નહીં વિપક્ષમાં અનુપલંબરૂપ અન્ય પ્રમાણથી અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો
નિશ્ચય થાય છે, એમ કહો તો પ્રશ્ન છે કે વિપક્ષાનુપલંબમાત્રનો અનિશ્ચય છતાં તે
અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો યોગ્ય છે કે વિપક્ષાનુપલંબમાત્રનો નિશ્ચય હાય તો તે
અન્યથાનુપપદ્ધમાનત્વનો યોગ્ય છે ? પ્રથમ પક્ષ કહો તો-‘તત્પુત્રત્વ’રૂપ હેતુ પણ
ગમક બની જશે. અર્થાત્ ઉપાધિરૂપિત તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ પણ દેવદત્તાદિમાં

શ્યામત્વરૂપ સાધ્યનો સાધક બની જવાનો પ્રસંગ આવશે. દ્વિતીય પક્ષ કહ્યો તો—અર્થાપત્તિ અનુમાનરૂપ બની જશે, કારણ કે—‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ અનુમાનનું લક્ષણ છે.

શકા—અનુમાનમા સપક્ષ હંચ છે અને અર્થાપત્તિમાં સપક્ષ હોતો નથી, માટે અર્થાપત્તિ અને અનુમાન પરસ્પર ભિન્ન છે.

સમાધાન—એમ માનશો તો—પક્ષધર્મતાયુક્ત અનુમાનથી પક્ષધર્મરહિત અનુમાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડશે.

શકા—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હાંતું જ નથી.

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—પક્ષધર્મતારહિત અનુમાન હોય છે. અને એવું સ્વયં બદ્ધે પણ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—“માતાપિતા બ્રાહ્મણ હાવાથી પુત્રના બ્રાહ્મણુત્વની અનુભિતિ સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે, અર્થાત્ માતાપિતાનું બ્રાહ્મણુત્વ એ હેતુ પુત્રરૂપ પક્ષમા ન હોવા છતાં સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે, માટે આ અનુભિતિ પક્ષધર્મતાની અપેક્ષા રાખતી નથી.”

આ પ્રમાણે અર્થાપત્તિ એ કેઈ બુદ્ધ પ્રમાણ નથી.

(૫૦) અર્થેતિ પીનત્વાદિઃ । અન્યથાભવજિતિ ભોજનં વિનાડ્યથા ન ભવતિ—ન ઘટે । અર્થેતિ પીનત્વાદિ । અન્યથેતિ રાત્રિભોજન વિના । અદૃષ્ટાર્થપરિકલ્પનાનિમિત્તમિતિ રાત્રિભોજનપરિકલ્પનાનિમિત્તમ્ । અર્થાદિતિ પીનત્વરૂપાત્ ।

(ટિ.) પ્રમાણેત્યાદિ । યત્રેતિ દેવદત્તાદૌ । પ્રમાણપટ્ટકેન પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપર્યભાવલક્ષણેન વિજ્ઞાતઃ । અત્ર તત્ત્વમાનુસારેણ સામાન્યતઃ પ્રમાણપટ્ટકશબ્દપ્રયોગઃ । પ્રજ્ઞાતમાર્થાપત્તિ વિહાય વચ્ચકેનૈવ વિજ્ઞાતોઽર્થોઽદૃષ્ટ કર્તવ્યવ્યવર્થાપત્તિમુત્થાપયતિ ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ । અર્થેતિ પીનત્વાદિ । અદૃષ્ટમિતિ દિવસે ભુજ્જાનસ્યાદર્શનાત્ । અન્યમિતિ રાત્રિભોજનલક્ષણમ્ । યથા પીનો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્તે । અર્થાપર્યા બહુલાન્ધકારકરમ્બિતદશદિશિ નિશિ ભુક્તે । અતિપ્રસન્નાદિતિ અપ્રતીતાનાં વાહ્મનસોર્વિષ્યાર્તાતાનામપ્યર્થાપત્તેર્વેદનોત્પત્તિઃ । તત્પ્રવૃત્તેરિતિ અર્થાપત્તિપ્રવૃત્તે । અસ્યેત્યર્થસ્ય । યદિ સાધ્યેત્યાદિ । સાધ્યસ્યેતિ ભોજનસ્ય । તદ્દિ તત્રેતિ દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ । તત્રૈવેતિ દૃષ્ટાન્તધર્મિણ્યેવ । નિશ્ચિતેતિ નિશ્ચિતમન્યથાનુપપદ્યમાનત્વાયસ્ય । તત્વાત્ત્વેનેતિ અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વેન । લિક્ષેતિ હેતુઃ । તદ્વચગમઃ અન્યથાનુપપદ્યમાનત્વાયગમઃ । તદ્વિઅન્યથાનુપપદ્યમાનત્વમ્ । તત્પુત્રાદિરપ્યુપાધિપ્રવેશવૃધિતોપિ તત્પુત્રત્વાદિહેતુરપિ દેવદત્તાદૌ શ્યામત્વ સાધ્યેત્ । ન સ્વ સપક્ષેતિ । અનુમાને સપક્ષોસ્ત્ । સ વાર્થાપત્તૌ નાસ્ત્યેવેતિ ન વાચ્યમ્ । તત્પ્રહિતસ્યેતિ પક્ષધર્મવર્જિતસ્ય ।

§ ૧૨ યદપિ—

“પ્રત્યક્ષાદેરનુપત્તિઃ પ્રમાણાભાવઃ” ઉચ્યતે ।

સાઽઽત્મનોઽપરિણામો વા વિજ્ઞાનં વાઽન્યવસ્તુનિ ॥” [મીશ્લો ૦ અમા ૦ ૧૧]

સેતિ પ્રત્યક્ષાદનુપત્તિઃ, આત્મનો ઘટાદિપ્રાહ્લકતયા પરિણામાભાવઃ પ્રસંગ્યપક્ષે । પર્યુદાસ-

પક્ષે પુનરન્યસ્મિન્ ઘટવિવિક્તતાઽઽક્યે વસ્તુન્યમાવે ઘટો નાસ્તીતિ વિજ્ઞાનમ્—હ્ય-
માવપ્રમાણમમિધીયતે, તદપિ યથાસંભવં પ્રત્યક્ષાચન્તર્ગતમેવ । તથાહિ—

“ગૃહીત્વા વસ્તુસદ્ભાવે સ્મૃત્વા ચ પ્રતિયોગિનમ્ ।

માનસં નાસ્તિતાજ્ઞાનં જાયતેઽક્ષાનપેક્ષયા ॥” [મીઠ્ઠો ૦ અમા ૦ ૨૭]

इतीयमभावप्रमाणजनिका सामग्री । तत्र च भूतलादिकं वस्तु प्रत्यक्षेण घटादिभिः
प्रतियोगिभिः संसृष्टम्, असंसृष्टं वा गृह्येत ‘ नाद्य’ पक्षः; प्रतियोगिसंसृष्टस्य
भूतलादिवस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्र प्रतियोग्यभावप्राहकत्वेनाऽभावप्रमाणस्य प्रवृत्ति-
विरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम्, प्रतियोगिनः सत्त्वेऽपि नष्टप्रवृत्ते । द्वितीय-
पक्षे तु अभावप्रमाणवैयर्थ्यम् । प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनां कुम्भादीनामभावप्रतिपत्तेः ।
अथ न संसृष्टं नाप्यसंसृष्टं प्रतियोगिभिर्भूतलादिवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते, वस्तुमात्रस्य
तेन ग्रहणाभ्युपगमादिति चेत् । तदपि दुष्टम्, संसृष्टत्वांसंसृष्टत्वयोः परस्परपरिहार-
स्थितिरूपसंवेनैकनिपेधेऽपरविधानस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्—इति सदसद्रूपवस्तुग्रहणप्रवणेन
प्रत्यक्षेणैवाऽयं वेद्यते । क्वचित्तु ‘तदघटं भूतलम्’ इति स्मरणेन, ‘तदेवेदमघटं भूतलम्’
इति प्रत्यभिज्ञानेन, ‘योऽग्निमान् न भवति नासौ धूमवान्’ इति तर्केण, ‘नात्र धूमोऽनगने’
इत्यनुमानेन, ‘गृहे गर्गो नास्ति’ इत्यागमेनाऽभावस्य प्रतीतेः काऽभावप्रमाणं प्रवर्तताम् ।

§ ૧૨ અને વળી કુમારિલે જે આ કહ્યું છે કે, “પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુની અનુ-
ત્પત્તિ—તે પ્રમાણુભાવ અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણ કહેવાય છે. તે બે પ્રકારે છે,
૧ આત્મામાં જ્ઞાનપરિણામ ન થયો, અથવા ૨ અન્યપદાર્થમાં જ્ઞાન થયું”—આમાં
'તે' (સા) શબ્દનો અર્થ પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિ છે. હવે ૧ પ્રસંગ્યને અનુસરીને
વિચારીએ તો તંમા ઘટાદિ પદાર્થના આહુક-જ્ઞાતા તરીકે આત્માના પરિણામનો
અભાવ એ પ્રસંગ્ય કહેવાય છે. અને અન્ય એટલે કે ઘટરહિત જે ભૂતલાદિ છે,
તે પર્યુદાસ અભાવ કહેવાય, તંમાં 'ઘડો નથી' એજ જ્ઞાન તં અભાવ પ્રમાણ
કહેવાય છે. તે બાબતમાં પણ કહેવાનું કે અભાવ પ્રમાણનો યથાસંભવ (પોત-
પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં જ સમાવેશ થાય છે તે આ પ્રમાણે-
તમારા મતે “વસ્તુનો સદ્ભાવ બાણીને અને પ્રતિયોગીનું એટલે કે જેનો અભાવ
વિવક્ષિત હોય તેનું સ્મરણ થવાથી, ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના જ 'નાસ્તિ'
(નથી) એ પ્રમાણ અભાવનું માનસજ્ઞાન થાય છે”—આ પ્રમાણે અભાવ પ્રમાણને
ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી છે. હવે આમાં પ્રશ્ન છે કે ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણથી ઘટાદિ પ્રતિયોગી સાથે સંબદ્ધરૂપે ગ્રહણ થાય છે કે અસંબદ્ધરૂપે ?
પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહીં, કારણ કે—જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે પ્રતિયોગીથી
સંબદ્ધ ભૂતલાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ થાય તો તેથી ભૂતલાદિમાં ઘટનું ગ્રહણ થતું
હોવાથી અભાવના આહુક તરીકે અર્થાત્ ઘટાભાવના આહુક તરીકે અભાવનું માની

પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે નહીં અને ધારો કે કથંચિત્ અભાવ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ થાય તો પણ તે પ્રમાણુ થશે નહીં, કારણ કે ઘટનો સદ્ભાવ છતાં તેની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. અને ઘટથી અસંબદ્ધ ભૂતલનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે, એ બીજો પક્ષ માનો તો અભાવ પ્રમાણુ વ્યર્થ છે, કારણ કે પ્રતિયોગી ઘટના અભાવનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જ થઈ ગયું છે.

શકા-પ્રતિયોગી સાથે સંબદ્ધ પણ નહીં અને અસંબદ્ધ પણ નહીં એવા ભૂતલાદિ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે-માત્ર વસ્તુનું જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અમે સ્વીકારેલું છે.

સમાધાન-તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-સંસ્પૃષ્ટત્વ અને અસંસ્પૃષ્ટત્વ એ બન્ને પરસ્પરપરિહારસ્થિતિરૂપ (એક-બીજાને દૂર કરીને પોતાની સ્થિતિ વાળા) હોવાથી એકના નિષેધમાં બીજાના વિધાનનો પરિહાર કરવો અશક્ય છે. અર્થાત્ બીજાનું વિધાન અવશ્ય થાય છે. માટે સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ પદાર્થના ગ્રહણમાં પ્રવીણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ અભાવ જાણી શકાય છે. વળી કોઈ સ્થળે 'તે ભૂતલ ઘટ વિનાનું' છે' એ પ્રમાણે સ્મરણથી, 'ઘટ વિનાનું' તે જ ભૂતલ આ છે' એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી, 'જે અગ્નિવાળું નથી તે ધૂમવાળું નથી'-એ પ્રમાણે તકથી, 'અહીં-જલાશયમાં ધૂમ નથી. કારણ કે-અહીં' અગ્નિ નથી.' એ પ્રમાણે અનુમાનથી, અને 'ગર્જા ધરમાં નથી'-એ પ્રમાણે આગમથી અભાવની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. તો પછી અભાવ પ્રમાણની કઈ જગ્યાએ પ્રવૃત્તિ થશે ? અર્થાત્ અભાવ પ્રમાણુ માટે કોઈ વિષય જ નથી. માટે અભાવ જુદું પ્રમાણુ નથી.

(વિ.)-યદ્યપોત્યભાવપ્રમાણમભિધીયતે इति सम्बन्ध । प्रसज्येति-

“हो नञौ हि समाख्यातौ पशुदासप्रसज्यकौ ।

પશુદાસ સદગ્રાહી પ્રસજ્યસ્તુ નિષેધકૃત્ ॥” इतिवचनात् प्रसज्य आत्मनस्तदाकार-परिणामाभावाद् ‘घटादिपदार्थसाधौत्र नास्ति’ इति ज्ञानमुदयमासादयति । पशुदासेति भूतलादिव्यति-रिक्ते विवक्षिते घटादौ अभावरूपे ।

શુદ્ધીત્વેત્યાદિ । શુદ્ધીત્વા જ્ઞાત્વા વસ્તુનો ભૂતલાદેઃ સદ્ભાવમ્ । પ્રતિયોગિનમિતિ ઘટાદિક-મમાવેન વિવક્ષિતમ્, અભાવરૂપત્વાન્ સદ્ભાવસ્ય શત્રુભૂતમ્ । માનસમિતિ મનોવ્યાપારદ્રવ્યસમુદ્ભૂતમ્ । અજ્ઞાનપેક્ષયેતિ દ્વિયવ્યાપારમન્તરેણ । તત્ર ચેતિ ભૂતલાદૌ । યત્ર હિ સાક્ષાત્પ્રતિયોગી દૃગ્વિષયતા-મેતિ, ન તત્રાભાવો ભવેતસ્ય । વસ્તુમાત્રસ્યેતિ સૈન મટ્ટેન । અયમિત્યભાષ । આગમેનેતિ આગમોત્પ્રાપ્તપુરુષવચનમ્. ન ચૌતરાગાદિપ્રણેતધર્મશાબ્દમ્ ।

§ ૧૩ સંભવોઽપિ સમુદાયેન સમુદાયિનોઽવગમ इत्येवंલक्षणः ‘સંભવતિ સ્વાયં દ્રોણઃ’ इत्यादि नानुमानात् पृथक् । तथाहि-स्वारी द्रोणवती, स्वारीत्वात्, पूर्वो-पलम्बस्वारीवत् ॥

§ ૧૪ ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमितीहोचुर्वृद्धाः, यथा-‘इह वटे यक्षः प्रतिवसति’ इति । तदप्रमाणम्, अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्, आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वगम इति ॥

§૧૫. યદપિ પ્રાતિભમક્ષલિજ્ઞશબ્દવ્યાપારાનપેક્ષમક્ષ્માદેવ 'અથ મે મહી-પતિપ્રસાદો ભવિતા' इत्याद्याकारं स्पष्टतया वेदनमुदयेत्, तदप्यनिन्द्रियनिबन्धनतया मानसमिति प्रत्यक्षकुक्षिनिक्षिप्तमेव ।

અત્યુન. પ્રિયાપિયપ્રાપ્તિપ્રમૃતિફલન સાર્થ ગૃહીતાન્યથાઽનુપપત્તિકાત્મનઃ પ્રસા-દોદ્દેગાદેલિજ્ઞાદુદેન, તત્ પિર્વાલિકાપટલોત્સર્પણોત્થજ્ઞાનવદસ્પષ્ટમનુમાનમેવ । इति न प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविद्यानिक्रमः शक्तेणाऽपि कर्तुं शक्यः ॥ ૧ ॥

§૧૩ સમુદાયથી સમુદાયીનો યોધ થાય છે, સંભવ પ્રમાણુનું આ લક્ષણ છે. જેમકે-‘ખારી (=૧૬ કે ૨૦ દ્રાણુ) મા દ્રાણુ (=૧૨૮ શેર) નો સંભવ છે.’ આ સંભવ પ્રમાણ પણુ અનુમાનથી ભિન્ન નથી પરંતુ અનુમાનરૂપ જ છે, જેમકે-ખારીમા દ્રાણુ છે, કારણ કે તે ખારી છે; પૂર્વ નત્યેલ ખારીની જેમ.

§૧૪ જે જ્ઞાન પ્રવાહ પર પરા (દત્તકથા) દ્વારા ‘વૃદ્ધાએ આમ કહ્યું છે’ એવા પ્રકારનું હોય પણ મૂળ વક્તા અજ્ઞાત-અપ્રસિદ્ધ હોય, તે ઐતિહ્ય પ્રમાણ કહેવાય છે, જેમકે-આ વડમા યક્ષ રહે છે, એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે, આપું ઐતિહ્ય પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે, તેમા વક્તા જ્ઞાત નથી, તેથી તેની સત્યતામા સંશય રહે છે. અને જે તેનો વક્તા આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય થઈ જાય તો તે આગમ સ્વરૂપ જ છે.

§૧૫ ઇન્દ્રિય, હેતુ કે શબ્દના વ્યાપાર વિના ‘આજે રાજા મારા ઉપર પ્રસન્ન થવા જોઈએ’ એવું સ્પષ્ટરૂપે અકરમાન જે જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રાતિભ પ્રમાણ કહેવાય છે. એ પ્રાતિભ પણ મનોજન્ય હોવાથી માનસ છે. અને તેથી પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. વળી પ્રસન્નતા જોઈને પ્રિય-સુખી અને ઉદ્દેગ જોઈને અપ્રિય-દુઃખી પ્રાપ્તિરૂપ ફળનું અનુમાન જેણે વ્યાપ્તિશ્રદ્ધ કર્યો હોય છે, તેને થાય છે, તે પણ કીડીઆડું ઉભરાતું જોઈને થતા વૃદ્ધિના અસ્પષ્ટ અનુમાન જેવું હોવાથી અનુમાન પ્રમાણમા અન્તર્ભૂત થશે.

આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રકારે પ્રમાણ છે, અને તે સંખ્યાનું ઉદ્ભવન કરવાને ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી.

સારાજ-પ્રમાણના બેદ-સંખ્યા અંગે દાર્શનિકોમાં ભિન્ન ભિન્ન માન્યતા છે. આવાંક-૧ પ્રત્યક્ષ, ખૌદ્ધ અને વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨ અનુમાન; સાંખ્ય અને કોઈ વૈશેષિક-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન અને ૩ આગમ; નૈયાયિક-૧ પ્રત્યક્ષ ૨ અનુમાન ૩ ઉપમાન અને ૪ આગમ; પ્રભાકર-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, ૪ આગમ અને ૫ અર્થાપત્તિ; કુમારિલ-૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, ૪ આગમ, ૫ અર્થાપત્તિ અને ૬ અભાવ; ચરક આદિ ઉક્ત ઉપરાંત સંભવ, ઐતિહ્ય આદિ પ્રમાણ માને છે પણ તે સૌ પ્રમાણોનો જૈનસંમત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેમા સમાવશ થઈ જાય છે. ૧.

(૧૦) સમુદાયેનેતિ સારીસમુદાયેન । સમુદાયિન इति श्लोकाः समुदायिनः ॥૧॥

પ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ—

સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૨ ॥

§ ૧ પ્રવલતરજ્ઞાનાવરણવીર્યાન્તરાયયોઃ ક્ષયોપશમાત ક્ષયાદ વા સ્પષ્ટતા-
વિશિષ્ટં વૈશાદ્યાસ્પદીભૂતં યત્ તત્ પ્રત્યક્ષં પ્રત્યેયમ્ ॥૨॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ—

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ છે ૨

§ ૧ અતિબળવાન-ગાઢ જ્ઞાનાવરણીય અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ,
કે ક્ષયથી સ્પષ્ટ અર્થાત્ વિશદ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૨.

સ્પષ્ટત્વમેવ સ્પષ્ટયન્તિ—

અનુમાનાઘાધિક્યેન વિશેષપ્રકાશનં સ્પષ્ટત્વમ્ ॥૩॥

§ ૧ અનુમાનાદિભ્યો વક્ત્ર્યમાણપરોક્ષપ્રકારેભ્યોઽતિરિક્તેણ યદ્વિશેષાણાં નિયત-
વર્ણસંસ્થાનાઘર્થાકાગણાં પ્રતિભાસનં જ્ઞાનસ્ય તત્ સ્પષ્ટત્વમિતિ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાનની સ્પષ્ટતાનું સ્પષ્ટીકરણ—

અનુમાનાદિ પરોક્ષ પ્રમાણથી અધિકપણે વિશેષોનું પ્રકાશન તે સ્પષ્ટતા
છે ૩

§ ૧ આગળ (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) વર્ણવાયેલા અનુમાનાદિ પરોક્ષ
પ્રમાણના ભેદોથી અધિકપણે પદાર્થના નિયત વર્ણ-સંસ્થાન (આકાર) આદિ
વિશેષોનું પ્રકાશન તે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા છે. ૩.

પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રકારપ્રકાશનાયાહુઃ -

તદ્ દ્વિપ્રકારમ્-સાંવ્યવહારિકં પારમાર્થિકં ચ ॥૪॥

§ ૧ સંવ્યવહારો વાધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી પ્રયોજનમસ્યેતિ સાંવ્યવહારિકમ્,
વાઘેન્દ્રિયાદિસામગ્રીસાપેક્ષત્વાદપાર્ગમાર્થિકમ્, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ । પરમાર્થે ભવં
પારમાર્થિકં મુલ્યમ્, આત્મસંનિધિમાત્રાપેક્ષમ્, અવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમિત્યર્થઃ ॥૪॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદોને કહે છે—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બે પ્રકારે છે—સાંવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક. ૪,

§ ૧ કોઈ પણ જાતની બાધા વિના ઇષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટ-
વિષયથી નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન જેનાથી સિદ્ધ થાય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે.
અર્થાત્ આપણા જેવા સામાન્ય લોકોનું પ્રત્યક્ષ, તે અપારમાર્થિક હોવાથી સાંવ્ય-
વહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે—તે યક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા
રાખનારું છે.

પરમ અર્થમાં થયેલ જ્ઞાન તે પારમાર્થિક અર્થાત્ મુખ્ય પ્રત્યક્ષ છે.
કારણ કે તે માત્ર આત્માની સંનિધિ-સમીપતાની અપેક્ષા રાખનાર છે. આ
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમાં અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોના સમાવેશ છે. ૪.

(૫૦) આધારહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી ઇતિ દષ્ટવિષયે,^૧ અનિષ્ટવિષયે ચ ॥૫૧॥

સાંન્યવહારિકસ્ય પ્રકારૌ દર્શયન્તિ --

તત્રાદ્યં દ્વિવિધમિન્દ્રિયનિવન્ધનમનિન્દ્રિયનિવન્ધનં ચ ॥૫૨॥

§ ૧ ઇન્દ્રિયાણિ ચક્ષુરાદીનિ નિવન્ધનમસ્યેતીન્દ્રિયનિવન્ધનમ્ ।

§ ૨ નન્વિન્દ્રિયજ્ઞાને મનોઽપિ વ્યાપિપર્તીતિ કથં ન તેન વ્યપદેશઃ / ઉચ્યતે—
ઇન્દ્રિયસ્થાઽસાધારણકારણત્વાત્ । મનઃ પુનરનિન્દ્રિયવેદનેઽપિ વ્યાપ્રિયત ઇતિ સાધારણં
તત્ । આસાધારણેન ચ વ્યપદેશો દશ્યતે, યથા--પયઃપવનાઽઽતપાદિજન્યત્વેઽપ્યહ્કુરોસ્સ્ય
બીજેનૈવ વ્યપદેશઃ--શાન્યહ્કુરઃ, કોદ્રવાહ્કુરોઽયમિતિ ।

અનિન્દ્રિયં મનો નિવન્ધનં યસ્ય તત્તથેતિ ॥

સાંન્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદો દેખાડે છે—

તેમાં પ્રથમ સાંન્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે—ઇન્દ્રિયનિબન્ધન અને
અનિન્દ્રિયનિબન્ધન. ૫.

§૧ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિયનિબન્ધન
અર્થાત્ ઇન્દ્રિય કારણકુ.

§૨ જ્ઞાન—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં મનનો પણ વ્યાપાર હોય છે. તો તેને મનો-
નિબન્ધન શા માટે નથી કહેતા ?

સમાચાર—ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અસાધારણ કારણ છે, જ્યારે મન
તો અનિન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પણ કારણ છે. માટે મન સાધારણ કારણ છે. જગતની કોઈ
પણ વસ્તુનો વ્યવહાર તો હંમેશા અસાધારણ કારણથી જ થતો દેખાય છે.
પૃથ્વી, પાણી, પવન, તડકો વિગેરે કારણોથી ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં પણ
'આ શાલિનો અંકુર છે,' 'એ કોદ્રવનો અંકુર છે' એમ અસાધારણ કારણ
રૂપ બીજથી જ તેનો વ્યવહાર થાય છે.

અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મન. અનિન્દ્રિયને કારણે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનિ-
ન્દ્રિયનિબન્ધન છે.

§ ૩ હદમિદાનોં મનાર્ મીમાંસામહે--પ્રાપ્યકારીણીન્દ્રિયાણિ, અપ્રાપ્યકારીણિ
વેતિ । તત્ર પ્રાપ્યકારીણ્યેવેતિ કળમક્ષાઽક્ષપાદમીમાંસકસાંખ્યાઃ સમાખ્યાન્તિ । ચક્ષુઃ--
શ્રોત્રેતરાણિ તાનિ તથેતિ તાથાગતાઃ । ચક્ષુર્વર્જાનીતિ તુ તથા સ્થાદ્વાદાઽવદાતદ્વદયાઃ ।

§ ૪ તત્ર પ્રથમે પ્રમાણયન્તિ--

ચક્ષુઃ પ્રાપ્ય મતિ ક્રોતિ વિષયે બાહ્યેન્દ્રિયત્વાદિતો

યદ બાહ્યેન્દ્રિયતાઽઽદિના પરિગતં તત્ પ્રાપ્યકારીક્ષિતમ્ ।

૧ દષ્ટ વિષયે પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ-ચ લ ।

જિહ્વાત્ પ્રકૃતં તથા ચ વિદિતં તસ્માત્ તથા સ્થીયતાં

નાડત્રાડસિદ્ધિમુલ્કથ દૂષણકળસ્તલ્લક્ષણાડનીક્ષણાત્ ॥૧॥

અદિચન્દ્રકલનેષુ યા પુનર્યોગપદ્ધિષણા મનીષિણામ્ ।

પદ્મપત્રપટલીવિલોપવત્ સત્વરોદયનિબન્ધનૈવ સા ॥૨॥

પ્રથમતઃ પરિસૂત્ય શિલોચ્ચયં નિકટતઃ ક્ષણમીક્ષણમીક્ષતે ।

તદનુ દૂરતરામ્બરમળહલીતિલકકાન્તમુપેત્ય સિતત્વિષમ્ ॥૩॥

§૩ હવે અહીં થાડો વિચાર કરીએ કે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે કે તે સિવાય ? તેમાં દરેક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું માનનારાઓમાં નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાંસક, અને સૌંખ્ય છે. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ બે ઇન્દ્રિયો સિવાયની બાકીની ત્રણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે, એવું બૌદ્ધ માને છે. પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન કરાવનારી છે. એમ સ્વાદ્વાદ(અનેકાન્તવાદ)થી નિર્મળ હૃદયવાળા જોના માને છે.

§ ૪ ઉપરોક્ત વાદોઓમાંથી પ્રથમ નૈયાયિકાદિ આ પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે કે—ચક્ષુ પ્રાપ્ત્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી, બે બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોય છે તે જિહ્વાની જેમ પ્રાપ્ત્યકારી હોય છે પ્રકૃતમાં ચક્ષુ બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ છે માટે પ્રાપ્ત્યકારી છે. આ અનુમાન પ્રયોગમાં હેતુના અસિદ્ધિ આદિ દોષો નથી, કારણ કે—અસિદ્ધિ વિગેરે દોષોનું લક્ષણ એમાં જોવામાં આવતું નથી. ૧

શકા—જો ચક્ષુ પ્રાપ્ત્યકારી હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષાને પર્વત અને ચન્દ્રનું એકીસાથે આકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ થવું ન જોઈએ, કારણ કે પર્વત નજીક છે અને ચન્દ્ર દૂર છે. તો ચક્ષુ તે બંનેને એકીસાથે કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરે ?

સમાધાન—પર્વત અને ચન્દ્રનું એકી સાથે જ્ઞાન છે જ નહીં છતાં પણ કમલના પાદડામાં થતું શીઘ્રસેદન ક્રમિક છતાં જેમ તે એકી સાથે થતું અનુભવાય છે, તેમ પર્વત અને ચન્દ્રને વિષેનું જ્ઞાન પણ શીઘ્ર થતું હોવાને કારણે ક્રમિકને બદલે યુગપત થતું જણાય છે. ૨.

કારણ કે ચક્ષુ પ્રથમ તો નજીકમાં રહેલ પર્વત પાસે જઈને ક્ષણવાર પર્વતને જુએ છે અને ત્યાર પછી આકાશમંડળના સુદૂર તિલક સ્વરૂપ ચન્દ્રને પ્રાપ્ત થઈને તેને જુએ છે. ૩.

(૫૦) તલ્લક્ષણાનીક્ષણાર્થિત અસિદ્ધાદિલક્ષણાડવર્જનાત્ ॥૧॥ સત્વરોદયનિબન્ધનૈ-
વેત્યત્ર સત્વરોદયો જ્ઞાનસ્ય શોષોત્પત્તિઃ ॥૨॥

(ટિપ્)—ચક્ષુઃપ્રાપ્ત્યેત્યાદિ । નાત્રેતિ ચક્ષુઃ પ્રાપ્ત્યકારીત્યેવ લક્ષણેડસ્મદ્મિમતંડસિદ્ધિપ્રમુક્તઃ । તલ્લક્ષણેતિ અસિદ્ધિલક્ષણાવલોકનાત્ ॥૧॥ અદિચન્દ્રેત્યાદિ । યોગપદ્ધેતિ યુગપદ્બુદ્ધિઃ । મનીષિણામિત્યત્ર સામિપ્રાયમ્ । જઘ્નુદોના વિવેકપરાક્રમુક્તવાત્ । પદ્મેતિ કમલદલમુજીર્વ્યતિમેદ
શ્વ । સ્તેતિ ધિષણા ॥૨॥

૧. ૫. કુર્મહેડત્ર વયમુત્તરકેલી કીટગી દગિહ ધર્મિતયોક્તા ? ।

કિ નુ માંમયગોલકરૂપા, મૂલ્મતામૃદપરા કિમુ કાડપિ ' ॥૪॥

આદિમા યદિ તદાડપિ કિમર્થો લોચનાડનુસરણવ્યસની સ્યાત્ ' ।

લાંચનં કિમુત વસ્તુનિ ગત્વા મંસજેન્ પ્રિય ઇવ પ્રણયિન્યામ્ ' ॥૫॥

પ્રત્યક્ષવાધ પ્રથમપ્રકારે પ્રાકારપૃથ્વીધરસિન્ધુરાદિ ' ।

મલ્લયતે પલ્મપુટોપટકી પ્રત્યક્ષકાલે કલયાડપિ નો યત્ ॥૬॥

પક્ષે પુરત્રાપિ મ ણ્વ દોષ સર્પદ ન વસ્તુ પ્રતિ વીક્ષ્યતેડક્ષિ ।

મંસર્પણે વાડસ્ય સકોટરન્વપ્રાપ્યા પુમાન કિં ન જરદદુમ્ સ્યાત્ ' ॥૭॥

ચક્રુષ મૃત્મતાપક્ષે સલ્મતા સ્યાદમૃતતા ।

યદ્વાડન્પરિમાણ વમિત્યેષા કન્પનોમર્યા ॥૮॥

સ્યાદ વ્યોમવદ વ્યાપકતાપ્રમક્ત્યા સર્વોપલમ્ભ પ્રથમપ્રકારે ।

પ્રાકારકાન્તાર્ગવિહારહારમુત્યોપલમ્ભો ન ભવેદ દ્વિતીયે ॥૯॥

ન ગ્વલુ નગ્વલુ ગન્ધં સ્વપ્રમાણાત્ પ્રથિષ્ઠે

પટકટશકટાદૌ ભેદકારિ પ્રસિદ્ધમ્ ।

અથ નિગદસિ તસ્મિન્ ગમિચક્રં ક્રમેણ

પ્રસરતિ^૧ તત્ એતત્ સ્યાદનન્પ્રકાશમ્ ॥૧૦॥

તથાહિ—

પ્રોદામમાણિક્યકણાનુકારી દીપાદુકુરત્તિવટ્પટલીપ્રભાવાત્ ।

કિં નૈવ કર્મીરજકજ્જલાદાંત પ્રથીયસોડપિ પ્રથયત્યશેષાન્ ' ॥૧૧॥

નન્વેવમવ્યક્તિગક્રિયા સ્યાત્ પક્ષે પુરસ્તાદુપલક્ષિતેડસ્મિન્ ।

પ્રોદપ્રભામણ્ડલમણિડતોડર્થો નાડસમાસતે યત્પ્રતિભામમાન ॥૧૨॥

૧૫ જૈન-હવે અમે ઉપરોક્ત નૈયાયિકાદિના કથનનો ઉત્તર આપવાની કીડા કરીએ છીએ અર્થાત્ તેનો ઉત્તર કરવો એ કોઇ ગહન-ગંભીર વસ્તુ નથી કે જેથી શ્રમ કરવો પડે 'અહુ પ્રાવ્યકારી છે, આલ્લેન્દ્રિયાદિ૩૫ હોવાથી' તમારા આ અનુમાનમા ધર્મી (પક્ષ) તરીકે અહણુ કરેલ અહુ કેવા પ્રકારની છે ? શું સ્થલ-માસના ગાળા૩૫ છે કે સૂક્ષ્મતાને ધારણ કરનારી કોઇ બીજા જ રૂપે છે ? અર્થાત્ તે સ્થલ છે કે સૂક્ષ્મ ? *

પહેલા પક્ષમા પ્ર'ન છે કે પદાર્થ પાતે આવીને અહુને પ્રાપ્ત થાય છે કે કાચુક પુરુષ કામિની પાસે જઈને સળ'ધ કરે છે તેમ અહુ પદાર્થ પાસે જઈને તેને પ્રાપ્ત કરે છે ? ૫

૧ પદ્ધિજ્ઞાસમન 'પ્રસરતિ નપ્રકાશ સ્યાદનન્પ્રકાશમ્' इति पाठः । अत्रत्यस्तु पाठान्तर-त्वेन निर्दिष्टः ।

પ્રથમ પ્રકારમાં તો પ્રત્યક્ષ બાધ છે, કારણ કે પ્રાકાર-કિલ્લો, પર્વત, સમુદ્રાદિ બેટલા વિષયો છે, તેમાંથી પ્રત્યક્ષકાલે ચત્કિચિત પણ નેત્રને આવી મળતા હોય એવું કહી પણ જોવામાં આવતું નથી. ૬. બીજા પ્રકારમાં પણ એ જ દોષ છે—અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ બાધ છે. કારણ કે પદાર્થ પાસે જતી ચક્ષુ જોવામાં આવતી નથી. છતાં પણ જો માંસમય સ્થૂલ ચક્ષુ વિષય તરફ જતી હોય તો—પોલાણુ થઈ જવાથી જરાજીર્ણ વૃક્ષ જેવો વિચિત્ર આકારવાળો પુરુષ કેમ ન થઈ જાય ? ૭.

ચક્ષુને સૂક્ષ્મ માનો તો—ચક્ષુની તે સૂક્ષ્મતા અમૂર્ત સ્વરૂપ છે કે અદ્ય-પરિમાણુ રૂપ ? આમ આ બે વિકલ્પો થાય છે. ૮.

અમૂર્ત કહો તો આકાશ જેમ વ્યાપક છે, તેમ અમૂર્ત ચક્ષુ પણ વ્યાપક બની જશે. અને તેમ થતાં જગતભરના દરેક યોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવાથી તે સૌનું જ્ઞાન થઈ જશે. અને સૂક્ષ્મતા એટલે ‘અદ્યપરિમાણુ’ એમ કહો તો પ્રાકાર (કિલ્લો), વન, ઉદ્યાન, વિહાર (દિવાલય), હાર વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન થશે નહીં. ૯.

કારણ કે નાનું એવું નખણ (નેયણી-નખ છેદવાનું શસ્ત્ર) પોતાના પ્રમાણુથી અધિક વિસ્તારવાલા પટ (વસ્ત્ર), કટ (સાદડી), શકટ (ગાડું) વિગેરે પદાર્થોને કાપી શકતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ સૂક્ષ્મ ચક્ષુ પણ પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા પર્વતાદિક વિષયોનો બાધ કરાવી શકશે નહીં.

નૈયાયિક ચક્ષુમા રશ્મિચક્ર—તેજોમંડળ છે, અને તે અનુક્રમે ઉપરોક્ત વિષયોમા પ્રસાર પામે છે. માટે ચક્ષુ પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા પ્રાકારાદિ સ્થૂલ પદાર્થોનું પણ બાધક થાય છે. ૧૦.

જેમ કે—દેહીપ્યમાન માણેક રત્નની કણી જેવો હીવાનો અંકુર—જ્યોત તેજસમૂહના પ્રભાવથી પોતાથી અધિક વિસ્તારવાલા કેસર, કાજલ વિગેરે પદાર્થોને શું નથી જણાવતો ? અર્થાત્ જણાવે છે. તેમ ચક્ષુ પણ પોતાના રશ્મિચક્ર વડે પોતાથી અધિક પરિમાણુવાળા શકટાદિ પદાર્થોનું બાધક થાય છે. ૧૧.

જૈન—એમ માનશો તો ક્ષેત્રુત અનુમાનનો ચક્ષુરૂપ જે પક્ષ છે, તે પ્રત્યક્ષથી બાધિત થઈ જશે, કારણ કે ચક્ષુના રશ્મિચક્રથી પ્રકાશિત થનાર અને તેથી કરીને પ્રૌઢ પ્રભામંડળથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટાદિ પદાર્થો જોવામાં આવતો નથી. ભાવાર્થ એ છે કે પ્રદીપાદિના પ્રકાશથી ઘટાદિ પદાર્થો વ્યાપ્ત થયેલ હોય ત્યારે તે પ્રકાશ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ જ્યારે ચક્ષુની પ્રભાથી ઘટાદિ પદાર્થો વ્યાપ્ત થયાં હોય ત્યારે તે ‘ચક્ષુપ્રભા’ને આપણે જોઈ શકતા નથી. ૧૨.

(૫૦) પ્રથમપ્રકારે ‘ઈતિ લોચનાનુસરણવ્યસની’ અર્થે ‘ત્યેવંસ્વરે ॥૬॥ સર્પવિતિ ગચ્છત્ ॥૭॥ સ્તિત્વિતિ નિશ્ચયેન । મહાલુ સ્વસ્થમિતિ મહાહરણિકા । પ્રચિષ્ટે’ ઇતિ વ્યુત્તરે । તસ્મિન્નિતિ મહોત્સવિ પદાર્થે । રશ્મિચક્રમિતિ શાસ્ત્રમ્ । તત્પ્રકાશમિતિ તં મહોત્સવપદાર્થ

प्रकाशयति इति तत्प्रकाशम् । प्रसरति तत एतत् स्याद्वनल्पप्रकाशम् पाठान्तरमेतत् ॥१०॥
पक्ष इति 'चक्षुः प्राप्य मतिं करोति' इत्येवरूपे ॥१२॥

(टि०) स्याद् व्योमवदित्यादि । व्यापकतेति चक्षुः सर्वव्यापकम्, अमूर्तत्वात्, यदेवं तदेवं यथा गगनं तथा च यः तस्मात्तथा । द्वितीये इति अल्पपरिमाणत्वे चक्षुः प्राकारकान्तराद्यप्राहकम्, अल्पपरिमाणत्वात्, यदेवं तदेवं यथा परमाणु ॥९॥ न खल्वित्यादि । नखल्विति नखच्छे-
दनिका । त्वम् च्छेदने नखपूर्वं नखान् लुनातीति विवप् च । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके । नखल्लु सिद्धम् ।
तस्मिन्निति चक्षुषि । तत इति रश्मिचक्रत् । एतदिति चक्षुः । अनल्पेति प्राकारादिस्थूल-
प्रकाशम् ॥१०॥ नन्वेवमित्यादि । पुरस्तादिति पूर्वप्रकाशे चक्षुः रश्मिवदित्येवरूपे ।
यत्प्रतिभासेति यथा दशा दृश्यमाण ॥ १२ ॥

अथाऽप्यनुद्भूततया प्रभायाः पदार्थसंपर्कजुषोऽप्यनीक्षा ।

सिद्धिस्तादानीं कथमस्तु तस्याः ब्रवीषि चेत् तैजसताख्यहेतोः ॥१३॥

रूपादिमध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वेन च तैजसत्वम् ।

प्रभायसे चक्षुषि सप्रसिद्धं यथा प्रदीपाङ्कुरविद्युदादीं ॥१४॥

तदिदं पुष्टविमिश्रणमन्धपुरन्धीकपोलपालीनाम् ।

अनुहरते व्यभिचाराद् रूपेक्षणसन्निकर्षेण ॥१५॥

द्रव्यवरूपेऽपि विशेषणं स्याद् हेतोरनैकान्तिकताऽञ्जनेन ।

तस्यापि चेत् तैजसतां तनोषि तन्वादिना किं नु तदाऽपराद्धम् ॥१६॥

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादि निश्चिन्वते पार्थिवमेव धीराः ।

कृशानुभावोपगमोऽस्य तस्मादयुक्त एव प्रतिभात्यमीषाम् ॥१७॥

तथा च—

सौवीरसौवर्चलसैन्धवादिकं स्यादाकरोद्भूतिवशेन पार्थिवम् ।

मृदादिवद् न व्यभिचारचेतनं चामीकरेणाऽनुगुणं निरीक्ष्यते ॥१८॥

चामीकरादेरपि पार्थिवत्वं लिङ्गेन तेनैव निवेदनीयम् ।

शब्दप्रमाणेन न चात्र बाधा पक्षस्य यद् नास्ति तदत्र सिद्धम् ॥१९॥

अञ्जनं मरिचरोचनादिकं पार्थिवं ननु तवाऽपि संमतम् ।

अञ्जनेऽपि तदसौ प्रवृत्तिमानप्रयोजकविडम्बडम्बरी ॥२०॥

हनुमल्लोललाङ्गुललम्बात् ते साधनादतः ।

न मिद्धिस्तैजसत्वस्य दृष्टसुस्पष्टदूषणात् ॥२१॥

चक्षुर्न तैजसमभास्वरतिग्मभावा-

दम्भोवदित्यनुमितिप्रतिषेधनाच्च ।

સિદ્ધિં દધાતિ નયનસ્ય ન તૈજસત્વં

તસ્માદમુખ્ય ઘટતે કિમુ રસ્મિવત્તા / ॥૨૨॥

નૈયાયિક—પદાર્થના સંપર્કમાં આવેલ ચક્ષુની પ્રભા અનુદ્રૂભૂત હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતી નથી.

જૈન—તો પછી તેની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશે ? અર્થાત્ ‘પ્રભા દેખાતી નથી છતાં પણ છે’ એમ કઈ રીતે સિદ્ધ કરશે ?

નૈયાયિક—ચક્ષુ પ્રભાયુક્ત છે, કારણ કે તે તૈજસ છે, આ અનુમાનથી પ્રભાની સિદ્ધિ છે. ૧૩. અને ચક્ષુનું ‘તૈજસત્વ’ એટલા માટે છે કે તે રૂપ, રસ ગંધ અને સ્પર્શમાંથી માત્ર રૂપનું જ પ્રદીપની જ્યાંતિ તથા વિદ્યુદાદિની જેમ પ્રકાશક છે. ૧૪.

જૈન—આપ્રદેશની પુરન્ધ્રીઓ (પતિ પુત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ના ગાલે કેસરનું વિલેપન તેઓ શ્યામ હોવાથી શોભાયમાન થતું નથી તેમ તમારું આ કથન પણ શોભતું નથી. કારણ કે રૂપાદિમાંથી નિયમપૂર્વક રૂપનો પ્રકાશક હોવા છતાં રૂપ અને ચક્ષુનો સન્નિકર્ષ તૈજસ નથી, એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે. ૧૫.

નૈયાયિક—ચક્ષુના તૈજસ સાધક હેતુમાં અમે વિશેષણ જોડીને કહીશું કે જે દ્રવ્ય હોય અને છતાં રૂપાદિમાંથી રૂપનું જ પ્રકાશક હોય તે તૈજસ છે. સન્નિકર્ષ એ દ્રવ્ય નથી, પણ ગુણ છે. તેથી સન્નિકર્ષ વડે હેતુને વ્યભિચારી કહી શકાશે નહીં.

જૈન—અંજન દ્રવ્ય છે, અને ચક્ષુની નિર્મલતાનું કારણ હોવાથી તે રૂપનું પ્રકાશક પણ છે, અને છતાં તે તૈજસ નથી. માટે હેતુ પુનઃ વ્યભિચારી થયો. અને જો અંજનને પણ તૈજસ માનો, તો પછી શરીરાદિએ શું અપરાધ કર્યો છે ? અર્થાત્ શરીરાદિને પણ તૈજસ માનવાં પડશે. ૧૬.

વળી, અંજનની સામગ્રીરૂપ સુરમો, સંચળ, સૈંધવાદિ પદાર્થોને પંડિત પુરુષો તો પાર્થિવ જ માને છે માટે અંજનને તૈજસ માનવું તે બુદ્ધિમાન પુરુષોને યુક્તિશૂન્ય જ લાગે છે. ૧૭.

સુરમો આદિ ‘ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ માટીની જેમ પાર્થિવ છે અને તે પદાર્થોમાં પાર્થિવતા સિદ્ધ કરવાને આપેલ ‘ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી’ એ હેતુમાં સુવર્ણથી વ્યભિચાર પણ નથી. ૧૮.

કારણ કે—સુવર્ણાદિ પણ પાર્થિવ જ છે. કારણ કે— તે પણ ખાણમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

નૈયાયિક—સુવર્ણાદિમાં પાર્થિવત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનનો પક્ષ આગમ પ્રમાણથી બાધિત છે, કારણ કે—આગમમાં સુવર્ણને તૈજસ કહ્યું છે.

જૈન—તમોએ સ્વીકારેલ આગમ પ્રમાણ અમને અસિદ્ધ છે માટે આગમ પ્રમાણથી પક્ષ બાધિત નહીં થાય. ૧૯. વળી મરી અને રાચનાદિ (શ્વેત સરગવો, અથવા જમ્બાર, મોદદીઆ લીંબુ, લીંબડ)થી બનેલું અંજન

પણ તમોને પાર્શ્વ તરીકે જ માન્ય છે, અને ચક્ષુમાં તૈજસને સાધનાર 'દ્રવ્ય છતાં રૂપાદિભાષી' ઇત્યાદિ હેતુ અંગનમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે આ હેતુ અપ્રયોજક છે ૨૦.

એટલે સ્પષ્ટ બ્યભિચાર દેખાતો હોવાથી હનુમાનના અંચલ પૂંછડાની જેમ લાળોલવ્ય તમારો એ હેતુ ચક્ષુમાં તૈજસ સિદ્ધ કરતો ન હોવાથી વ્યર્થ છે. ૨૧

વળી, ચક્ષુ તૈજસ નથી, કારણ કે ભાસ્વર શુકલ રૂપવાળું અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું નથી. જલની જેમ. આપા અનુમાનથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વનો નિષેધ થતો હોવાથી ચક્ષુમાં તૈજસત્વની સિદ્ધિ જ થઈ નહીં, તો પછી રસ્મિવત્તા કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે ? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. ૨૨.

(૫૦) અનુદ્ધનતયેનિ સદપિ વસ્તુ યદોદ્ભૂત મ્ભવતિ તદા જ્ઞાયતે, યથા દેહાન્તર્ગતા વાતા-
દય । તસ્યા ઇતિ પ્રમાણાઃ । તૈજસતાસ્યદેહોરિતિ । ચક્ષુ પ્રમાવત્, તૈજસતાત્ પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥
પુષ્ટુણેતિ કુદ્મસ્યાઠ્ઠવા । પુષ્ટુણિમિશ્રણમિત્યજ્ઞ વાક્યે-યથા ન મિશ્રિત્ કોમાવિશેષ-
માવહતિ । એવમયમપિ રેતુ -'રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકસ્વરૂપજ્ઞો ન કિંચિત્પ્રાપ્ય ઇતિ માવ. ।
રૂપેશ્ણસન્નિકર્ષેણ વ્યભિચારાદિતિ । યદિ કિલ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકસ્વરૂપે
હેતુના તૈજસત્વ નયનસ્ય, તદા રૂપેશ્ણસન્નિકર્ષેણાપિ તૈજસત્વ પ્રાપ્નોતિ । સો'પ રૂપાદિમધ્યે
નિયમેન રૂપપ્રકાશકોઽસ્તિ । સન્નિકર્ષે વિના રૂપોપરબ્ધેરભાવાત્ । તસ્ય ચ તૈજસત્વં ભવતાઽપિ
નેષ્યત ઇત્યર્થકારિતિકર્ય હેતુ' । રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકસ્વરૂપે અભિષ્ઠતિ, તૈજસત્વમપિ ન
મવિષ્યતિ યથા સન્નિકર્ષે ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વરૂપે રૂપાદિ । ચક્ષુર્હિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે
નિયમેન રૂપપ્રકાશક તદેવ તૈજસમ્ । સન્નિકર્ષેષ્ઠ ન દ્રવ્ય કિન્તુ ગુણ ઇતિ ચેતઃ; એવં ચાઙ્ગનેન
વ્યભિચારઃ । તદ્દિ દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકમસ્તિ તૈર્મલ્યાપાદનદ્વારેણ । ન ચ
તૈજસમ્ ॥૧૬॥ અસ્યેતિ અગ્નસ્ય । અમીયામિતિ ધોરાણામ્ ॥૧૭॥ ન વ્યભિચારચેતન-
મિનિ મુરિવાક્યમ્ । ચેતનમિતિ જ્ઞાનમ્ ॥૧૮॥ તેનૈવેતિ આકરોદ્ભૂતિવશેન હેતુના । શાબ્દ-
પ્રમાણેનેતિ આગમપ્રમણન । યદિતિ યસ્માત્ કારણાત્ । તદ્વેતિ શાબ્દપ્રમાણે । સિદ્ધમિતિ ।
વાદિના જ્ઞેતાના મતેન ભવદાગમો ન સિદ્ધઃ, તસ્યાઘાપિ વિવાદાસ્પદત્યાત્ ॥૧૯॥ તદ્સાધિતિ
રૂપાદિમધ્યે રૂપાદિનોક ॥૨૦॥ હનુમલ્લોલલાક્ષ્ણલભાસે સાધનાદિતિ-દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપા-
દિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકત્યાત્ એવંરૂપાત્ । રૂપસુસ્પષ્ટરૂપણાદિતિ અનેકાન્તિકરવાદ્યાત્ ॥૨૧॥
અભાસ્વરતિગ્મભાવાદિતિ ભાસ્વરસ્ય સત્સતિગ્મભાવો ભાસ્વરતિગ્મભાવઃ, ન સઃ અસઃ
તસ્માત્ ॥૨૨॥

(૫૦) અથાપ્યનુદ્ભૂતેત્યાદિ । તસ્યા ઇતિ પ્રમાણાઃ । તૈજસતેતિ ચક્ષુ પ્રમાવતૈજસતાત્
પ્રદીપવત્ ॥૧૩॥ રૂપાદિત્યાદિ । રૂપેતિ દ્રવ્યસ્ય વ્યવચ્છેદ' । નિયમેન મનસો વ્યવચ્છેદઃ
સહ્યામવાદિમિશ્રિમિચાર સ્યાદિતિ રૂપાદીતિ પદં સામિપ્રાપ્તમ્ ॥૧૪॥ તદિદ્ધમિત્યાદિ ।
અનુદરતે ઇતિ અનુકરોતિ । શ્યામવાતાસા સ્વભાવકાળ્યાચ્છ્યામસરીરે કુદ્મસ્યોમામાવાન્નિ-શ્લીક-
મિત્યર્થઃ । રૂપેશ્ણેતિ રૂપપ્રકાશકનયનસયુક્તસમવાયેન સન્નિકર્ષેસ્તૈર્જ(સઃ) રૂપાદિમધ્યે નિયમેન
રૂપપ્રકાશકવાન્નયનન । સન્નિકર્ષે પરં રૂપપ્રકાશકો ન તૈજસઃ । અત એવ વ્યભિચારાજ્ઞ સોભા-
માજનમિત્યર્થઃ ॥૧૫॥ દ્રવ્યત્વેતિ ચક્ષુસ્તૈજસમ્, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશકવાદિત્યર્થઃ

રૂપસ્ય । અઙ્ગનં તેજસમ્, અત एष हेतोरिति^૧ વદતો વદનમઙ્ગપ્રસન્નઃ સન્નતિ ન ગતૌ(ગતઃ) । તસ્યાપીતિ અઙ્ગમસ્યાપિ । તન્વાદિનેતિ શરીરાદિના । શરીરમાદિશબ્દાત્ પૃથ્વીપૃથ્વીધરસિન્ધુ-રાદિ તેજસમગ્રીકુલ ॥૧૬॥ સૌંધીરેત્યાદિ । કુશાનુભાવેતિ । તેજસત્વામ્યુપગમ તેજસત્વ પાવકાનુભાવઃ । અસ્યે^૨ઘઙ્ગનસ્ય । અમીષામિતિ ધીરાણામ્ । અઙ્ગન સૌંધીરસૌંધીર્ચલાદિતો જાયતે । તાનિ પાથિવાણિ । તત્કથમઙ્ગનં તેજસત્વઘટના, હેતુહતુમદ્વિરોધાત્ ? ॥૧૭॥ સૌંધીરેત્યાદિ । આકરોદ્ભૂ^૩તીતિ । સૌંધીરાદિ પાર્થિવમ્, આકરોત્પન્નત્વાત્ । સુવર્ણેન વ્યમિચારજ્ઞાનમનુગુણં યુક્તિયુક્ત ન ॥૧૮॥ ચામીકરેત્યાદિ । તેનૈત્રેતિ સુવર્ણં પાર્થિવમ્, આકરોદ્ભૂતત્વશત્વાત્ સૌંધીરા-દિવત્ । અત્રેતિ સુવર્ણસ્ય પાર્થિવત્વપ્રમાણકે સંબંધે । યદ્વિતિ યસ્માત્ । સદિત્યાગમપ્રમાણમ્ । અત્રેતિ વાદિનિ જૈને । અત एष સુવર્ણસ્ય તૈત્તર્યવસિદ્ધિરદ્વપ્રતિજ્ઞે લિંગે ભવદભિપ્રેતોડન્યતરાસિદ્ધિ-નામદોષોડનુપજયતે ॥૧૯॥ અઙ્ગનમિત્યાદિ । અસાવિતિ ચક્ષુસ્તેજસત્વસાધક । દ્રવ્યભાવે સતિ રૂપાદિમધ્યે નિયમેન રૂપપ્રકાશક^૪ત્વાદિત્યેવરૂપ અપ્રયોજક एष ॥૨૦॥ ચક્ષુર્નતૈજસમિત્યાદિ । અમુષ્યેતિ નયનસ્ય ॥૨૧॥

અપિ ચ,

પ્રત્યક્ષબાધઃ સમલક્ષિ પક્ષે ન રસમયો યદ દૃગિ દૃષ્ટપૂવા. ।

તથા ચ શાસ્ત્રેણ તથૈવ કાલાતીતત્વદોષોડ્યુદપાદિ હેતોઃ ॥૨૩॥

અનુદ્ભવદૂપજુષો ભવેયુ^૫ચેદ્ રસમયસ્તત્ર તતો ન દોષઃ ।

નન્વેવમેતસ્ય પદાર્થસાર્વપ્રકાશકત્વં ન સુવર્ણવત સ્યાત્ ॥૨૪॥

આલોકમાર્ચિવ્યવશાદથાડસ્ય પ્રકાશકત્વં ઘટનામિયતિ ।

નન્વેવમેતસચિવસ્ય કિં સ્યાત્ પ્રકાશકત્વં ન કુટીકુટાદેઃ । ॥૨૫॥

અથાડસ્તુ કામં નનુ તેજસત્વમુનેજિતં કિં ન ભવેત્ ત્વયાડસ્ય ।

તથા ચ નન્વસ્ત્વદુપજ્ઞ ઇષોડ્દૈત્તપ્રવાદોડજનિ તેજસત્ત્વે ॥૨૬॥

૧) ચક્ષુમા રશ્મિભવત્તાના સાધક તમારા અનુમાનના પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ બાધ પણ છે, કારણ કે, ચક્ષુમાં કદી પણ રશ્મિઓ-કિરણો દેખાયાં નથી, એટલે તમારા શાસ્ત્રાનુસાર હેતુ કાલાતીત પણ કહેવાશે. કારણ કે-પક્ષનો બાધ થયા પછી તેનો પ્રયોગ થયો છે. ૨૩.

નૈયાયિક—ચક્ષુમા કિરણો અનુદ્ભૂતરૂપવાળાં છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ થતાં નથી માટે તમારે કહેલ ઉપરોક્ત દોષ નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો સુવર્ણની જેમ ચક્ષુ પણ પદાર્થસમૂહનું પ્રકાશક-બાધક નહિ થાય. ૨૪.

નૈયાયિક—આલોકરૂપ સહકારીના બલથી ચક્ષુ પ્રકાશક બની શકે છે.

જૈન—જો એમ હોય તો આલોકરૂપ સહકારીના બળથી કુટી-ઘર, કુટ-ઘટ.

આદિ પદાર્થો પણ પ્રકાશક કેમ નથી બની જતા ? ૨૫.

૧ 'રિતિ વચનમઙ્ગ' સુ । ૨ 'જમનઃ'—સુ । ૩ 'દ્યુતેતિ'—સુ । ૪ 'શકાદિ' સુ ।

નૈયાયિક-કુટી. કુટ આદિ પદાર્થોં પણ ભલે પ્રકાશક બની બંધ, એમાં શું વાધો છે?

જૈન-આ રીતે તો તમે ઘટાદિ પદાર્થોંમાં તૈજસત્ત્વને ઉત્તેજન આપ્યું, એમ કેમ નહીં કહેવાય ? અને તેમ થતા તૈજસત્ત્વની બાબતમાં આ એક નવો જ અદ્વૈતવાદ બોલો કર્યો કહેવાશે, અર્થાત્ બધું જ તૈજસ છે એમ માનવું પડશે. અને તેથી આ તમારો અપૂર્વવાદ સિદ્ધ થશે. ૨૬.

(૫૦) પક્ષે इति चक्षु रश्मिवत्, तैजसत्वात् एवं उपपूर्वे ॥૨૩॥ तत्रेति नयने ॥૨૪॥ अथास्तु काममिति । कुटोकुटादेरपि प्रकाशकत्वं भवमिति भाव । अस्येति कुटीकुटादेः ॥૨૬॥

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષવાદ્ય इत्यादि । पक्षे इति चक्षु रश्मिवदित्येवंरूपे । तत्रैवेति तत्र तर्वाभिप्रायेण प्रथम प्रत्यक्षविरुद्ध पक्षे हेतुः कालान्वयापदिष्टः ॥२३॥ अनुद्भवेत्यादि । तत्रेति नेत्रे । पतस्येति नेत्रस्य ॥२४॥ आलोक्यादि । आलोकसहकारिकारणबलात् । अस्येति चक्षुषः । पतत्सच्चि-वस्येति आलोकसहकारिणः ॥२५॥ अथास्त्वित्यादि । उत्तेजितमिति प्रकाशितम् । अस्येति कुट्यादेः । तथा चेति कुट्यादिप्रकाशने । त्वदुपपन्न इति तत्र उपपन्ना यत्र । अद्वैतेति सर्वत्र तैजस-वाद । तथा अद्वैतवादे आलोकसाच्चिद्यवशाद्भवता त्रिभुवनमवनबोधभावभावानां तैजसत्वमेव प्रतिपन्नम् ॥२६॥

उत्पद्यन्ते तरणिकिरणश्रेणिसंपर्कतश्चेत्

તત્રોદયતાં મપદિ રૂચયો લોચને રોચમાના ।

यद गद्यन्ते न खलु तपनालोकसंप्रप्तान-

स्तस्मिन् हेतुर्भवति हि दिवा दीपभासामभासः ॥૨૭॥

અત્રેયં પ્રતિક્રિયા —

मुष्टिप्राये कुवन्त्यदलक्ष्यामलिप्राऽवगृप्ते

સ્ફોતે ધ્વાન્તે સ્ફુરતિ ચરતો ધૂકકાકોદરાદેઃ ।

किं लक्ष्यन्ते क्षणमपि स्त्वो लोचने नैव यस्मा-

दालोकस्य प्रसरणकथा काचिदप्यत्र नास्ति ॥૨૮॥

નૈયાયિક—સૂર્યના સંપર્કથી નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ—કિરણો જલદીથી ઉત્પન્ન તો થાય છે પરંતુ નેત્રમાં ઉદ્ભૂત રૂપવાળી રશ્મિઓ પ્રત્યક્ષ થતી નથી તેમાં કારણ સૂર્યપ્રકાશનો વિસ્તાર છે. કારણ કે લોકમાં પણ દિવસે સૂર્યપ્રકાશને કારણે ઉદ્ભૂતરૂપવાળા દીપકનો પણ પ્રકાશ આંખો થઈ બંધ છે. ૨૭.

જૈન—તો રાત્રે જ્યારે મુષ્ટિગ્રાહ-અત્યંતગાઢ અને કમળદળની જેવો શ્યામરૂપ અંધકાર હોય ત્યારે તેમાં ફરતાં ધૂવડ અને સર્પોદિના નેત્રનાં કિરણો એક ક્ષણ માટે પણ કેમ દેખાતાં નથી ? અર્થાત્ તમારા મતાનુસાર નેત્રકિરણોના પ્રત્યક્ષનો પ્રતિબંધક સૂર્ય પ્રકાશનો પ્રસાર છે પણ રાત્રે તો સૂર્ય કોઈ પણ

प्रकारे संभवतो न नथी तेथी अधकारमां इरतां सपादिना नेत्रमां रडेवी प्रभा
प्रत्यक्ष थवी जेधये. पणु ते प्रत्यक्ष थती तो नथी. अटले मानपुं जेधये के
नेत्रमां प्रभा छे न नहुी २८.

(५०) तत्रेति नयने । चेदेव रूपे तत्र नयने तरणिकिरणश्रेणीसम्पर्कतो रुचय
उद्भूता उत्कटा उत्पद्यन्ते परं ता रुचयो यल्लोचने रोचमाना खलु न गृह्यन्ते इति
योगः । तस्मिन्नग्रहणे तपनालोकसम्पत्प्रतानो हेतुः । रविकिरणहताना तेषा चक्षुरश्मीना न
दर्शनमिति सम्बन्धः ॥२७॥ काकोदरादेरिति सर्पादेः । किं लक्ष्यन्ते इत्यादि । किं नैव
लक्ष्यन्ते इति सटङ्कः ॥२८॥

(डि०) मुष्टीत्यादि । अत्रेति निशीथे ॥२८॥

उपतिस्त्तद्भूततयाऽथ तासां तत्रैव यत्राऽस्ति रविप्रकाशः ।

काकोदरादेरपि तर्हि नैनाः कीटप्रकाशे कुशला भवेयुः ॥२९॥

अविवरतिमिरव्यतिकरपरिकरिताऽपवरकोदरे ववचन ।

वृषदंशदशि न दृष्टा मरीचयः किमु कदाचिदथ / ॥३०॥

अत एव विलोकयन्ति सम्यक् तिमिराङ्कुरकरम्बितेऽपि कोणे ।

मूषकपरिपन्थिनः पदार्थाञ्ज्वलनालोकविजृम्भणं विनैव ॥३१॥

अत्रोत्तरम्—

चाकचिक्यप्रतीभासमात्रमत्रास्ति वज्रवत् ।

नांशवः प्रसरन्तस्तु प्रेक्ष्यन्ते सूक्ष्मका अपि ॥३२॥

मार्जारस्य यदीक्षणप्रणयिनः केचिद् मयूखाः सखे !

वियेरन् न तदा कथं निशि मृगं तच्चक्षुषा प्रेक्षिते ।

प्रोन्मीलत्करपुञ्जपिञ्जरतनौ संजातवत्युन्दुरे

प्रोज्जम्भेत तवाऽपि हन्त ! घिषणा दीप्रप्रदीपाद यथा / ॥३३॥

कृगतरतया तेषां नो चेदुदेति मतिस्तव

ग्रभवति कथं तस्याऽप्यस्मिन्नसौ निरुपप्लवा / ।

घटननिपुणा साक्षात् प्रेक्षाविषौ हि नतिस्त्रिषां

न खलु न समा धीमन् ! सा चोभयत्र विभाव्यते ॥३४॥

अमूढमूषिकारीणां तस्मादस्ति स्वयोग्यता ।

यया तमस्यपीक्षन्ते न चक्षू रश्मिवत् पुनः ॥३५॥

इत्थं न चक्षुषि कथञ्चिदपि प्रयाति,

संसिद्धिपद्धतिमिदं खलु रश्मिवत्ता ।

તસ્માત્ કથં કથય તાર્કિક ' વક્ષુષ' સ્યાત્
પ્રાર્થય વસ્તુનિ મતિપ્રતિબોધકત્વમ્ ' ॥૨૬॥

નૈયાયિક—જ્યા સૂર્યપ્રકાશ હોય ત્યા જ નેત્રકિરણોમા ઉદ્ભૂત રૂપની ઉત્પત્તિ છે. એટલે કે રાત્રે નેત્રના કિરણોમા ઉદ્ભૂત-રૂપ નથી તેથી તે દેખાતા નથી.

જૈન—જો એમ હોય તો તે અનુદ્ભૂત રૂપવાલી નેત્રરશ્મિઓ સપાંદિકને ક્રીટાદિનાં યોગ કરાવવામા પણ સમર્થ નહીં થાય, કારણ કે રાત્રે સૂર્ય ન હોઈ રશ્મિ ઉદ્ભૂત રૂપયુક્ત નથી. ૨૬

નૈયાયિક—રશ્મિઓ સૂર્ય વિના ભલે રાત્રે ઉદ્ભૂતરૂપવાળી ન હોય છતાં હે જૈન ! અત્ય તગાદ અધકારવાળા ઓરડામા ફરતી બિલાડીના નેત્રમાં શું તમે કોઈ પણ વખત કિરણો નથી જોયા ? ૩૦.

ઉદ્ભૂતરૂપવાળી રશ્મિઓ હોવાથી જ અધકારથી વ્યાપ્ત ઘરના જુણામાં, અગ્નિ વિગેરેના પ્રકાશ વિના પણ બિલાડી પદાર્થને જોઈ શકે છે. ૩૧.

જૈન—ગાદ અધકારમા બિલાડીના નેત્રમા કિરણો દેખાય છે, એવું તમારું ઉપદેશન કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે જેમ વજ્રમા ચળકાટનું ભાન થાય છે, તમ બિલાડી આદિના નેત્રમા પણ માત્ર ચળકાટનું ભાન થાય છે, પરંતુ નેત્ર-માથી ચોતરફ ફેલાતા નૃદ્મમા સૂક્ષ્મ પણ કિરણો જોવામા આવતા નથી. ૩૨.
વળી, હે મિત્ર નૈયાયિક ! જો બિલાડીના નેત્રમા કિરણો હોય અને તે પ્રસરતાં હોય તો રાત્રે પ્રતીપાદિના કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલ ઘટ-પટાદિ પદાર્થ જણાય છે, તમ બિલાડી આદિના નેત્રકિરણોથી વ્યાપ્ત હોવાના કારણે ઉંદર પીળા શરીરવાળા તમને શા માટે નથી દેખાતા ? ૩૩.

નૈયાયિક—બિલાડીના નેત્ર કિરણો અતિકૃશ હોવાથી તે કિરણોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા ઉંદરનું જ્ઞાન અમને થતું નથી.

જૈન—તો પછી અતિકૃશ કિરણોની સહાયથી ઉંદરનું જ્ઞાન વિના હરકતે બિલાડીને કેમ થાય છે ? અર્થાત્ તેને પણ તેનો યોગ થવો ન જોઈએ, છુમેકર કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવવામા કુશલ એવા કિરણોમા અસમાનતા છે, એમ તો તા કાઢી શકશો જ નહિ. એટલે કે—જો બન્ને માટે કિરણો સરખાં જ હોય તો પછી એકને જ્ઞાન થાય અને બીજાને ન થાય એમ કેમ કહેવાય ? ૩૪.

માટે બિલાડીના નેત્રમા એવી યાંચ્યતા જ છે, કે જેથી તે અધકારમાં પણ જોઈ શકે છે પરંતુ તેના નેત્ર રશ્મિવાળા નથી. ૩૫.

આ રીતે વિચારતા ચક્ષુમાં કોઈ પણ રીતે રશ્મિવત્તા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. તો હે તાર્કિક ! ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને યોગજનક છે, એ કઈ રીતે મિદ્ધ થશે ? અર્થાત્ ચક્ષુની પ્રાપ્ત્યકારિતા સિદ્ધ નથી. ૩૬.

(૫૦) પતા હિતિ કચ્ય. ॥૨૧॥ કિમુ કવાચિદ્વેતિ । અહો વૈન કિ ન દદા મરીચ્ય હિતિ વૃક્ષા ॥૩૦॥ તત્ત્વચક્ષુવેતિ માર્ગરચક્ષુવા । અગ્નિ સ્વામ્યે તવાપિ ધિયન્તા કથં ન યોગ્યુચ્ચે-

તેતિ સંયોગઃ ॥૩૩॥ તસ્યાપીતિ ઓતોરપિ । અસ્મિન્નિતિ મુષિકે । મતિપ્રતિબોધકત્વમિતિ પ્રાપ્યક્ષલક્ષણમતિજનકત્વમ્ ॥૩૬॥

(ટિ૦) ઉત્પત્તિરિત્યાદિ । ઉદ્ભૂતતયા બાહુલ્યતયા । તાસામિતિ રુચીનામ્ । તત્રૈવેતિ પ્રેરેશે । કાકાદ્રાદેરિતિ સર્પપ્રમુલસ્ય । પતા इति रुचयः ॥૨૯॥ અવિચરેત્યાદિ પરવચનમેતત્ । વૃષદંશેતિ દંશદશને । વૃષાન્ મૂષકાન્ દશતીતિ કર્મમ્બયણ માઝર્જારસ્તન્મેત્રે । ન દટ્ટા इति अपि तु दृश्यन्ते एव ॥૩૦॥ અત પથેત્યાદિ અત इति मरीचिचयप्रभावादेव । તિમિરેતિ અન્ધકારબહુલેપિ । મૂષકપરીતિ માઝર્જાર ॥૩૧॥ ચાકચિકચેત્યાદિ । અગ્ર ચક્ષુષિ ॥૩૨॥ કુશતરેત્યાદિ । તેષામિતિ રમનોનામ્ । તસ્યાપીતિ બિઠાલસ્ય । અસ્મિન્નિતિ ડન્દરે । અસા-વિતિ મતિઃ । સા ચેતિ ત્વિષાં સન્તતિઃ । ઉભયત્રેતિ ત્વચ્ચક્ષુષિ ઓતુચક્ષુષિ ચ ॥૩૪॥ હત્ય-મિત્યાદિ । તાર્કિકેતિ ષટ્તર્કભાષાપરિતર્કકર્કશમતે इति सोल्लुपठवचनम् । પ્રતિબોધકત્વમિતિ જ્ઞાનોત્પાદકત્વમ્ ॥૩૬॥

બહિર્થપ્રહૈન્મુત્યં બહિષ્કારણજન્યતા ।

સ્થાયિત્વં વા બહિર્દેશે કિં બાહ્યેન્દ્રિયતા ભવેત્ ॥૩૭॥

તત્રાદિમાયાં ભિદિ ચેતસા સ્યાદેતસ્ય હેતોર્વ્યભિચારચિહ્નમ્ ।

અપ્રાપ્યકારિ પ્રકરોતિ યસ્માદ મન્દાકિનીમન્દરબુદ્ધિમેતત્ ॥૩૮॥

દોષઃ સ ઇવોત્તરકલ્પનાયાં યદાત્મન પુદ્ગલ ઇષ બાહ્યઃ ।

ચેતશ્ચ તસ્માદુપજાયમાનમેતદ્ બહિષ્કારણજન્યતાશ્વત્ ॥૩૯॥

ચેતઃ સનાતનતયા કલિતસ્વરૂપં

સર્વાપકૃષ્ટપરિમાણપવિત્રિતં ચ ।

પ્રાયઃ પ્રિયઃ પ્રણયિનીપ્રણયાતિરેકા-

દેતત્ કરોતિ હૃદયે ન તુ તર્કતજ્ઞાઃ ॥૪૦॥

ઇતદત્ર વિતતીક્રિયમાર્ણં પ્રસ્તુતેતરદિવ પ્રતિમાતિ ।

વિસ્તરાય ચ ભવેદિતિ ચિન્થ્યં તદ્ વિલોક્ય ગુલ્ફુન્નિતદ્વત્તિમ્ ॥૪૧॥

પક્ષે તૃતીયે વિષયપ્રદેશઃ શરીરદેશે યદિ વા બહિઃ સ્યાત્ ।

સ્થાયિત્વમાયે વિષયાશ્રિતત્વં યદ્વા પ્રવૃત્તિર્વિષયોન્મુલ્કી સ્યાત્ ॥૪૨॥

પ્રાચીનપક્ષે પ્રતિવાચસિદ્ધિકલ્પપક્કઃ સમુપૈતિ હેતોઃ ।

સ્યાદ્વાદિના યત્ પ્રતિવાદિનાડસ્ય નાડઙ્ગીકૃતં મેયસમાશ્રિતત્વમ્ ॥૪૩॥

વળી, હે નૈયાયિક ! તમોએ ચક્ષુમાં પ્રાપ્યકારિત્વ સિદ્ધ કરવાને તમારા અનુમાનમાં ‘બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ હોવાથી’ એવો હેતુ કહ્યો તો તેમાં ‘બાહ્યેન્દ્રિયરૂપ’ નો તમને શો અર્થ અભિપ્રેત છે ? ‘બાહ્ય ઘટપટાદિ પદાર્થ’નો ઓધ કરાવવામા સન્નુખતા-તત્પરતા’ એ બાહ્યેન્દ્રિયતાનું લક્ષણ છે ? કે બાહ્ય કારણોથી જન્યત્વ છે કે બાહ્યદેશમાં સ્થિતિ એ બાહ્યેન્દ્રિયત્વ છે ? ૩૭.

પ્રથમ પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં અભિમુખ હોય તે બે બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાય તો મનને પણ બાહ્યેન્દ્રિય કહેવું બેઠું એ. કારણ કે—મન અપ્રાપ્ત્યકારિ હોવા છતાં પણ મેરૂપર્વાત, ગંગા નદી આદિ બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. ૩૮.

બીજા પક્ષમાં એટલે કે બાહ્ય કારણથી જન્ય હોવાથી બાહ્યેન્દ્રિય કહેવાતી હોય તો પણ તે જ દોષ છે એટલે કે, મનવડે હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે. કારણ કે પુદ્ગલ આત્માથી બાહ્ય છે, અને મન પુદ્ગલ વર્ગાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મન પણ બાહ્યકારણજન્ય તો છે જ અને છતાં તે અપ્રાપ્ત્ય-કારી છે. ૩૯.

નૈયાયિક—મન નિત્ય છે અને આણુરૂપ છે તેથી તે બાહ્ય કારણજન્ય કહેવાય નહીં.

જૈન—તમારું આ કથન કામી પુરુષ સ્ત્રીના પ્રેમથી માની લ્યે તો બલે માની લ્યે પણ તકં બહુનાર બુદ્ધિશાળી પુરુષ તો કદી પણ નહીં માને. ૪૦.

આ સ્થળે મનનો નિત્યાનિત્યત્વનો વિચાર અપ્રસ્તુત એવો છે. વળી, તેનો વિચાર વિસ્તારથી કરવા પડે માટે અહીં વિશેષ લખતા નથી. તો જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ અમારા ગુરુજીએ રચેલ 'સ્વાદ્વાદરતાકર' નામની વૃત્તિ બેઠું વિચારી લેવું. ૪૧.

'બાહ્યપ્રદેશમાં સ્થાયિત્વ-સ્થિતિ કરે' તે 'બાહ્યેન્દ્રિય' એ ત્રીજા પક્ષમાં બાહ્યપ્રદેશ એટલે વિષયપ્રદેશ માનો છે કે શરીરપ્રદેશ ? 'વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ' એ પ્રથમ પક્ષનો અર્થ 'વિષયને આશ્રિત' એ છે કે 'વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ' છે ? ૪૨.

'વિષયપ્રદેશમાં સ્થિતિ'નો અર્થ 'વિષયને આશ્રિત' એવો હોય તો પ્રતિવાદસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે, કારણ કે—સ્વાદ્વાદરતાવ-લક્ષી પ્રતિવાદિએ ચક્રુને વિષયાશ્રિત માનેલ નથી. ૪૩.

(૫૦) તર્કતજ્ઞા હિતિ । નિત્યાનિયં મનઃ, શુભાશુભચિન્તાહેતુસ્વભાવાત્ ; મનોઽણુપરિમાણં ન ભવતિ કરણત્વાલ્લોચનાદિવત્—એવ પ્રાયઃ પ્રયોગવિદુરાઃ ॥૪૦॥

(ટિ.) તત્રાદિમાયામિત્યાદિ । તત્રેતિ બાહ્યેન્દ્રિયત્યાદિતિ હેતૌ । પતદિતિ મનઃ ॥૩૯॥
 દોષઃ સ પચેત્યાદિ । પચ્છં હિતિ ચેતોવર્ગેણારૂપઃ । તસ્માદિતિ પુદ્ગલાત્ ॥૩૯॥ અથેવં મન્યસે—ચેતો નિત્યમ્ । તત કથકારં કારણત્રયં સ્વાદિત્યાશબ્દકયાદ—ચેતઃ સનાતનેત્યાદિ । સનાતનેતિ મિશ્રતયા—નન્મતે ચેતો નિત્યમિત્યર્થઃ । સર્વાપકુપ્તેતિ અણુપરિમાણં મન ॥૪૦॥ પ્રાચીનેત્યાદિ । અસ્થેતિ વિષયાશ્રિત્ત્વરૂપસ્ય હેતૌ ॥૪૩॥

પક્ષે તથા માધનશૂન્યતાઽસ્મિન દૃષ્ટાન્તદોષઃ પ્રકટઃ. પટ્ટનામ્ ।

જિહ્વેન્દ્રિયં નાર્થસમાશ્રિતં યદ્ વિલોકયામાસુર્મી કદાચિત્ ॥૪૪॥

દ્વિતીયકન્પે કિમસૌ પ્રવૃત્તિરર્થામિમુગ્ધ્યેન વિમર્ષણં સ્યાત્ ।

આશ્રિત્ય કિં વા વિષયપ્રપચ્ચં પ્રતીતિસંપત્તિવિબોધકત્વમ્ ॥૪૫॥

પક્ષે પુરશ્ચારિણિ સિદ્ધિવન્ધ્યં સ્યાત્ સાધનં જૈનમતાનુગાનામ્ ।

યસ્માદ ન તૈર્લોચનરશ્મિચક્રમજ્ઞીકૃતં વસ્તુમુત્ત્વં પ્રસર્પત્ ॥૪૬॥

નિર્દર્શનસ્ય સ્ફુટમેવ દૃષ્ટં વૈકલ્યમત્રૈવ હિ સાધનેન ।

પદાર્થસાર્થં પ્રતિ યદ્ ન સર્પજ્ઞિહૈન્દ્રિયં કેનચિદિષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥

પશ્યાન્તેરે તુ વ્યભિચારમુદ્રા કિં ચેતસા નૈવ સમુજ્જૃમ્મે ।

યસ્માત્ તદપ્રાપ્ય સુપર્વશૈલસ્વર્ગં સમુત્પાદયતિ પ્રતીતિમ્ ॥૪૮॥

વળી, આ પક્ષમાં જિહ્વેન્દ્રિયરૂપ દૃષ્ટાંત સાધનશૂન્ય હોઈ તે દૃષ્ટાંતાભાસ થશે, કારણ કે કુશલ પુરુષોએ જિહ્વાને કદીપણ વિષયને આશ્રિત હોય એ રીતે જોઈ નથી. ૪૪.

વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ કરે તે બાહ્યેન્દ્રિય છે, એ બીજે પક્ષ કહો તો વિષયોન્મુખી પ્રવૃત્તિ એટલે વિષયની સન્મુખ વિસર્પણ-ગમન છે કે વિષય પ્રપંચની અપેક્ષા રાખીને બોધજનક થવું તે છે ? ૪૫.

પ્રથમ વિકલ્પમાં જૈન મતાનુસારે હેતુમાં અસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધ) નામનો દોષ છે કારણ કે જૈનોએ પદાર્થ તરફ ગમન કરતું નેત્રગત રશ્મિચક્ર સ્વીકાર્યું નથી. ૪૬.

વળી, જિહ્વેન્દ્રિયનું પણ વિષય તરફ ગમન કોઈ એ પણ માનેલ નથી. માટે દૃષ્ટાંતમાં પણ સાધનશૂન્યતા નામનો દોષ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૪૭.

બીજા વિકલ્પમા શું મનથી વ્યભિચાર નથી ? કારણ કે મન વિષયપ્રપંચની અપેક્ષા રાખવા છતાં મેરૂપર્વત સ્વર્ગાદિ પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ તેમનું જ્ઞાન કરાવે છે. ૪૮.

(૧૦) અર્થસમાશ્રિતમિતિ અપધિયમ્ ॥૪૯॥ આશ્રિત્યેતિ ઈતિ ॥૪૫॥ પુરશ્ચારિણીતિ પ્રથમે ॥૪૬॥

(દિ૦) પક્ષે પુર શ્યાદિ । સાધનમિત્થર્થામિમુદ્ધેન વિસર્પણં જૈનાનામસિદ્ધમ્ । તૈરિતિ જૈનૈઃ ॥૪૬॥

શરીરસ્ય બહિર્દેશે સ્થાયિત્વં યદિ જલ્પ્યતે ।

બાહ્યેન્દ્રિયત્વમત્ર સ્યાત્ સંદિગ્ધવ્યભિચારિતા ॥૪૯॥

અપ્રાપ્તાર્થપરિચ્છેદેનાઽપિ સાર્થં ન વિધતે ।

હેતોર્બાહ્યેન્દ્રિયત્વસ્ય વિરોધો વત કશ્ચન ॥૫૦॥

ક્વચિત્ સાધ્યનિવૃત્ત્યા તુ હેતુવ્યાવૃત્તિર્દર્શનાત્ ।

પ્રતિકન્ધપ્રસિદ્ધિર્નચેત્ તદાઽત્રાપિ કથં ન સા ૨ ॥૫૧॥

રસનસ્પર્શનગ્રાણશ્રોત્રાન્યેન્દ્રિયતાબલાત્ ।

ચક્ષુરપ્રાપ્યવિજ્ઞાત્ મનોવત્ પ્રતિપથતામ્ ॥૫૨॥

સાધ્યવ્યાવૃત્તિતોડત્રાપિ હેતુવ્યાવૃત્તિરીક્ષિતા ।

ન ચ કચ્ચિદ્ વિશેષોડસ્તિ યેનૈકત્રૈવ સા મતા ॥૫૩॥

બાહ્યેન્દ્રિયત્વં મકલહ્કમેવં ન તાર્કિકાન્ પ્રીણયિતું તદોષ્ટે ।

ભૂવિશ્વમો દુર્ભગમામિતીના વૈદગ્ધ્યમાજો મજતે ન ચેતઃ ॥૫૪॥

શરીરના બાહ્ય દેશમા રહે તે બાહ્યેન્દ્રિય એમ કહો તો હેતુમાં સંદિગ્ધ-
વ્યભિચાર-અનૈકાન્તિક દોષ આવશે. ૪૯.

કારણ કે આવા બાહ્યેન્દ્રિયત્વ હેતુને અપ્રાપ્યકારિત્વ સાથે કોઈ જાતનો
વિરોધ નથી ૫૦.

નૈયાયિક-કોઈ કોઈ ઠેકાણે સાધ્યનિવૃત્તિને કારણે સાધનનિવૃત્તિને લઈને
પણ વ્યાપ્તિ નિહ થાય છે, તો તે પ્રમાણે જે પ્રાપ્યકારી નથી તે બાહ્યેન્દ્રિય
પણ નથી જેમ કે મન—આમ વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ શા માટે ન થાય ? ૫૧.

જૈન—તે જ પ્રકારે ચક્ષુમા પણ અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ સ્વીકારે. અર્થાત
એ જ ન્યાયે ચક્ષુમા પણ અપ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ થશે. ૫૧.

જેમ કે-ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે, કારણ કે રસન-સ્પર્શન-શ્રાણુ અને શ્રોત્ર
ઇન્દ્રિયથી ભિન્ન ઇન્દ્રિય તે છે, મનની જેમ. ૫૨

અમારા આ અનુમાનમા પણ તમારા અનુમાનની જેમ સાધ્યાભાવને કારણે
સાધનાભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથી તમારા અને અમારા અનુમાનમાં કંઈ પણ
ફેર નથી, કે જેથી કરીને તમારા અનુમાનમા સાધ્યની વ્યાવૃત્તિથી હેતુની વ્યાવૃત્તિ
દ્વારા સાધ્યની સિદ્ધિ થાય, અને અમારા અનુમાનમાં ન થાય. સારાંશ એ છે
કે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ એકાદ દ્વિતાથી નહીં પણ સર્વવિપક્ષોમાંથી હેતુની વ્યાવૃત્તિ
હોય તો જ થાય છે તમે માત્ર એક મનમા જ હેતુની વ્યાવૃત્તિ બતાવી વ્યાપ્તિ
નિહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો તે બરાબર નથી. ૫૩.

આથી અભાગિની(વિધવા) સ્ત્રીના કટાક્ષે ઉત્તમ (સાધુ) પુરુષના ચિત્તને
મોહ પમાડી શકતા નથી, તેમ તમારો આ હેતુ સકલંક સંદિગ્ધવ્યભિચારી
હોવાથી તાર્કિક પુરુષોને પ્રમત્ત કરવા સમર્થ નથી. ૫૪.

(૫૦) સંદિગ્ધવ્યભિચારિતેતિ અનેકાન્તિકત્વમ્ ॥૪૯॥ અપ્રાપ્તાર્થપરિચ્છેદેનાપીતિ
અપ્રાપ્યકારિત્વેનાપિ ॥૫૦॥ કચ્ચિદ્વિતિ યત્ પ્રાપ્યકારિ ન ભવતિ, તદ્ બાહ્યેન્દ્રિયમપિ ન ભવતિ,
યથા મન । એવં વિશે જૈનોત્તે વ્યાવૃત્તિપ્રધાને સાધને । અત્રાપીતિ ઉત્તરપથેન વક્ષ્યમાણે પ્રયોગે ।
સેતિ પ્રતિબંધપ્રસન્નિદ્ધિ ॥૫૧॥ સકલંકમતિ સંદિગ્ધાનેકાન્તિકત્વવિતમ્ ॥૫૨॥

(ટિ૦) અપ્રાપ્તાર્થ્યાદિ । ચક્ષુરપ્રાપ્ય વિષયે મતિ કરોતિ, બાહ્યેન્દ્રિયત્વાગ્જિજ્ઞાવદિત્યપિ હેતોર્ન
વિરોધ ॥૫૦॥ કચ્ચિત્સાધ્યેત્યાદિ । તન્મતે દિ' વિપક્ષવ્યાપ્તાવપિ 'સાધનવ્યાવૃત્તે પૂર્વ સાધ્યવ્યાવૃ-
ત્તિરિષ્યતે । અતઃ ક્વચિત્સાધ્યેતિ પ્રાપ્યકારિત્વવ્યાવૃત્ત્યા હેતોરિતિ બાહ્યેન્દ્રિયત્વસ્ય । યત્પ્રાપ્યકારિ
ન સ્યાત્ તદ્ બાહ્યેન્દ્રિયમપિ ન, યથા મન । એવં વિશે વ્યાવૃત્તિપ્રધાને સાધને । પ્રતિબંધેતિ ।
પ્રતિબંધવ્યાપિનામાવધ્ય પ્રતિબંધિઃ । અત્રાપીતિ ચક્ષુરપ્રાપ્યકારીત્વેવક્ષ્યે । સેતિ પ્રતિબંધપ્ર-
તિરતિ । શ્રમશ્મનેડય સ્વભાવો વિષ્ણુ સાધ્યવ્યાવૃત્તિર્વા સાધનનિવૃત્તિઃ ॥૫૧॥ સાધ્ય-

૧ વિપક્ષ વ્યા૦ મુ । ૨ સાધનસ્ય વ્યવૃત્તિપૂર્વ સા૦ મુ ।

વ્યાકૃતીત્યાદિ । સેતિ પ્રતિષ્ઠ્ઠપ્રસિદ્ધિઃ । તાવકાનુમાને આસ્માકીને ચ સમાના ઇમયોર્વિશેષા-
માષાત્ ॥૫૩॥ સકલક્રુમિતિ સન્દિગ્ધાનૈકાન્તિકરકલ્પિતમ્ ॥૫૪॥

કિન્ચાઽત્ર સંસૂચિતમાદિશબ્દાત્ વૃત્તે પુરશ્ચારિણિ કારકત્વમ્ ।

યત્ પ્રાપ્યકારિત્વસમર્થનાય નેત્રસ્ય તત્ કાળદગ્ગજનામમ્ ॥૫૫॥

યસ્માદિદં મન્ત્રજપોપસર્પત્પ્રોદામરામાવ્યભિચારદોષાત્ ।

ઉત્તાલવેતાલકરાલકેલીકલક્રિતશ્રીકમિવાઽવભાતિ ॥૫૬॥

વળી, ‘ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, બાહ્યેન્દ્રિયાદિરૂપ હોવાથી’ આ પ્રમાણે
ચક્ષુમાં પ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે કહેલ હેતુમાં આદિ શબ્દથી ‘કારકત્વ’
રૂપ હેતુનું સૂચન કર્યું છે પણ તે કાણી આંખને આજવાની જેમ વ્યર્થ છે. ૫૫.

કારણ કે આ ‘કારકત્વ’ હેતુમાં મન્ત્રબાપથી નજીક આવતી ઉદ્ધત
શ્રીથી વ્યભિચાર છે, માટે તે ઉત્કટ મદોન્મત્ત વેતાલની બચંકર ફીડાથી
કલક્રિત થયેલી શોભાવાળો જણાય છે. ૫૬.

(૫૦) પુરશ્ચારિણીતિ ચક્ષુ પ્રાપ્યેત્વમિન્ ॥૫૫॥

(ટિ૦) કારકત્વમિતિ ચક્રકારક તત્પ્રાપ્યકારીતિ વ્યાપ્તિ ॥૫૫॥ યસ્માદિદમિતિ
યસ્માદિતિ કારણાત્ । હૃદમિતિ કારકત્વમ્ । મન્ત્રઃ [શ્ર]પ્રાપ્યકારો, રામાયાકર્ષણકાર-
કવાત્ । અતઃ એવાનૈકાન્તિકોઽયં હેતુઃ ॥૫૬॥

તથાહિ—

કનકનિકષસ્તિગ્ધાં મુગ્ધાં મુહુર્મધુરસ્મિતાં

ચટુલકુટિલભૂવિભ્રાન્તિ કટાક્ષપટુચ્છટામ્ ।

ત્રિજગતિ ગતાં કશ્ચિદ્ મન્ત્રી સમાનયતિ ક્ષણાત્

તરુણરમણીમારાદ મન્ત્રાન્ મનોમુખિ સંસ્મરન્ ॥૫૭॥

કશ્ચિદત્ર ગદતિ સ્મ યત્ પુનર્મન્ત્રમન્ત્રણગવી સમાનયેત્ ।

યુક્તમેવ મદિરેક્ષણાદિકં તેન નાઽભિહિતદૂષણોદયઃ ॥૫૮॥

મન્ત્રસ્ય સાક્ષાદ ઘટના પ્રિયાદિના પરમ્પરાતો યદિ વા નિગદ્યતે ! ।

સાક્ષાત્ ન તાવદ્ યદયં વિહાયસો ધ્વનિસ્વરૂપસ્ત્વ સંમતો ગુણઃ ॥૫૯॥

તતોઽસ્ય તેનૈવ સમં સમસ્તિ સંસક્રિવાર્તા ન તુ પદ્મલાદયા ।

અથાઽક્ષરાલમ્બનવેદનં સ્યાદ્ મન્ત્રસ્તથાઽપ્યસ્તિવ્યમાત્મનૈવ ॥૬૦॥

તે આ પ્રમાણે—મનમાં મન્ત્રનો જપ કરનાર કોઈ માંત્રિક પુરુષ ત્રણ
જગત્માં કોઈ પણ સ્થળે રહેલી, સુવર્ણની કસોટી સમાન સ્તિગ્ધ, ભોળી,
વારંવાર મધુર હાસ્ય કરતી, ચપલ અને વક્ષકુટિના વિલાસવાળી કટાક્ષની
સુંદર છટાવાળી સ્ત્રીને ફરથી પણ ક્ષણવારમાં ખેંચી લાવે છે. અહિં મન્ત્રમાં
‘કારકત્વ’ તો છે, પણ પ્રાપ્યકારિત્વ નથી. માટે આ હેતુ વ્યભિચારી છે. ૫૭.

નૈયાયિક—આ વિષયમાં અમારુ કહેવું એમ છે કે—મંત્રમાં યોજાયેલ વાણી સ્ત્રીને ખેંચી લાવે છે માટે ઉપર કહેલ વ્યભિચાર દોષ આવશે નહીં. ૫૮.

જૈન—એમ કહો તો પૃછીએ છીએ કે—સ્ત્રીની સાથે મંત્રનો સંબંધ સાક્ષાત છે કે પરંપરાએ ? સાક્ષાત્ સંબંધ તો સંભવે નહીં. કારણકે મંત્ર શબ્દરૂપ છે, અને તમો શબ્દને આકાશનો ગુણ માનો છો. ૫૯.

માટે આ શબ્દરૂપ મંત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ તો આકાશ સાથે જ ઘટી શકે છે, પરંતુ સ્ત્રી સાથે ઘટી શકે નહીં.

નૈયાયિક—અક્ષરોના આલમ્બનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન એ જ મંત્ર છે.

જૈન—એમ માનો તો જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે માટે જ્ઞાનરૂપ મંત્રનો સાક્ષાત્ સંબંધ આત્મા સાથે જ થશે, પરંતુ સ્ત્રી સાથે નહીં થાય આથી મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે, એમ કહી શકશો નહીં. ૬૦.

(૫૦) આરાદિતિ દ્વાત્ ॥૫૭॥ યુક્તમિતિ સમ્બદ્ધમ્ ॥૫૮॥ અસ્યેતિ શબ્દસ્ય । તેનૈવેતિ વિહાયતા ॥૬૦॥

(ટિ.) કશ્ચિદ્વચ્ચેયાદિ । યુક્તમિતિ સમ્બદ્ધમેવ । મદિરેતિ નારીપ્રકૃતિકમ્ । તેનેતિ કારણન મવદ્ધિરભિદ્ધિતમુક દુષણં તસ્યોદ્યો ન ॥૫૮॥ મન્ત્રસ્યેત્યાદિ । વિહાયત્સ इति આકાશસ્ય । શબ્દો હામ્બરગુણો ભવતઃ સમ્મત । યો યસ્ય ગુણઃ સ તેનૈવ સમ્બદ્ધો ભવતિ નાન્યેન ॥૫૯॥ તત્તોડસ્યેત્યાદિ । તતઃ કારણાદસ્યેતિ ધ્વનિરૂપસ્ય મન્ત્રસ્ય 'તેનેતિ આકાશેન । વેદ્વતમિતિ જ્ઞાનમ્ । હ્યમિતિ સત્ત્વિકવર્તા । જ્ઞાનમાત્મગુણઃ । અતઃ ઇવાત્મસમ્બદ્ધો ભવતુ ॥૬૦॥

અથાપિ મન્ત્રસ્ય નિવેચને ત્વયા સંસક્તિરેતત્પતિદેવતાઽઽત્મના ।

સંતોષપોષપ્રગુણા ચ સા પ્રિયાં પ્રિયં પ્રતિ પ્રેરયતિ સ્વયોગિનીમ્ ॥૬૧॥

ભૂમહેડઽનુ દેવતાઽઽત્મના મન્ત્રવર્ણવિસરસ્ય કા ઘટા ।

અમ્બરસ્ય ગુણ ઇષ તત્ કથં દેવતાઽઽત્મનિ મજેત સદ્ગતિમ્ । ॥૬૨॥

આશ્રયદ્વારતોડ્યસ્ય સંસર્ગો નાસ્તિ સર્વથા ।

વ્યાપકદ્રવ્યયોર્યસ્માત્ સંસર્ગો નાઽમુના મતઃ ॥૬૩॥

વ્યાપકેષુ વદતિ વ્યતિષક્તં યસ્તુ તેન મનસા ધ્વનિના ચ ।

વીતવસ્તુવિષયેણ વિપ્રશ્યં સ્પષ્ટ એવ વિલસન્ વ્યભિચારઃ ॥૬૪॥

અયસ્કાન્તાદનેકાન્તસ્તથાડઽન પરિભાવ્યતામ્ ।

આક્ષેપથ સમાધિશ્ચ જ્ઞેયૌ રત્નાકરાદિહ ॥૬૫॥

કારકત્વમપિ તદ્ ન શોભતે પ્રાપ્યકારિણિ યદીક્ષણે મતમ્ ।

પ્રાપ્ય વસ્તુ વિવનોતિ તદ્ મર્તિ નૈવ ચધ્નુરિતિ તત્ત્વનિર્ણય' ॥૬૬॥

અદ્વિચન્દ્રકલનેષુ ચેત્યદ્. પ્રાક્ પ્રરૂપિતમુપૈતિ નો ધટામ્ ।

રશ્મિસંચયવિપચ્ચિત્તં હિ તત્ તે ચ તત્ર નિતરાં વ્યપાકૃતાઃ ॥૬૭॥

નૈયાયિક-મંત્રનો સાક્ષાત્સંબંધ એના સ્વામી (અધિક્ષાયક) દેવ સાથે છે, અને દેવનો સંબંધ સ્ત્રી સાથે છે. એટલે મંત્રોચ્ચારથી પ્રસન્ન થયેલ તે દેવતા પોતાસાથે સંબંધવાળી સ્ત્રીને મંત્ર ભણનાર પુરુષ પ્રત્યે પ્રેરણા કરે છે-એમ પરંપરા સંબંધ છે. ૬૧.

જૈન-આ વિષયમા તમને પૂછીએ છીએ કે-મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના આત્મા સાથે કયો સંબંધ છે? કારણ કે તમારા મતાનુસાર આ મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહ શબ્દરૂપ હોવાથી આકાશનો ગુણ છે, તો પછી દેવને વિષે મન્ત્રનો સંબંધ છે, એ કથન કઈ રીતે સંગત થશે? અર્થાત્ નહીં થાય. ૬૨

નૈયાયિક-શબ્દોનો આશ્રય આકાશ છે, અને તે વ્યાપક છે. તો તે આકાશ દ્વારા શબ્દરૂપ મન્ત્રાક્ષરોના સમૂહનો દેવના વ્યાપક આત્મા સાથે સંબંધ થશે.

જૈન-એમ પણ તમે કહી શકશો નહીં, કારણ કે-વ્યાપક દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંસર્ગ તમોએ માનેલ નથી. ૬૩.

વળી (નવીન નૈયાયિકાદિ કે વૈશેષિકાદિ) જેઓ વ્યાપક દ્રવ્યોનો પણ પરસ્પર સંયોગ સંબંધ માને છે, તેઓના મતે પણ અતીત વસ્તુને વિષય કરનાર મન અને શબ્દ વડે હેતુમાં સ્પષ્ટ વ્યભિચાર દેખાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ નષ્ટ થઈ ગઈ તેની સાથેના સંસર્ગનો અસંભવ છતાં મન અને શબ્દ તેના યોગના કારક છે. ૬૪. વળી આ કારકત્વ હેતુમાં લોહચુંબક વડે પણ વ્યભિચાર છે, કારણ કે, ચુંબક શક્તિ લોહચુંબકમાં સ્થિત હોઈ લોહને આપ્રાપ્ત છતાં દૂરગત લોહનું આકર્ષણ કરે છે, આ અંગે શંકા અને સમાધાન વિગેરે જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિમાનોએ સ્થાદ્વાદરતાકર (પૃ. ૩૩૦-૩૧) માથી જાણી લેવાં. ૬૫

માટે ઉપર મુજબ વિચારતા ચક્ષુમા પ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ માટે અપાતો આ કારકત્વ હેતુ જરાએ શોભાસ્પદ નથી, તેથી કરીને ચક્ષુ પદાર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ જ્ઞાન કરાવે છે, એ અબાધિત સિદ્ધાન્ત જાણવો. ૬૬.

વળી પર્વત અને અંદ્રજ્ઞાનમા તમોએ જે કાલવિલગ્ન (શ્લોક ૩) કહ્યો હતો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-રશ્મિચક્રને માનવાથી આ કથન થઈ શકે છે, પરંતુ ચક્ષુમાં તે રશ્મિચક્રનું અમોએ સર્વથા ખંડન કરી નાંખેલ છે. ૬૭.

(૧૦) અધ્યાપીતિ પરમ્પરાપક્ષસ્યોપક્ષેષઃ । સ્વયોગિનીમિતિ સ્વસમ્યદામ્ ॥૬૧॥ આશ્ચ-
કારત્વમિતિ । શબ્દસ્યાશ્રયો જ્ઞાકશઃ । સ ચ સર્વવ્યાપી । અસ્થેતિ મન્ત્રવર્ણવિસરસ્ય ॥૬૩॥ વ્યાપ-

केचित्त्विति आत्मादिषु । यस्त्विति मनसः प्राप्यकारित्ववादी वैशेषिकादिः । व्यभिचार इति कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वम् । को भावः १ अतीतवस्तुविषयस्य मनसः शब्दस्य च यद्यपि चिन्तकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति तथापि प्राप्यकारित्वं नास्ति विषय-स्यातीतत्वात् ॥६४॥ अयस्कान्ताग्नेकान्त इति । स हि कारकमस्ति परं अप्राप्यकारी । अत्रेति कारकत्वहेतौ ॥६५॥ मनमिति भवता इष्टम् । प्राप्य वस्त्वित्यादि चक्षुः कर्तुं वस्तु प्राप्य मतिं नैव वितनोतीति योजना ॥६६॥ तत्रेति नयने ॥६७॥

(दि०) अथापीत्यादि । पतत्पतीति एतस्य मन्त्रस्याधिष्ठातृदेव्या । सेति अधिष्ठात्री । स्वयोगिनीमित्यात्मसम्बद्धम् ॥६९॥ आश्रयेत्यादि । परम्परापक्षस्य परिहारः । आश्रयस्य गगनस्य द्वारेण मन्त्रवर्णविसर्गे गगने ससज्यते, अवाशं पक्षमलाद्या इत्यापि न घटते । व्यापकेति आकाशात्मनो । अमुनेति भवदाचार्येण ॥६३॥ व्यापकेष्वित्यादि । व्यतिषङ्गमिति सयोगम् । तेनेति भवता चतुर्णां मध्ये केनापि । य इति मनसः प्राप्यकारित्ववादी वैशेषिकादिः । मनसेति ग्राह्यकार्यमिति मनो ध्वनिश्च कारकम् । व्यभिचारः कारकत्वावयवेतौ । कारकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वम् । को भावः २ अतीतवस्तुविषयस्य मनसः, शब्दस्य च, यद्यपि चिन्तकत्वेनार्थप्रकाशकत्वेन च कारकत्वमस्ति, तथापि प्राप्यकारित्वं नास्ति, विषयस्यातीतत्वात् । अयस्कान्तो हि कारकमस्ति परमप्राप्यकारी ॥६४-६५॥ अद्रिचन्द्रेत्यादि । ते इति रश्मयः । तत्रेति चक्षुषि । व्यपाक-ता इति पूर्वोक्तप्रकारेण निराकृताः ॥६७॥

२६ किञ्च,

चक्षुरप्राप्य धीकृद व्यवधिमनोऽपि प्रकाशकं यस्मात् ।

अन्तःकरणं यद्वद व्यतिरेकं स्यात् पुना रसना ॥६८॥

अथ द्रुमादिव्यवधानभाजः प्रकाशकत्वं ददशं न दृष्टौ ।

ततोऽप्यथ हेतुरसिद्धतायां धीरेयभावं विभराम्बभूव ॥६९॥

एतन्न युक्तं जनकोटिकाचम्बच्छोदकस्फाटिकभित्तिमुखैः ।

पदार्थपुञ्जे व्यवधानभाजि संजायते किं नयनाद न संविन् ! ॥७०॥

दम्भोलिप्रभृति प्रभिद्य भिदुगश्चेद रोचिषश्चक्षुषः

मसर्गापगताः पदार्थपटली पश्यन्ति तत्र स्थिताम् ।

एव तर्हि समुच्छ्रम्भलभरं भित्त्वा जलं तत्क्षणात् ।

तेनाऽप्यन्तर्निस्थितानिनिमिषानालोकयेयुर्न किम् ! ॥७१॥

विध्यातास्तेन ते चेद विमलजलभरात किं भजन्ते न जान्ति

किञ्चाऽम्भः काचकूपोदगविवरगनं निष्पतेत तत् तदानीम् ।

दोषश्चेद नैष तूर्णं यदयमुदयते नूतनव्यूहरूपः

सर्पेयुस्तर्हि नैताः कथमपि रुचयो लोचनस्यापि तस्मिन् ॥७२॥

भवति परिगमश्चेद् वेगवत्त्वादमीषां

कतिपयकलयाऽस्तु क्षीरपातस्तदानीम् ।

न च भवति कदाचिद् बुद्बुदस्यापि तस्मात्

प्रपतनमिति युक्तस्तस्य नागः किमाशु ! ॥७३॥

કિઞ્ચ,

कलशकुलिगप्राकारोदित्रिविष्टपकन्दरा—

कुहरकलितं विश्वं वस्तु प्रतिक्षणभङ्गुरम् ।

ज्वजनकठिकावत् किन्त्वस्मिन् निरन्तरताभ्रमः

प्रभवति वदन्तिस्थं शाक्यः कथं प्रतिहन्यते ? ॥७४॥

તસ્થૌ સ્થેમા તદસ્મિન્ વ્યવધિમદમુના પ્રેક્ષ્યતે યેન સર્વં

તત્ સિદ્ધા નેત્રબુદ્ધિર્વ્યવધિપરિગતસ્યાપિ ભાવસ્ય સમ્યક્ ।

કુડચાવપ્ઠ્યબુદ્ધિર્ભવતિ કિમુ ન ચેદ નેદગી યોગ્યતાઽસ્ય

પ્રાપ્તસ્યાપિ પ્રકારો પ્રભવતિ ન કથં લોચનાદ ગન્ધબુદ્ધિઃ ? ॥૭૫॥

કિ વા ન પ્રતિભાસતે ગગધરે કર્માપિ તદ્રૂપવદ

દૂર્ગાચ્ચેદ વિલસત્ તદસ્ય હૃદયે લક્ષ્યેત કિં લાઞ્છનમ્ ? ।

તસ્માચ્ચક્ષુષિ યોગ્યતૈવ શરણં સાક્ષી ચ નઃ પ્રત્યય-

સ્તત્ તર્કપ્રગુણ ! પ્રતીહિ નયનેષ્વપ્રાપ્ય ધીર્કર્તૃતામ્ ॥૭૬॥

§ ૬ વળી, ચક્ષુ અપ્રાપ્ત્યકારી અર્થાત્ પદાર્થને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવનારી છે, વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જણાવતી હોવાથી, મનની જેમ. આ અ-વથી-સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. અને વ્યતિરેકી-વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત તરીકે અહીં જીલ જાણવી. ૬૮.

નૈયાયિક-આડ વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું ચક્ષુ પ્રકાશક-જ્ઞાપક નથી, માટે તેમાં અપ્રાપ્ત્યકારિત્વનો સાધક 'વ્યવધાનવાળા પદાર્થોને પણ જણાવતી હોવાથી' એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. ૬૯.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-મણિ, કાચ, સ્વચ્છ જળ અને નિર્મળસ્ફટિકની ભીંત વગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોનું જ્ઞાન શું નેત્રથી નથી થતું ? અર્થાત્ થાય છે, માટે અમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ નથી. ૭૦.

નૈયાયિક-ચક્ષુના કિરણો વજ્ર, મણિ, જળ, સ્ફટિકાદિ પદાર્થોને ભેદવાનાં સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે પદાર્થોને ભેદીને પદાર્થને પ્રાપ્ત થઈને તેનો ઓધ કરાવે છે.

જૈન-જો એમ હોય તો-ઉછળતા મલિન પાણીને ભેદીને તેમાં રહેલ માછલાં-ઓનો ઓધ નેત્ર કેમ કરાવતાં નથી ? ૭૧.

નૈયાયિક—મલિન જળવડે તે નેત્રરશ્મિઓ યુગાર્ધ બંધ છે, તેથી મેલા જળમાં રહેલ માછલાં વિગેરે દેખી શકાતા નથી.

જૈન—તો પછી નિર્મળ જળના સમુદયથી નેત્ર રશ્મિ કેમ યુગાર્ધ જતાં નથી? અર્થાત્ નેત્ર કિરણો જો મલિન જળથી યુગાર્ધ જતા હોઈ મલિન જળમાં રહેલ પદાર્થના યોધમાં સમર્થ થતા ન હોય તો નિર્મળ જળમાં રહેલ પદાર્થના યોધમાં પણ સમર્થ નહીં થાય. વળી, ચક્ષુકિરણોને તમા પદાર્થના ભેદક માનો છો. તેથી કાચની શીશીમાં રહેલું પાણી ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ સમયે બહાર નીકળી જવું જોઈએ કારણ કે તે વળતે તમારા મતાનુસાર ચક્ષુકિરણોથી કાચની શીશીનો ભેદ થવાથી તે છિદ્રમય બની ગયેલ છે.

નૈયાયિક—પાણી શીશીમાંથી બહાર નથી આવતું કારણ કે—ચક્ષુરશ્મિથી બહાયેલ (છિદ્રમય બની ગયેલ) કાચની શીશી જલદીથી નવીન ઉત્પન્ન થઈ બંધ છે.

જૈન—જો એમ થતું હોય તો પછી નેત્રકિરણો પણ તેમાં કેઈ પણ રીતે પ્રવેશ કરી શકશે નહીં. ૭૨

નૈયાયિક—નેત્રકિરણો અતિ વેગવાળાં હોવાથી કાચની શીશીમાં પ્રવેશ કરી જશે.

જૈન—એમ કહો તો તે વળતે કાચની શીશીમાંથી થોડુંક પાણી તો બહાર નીકળવું જ જોઈએ, પરંતુ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષસમયે કાચની શીશીમાંથી પાણીનું જિન્દુ પણ બહાર નીકળતું નથી. તો પછી આ રીતે તે કાચની શીશીનો શીઘ્ર નાશ અને પુનઃ નવીન શીશીની ઉત્પત્તિ એ પ્રક્રિયા યુક્તિયુક્ત નથી. ૭૩.

વળી, જો તમ થતું હોય તો ‘ત્રણે લોકમાં રહેલ ઘટપટાદિ સમસ્ત વસ્તુ પ્રતિક્ષણે ભયુર છે, છતાં તે વસ્તુમાં જે નિરન્તરતાનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ ‘આ તં જ છે’ એવું જ્ઞાન થાય છે, તે તો આ ‘તેજ દીપકલિકા છે’ એ જ્ઞાનની જેમ ભ્રમરૂપ છે’—આ પ્રમાણે જોલનાર બૌદ્ધનો નિરાસ કેવી રીતે થશે? અર્થાત્ તમારા અને બૌદ્ધના મતમાં ભેદ નહીં રહે. ૭૪.

માટે કાચનો કુંપો (શીશી) સ્થિર રૂપવાળો એનો એ જ છે, અને તેનાથી વ્યવહિત (નિરંતર કે તેમાં રહેલ) જળ વિગેરે સર્વ પદાર્થો ચક્ષુ વડે જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં પણ ચાક્ષુષ જ્ઞાનની સિદ્ધિ યુક્તિયુક્ત છે, તેથી ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે.

નૈયાયિક—જો ચક્ષુ વ્યવહિત પદાર્થોને જોઈ શકતી હોય તો બીજા વિગેરેથી વ્યવહિત પદાર્થોનું ચાક્ષુષજ્ઞાન કેમ થતું નથી?

જૈન—બીજા વિગેરેથી વ્યવધાનવાળા પદાર્થોના યોધની યોગ્યતા ચક્ષુમાં ન હોવાથી તે તત્ત્વ જ્ઞાન કરાવતી નથી. ચક્ષુને પ્રાપ્ત છતાં ગન્ધનું જ્ઞાન કેમ નથી થતું? અર્થાત્ પ્રાપ્ત છતાં અયોગ્યનું જ્ઞાન તે કરાવી શકે નહીં. ૭૫.

વળી, ચન્દ્રનું રૂપ જેમ ચક્ષુથી જાણી શકાય છે, તેમ તેની ક્રિયા (ગતિ) કેમ જાણી શકાતી નથી?

નૈયાયિક—અતિ દૂર હોવાથી ચન્દ્રની ક્રિયા જાણી શકાતી નથી.

જૈન—જે એમ હોય તો ચંદ્રમાં રહેલાં લાંછન (કલંક)નો યોધ પણ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ તેનો પણ યોધ થવો ન જોઈએ. માટે ચક્ષુમાં થોડાગ્યા એ જ કારણ છે અને તેમાં આપણે અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે. માટે હે તર્કવિદ્ ! તમે પણ ચક્ષુ વસ્તુને પ્રાપ્ત થયા વિના જ્ઞાન કરાવે છે—એમ સ્વીકારો. ૭૬.

(૫૦) નૂનનવ્યૂહરૂપ इति नवीनरचनारूप ॥૭૨॥ પરિગમ इति प्रवेशः । क्षीरपात इति जलगतनम् ॥૭૩॥ कर्मापि [इति] तद्रूप प्रकाशते एवं गमनमपि प्रकाशताम् । न च प्रकाशते । तस्माद् योग्यतैव प्रमाणम् । अस्येति शशधरस्य ॥૭६॥

(૬૦) અશ્રુપ્રાપ્ત્યેત્યાદિ । વ્યતિરેક इति यत्प्राप्यकारि भवति तद्व्यवधिमत्प्रकाशक न भवति यथा ॥૬८॥ अथ द्वयेत्यादि । ततोऽपीति अवधानादेव । अयमिति व्यवधिमनोपि प्रकाशकत्वं दिग्देवंरूप ॥૬९॥ एतदिन्यादि ज्ञतकोटिर्वैज्र हीरकश्च । संविदिति ज्ञानम् । ॥૭०॥ दम्भोलोति । भिदुरा इति भेदनशोला । तत्रेति व्यवधाने मलभरमिति बलुपमित्यर्थः । तेनेति सल्लेन । अनिमित्तानिति मत्स्यान् ॥૭१॥ विध्याता इत्यादि । विध्याताः उप-
शान्ताः । तेनेति बलुपञ्जलेन । ते इति नयनरमयः । नूतनेति नव्यकाचकूपरचनाविशेषः । एता इति लोचनरुचयः । तस्मिन्निति काचकूपे नव्यव્યૂहस्य तत्कालोत्पद्यमानत्वात् ॥૭२॥ भवन्तीत्यादि । परिगम इति वेगेन गमनम् । अमीवामिति नेत्रकिरणानाम् । कतिपयेति लेशेनापि । तस्मादिति काचकूपात् । तस्येति काचकूपस्य ॥૭३॥ कलशेत्यादि । त. अ. रिम-
न्नि । कलशकुलिशादौ । यथा नवनवोत्पद्यमानापि उवासा सैवेयमिति प्रतीयते, बलशकुलिशादिरपि ॥૭४॥ तस्याविन्यादि । अस्मिन्निति काचकूपादी स्थिर एव काचकूपः । अमुनेति चक्षुषा । अस्येति चक्षुष ॥૭५॥ किंवा नेत्यादि । कर्मापि गतिक्रियापि । तद्रूपवदिति वस्तुनिर्मलशशालाञ्जनरूपावत् । अस्येति निशाकरस्य । न इत्यस्माकम् । तर्कप्रगुणेति न्यायनर्कन्यायनारकन्दलीकिरणवलीप्रमुखप्रमाणग्रन्थबोधोविचारणप्रवणप्रोत्सवचतुरप्रशाप्रारम्भारविस्फूर्जि-
तगुणगणकलितेति तज्जगत् સાપહોતવાક્યમ્ ॥૭૬॥

§ ૭ બૌદ્ધાઃ પુનરિદમાહુઃ શ્રોત્રં ન પ્રાપ્ય બુદ્ધિમાધતે ।

दिदेशन्यपदेशान् करोति शब्दे यतो दृग्वत् ॥૭७॥

તથાહિ—

प्राच्यामत्र विजृम्भते जलमुचामत्यूर्जितं गर्जितं

प्रोन्मीलत्यल्लमेष चातकरवोऽक्षामः क्षर्णं दक्षिणः ।

કેક્રાઃ કેકિકુટુમ્બકસ્ય બિલસન્યેતાઃ કલાઃ કાનને

दिदेशन्यपदेशवानिति न किं शब्देऽस्ति संप्रत्ययः ? ॥૭८॥

પ્રાપ્યકારિ યદિ તુ શ્રવણં સ્યાત્ તર્હિ તત્ર ન કથજ્ઞન સૈષઃ ।

પ્રસ્તુતઃ સમુદિયાદ વ્યપદેશઃ શર્કારાપૃશિ યથા રસનાયામ્ ॥૭૯॥

§ ૭ બૌદ્ધ—અક્ષુ ઇન્દ્રિય જેમ પોતાના વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ પોતાના વિષયનાદિગ્દેશ (દિશા અને સ્થાન)નો નિશ્ચય કરાવે છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ પોતાના વિષયરૂપ શબ્દના દિગ્દેશનો નિશ્ચય કરાવનાર હોવાથી અપ્રાપ્યકારી છે. ૭૭.

તે આ પ્રમાણે—આ પૂર્વ દિશામાં મેઘનો ઘણો મોટો ગડગડાટ થાય છે, આ દક્ષિણ દિશામાં ચાતકપક્ષીનો મન્દ અવ્યક્ત મધુર શબ્દ ક્ષણભર સંભળાય છે, આ વનમાથી મોરના સમૂહની સુદર કેકાનો અવાજ આવી રહ્યો છે. આ પ્રમાણે શ્રંત્રેન્દ્રિય દ્વારા સર્વાનુભવસિદ્ધ દિગ્દેશનો વ્યવહાર શબ્દમાં શું નથી થતો ? અર્થાત્ થાય છે. ૭૮.

પ્રાપ્યકારી સ્વભાવવાળી રસનેન્દ્રિય સાકરમાં (સાકરના રસમાં) દિગ્દેશનો વ્યવહાર કરી શકતી નથી તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયને પ્રાપ્યકારી માનશે તો શ્રંત્રેન્દ્રિયથી પણ દિગ્દેશનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહીં. ૭૯.

(૧૦) કાતને इति देशव्यपदेश. ॥૭૮॥

(ટિ.) પ્રાપ્યકારીત્વાદિ । તથેતિ ધવળે । પ્રસ્તુત इति પ્રાચ્યાદિરિદેશલક્ષણઃ ॥૭૯॥

§ ૮ વેર્યાનુરાગપ્રતિમં તદેતત્ સુસ્પષ્ટવ્યભિચારદોષાત્ ।

પ્રાણં યદેતત્ વ્યપેદગમાજં પ્રાત્ત્રકાગં કુરુતે મનોષામ્ ॥૮૦॥

તથા ચ—

મન્દં મન્દમુદેત્યયં પરિમલઃ પ્રાગ્ માધવીમણ્ડપાદ

ભૂયઃ સૌરમુદ્ધમન્યુપવને ફુલ્લા સ્ફુટં મન્ત્રિકાઃ ।

ગન્ધો બન્ધુર ણ્ણ દક્ષિગદિશઃ શ્રીચન્દનાત્ પ્રાત્તવા-

નિર્યેવં નનુ વિયતે તનુશૃતાં પ્રાગાત્ તથા પ્રત્યયઃ ॥૮૧॥

અસ્તિ ત્વગિન્દ્રિયેણાપિ વ્યભિચારવિનિશ્ચયઃ ।

શેમુર્ષામાદધાનેન દિગ્દેશવ્યપદેગિનીમ્ ॥૮૨॥

તથાહિ—

સેયં સમીરલહરી હરિચન્દનેન્દુસંવાદિની વનસુવઃ પ્રસમં પ્રવૃત્તા ।

સ્પ્રીતસ્ફુરત્પુલકપલ્લવિતાલ્લયદિ મામાતનોતિ તૈરુણીકરપલ્લવશ્ચ ॥૮૩॥

અથાનુમાનાદધિગમ્ય તેષાં હૈતુંસ્તતસ્તદ્વ્યપદેશિની ધીઃ ।

ન પ્રાણનઃ સ્પર્શનતશ્ચ તાદૃક્ પ્રત્યક્ષરૂપા પ્રથતે મનીષા ॥૮૪॥

શ્રોત્રેડપિ સમં તદિદં સમાનમાલોકમાનોડપિ ન મન્યસે કિમ્ ? ।

દષ્ટવ્યલીકામપિ કામિનીં યત્ સંમન્યતે કામુક એવ સાન્વીમ્ ॥૮૫॥

૧ નોતિ ગગનાદ નવચન્દ્રિકા ચ-મુપા ।

સ્મૃત્વા યથૈવ પ્રતિબન્ધમાશુ શક્તાદિશબ્દોડ્યમિતિ પ્રતીતિ: ।

પ્રાશ્ન્યાદિદૂરાદિગતેડપિ શબ્દે તથૈવ યુક્તા પ્રતિપત્તિરેષા ॥૮૬॥

દિગ્દેશાનાં શ્રુતિવિષયતા કિંચ નો યુક્તિયુક્તા

યુક્તત્વે વા ભવતિ ન કથં ધ્વાનરૂપત્વમેવામ્ ‘ ।

તસ્માદ્ ભિન્નપ્રમિતિવિષયાસ્તે વિદિષન્તિ શબ્દં

સિદ્ધે ચૈવં ભવતુ સુતરા સાધને સાડ્યસિદ્ધિ: ॥૮૭॥

§ ૮ જૈન—તમારું ઉપરોક્ત કથન વેસ્થા ના પ્રેમના જેવું વ્યભિચારી છે. કારણ કે—ધ્રાણેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોવા છતાં પણ તેમા દિગ્દેશનો વ્યવહાર થતો હોવાથી હેતુમા સ્પષ્ટ વ્યભિચાર છે. ૮૦. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વ દિશામાં રહેલ માધવી મંડપમાથી મન્દ મન્દ ગન્ધ આવી રહેલ છે; ઉપવનમા ખીલેલ મલ્લિકા તીવ્ર ગન્ધ ફેલાવી રહી છે, અને દક્ષિણ દિશામા રહેલ શ્રીચન્દનની મોહક ગન્ધ આવી રહેલ છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્યકારી હોવા છતાં પણ ધ્રાણેન્દ્રિયથી દિગ્દેશનો અનુભવ સર્વજન વિહિત છે ૮૧.

વળી, તમારો આ દિગ્દેશવ્યવહારરૂપ હેતુ ત્વગિન્દ્રિયથી પણ વ્યભિચારી છે કારણ કે તે પણ દિગ્દેશ વ્યવહારની જનક છે. ૮૨. તે આ પ્રમાણે—વનમાંથી જીંદલ અને હરિચન્દન અને ચન્દ્રની હરિકાઈમાં જિતરે એવી વાયુની શીતલ લહરીઓ, અને તરણુ સ્ત્રીનો હસ્તપલ્લવ મારા શરીરને અત્યંત સ્ફુરાયમાન રોમાંચથી પલ્લવિત કરે છે. ૮૩

બૌદ્ધ—પૂર્વોક્ત ગન્ધાદિના કારણોને અનુમાનથી બાણી ત્યાર પછી ગન્ધાદિમાં દિગ્દેશનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ધ્રાણેન્દ્રિય કે ત્વગિન્દ્રિયથી દિગ્દેશનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી ૮૪.

જૈન—શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પણ તે સઘળી બાબતો સમાન જોવા છતાં તેને પ્રાપ્યકારી કેમ માનતા નથી ? પરંતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે—કામી પુરુષ પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રત્યક્ષ વ્યભિચાર જુએતો પણ તેને તે સાધ્વી તરીકે જ માને છે. અર્થાત્ પોતાના મતમાં દાંષ તમે જોઈ શકતા નથી. ૮૫. શબ્દને સાંભળીને તરત સંબંધને યાદ કરીને એટલે કે—પૂર્વ સાંભળેલ શબ્દનો શબ્દ જેવો હોતો તેવો જ આ શબ્દ હોવાથી આ શબ્દ શબ્દનો છે, એમ વ્યાસિપૂર્વક અનુમાનથી પ્રતીતિ થાય છે, તેમ શબ્દને લગતો દિગ્દેશવ્યવહાર પણ તેવી જ રીતે એટલે કે—વ્યાસિપૂર્વક અનુમાનથી થાય છે. ૮૬.

વળી, દિગ્દેશને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય કહેવો તે યુક્તિયુક્ત પણ નથી, કારણ કે—જો તેને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય માનવામાં આવે તો તે પણ શબ્દરૂપ કેમ નહીં બની જાય ? અર્થાત્ શ્રોત્રનો વિષય હોવાથી દિગ્દેશ શબ્દરૂપ બની જશે માટે ભિન્નજ્ઞાનના વિષયમૂલ તે દિગ્દેશો શબ્દનાં વિશેષણો બને છે, અર્થાત્ શબ્દ તેથી વિશિષ્ટ થાય છે. એટલે કે—આ પ્રમાણે શબ્દમાં દિગ્દેશવ્યવહાર ભિન્ન પ્રતીતિ-વિષયક સિદ્ધ થવાથી, અને શ્રોત્રનો વિષય નહીં થવાથી ‘દિગ્દેશવ્યવહારકારિત્વ’

हेतु स्वर्पासिद्धिं यथे। अथोत्र श्रोत्रविज्ञानं दिग्देशव्यपदेशरभां कारणभूतं नथी,
नेथी हेतु स्वर्ध' स्वर्पथी न असिद्ध छे. ८७.

(१०) यदिति यस्मात् कारणात् । एतद्व्यपदेशभाजमिति दिग्देशव्यपदेशाश्रितम् ।
प्राप्तप्रकाशमिति प्राप्तं सत् प्रकाशयति प्राप्यकारित्वर्थः । घ्राणं कर्तुं एतद्व्यपदेशभाजं
मनीषां कुरुत इति योगः ॥८०॥ उपवने इति देशनिर्देशः ॥८१॥ वनभुव इति देशकथनम् ।
गगनादिति दिग्भजनम् ॥८३॥ अथानुमानादित्यादि परवाक्यम् । तेषामिति गन्धादीनाम् ।
हेतूनि माधवीमण्डगादीन् । तादृगिति दिग्देशव्यपदेशवती मनीषा न प्रवर्तते घ्राणतः स्पर्श
नतश्च ॥८४॥ श्रोत्रेऽपि सर्वमिति । अत्राप्यनुमानादेव दिग्देशव्यपदेशवती धीः प्रवर्तते न
प्रत्यक्षरूपा ॥८५॥ प्रतिबन्धमिति । प्रत्यक्षं हि शब्दोऽयमिति ज्ञात्वा कृतार्थम् । पश्चाच्छब्द-
शब्दोऽयमिति या प्रतीतिर्भवति सा च प्रतिबन्धपूर्वैकानुमानादेव जायते । यः किञ्च शब्दो मया
पूर्वमुपलब्धस्त्वहोऽयमुपलभ्यमानः शब्दः । स च शब्दशब्दः आसीत् । तस्मादनेन शब्दशब्देन
भाव्यम् । तथैवेति अनुमानादयः । प्रपिपत्तिरेवेति दिग्देशव्यपदेशवती ॥८६॥ ध्वानरूपत्व-
मिति । यो यः श्रुतिविषयः स स शब्दो यथा शब्दशब्दः । भिन्नप्रतिनिविषया इति
भिन्नानुमानलक्षणप्रमाणविषया । ते इति दिग्देशः । साधने इति दिग्देशव्यपदेशवत्त्वे ॥८७॥

(दि०) यथा रसनायामिति । कोऽर्थः ? शर्करास्वादे रसनाशब्दे किमेवं जानाति यदेवा शर्करा
पूर्वदिश आगता ॥८८॥ मन्दं मन्दमित्यादि । तथेति दिग्देशव्यपदेशप्रत्ययः ॥८९॥ अधानुमा-
नेत्यादि । तेषामिति परिमलादीनाम् । हेतूनि माधवीमण्डगादीनि निमित्तानि । तद्व्यपदे-
शिनीति परिमलादिव्यपदेशिनी ॥९०॥ दिग्देशानामित्यादि । श्रुतिविषयतेति कर्णगोचरता ।
एषामिति दिग्देशानाम् । दिग्देशः अपि शब्दरूपा भवेयुः । भिन्नेति अपरप्रमाणविषया । येन
प्रमाणेन शब्दग्रहणं तेन न दिग्देशग्रहणं कृत्यपरेण । ते इति दिग्देशाः । विशिष्यन्ताति विशिष्टरूप
दर्शयन्ति ॥९१॥

अपि च.

गृह्यते यदि विनैष सङ्गति किं तदाऽनुगुणमारुते ध्वनौ ।

दूरतोऽपि धिषणा समुन्मिषेदन्यथा तु निकटेऽपि नैव सा ॥९८॥

सुहूर्मरुति मन्थं स्फुरति सानुलोमागमे

समुत्प्रसितबलक्रीकणकलाकलापल्लता ।

सकामनवकामिनीकलितघोलाढम्बरा

न किं निशि निगम्यते सपदि दूरतः काकली ? ॥९९॥

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सद्नेऽथ शब्दबुद्धिः ? ।

पटुघटितकपाटसंपुटौघे भवति कथं सद्नेऽपि गन्धबुद्धिः ? ॥१०॥

तथाहि—

कर्पूरपारीपरिरम्भभाजि श्रीखण्डखण्डे मृगनाभिभिन्ने ।

धूमायमाने पिहितेऽप्यगारे गन्धप्रबन्धो बहिरभ्युपैति ॥११॥

દ્વારાદૃતેડપિ સદને પ્રણયપ્રકષદિવં પ્રિયે સ્ફુરદપત્રપયા સ્વલન્તી ।

દ્વારિ સ્થિતસ્ય સરસા કુલબાલિકાયાઃ કર્ણાતિશીભવતિ મનમનમૂક્તિમુદ્રા ॥૧૨॥

एवं च प्राप्त एवैष शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते ।

શ્રોત્રસ્યાડપિ તતઃ સિદ્ધા નિર્બાધા પ્રાપ્યકારિતા ॥૧૩॥ ૫॥

વળી, શ્રોત્રેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા વિના જ શબ્દનું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો— અનુકૂળ વાયુમાં દૂરથી આવતા શબ્દનું જ્ઞાન અને પ્રતિકૂળ વાયુથી નજીકના પણ શબ્દના જ્ઞાનનો અભાવ કઈ રીતે સંભવી શકશે ? માટે શબ્દજ્ઞાન શ્રોત્રના સંબંધથી જ થાય છે, અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે એ સિદ્ધ થયું ૮૮. રાત્રે મધુર મંદ મંદ વારંવાર વાયુ વાવાથી જેનું આગમન અનુકૂળ બને છે એવી, ઉલ્લાસવતી વીણાના કલાયુક્ત ઝંકારથી વ્યાપ્ત, રાત્રિના અવાજ સાથે આલાપના આડંબરવાળી કામવતી નવોઢા સ્ત્રીની કાકલી— મધુર અને મંદ ધ્વનિ શું દૂર દૂરથી નથી સંભળાતી ? અર્થાત્ અનુકૂળ વાયુને કારણે મંદધ્વનિ પણ શ્રોત્રને રાત્રિમા પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૯.

બૌદ્ધ—શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોય તો મજબૂત રીતે બંધ કરેલ બારણા-વાળા ઘરમાના શબ્દની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ? એટલે કે શબ્દ ઓરડામાંથી બહાર આવતો નથી છતાં તેનું જ્ઞાન થાય છે. આમ થવાનું કારણ શબ્દની અપ્રાપ્ય-કારિતા જ છે.

જૈન—મજબૂત રીતે બારણાવાળા ઘરમાંથી ગન્ધનું જ્ઞાન પણ કેમ થાય છે ? અર્થાત્ બારણાં બંધ છતાં શબ્દ જ્ઞાનની જેમ ગન્ધ જ્ઞાન પણ થાય છે. ૯૦. એટલે કે દાણની જેમ શ્રોત્રને પણ પ્રાપ્યકારી માનવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—કપૂરથી ભરપૂર અને કસૂરીથી મિશ્ર ચન્દનના ચૂર્ણનો—(કપૂર-કસૂરી અને ચન્દન વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્યનો) ધૂપ કર્યો હોય તો ઘરનાં બારણાં બંધ હોવા છતાં ગન્ધનો પ્રવાહ બહાર આવે છે. ૯૧. પ્રિયને વિષે સ્ફુરતીયમાન લજ્જાથી સ્ખલના પામતી કુલબાલિકા (પ્રિયા)ની રસયુક્ત મદ મંદ મધુર વાણી બારણાં બંધ હોવા છતાં બારણામા જોડો રહેલ પ્રિય (અથવા કોઈ પણ પુરુષ) સાંભળી શકે છે. ૯૨. અને એ રીતે પ્રાપ્ત થયેલો જ આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ થાય છે, (અર્થાત્ સંભળાય છે) માટે શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે, એ અબાધિતરૂપે સિદ્ધ થયું ૯૩. ૫.

(૧૦) સજ્જતિમિતિ સમ્યગ્મ । અન્યથેતિ પ્રતિભોમમારુતે ધ્વનો । નિકટેડપીત્યાદિ । ચદિ હોદમપ્રાપ્યકારિ સ્યાત્ તદા મારુતક્રાનુકૂળ્યાપેક્ષા ન સ્યાત્ યથા ચક્ષુષઃ ॥૮૮॥ પદ્મઘટિતેત્યાદિ પથે પદો વક્તિ । અપરાધં સુરિવાક્યમ્ ॥૧૦॥ દ્વારિસ્થિતસ્યેતિ કસ્યચિત્ પુરુષસ્ય ॥૧૨॥૫॥

(ટિ૦) ગૃહ્યત્તેત્યાદિ । સજ્જતિમિતિ સમ્યગ્મ વિના । અનુગુણેતિ અનુકૂલવાચી શબ્દે । ધિષ્ણેતિ બુદ્ધિઃ । સમુન્મિષેદિતિ ઉલ્લસેત્ । અન્યથેતિ પ્રતિકૂલપથને । સેતિ બુદ્ધિઃ ॥૮૮॥૫॥

અથાડસ્ય દ્વિવિધસ્યાપિ પ્રકારાન્ પ્રકટયન્તિ—

एतद् द्वितीयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशब्दतुर्विकल्पम् ॥६॥

૧૧ અવગ્રહશ્ચેદ્ધા ચાડવાયથ ધારણા ચ તામિર્ભેદો વિશેષસ્તસ્માત્, પ્રત્યેક-
મિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિબંધનપ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમિતિ ॥૬॥

અન્ને પ્રકારના સાંખ્યહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનું કથન—

એ (ઇન્દ્રિયનિબંધન અને અનિન્દ્રિયનિબંધન) અન્ને પ્રકારના સાંખ્ય-
હારિકપ્રત્યક્ષના અવગ્રહ—ઇહા—અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે. ૬

§ ૧ સૂત્રમા અવગ્રહ—ઇહા—અવાય અને ધારણાનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરીને ‘ભેદ’
પદ સાથે તત્પુરુષ સમાસ છે એમ જાણવું. પ્રત્યેકના એટલે કે ઇન્દ્રિયજન્ય
અને અનિન્દ્રિય જન્ય એ અન્નેના ચાર ચાર ભેદ છે. ૬.

अवग्रहादीना स्वरूपं मृत्तचतुष्टयेन स्पष्टयन्ति -

विषयविषयिसंनिपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनज्जातमाद्यमवान्तर-
सामान्याकारविक्षिप्तवत्પ્રહ્ણમવગ્રહઃ ॥૭॥

૧૧ વિષય સામાન્યવિશેષાત્મકોડર્થ, વિષયી ચક્ષુરાદિ, તયોઃ સમીચીનો
બ્રાન્ત્યાયજનકત્વેનાડુનુકૂલો નિપાતો યોગ્યદેશાલ્લવસ્થાનં તસ્માદનન્તરં સમુદ્ભૂતમુ-
ખ્યન્નં યત્ સત્તામાત્રગોચરં નિ શેષવિશેષવૈમુખ્યેન સન્માત્રવિષયં દર્શનં નિરાકારો બોધ-
સ્તસ્માદ જાતમાદ્યં સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈ સામાન્યાકારૈર્મનુષ્યત્વાદિર્મિર્જાતિવિશેષૈ-
ર્વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનો યદ્ વ્રહ્ણં જ્ઞાનં તદવગ્રહં ઇતિ નાન્ના ગીયતે ॥૭॥

હવે પછીના ચાર સૂત્ર દ્વારા અવગ્રહાદિના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

વિષય અને વિષયીનો યથોચિત્ દેશમાં સંબંધ થવાથી સત્તા માત્રને
(પરસામાન્યને) વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દર્શનથી પ્રથમ
ઉત્પન્ન થનાર અવાન્તર સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુનું ગ્રહણ તે અવગ્રહ છે. ૭.

§ ૧ વિષય-સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ, વિષયી-નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયા, આ અન્નેનું
સમીચીન એટલે કે બ્રાન્ત્યાદિ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતનું અનુકૂલ નિપાતન-
યોગ્ય દેશાદિમા અવસ્થાન. આવા અવસ્થાન પછી સત્તામાત્ર(મહાસામાન્ય)ને
વિષય કરનાર દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે આમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું જ્ઞાન
હોતું નથી, તેથી તે નિરાકાર બોધ કહેવાય છે. ત્યાર પછી અવાન્તર સામાન્યા-
કાર (મનુષ્યત્વાદિ બિવિશેષથી યુક્ત પદાર્થનું) સૌથી પહેલું ગ્રહણ-જ્ઞાન અવ-
ગ્રહ કહેવાય છે. સારાશ એ છે કે જૈન સિદ્ધાંતમા ઉપયોગ બે પ્રકારે છે— દર્શ-
નોપયોગ અને જ્ઞાનોપયોગ. આપણને સૌને પ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે,
પછી જ્ઞાનોપયોગ થાય છે. અહીં જ્ઞાનોપયોગનું વર્ણન કરવા માટે તેનાથી પૂર્વમાં
થનાર દર્શનોપયોગનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૭.

(દિ૦) નિરાકાર ઇતિ વિશેષામાહકઃ । યદ્ વ્રહ્ણમિતિ સાકારો બોધઃ સામાન્યમાહક
સ્વર્થઃ. ॥૭॥

અવગૃહીતાર્થવિશેષાઽઽકાઙ્ક્ષણમીહા ॥૮॥

§ ૧ અવગૃહીતોઽવપ્રદેષ વિષયીકૃતો યોઽર્થોઽવાન્તરમનુષ્યત્વાદિજાતિવિશેષ-
લક્ષણસ્તસ્ય વિશેષઃ કર્ણાટલાટાદિમેદસ્તસ્યાકાઙ્ક્ષણં મવિતવ્યતાપ્રત્યયરૂપતયા પ્રદેશ-
મિમુહ્યમીહેત્યભિધીયતે ॥૮॥

અવગૃહીતી જાણેલ પદાર્થનો વિશેષ જાણવાની આકાંક્ષા તે ઇહા છે. ૮.

§ ૧ અવગૃહીત એટલે અવગૃહ્ણે વિષય અનેલ અવાંતર મનુષ્યત્વાદિ જાતિ
રૂપ વિશેષસ્વરૂપવાળો જે અર્થ છે, તેનો વિશેષ એટલે કણાંટ અને લાટાદિ પ્રકાર
એ પ્રકારેભાંથી કયો પ્રકાર સંભવે છે, તેની આકાંક્ષા કરવી એટલે કે આ માણુસ
કણાંટનો હશે કે લાટનો એ પ્રમાણે સંશય જ્ઞાન થયા પછી તથાપ્રકારના
કારણો દ્વારા ‘આ કણાંટનો હોવો જોઈએ’—એવું સંભાવનાપ્રત્યયરૂપે જે અહણુ-
ભિમુખ જ્ઞાન તે ઇહા કહેવાય છે ૮.

ઈહિતવિશેષનિર્ણયોઽવાયઃ ॥૯॥

ઈહિતસ્યેહયા વિષયીકૃતસ્ય વિશેષસ્ય કર્ણાટલાટાદેર્નિર્ણયો યાથાત્મ્યેનાઽવધા-
રણમવાય ઇતિ કીર્તયતે ॥૯॥

ઈહિત વિશેષનો નિર્ણય તે અવાય છે. ૯.

ઈહિત એટલે ઇહા દ્વારા વિષય અનેલ વિશેષ—કણાંટ લાટાદિ, તેનો નિર્ણય
એટલે કે—યથાર્થરૂપે નિશ્ચયતું નામ અવાય છે. ૯

સ એવ દૃઢતમાવસ્થાપન્નો ધારણા ॥૧૦॥

§ ૧ સ હ્યવાયો દૃઢતમાવસ્થાપન્નો વિવક્ષિતવિષયાવસાય એવ સાદરસ્ય
પ્રમાતુરત્યન્તોપચિત્ત કચ્ચિત્ કાલં તિષ્ઠન્ ધારણેત્યભિધીયતે । દૃઢતમાવસ્થાપન્નો
ઘવાયઃ સ્વોપદૌકિતાત્મશક્તિવિશેષરૂપસંસ્કારદ્વારેણ કાલાન્તરે સ્મરણં કર્તું પર્યાન્નો-
તીતિ ॥૧૦॥

દૃઢતમ અવસ્થાને પામેલ તે જ ધારણા છે ૧૦.

§ ૧ તે એટલે અવાય, અત્યંત દૃઢ જ્યારે અને છે એટલે કે વિવક્ષિત
વિષયના નિર્ણયમાં પ્રમાતા આદરવાળો હોવાથી જ્યારે તેનો નિર્ણય અત્યંત
ઉપચિત્ત થઈને કેટલાક કાળ સુધી ટકી રહે છે, ત્યારે તે ધારણા કહેવાય છે.
અત્યન્ત દૃઢ-પુષ્ટ સ્થિતિને પામેલ અવાય આત્મશક્તિવિશેષરૂપ સંસ્કારને ઉત્પન્ન
કરે છે અને તે દ્વારા અવાય કાલાન્તરમાં પણ સ્મરણ કરાવવા સમર્થ અને છે. ૧૦.

(૧૦) સ્વોપદૌકિતેતિ ગમે સ્વશબ્દેનાઽવાયઃ ॥૧૦॥

નન્વનિશ્ચયરૂપત્વાદીહાયાઃ સંશયસ્વભાવતૈવ, હ્યયારેકામપાકુર્વન્તિ—

સંશયપૂર્વકત્વાદીહાયાઃ સંશયાદ્ મેદઃ ॥૧૧॥

૧૧ પુરુષાવગ્રહાનન્તરં હિ 'કિમયં દાક્ષિણાત્ય ઉતોદીચ્ય.' इत्यनेककोटिपरा-
मर्शिसंशयः । ततोऽपि प्रमातुर्विगोषलिप्साया 'दाक्षिणात्येनाऽनेन भवितव्यम्' इत्येवमीहा
जायते—इति हेतुहेतुमद्भावात् तन्तुपटवद व्यक्तमनयो' पृथक्त्वम् ॥ ૧૧ ॥

ઈહા અનિશ્ચય રૂપ હોવાથી સંશય સ્વરૂપ જ છે—એવી શંકાનું નિરાકરણ—
સંશયપૂર્વક થાય છે. માટે ઈહા સંશયથી ભિન્ન છે. ૧૧.

૬૧ પુરુષવિષયક અવગ્રહ થયા પછી આ પુરુષ દક્ષિણનો નિવાસી હશે કે
ઉત્તરનો નિવાસી હશે ?—આવી રીતે અનેક કોટીનો પરામર્શ કરતું સંશયજ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી પ્રમાતાને વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં તથા પ્રકારના લક્ષણો
હોવાથી 'આ દક્ષિણનો હોવાં જોઈએ' એ પ્રમાણે યથાર્થજ્ઞાનની અભિમુખતાવાળું
ઈહાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે તંતુ અને પટની જેમ સંશયજ્ઞાન અને ઈહા-
જ્ઞાન પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ હોવાથી બન્ને જુદાં છે, એ સ્પષ્ટ બાણી શકાય તેવું છે. ૧૧

(૫૦) हेतुहेतुमद्भावादिति । ससयो हेतु ईहा हेतुमती ॥ ૧૧ ॥

दर्शनादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदं समर्थयन्ते - -

કથઙ્ચિદભેદેઽપિ પરિણામવિશેષાદેપાં વ્યપદેશભેદઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૧ यदप्येकजीवद्रव्यनादात्म्येन द्रव्यावधिशादमीषामैक्यम्, तथापि पर्यायाथा-
देशाद् भेदोऽर्थाति तदपेक्षया व्यपदेशभेदोऽपि सूपपाद इति ॥ ૧૨ ॥

અથાડમીષાં ભેદં ભાવયન્તિ—

असामस्येनाऽप्युत्पद्यमानत्वेनाऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वात् .

अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात् . क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥ ૧૩ ॥

૧૧ અમંકીર્ણસ્વભાવતયા પરસ્પરસ્વરૂપવૈવિક્યેનાઽનુભૂયમાનત્વાદ્ દર્શનાદયો
ભિન્નંતે । તથાઽનુભવનમ્પ્યમીષામસામસ્યેનાઽપ્યેકદ્વિઙ્યાદિસંવ્યતયોત્પદ્યમાનત્વાદવસે-
યમ્ । તથાહિ પ્રમાતુર્વિચિત્રશ્રયોપગમવગાત્ કદાચિદ્ દર્શનાવગ્રહૌ, કદાચિદ્ દર્શનાવ-
ગ્રહસંશયાદયઃ ક્રમેણ સમુન્નજ્જન્તીતિ સિદ્ધમતોઽસંકીર્ણત્વેનૈતેષામનુભવનમ્ । અપૂર્વાપૂર્વ-
વસ્તુપર્યાયપ્રકાશકત્વક્રમભાવિત્વે અપિ પ્રત્યાત્મવેષે ણ્વ ।

૧૨ अत्र प्रयोगा पुनरेवम्—येऽसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयन्ते, अपूर्वापूर्ववस्तुपर्याय-
प्रकाशका , क्रमभाविनो वा, ते परस्परं व्यतिरिच्यन्ते, यथा स्तम्भादयः, अनुमा-
नादयः, अङ्कुर-कन्दल-काण्डादयो वा, तथा चैत इति ॥ ૧૩ ॥

દર્શનાદિ પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્ન હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાભેદતું સમર્થન—
કથંચિત્ અભેદ હોવા છતાં પણ પરિણામના ભેદથી દર્શનાદિનાં જુદાં
જુદાં નામ છે. ૧૨.

૬૧ એક જીવરૂપ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનું તાદાત્મ્ય હોઈ એ બધાનું એકય (અભેદ) હોવા છતાં પણ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનાદિનો ભેદ પણ છે, તેથી તેમના નામનો ભેદ યુક્તિયુક્ત છે.

સારાંશ એ છે કે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. એ ઉપયોગની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ થાય છે. જેના દર્શન, અવગ્રહ, ઇહા વિગેરે ભિન્ન-ભિન્ન નામ આપવામાં આવ્યા છે આ અવસ્થાઓનો ક્રમ દર્શન, અવગ્રહ, ઇહા અવાય અને ધારણા એવો છે. જેમ દરેક મનુષ્ય શિશુ, કુમાર, પ્રૌઢ વિગેરે અવસ્થાઓને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ ઉપયોગ પણ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરતો ધારણારૂપ થાય છે. શિશુ વિગેરે અવસ્થામાં મનુષ્ય એક જ હોય છે છતાં અવસ્થાભેદથી અવસ્થાતા ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાય છે. તે જ રીતે ઉપયોગ પણ એક જ હોવા છતાં પરિણામની અપેક્ષાએ તે અવગ્રહ, ઇહા, વિગેરે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે જેન પરિણામમાં તે અવસ્થાઓનો દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અભેદ અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ભેદ છે. ૧૨.

હવે આચાર્ય દર્શનાદિના પરસ્પર ભેદનો વિચાર કરે છે—

અસમગ્રભાવે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવે અનુભવાય છે, પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોને પ્રકાશિત કરે છે, અને ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય છે—માટે તે સૌ જુદા જુદા છે. ૧૩.

૬૧ દર્શન, અવગ્રહ વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોવાથી તે દરેક જુદા-જુદા છે, તેમની ઉત્પત્તિ સમગ્રભાવે નથી એટલે કે કોઈ વખત એકની, કોઈ વખત ક્રમે બેની તો ક્યારેક ક્રમે ત્રણ કે ચારની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે તે સૌનો અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે થાય છે. તે આ પ્રમાણે—કર્મના વિચિત્ર ક્ષયોપશ-મને કારણે પ્રમાતા-જ્ઞાન કરનાર પુરુષને કોઈ વખત માત્ર દર્શન જ, તો કોઈ વખત દર્શન અને અવગ્રહ, તો ક્યારેક દર્શન, અવગ્રહ અને સંશય આદિ-એ પ્રકારે એ સૌ અસમસ્તરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી કરીને દર્શન અવગ્રહાદિનો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ દર્શનાદિ યોગ્ય પદાર્થોના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક છે. વળી, તે ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાબત પણ પ્રત્યાત્મવેદ છે. અર્થાત્ દરેક આત્માને અનુભવસિદ્ધ જ છે.

૬૨ તેને લગતા અનુમાન પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે—જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે અનુભવાતાં હોય, દ્રવ્યના નવા નવા પર્યાયોના પ્રકાશક (સાપેક્ષ હોય, અથવા ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા હોય તે સૌ પરસ્પર જુદા હોય છે, જેમકે—સ્તંભ વિગેરે, અનુમાન આદિ, અથવા અંકુર-દ્વુગો, કન્દલ (થડ), કાણ્ડ-શાખા વિગેરે. દર્શન, અવગ્રહાદિ પણ તેવાં જ છે. માટે તે સૌ પણ ભિન્ન છે. ૧૩.

(ટિ૦) દર્શનાદીનામિત્યાદિ । આદિશબ્દાદવગ્રહાદીનાં પ્રહણમ્ । અમીષામિતિ દર્શના-વીનામ્ । તદ્વપેક્ષયેતિ પર્યાયમેદાવેક્ષયા ॥૧૨॥

પ્રયોગા ક્ષયાદિ । અનુમાનાદય इति પરોક્ષાન્તર્માવિતપ્રમાણમેદાઃ ॥૧૩॥

અથાડમીષાં ક્રમનિયમાર્થમાહુઃ—

ક્રમોડપ્યમીષામયમેવ, તથૈવ સંવેદનાત્, एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोप-
शमजन्यत्वाच्च ॥૧૪॥

§ ૧ અયમેવ—દર્શનાવગ્રહાદિ' અમીષાં ક્રમઃ, તેનૈવ ક્રમેણાનુભવાત્—યદેવ હિ સન્માત્રમૈક્ષિ, તદેવ વર્ણાધાકારેણ કેનચિદવાગ્રાહિ, તદનન્તરમનિર્ધારિતરૂપતયા સંદેહા-સ્પર્દાચક્રે, તતોડપિ નિયતાકારેણમાસે, તતોડપીહિતાકારેણ નિરણાયિ, પુનઃ કાલાન્તરે સ્મૃતિહેતુવેન ધારયાઞ્ચક્રે' इति सर्वेणुभूयते । दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमलक्षणकारणे-नाऽप्येवमेव भूणुनाऽर्मिषामुत्पाद्यत्वाच्चायमेव क्रमः । क्रमोत्पदिणुना हि कारणेन क्रमेणैव स्वकार्यं जनयितव्यम्, यथा स्थासकोगकुशूलच्छत्रादिनेति ॥૧૪॥

વ્યતિરેકે દોષમાહુઃ —

अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः ॥૧૫॥

§ ૧ અન્યથેતિ યથોક્તક્રમાન-ન્યુપગમે । પ્રતીયમાનક્રમાપહ્વે હિ દર્શનાદીનાં પ્રમેયાપહ્વે એવ કૃતો ભવતીતિ ॥૧૫॥

ઉક્તમેવ કર્મ વ્યતિરેકદ્વારા સમર્થયન્તે—

न खल्वदृष्टमवृण्यते, न चाऽनववृणीतं संदिष्यते, न चाऽसंदिग्धमसीद्वते,

न चानोहितमवेयते, नाप्यनवेतं धार्यते ॥૧૬॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૧૬॥

કવચિદેષાં તથાક્રમાનુપલક્ષણે કારણમાહુઃ—

क्वचित् क्रमस्याऽनुपलक्षणमेपाभाशूत्पादात्, उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् ॥૧૭॥

કાચિદિત્યમ્યસ્તે કમતલાદૌ ગોચરે । શેષં વ્યક્તમ્ ॥૧૭॥

દર્શનાદિના ક્રમનો નિયમ બતાવે છે—

આમનો ક્રમ પણ આ જ છે, કારણ કે—તે પ્રકારના ક્રમ વડે જ તેમને અનુભવ થાય છે, અને વળી, એ જ પ્રકારના ક્રમથી પ્રગટ થયેલ—તે તે ક્રમના ક્ષયોપશમથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે ૧૪

§ ૧ પ્રથમ દર્શન, પછી અવગ્રહ, પછી સંશય, ઈહાદિ આ જ પ્રકારે દર્શનાદિનો ક્રમ છે. કારણ કે તે જ ક્રમે તેઓનો અનુભવ-જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે—જે પદાર્થ માત્ર સત્તા રૂપ જોવામા આવે છે, તે જ પદાર્થ કોઈકે વર્ણુ—રૂપ આદિ આકારથી અવગ્રહીત થાય છે, ત્યાર પછી તે જ પદાર્થ અનિશ્ચિત રૂપે સંશયનો વિષય બને છે, ત્યાર પછી નિયત આકારથી ઈહિત—ઈહાનો વિષય થાય છે. તે પછી ઈહિત પદાર્થમાં નિર્ણય થાય છે, અને નિર્ણીત પદાર્થ જ કાલાંતરમાં સ્મૃતિના હેતુ રૂપે ધારણ થાય છે આ ક્રમ સર્વાનુભવ સિદ્ધ છે. તેમ જ તેમનાં કારણો જે દર્શનાવરણ અને જ્ઞાનાવરણ ક્રમના ક્ષયોપશમો છે તે પણ એ જ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. માટે દર્શનાદિનો ક્રમ પણ આ જ છે. કારણ કે—ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર

કારણોનું કાર્ય પણ ક્રમપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ઘડાની સ્થાપ, કોશ, કુશલ, છત્ર વિગેરે ક્રમભાવી અવસ્થાઓથી ઉત્તરોત્તર કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રકારે આમાં સમજવું. ૧૪.

ક્રમ નહીં માનવાથી આવતો દોષ —

અન્યથા પ્રમેયનું જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં. ૧૫.

ફ ૧ અન્યથા એટલે કે યથોક્ત ક્રમનો અસ્વીકાર કરવાથી—સાક્ષાત્ અનુભવાતા ક્રમનો અપલાપ કરવાથી દર્શનાદિના પ્રમેયો—વિષયોનો જ અપલાપ કયો કહેવાશે. ૧૫.

પૂર્વોક્ત ક્રમનું વ્યતિરેક દ્વારા સમર્થન—

જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય નથી તે અવગૃહીત-અવગ્રહનો વિષય-થતો નથી, અને જે અવગૃહીત નથી. તે સંદિગ્ધ-સંશયનો વિષય-બનતો નથી, તેમજ જે સંદિગ્ધ નથી તે ઈહિત-ઈહાનો વિષય-બનતો નથી, તથા જે ઈહિત નથી તે અવેત-અવાયનો વિષય-બનતો નથી અને જે અવેત નથી તે ધારણાનો વિષય પણ થતો નથી. ૧૬

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૧૬,

કોઈ વખત દર્શનાદિનો પૂર્વોક્ત ક્રમ જણાતો નથી તેનું કારણ—

ક્રમબળના સો પાંદડાના વેધના ક્રમની જેમ કવચિત્ અવગ્રહાદિનો ક્રમ જણાતો નથી. ૧૭.

ફ ૧ કવચિત્ એટલે અભ્યસ્ત (અનેકવાર જોયેલ—અનુભવેલ) હુથેળી આદિ વિષયો સમજવા અર્થાત્ અભ્યસ્ત કરતલાદિના જ્ઞાનમાં દર્શન, અવગ્રહ આદિનો ક્રમ જણાતો નથી, છતાં પણ તે અવશ્ય હોય છે જ.

સારાંશ એ છે કે—જે વસ્તુ અતિપરિચયવાળી હોય તેમાં પહેલાં દર્શન થયું પછી અવગ્રહ ઇત્યાદિ ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. તેનું કારણ એ નથી કે ત્યાં દર્શનાદિ વિના જ અવાય કે ધારણા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ અતિગાઢ પરિચયને કારણે ત્યાં અતિશીઘ્રતાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તેના ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. જેમકે—એક બીજા ઉપર એમ કમલના સો પાંદડા રાખીને અતિબળથી ભાહું ઘુસેડવામાં આવે તો તે ભાહું દરેક પાંદડાને ક્રમથી જ વીંધશે પરંતુ ભાહું ક્યારે પહેલા પાંદડામાં ઘુસ્યું, ને ક્યારે બીજામાં ઘુસ્યું એ ક્રમ જાણી શકાતો નથી, તેનું કારણ શીઘ્રતા જ છે, જો ભાલાનો વેગ આટલો તીવ્ર હોઈ શકે છે તો જ્ઞાન જેવા સૂક્ષ્મતર પદાર્થનો વેગ તો તેથી પણ અધિક તીવ્ર કેમ ન હોય ? આથી કવચિત્ અભ્યસ્ત વિષયમાં ક્રમ હોવા છતાં તેનું ભાન થતું નથી. ૧૭

(૧૦) ક્રમોત્પદિષ્ટુના દ્વિ કારણેનેતિ ગદ્યે કારણેન મૃતિપન્થાદિના ॥ મૃતિપન્થ. સ્થાપકસ્ય કારમ્, સ્થાપકઃ કોશસ્ય કારણમ્, एवं यद्योत्तर कार्यं यथापूर्वं कारणम् ॥૧૪॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં લક્ષ્યન્તિ—

પારમાર્થિકં પુનસ્ત્વચાવાત્મમાત્રાપેક્ષમ્ ॥૧૮॥

૧૧ ક્ષય ક્ષયોપગમવિશેષવિગિષ્ટમાત્મદ્રવ્યમેવાઽવ્યવહિતં સમાશ્રિત્ય પારમાર્થિક-
મેતદવધ્યાદિપ્રત્યક્ષમુન્નજનિ, ન પુન સાંવ્યવહારિકમિવેન્દ્રિયાદિવ્યવહિતમાત્મદ્રવ્ય-
માશ્રિત્યેતિ ભાવઃ ॥૧૮॥

અસ્ય ભેદાવુપદિશન્તિ—

તદ્ વિકલં સકલં ચ ॥૧૯॥

૧ અસપૂર્ણપદાર્થપરિચ્છેદકત્વાદ વિકલમ્. તદ્વિપરીતં તુ સકલમ્ ॥૧૯॥

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ નો ઉત્પત્તિમાં માત્ર આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૮.

૬ ૧ ક્ષય તથા ક્ષયોપશમ રૂપ વિશેષથી યુક્ત આત્મદ્રવ્યનો સાક્ષાત્ આશ્રય કરીને અવધિ આદિ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષની જેમ ઇન્દ્રિયાદિથી વ્યવહિત એવા આત્મદ્રવ્યનો આશ્રય કરીને ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ભેદોનો ઉપદેશ—

તે વિકલ અને સકલ છે. ૧૯

૬ ૧ અસપૂર્ણ પદાર્થનું પરિચ્છેદક-બોધક ‘વિકલ’ છે અને તેથી વિપરીત ‘સકલ’ છે. અર્થાત્ તે સપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન છે. ૧૯.

વિકલં ભેદતો ઢગીયન્તિ--

તત્ર વિકલમવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનરૂપતયા દ્વેષા ॥૨૦॥

સુગમમ્ ॥૨૦॥

અવધિ લક્ષયન્તિ-

અવધિજ્ઞાનાવરણવિલયવિશેષસમુદ્ભવં ભવગુણપ્રત્યયં રૂપિ-

દ્રવ્યગોચરમવધિજ્ઞાનમ્ ॥૨૧॥

૧ અવધિજ્ઞાનાવરણસ્ય વિલયવિશેષ ક્ષયોપગમભેદઃ । તસ્માત્ સમુદ્ભવતિ
યત્ । મય સુર નારકજન્મલક્ષણઃ, ગુણઃ સમ્યગ્દર્શનાદિઃ, તૌ પ્રત્યયૌ હેતુ યસ્ય
તત્તથા । તત્ર ભવપ્રત્યયં સુરનારકાણામ્ । ગુણપ્રત્યયં પુનર્નરતિરશ્વામ્ । રૂપિદ્રવ્ય-
ગોચરં રૂપિદ્રવ્યાણિ પ્રૃથિવ્વીપાથઃપાવકપવનાન્ધકારચ્છાયાપ્રવૃત્તીનિ । તદાલમ્બનમવધિ-
જ્ઞાનં જ્ઞેયમ્ ॥

વિકલના ભેદો જણાવે છે—

વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે—અવધિ અને અનઃપર્યાય જ્ઞાન. ૨૦.
સૂત્રનો અર્થ સુગમ છે. ૨૦.

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલય વિશેષથી ઉત્પન્ન થનાર, જાવ અને યુગ્મ પ્રત્યયવાળું, રૂપી દ્રવ્યને વિષય કરનાર અવધિજ્ઞાન છે. ૨૧.

ક્ર ૧ અવધિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિલયવિશેષ-ક્ષયોપ-શમ વિશેષથી છે. અને તેમાં ભવ એટલે દેવ-નારકરૂપ જન્મ અને ગુણ એટલે સમ્યજ્ઞાનાદિ પ્રત્યયો-હેતુ છે. તેમાં ભવપ્રત્યય અવધિ દેવ અને નારકોને છે, તથા ગુણપ્રત્યય અવધિ મનુષ્ય અને તિર્થંચોને છે. અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો જેવાં કે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ-અન્ધકાર-છાયા વિગેરે છે.

ક્ર ૨ અત્ર ન્યાયમાર્ગાનુયાયિનઃ સગિગ્નતે-નનુ પૃથિવ્યાદીનાં ચતુર્ણાં સકર્ણાવર્ણ-યન્તુ દ્રવ્યતામ્ । તિમિરચ્છાયયોસ્તુ દ્રવ્યતાવાચોયુક્તિર્યુક્તિરિતૈવ । માસામભાવ एव हि तमश्छाये गदतां मच्छाये । तथाहि-गशधरदिनकरकग्निकरनिरन्तरप्रसरासम्भवे सर्वतोऽपि सति तम इति प्रतीयते । यदा तु प्रतिनियतप्रदेगेनाऽऽतपव्रादिना प्रति-बद्धस्तेजःपुञ्जो यत्र यत्र न संयुज्यते तदा तत्र तत्र च्छायेति प्रतीयते, प्रतिबन्ध-काभावे तु स्वरूपेणाऽऽलोक, समालोकयत इत्यालोकाभाव एव तमश्छाये । यदि च तमो द्रव्यं भवेत्, तदा रूपैवद्रव्यस्य सस्पर्शान्वयमिचागत, स्पर्शैवद्रव्यस्य च महत् प्रतिघातहेतुत्वात् नरलतरतुङ्गतङ्गतरङ्गपरम्परोपेतपारावारावतार इव, प्रथमजलधरधाग-धोरणीधौताज्जनगिगिरय, शृङ्गप्रतिवादिनां, निर्यन्निर्झरझात्किवाग्दुर्बारशीकरासार-सिच्यमानाभिरासाऽऽराममहीरुहसमूहप्रतिच्छन्द इव च प्रवृत्ते तिमिरभंरं संचरतः पुस प्रतिबन्धः स्यात्, भूगोलकस्येव चाऽस्याऽवयवभूतानि खण्डावयवविद्रव्याणि प्रतीयेरन् । एवं छायायामपि, इति कथं ते द्रव्ये भवेताम् । ॥

ક્ર ૨ અહીં અન્ધકાર અને છાયાને રૂપી દ્રવ્ય તરીકે જણાવ્યા તેથી ન્યાય-માર્ગના અનુયાયી નૈયાયિક અને વૈશેષિક આ પ્રમાણે કહે છે—

રૂપિદ્રવ્યની ગણનામા પૃથ્વી-જલ-તેજ અને વાયુ આ ચારને તમે દ્રવ્ય તરીકે ભલે કહો. પરંતુ તમે અંધકાર અને છાયાને પણ દ્રવ્યરૂપે કહો છો તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે આલોકનો—પ્રકાશનો અભાવ એ જ અંધકાર અને છાયા છે—એમ કહેવું શોભે. તે આ પ્રમાણે-સૂર્ય ચન્દ્ર આદિના કિરણોનો કોઈપણ સ્થળે જરાએ સંચાર ન હોય ત્યારે અન્ધકારનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે પ્રતિનિયત-મર્યાદિત દેશમાં રહેલ છત્રાદિથી પ્રતિબદ્ધ થઈને પ્રકાશનો પુર્જ જ્યાં જ્યાં સંયુક્ત થતા નથી ત્યાં ત્યાં છાયાનો અનુભવ થાય છે, અને જ્યારે છત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકનો અભાવ હોય અર્થાત્ આલોકને-પ્રકાશને રોકનાર કંઈ ન હોય ત્યારે આલોક પોતાના સ્વરૂપે જ પ્રતીત્યમાન થાય છે. આ પ્રમાણે અંધકાર અને છાયા બન્ને-આલોકાભાવરૂપ છે. વળી જે દ્રવ્ય રૂપવાળું હોય તે અવશ્ય સ્પર્શવાળું હોય, આથી જો અન્ધકાર દ્રવ્ય હોય તો-રૂપવાળા દ્રવ્યનો

યતોઽમાવાનુભવ इत्यादि । भावान्तरेति भूतलादे पटार्देर्वा, मृत्पिण्डादेः कपालादेर्वा दर्शनाद् भवेत् ।

૧ 'इच्छिष्यसंस्' મુ ।

સ્પર્શ સાથે અવ્યભિચાર હોવાથી અને સ્પર્શવાળો મહત્પદાર્થ પ્રતિ-
ઘાત-રૂકાવટમા હેતુભૂત થતો હોવાથી; અનિચ્છલ, ઉંચા ઉછળતા તરંગોની પર-
પરાથી યુક્ત સમુદ્રના અવતાર જેવા, તથા નૂતન મેઘની ધારાઓથી ધોવાએલ
અંજનગિરિના મોટા શિખરોના પ્રતિવાદિ-હરીફ જેવા, અને ઝરતા ઝરણાના
ઝકાર (ખલખળાટ) વાળા પાણીના દુવાર છાંટાઓના વેગથી સીંચાએલ મનોહર
ખગીચાના વૃક્ષસમૂહની પ્રતિકૃતિ જેવા બની રહેલા ગાઢ અન્ધકારમાં સંચરતા
માનવને પ્રતિબંધ થવો જોઈએ. અર્થાત્ તેવા અન્ધકારમા જવા આવવાની ક્રિયા
થઈ શકશે નહીં, વળી પૃથ્વીની જેમ અન્ધકારના અવ્યવભૂત ખંડાત્મક અવયવી
દ્રવ્યો પણ પ્રતીત થવા જોઈએ આ જ રીતે છાયામાં પણ સમજવાનું છે, તો
પછી તે બંને-અન્ધકાર અંત છાયા-દ્રવ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે બંને
દ્રવ્યરૂપ નથી

(૧૦) રૂપવદ્દ્રવ્યસ્ય સ્પર્શાદ્યભિચારાદિતિ । અરુપિદ્રવ્યાણા દિક્કાલાદીના પરિગણિતત્વેન
તમસસ્તેષ્વમ્ભવાત પારિશેષ્યાદ્રૂપવદ્દ્રવ્ય સમ્ભવતિ । પર્વ ક્ષાયાયામપીતિ તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ ।

૧૩ અત્રામિદ્ભ્રમહે--તમસ્તાવદભાવસ્વભાવતાસ્વીકૃતિગતુભવિકી, આનુમાનિકી વા /
ન તાવદાનુભવિકી. યતોડમાવાનુભવો ભાવાન્તરોપલમ્બે સત્યેવ સંભવાં, કુમ્ભાભાવો-
પલમ્ભવત્ । ન ચ પ્રચુરતરતિમિરનિકરપરિકરિતાપવરકોદરં સ્વકરતલદિમાત્રસ્યાડ્યુ-
પલમ્ભ સંભવતિ । તત્કથં તદનુભૂતિર્ભવેત્ / કથં વા પ્રદીપાદિપ્રમાપ્રાગ્ભારપ્રોઝ્ઞ-
મ્ભળમન્તરેણાડસ્વોપલમ્ભ / કુમ્ભાભાવો હિ તદ્ભાવે એવાનુભૂયમાનો દષ્ટઃ । તત્
કથમેષ ન્યાયમુદ્ગાતિક્રમો ન કૃતઃ સ્યાત્ ।

૧૩ જૈન--આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અન્ધકારને તમે અભાવ-
સ્વરૂપ માનો છો, તો તે અનુભવથી કે અનુમાનથી ? અનુભવથી કહી શકશો
નહીં કારણ કે-અભાવનો અનુભવ બીજા પદાર્થની ઉપલબ્ધિ હોય તો જ થાય
છે, જેમકે-મૂતલાદિનું જ્ઞાન હોય તો જ ઘટાભાવનું જ્ઞાન થાય છે. પણ ગાઢ
અન્ધકારવાળા ઓરડામાં જ્યાં પોતાના હાથનો પણ ઉપલમ્ભ નથી એટલે કે-કર્ણ્ય
દેખાતું નથી, ત્યાં અભાવનો અનુભવ કઈ રીતે થાય ? અથવા પ્રદીપાદિની દેહી-
પ્રમાન પ્રભાનો પુંજ હોય ત્યારે જ ઘટાદિના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે, તો
દીપકની પ્રભાના અભાવમા અભાવરૂપ અન્ધકારની ઉપલબ્ધિ કઈ રીતે થઈ શકે ?
અર્થાત્ થવી ન જોઈએ-છતાં પણ આલોક ન હોય ત્યારે જ અન્ધકારનું જ્ઞાન
થાય છે. તો 'અભાવ' પ્રત્યક્ષમા આલોક કારણ છે-એ ન્યાયનું શું ઉદ્દેશ્યન
નથી થતું ? અર્થાત્ થાય જ છે.

(ટિ.) તદનુભૂતિરિતિ અમાવાનુભવ. । અસ્વોપલમ્ભ ઇતિ અભાવસ્વોપલમ્ભિઃ । તદ્ભાવ
ઇતિ પ્રદીપપ્રમાપ્રાગ્ભારપ્રોઝ્ઞમ્ભળ એવ ।

અથ યો ભાવો યાવતા સામર્થ્યેણ ગૃહ્યતે તદભાવોઽપિ તાવતૈવ તેન । તદિ-
દ્દાલોકસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યેણાલોકાન્તરમન્તરેણૈવ પ્રદ્વળમાલોકિતમ્-ઇતિ તદભાવસ્યાપિ તત્

કિં ન સ્યાત્ '—इति चेत् । મહો ! પીતવિષસ્યાઽપ્યમૃતોદ્ધારઃ । एवं वदता त्वयैव तमसि द्रव्यनाव्याहारात् । किमिदमीदृगमिन्द्रजालम् '—इति चेत् । इदमीदृशमेवेन्द्रजालमालोक्यताम्-आलोक' किल चक्षुषा संयोगाद् गृह्यते । यदि च तदभावस्यापि तत्सामग्र्येणैव ग्रहणं स्यात्, तदा तस्यापि ग्रहणे चक्षुःसंयोगसद्भावादायाता द्रव्य-तापत्तिः, संयोगस्य गुणत्वेन तदवृत्तिवात् । अथाऽसंयुक्तोऽप्ययं प्रेक्ष्यते, तदा कथं यो भावो यावत्तेत्याद्यं मृषोर्थं न स्यात् ' कथं वा चक्षुषः प्राप्यकारिताप्रवादः सूप-पादः स्यात् ' ।

વિશેષણવિશેષ્યભાવસબન્ધવધુરસ્યાન્ધકારસ્ય ગ્રહણાદયમદોષ इति चेत् । कतम-स्यैष विशेषणम् ' न शरीरस्य, तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । नापि भूतलकलशकुड्यादेः, तत एव । नहिं भवतु नभस इति चेत् । तदगस्यम्, एतस्य तद्विशेषणविशेष्य-भावेन कदाचिदप्रतिभासनात् । तन्नैतदभावतास्वीकृतिरानुभविकी भव्या ॥

નૈયાયિક—જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થયે તે જ્ઞાન થાય, તે પદાર્થના અભાવનું પણ તેટલી જ સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે. અહીં આલોકનું ગ્રહણ અન્ય આલોક વિના સ્વતંત્ર રૂપે જ થાય છે. માટે આલોકના અભાવરૂપ અન્ધકારનું ગ્રહણ પણ આલોક વિના સ્વતંત્રરૂપે કેમ નહીં થાય ? અર્થાત્ યથે.

જૈન—અહો ! તમે એર પીને પણ ઓડકાર તો અમૃતના જ કાઠો છો, કારણ કે-આ પ્રમાણે કહેવા જતાં તમે જ અન્ધકારને દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો.

નૈયાયિક—આ વળી કેવી ઇન્દ્રજાળ કરો છો ?

જૈન—એ ઇન્દ્રજાળ એવી જ છે. તે તમે જુઓ. આલોકનું ગ્રહણ ચક્ષુ સાથેના તેના સંયોગથી થાય છે. હવે જો આલોકના અભાવનું ગ્રહણ પણ તે જ સામગ્રીથી થતુ હોય તો આલોકાભાવરૂપ અન્ધકારના ગ્રહણમાં પણ ચક્ષુ સાથે સંયોગનો સદ્ભાવ માનવો પડે. અને તેથી જ અન્ધકારમાં દ્રવ્યની આપત્તિ આવશે. એટલે કે તેને દ્રવ્ય માનવું પડશે. કારણ કે સંયોગ ગુણ હોય તે દ્રવ્યમાં જ રહે છે.

નૈયાયિક—ચક્ષુ સાથે સંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન અમે માનીશું.

જૈન—તો પછી તમે પૂર્વે કહેલ 'જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે' એ ન્યાય જૂઠો કેમ નહીં પડે ? અથવા ચક્ષુસંયોગ વિના પણ અન્ધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન થાય છે, એમ માનશે તો-તમાને માન્ય એવો ચક્ષુનો પ્રાપ્યકારિત્વવાદ-કઈ રીતે યુક્તિસંગત થશે ? કારણ કે અન્ધકારનું ચાક્ષુષજ્ઞાન હોવા છતાં તમે અહીં સન્નિકર્ષ સ્વીકારતા નથી.

નૈયાયિક—વિશેષણવિશેષ્યભાવ નામના સન્નિકર્ષથી અન્ધકારનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતામાં બાધા નહીં આવે.

જેન-તો પ્રશ્ન છે કે અન્ધકાર કોના વિશેષણરૂપે છે ? અન્ધકારને શરીરના વિશેષણ તરીકે કહી શકશો નહીં કારણ કે શરીર સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે. અન્ધકારને ખૂતલ કલશ કે ભીંત વિગેરેના વિશેષણ તરીકે પણ કહી શકશો નહીં. કારણ કે એ પદાર્થો સિવાય અન્ય સ્થળે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થાય છે કદાચ, અન્ધકારને સર્વવ્યાપી આકાશનું વિશેષણ કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આકાશ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ રૂપે કદીયે અન્ધકારની પ્રતીતિ થતી નથી. એટલે કે-અન્ધકાર આકાશના વિશેષણ તરીકે કદીયે અનુભવાતો નથી માટે અનુભવ-પ્રત્યક્ષને આધારે અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવા તે યોગ્ય નથી.

(૫૦) સ્વાતન્ત્ર્યેણેતિ ભાવાન્તરનિરપેક્ષત્વેન । અયમિતિ અભાવઃ ॥

અન્ધકારસ્ય પ્રહ્ણાદિત્યત્ર અન્ધકારસ્યેત્યન્ધભાવરૂપસ્ય । કો ભાવઃ ? આલોકાભાવ-વિશિષ્ટા इतरपदार्था गृह्यन्ते इति भावः । तदन्यत्रापीति । न हि केवले एव शरीरे तम प्रतिभाति । किमन्येषु घटादिष्वपि । तत एवेति तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । एतस्येति અભાવસ્ય । તદ્વિશેષણવિશેષ્યોભાવેનેતિ તેન નભસા વિશેષણવિશેષ્યોભાવસ્તેન । અભાવો હિ નભો-વિશેષણવિશેષ્યોભાવેન કદાચનાપિ ન પ્રતિભાસતે ।

(ટિ૦) તાવનૈવ તેનેતિ સામગ્રણેન । તદ્ભાવસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તદિતિ ભાવાન્તરોપલમ્બમન્તરેણ પ્રદાપાચાલોકોદ્વિના વા પ્રહ્ણમ્ । આલોકઃ કિલેત્યાદિ । તદ્ભાવસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તત્સામગ્રણેતિ આલોકસામગ્રણઃ । તસ્યાપીતિ આલોકાભાવસ્યાપિ । તદ્વૃત્તિત્વાદિતિ દ્રવ્યવૃત્તિત્વાત્ સયોગસ્તાદદ્ગુણ । ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમિતિ ભવતાપિ સ્વીકારાત્ । તમસશ્ચક્ષુઃસયોગપ્રહ્ણે બલાદ્ દ્રવ્યતા સમાયાતા । અથાસંયુક્ત ઇત્યાદિ । અયમી-ત્થાલોકાભાવઃ ।

કતમસ્યેતિ નગનગરસાગરાગુરુકુરજ્જુરજ્જતરજ્જસારજ્જસાતજ્જાદિસ્થાવરત્રસપદ્ધિવિજીવજીવનિકાયે સ્ફુરતિ સતિ તન્મન્યે કસ્ય ? एष इत्यन्धकारः । तदन्यत्रેતિ શરીરવ્યતિરેકેડપિ । તત એવેતિ તદન્યત્રાપિ પ્રતિભાસનાદિતિ હેતોરેવ । એતસ્યેત્યન્ધકારસ્ય । તદ્વિશેષણેતિ નભો-વિશેષણમ્ । એતદ્ભાવતેતિ એતસ્ય તમસ-અભાવતાયા આલોકાભાવસ્વમ્ય સ્વીકાર-સનિકાર ।

§૪ નાડ્યાનુમાનિકી, યતઃ કતમોડત્ર હેતુરાસ્ત્યાયતે સહ્યાવતા ? કિં ભાવવૈલક્ષણ્યેન લક્ષ્યમાણત્વમ્, ભાવવિલક્ષણસામગ્રીસમુત્પાદત્વમ્, અસત્યેવાડડલોકે તત્પ્રતિભાસનમ્, આલોકપ્રહ્ણસામગ્રણા ગૃહ્યમાણત્વમ્ નિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવઃ, દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમ્, આલોકવિરોધિત્વમ્, ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવો વા ૮-ઇચ્છાપક્ષી રાક્ષસીવ ત્વનાક્ષમક્યમક્ષણવિચક્ષણોપતિષ્ઠતે ।

તત્ર ન તાવદાડડચ' પક્ષઃ ક્ષેમશ્ચર, 'કુમ્મોડયં સ્તમ્મોડયમ્' इति हि यथा कुम्भादयो भावा विधियुक्त्वेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यन्ते, तथा 'हृदं तमः' इति तमोऽपि । अभावरूपताया तस्य प्रतिषेधमुक्त्वेन प्रत्ययः प्रादुष्यात्, यथा 'कुम्भोऽत्र नास्ति' इति । ननु नाशप्रध्वंसदिप्रत्यया विधियुक्त्वेनाऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । नैवम्, नाशादिशब्दानामेव

ભાવપ્રતિષેધાભિધાયકત્વાત્ । અતઃ एव हि कुम्भस्य प्रध्वंस इति सोपपदानामेषां प्रयोगो-
पपत्तिः । यदि तु तमःप्रभृतिशब्दा अपि तत्समानार्थतामाविधौरन् , तदानीं ‘कुम्भस्या-
ऽभावः’ इतिवत् ‘आलोकस्य तमः’ इत्यपि प्रोच्येत । न चैवं कश्चिद् विपश्चिदपि
प्रवर्त्ति । अथालोकाभावे सकेतितस्तम शब्दः, नाभावमात्रे । ततो न तथाव्यपदेश इति
चेत् । नैवम् , यदि व्यन्धकाङ्गરूपोऽभावोऽपि विधिमुखेन वीक्ष्येत, तदानीं किमन्यदेतस्य
भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं स्याद यतो हेतुसिद्धिर्भवेत् ।

§ ૪ અન્ધકારનો અનુમાનથી પણ અભાવરૂપે સ્વીકાર થઈ શકશે નહીં.
કારણ કે વિક્ષાન એવા તમે આઠ હેતુઓમાંથી કયા હેતુ વડે અન્ધકારને અભાવ-
રૂપે સિદ્ધ કરશો ?—(૧) ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી, (૨) ભાવથી ભિન્ન
સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, (૩) પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ બાણી શકાતો
હોવાથી, (૪) પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રાહ્ય હોવાથી, (૫) અન્ધ-
કાર દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કારણનો અભાવ હોવાથી, (૬) દ્રવ્ય ગુણ કર્મથી
ભિન્નનુ કાર્ય હોવાથી, (૭) પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી, કે (૮) ભાવરૂપે
સાધનાર પ્રમાણ નહીં હોવાથી ? આ પ્રમાણે તમારા પક્ષરૂપ ભક્ષ્યનુ ભક્ષણ
કરવા રાક્ષસીના જેવી આ અષ્ટપક્ષી તૈયાર છે. અર્થાત્ આ આઠેય હેતુમાંથી
એક પણ હેતુ અન્ધકારને આલોકાભાવ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. તે
આ પ્રમાણે—

(૧) ‘ભાવથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી’ આ પ્રથમ હેતુ તમારા માટે
હિતકર નથી, કારણકે—‘આ કુલ છે’ ‘આ સ્તમ્ભ છે’—એ પ્રમાણે કુંભાદિ પદાર્થ
જેમ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા પ્રતીત થાય છે, તેમ ‘આ અન્ધકાર છે’
એ પ્રમાણે અન્ધકાર પણ વિધિસ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો અન્ધકાર અભાવરૂપ
હોય તો ‘આ સ્થળે કુલ નથી’ એમ જેવું પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થાય છે, તેવું અન્ધકાર-
રનું પણ પ્રતિષેધરૂપે જ્ઞાન થવું જોઈએ.

નૈયાયિક-નાશ-પ્રધ્વંસાદિ અભાવરૂપ હોવા છતાં તેમનું જ્ઞાન ‘આ નાશ
છે’ ‘આ પ્રધ્વંસ છે.’— એમ વિધિરૂપે પણ થાય છે. તો એ જ પ્રમાણે વિધિરૂપ
પ્રતીતિનો વિષય હોવા છતાં અન્ધકારને અભાવરૂપે સ્વીકારવામાં શું વિરોધ
છે ? અર્થાત્ કોઈ જાતનો વિરોધ નથી.

જૈન-તમારું આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે નાશ આદિ શબ્દો
ભાવના નિષેધને જ જણાવનારા છે, એટલા માટે નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોનો
પ્રયોગ ‘ઘડાનો નાશ’ એ પ્રમાણે ઉપપદ સાથે થાય છે, પણ સ્વતંત્ર થતો
નથી. વળી, તમ, તિમિર, અન્ધકારાદિ શબ્દો નાશ, પ્રધ્વંસાદિ શબ્દોની જેમ
અભાવવાચક હોય તો—‘ઘડાનો નાશ’ આ પ્રયોગની જેમ ‘આલોકનો અન્ધકાર’
એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ. પરંતુ તેવો પ્રયોગ કોઈ પણ પડિત કરતો નથી.
માટે તમ તિમિરાદિ શબ્દો નાશ આદિ શબ્દોના સમાન અર્થવાળા નથી.

નૈયાધિક-તમ તિમિરાદિ શબ્દો આલોકાભાવના સંકેતરૂપ છે પણ કેવલ અભાવના સંકેતરૂપ નથી. એટલે કે-તમ તિમિરાદિ શબ્દો અભાવ વિશેષ માટે વપરાય છે, પણ અભાવસામાન્ય માટે વપરાતા નથી. તેથી ‘આલોકને’ અંધકાર’ એવો વ્યવહાર-શબ્દપ્રયોગ થતો નથી. સારાશ એ છે કે અભાવ-શબ્દ માત્ર સામાન્યાભાવનો વાચક છે, માટે કોનો અભાવ ? એ જિજ્ઞાસા થતાં ‘ઘડાનો અભાવ’ એવો પ્રયોગ થાય છે એવી જ રીતે ‘અંધકાર’ શબ્દ માત્ર અભાવનો વાચક હોત નો ‘કોનો અભાવ ?’ એ જિજ્ઞાસા થતા ‘આલોકનો’ એવો વ્યવહાર થાત. પણ તેમ નથી. કારણ કે અંધકારશબ્દ માત્ર ‘આલોકાભાવ’મા જ સંકેતિત છે.

જૈન-તમારું તે કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે-અનંધકારરૂપ અભાવ પણ એ વિધિરૂપે જણાતા હોય તો પછી અનંધકારનું ભાવથી વિલક્ષણ રૂપરૂપ બીજું કયું જણવું બાકી રહ્યું, કે જેથી તમારો ઉપરોક્ત હેતુ સિદ્ધ થાય ?

(૧૦) તમોડપીતિ કોડર્થ ? તમોડપિ ‘ઇદં તમ’ इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्ना-
भास्तमः । अत एवेति प्रतिषेधाभिप्रायकत्वादेव । सोपपदानामेषां प्रयोगोपपत्तिरिति ।
अत एव शुद्धशब्दवाच्यशब्दाद्वस्त्वरूप तम । न तथाव्यपदेश इति किन्तु प्रतिषेधमुखेन व्यपदेशः ।
अन्धकाररूपोऽभावोऽपीति गद्ये एतदेव हि भावलक्षणं यद् विधिमुखेन प्रेक्षणम् । तदानीमिति
गद्ये पतस्येति तमसः । कोऽर्थ ? उपहासोऽयम् । यदि हि विधिमुखेन प्रत्ययेन लक्ष्यमाणोऽप्यन्व-
कारो भाववैलक्षण्येन लक्ष्यत इति त्वयोच्यते तदा किमपरं भावलक्षणं स्यादिति यावत् ॥

(ટિ-) યતઃ કતમ્ इत्यादि । संख्यावतेति संख्या विद्वज्जनगणनाया प्रथमगणनं विद्यते
यस्य स संख्यावान्, तेन संख्यावता विद्वज्जनमान्येनेत्युपहासवाक्यम् ।

અમાલોક્યાદિ । તસ્યેતિ તમસઃ પદાર્થસ્ય વા । નનુ નાશોતિ નાશપ્રત્યંસાદિપ્રત્યયા હિ
અનાવસ્થાવા, તથાપિ ષટ્તસ્ય નાશોડ્યે [इति] विधिमुखेनापि प्रत्ययप्रतीतिः प्रोज्ઞમ્મેત । કોડર્થઃ ?
તમોપિ ‘ઇદં તમ’ इति विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते । तस्मान्नाभावस्तमः । एषामिति नाश-
प्रतंसादीनाम् । तन्समानार्थानामिति नाशप्रतंसादिसाम्यम् । अथालोकेत्यादि । तथेत्यालोकस्य
तमः । यदि सामान्येनाभावे तम शब्द सङ्केतित स्यात्तदा घटाद्यभावप्रचुरतया तमीबाहुल्यापसारणाय
आलोकस्य तम इति प्रोच्येत । अत्र तु न तथा, आलोकभाव एव सङ्केतितत्वात् तम-शब्दस्य ।
पतस्येत्यभावस्य । यत इति भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वात् ।

અથ ભાવવિલક્ષણસામગ્રીમુત્પાદ્યત્વં હેતુઃ । तथाहि-समवाय्यसमवायिनिमित्त-
कारणकलापव्यापाररूपा भावोत्पादिका सामग्री । नैव तमसीयं समगस्त । तदशस्तम् ,
यतः किमिदं समवायिकागणनाम्ना त्वमाम्नासीः ? यत्र कार्यं समवेतमुपपद्यते
तदिति चेत् । नटसम्यक्, समवायस्य निरन्तरमुद्गद्गोष्ठीषु गौरवार्हत्वात् ; तत्प्रसाधक-
त्वाभित्तस्य ‘इह तन्तुषु पटः’ इत्यादिप्रत्ययस्याप्रसिद्धेः, ‘पटे तन्तवः’ इत्यादि-
रूपस्याऽस्याऽऽबाल्मोपोलं प्रतीतत्वात् । सिद्धौ वा ‘इह भूतले घटाभावः’
इत्यभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । संबन्धमात्रपूर्वताप्रसाधने सिद्धसाधनात्, अवि-

અર્થમાવમાત્રનિમિત્તતયા તદદ્વીકારાત્ । એકાન્તૈકસ્વરૂપત્વેન ચાઽસ્યૈકવસ્તુસમવાય-
સંભવે સમસ્તવસ્તુસમવાયસ્ય, વિનશ્ચદેઃકવસ્તુસમવાયાભાવે સમસ્તવસ્તુસમ-
વાયાભાવસ્ય ચા પ્રસજ્ઞાત્ । તત્તદવચ્છેદકમેદાત્ તદુપપત્તૌ તસ્યાપિ કથશ્ચિદ્વે-
દાપત્તેઃ, અનેકપુરુષાવચ્છિન્નપર્ષદાદેરપિ નાવત્સ્વભાવભાવેન કથશ્ચિદ્વેદાત્ । અપ્ર-
ચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપતયા ચાઽસ્યાઽઽકાશસામાન્યાથેનાદ્યવસ્તુસમાશ્રિતત્વમેવ ભવેદ,
ન તુ કાર્યવસ્તુસમાશ્રિતત્વમ્ । તત્તત્સદ્ધકારિકાગ્નકલાપોપનિષાતપ્રભાવાત્ કાર્ય-
સમવાયસ્વીકારોઽપિ સનિકારઃ, તત્સ્વભાવપ્રભાવપ્રતિવદ્ધાનાં તેષામપિ સદા સન્નિ-
ધાનપ્રધાનત્વાત્ । તથા ચાસ્તમિતા સમવાયિકાગ્નકિંવદન્તી ।

તદસત્ત્વે કિમસમવાયિકાર્ણમ્ / સમવાયિકાર્ણપ્રત્યાસન્નત્વં હિ તલ્લક્ષણમ્ ।
તદસત્ત્વે કથમેતત્ સ્યાત્ ?

તથા ચ તચ્છેષમૂતસ્ય નિમિત્તકાગ્નસ્યાપિ કા વ્યવસ્થા ? ।

નૈયાયિક-(૨) 'ભાવથી બિન્ન આમગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ
અમે સ્વીકારીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે-'સમવાયી અસમવાયી તથા નિમિત્ત-
કારણરૂપ કારણસમૂહનો વ્યાપાર' એ ભાવોત્પાદક સામગ્રી છે. અને ભાવો-
ત્પાદક આ સામગ્રી અન્ધકારની ઉત્પત્તિમા સંગત થઈ શકતી નથી, એટલે તે
સામગ્રી કરતાં વિલક્ષણુ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અન્ધકાર ભાવરૂપ
સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-નમારું આ કથન યોગ્ય નથી કારણ કે અમે અહીં પૂછીએ છીએ કે-
એવો કયો પદાર્થ છે, કે જેને તમે 'સમવાયી કારણ' એ નામથી ઓળખાવો છો ?

નૈયાયિક-જેમા સમવાય સમ્બન્ધથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે સમવાયી
કારણ છે.

જૈન-તે યુક્તિયુક્ત નથી, કારણ કે-સમવાય તો સતત ચાલતી મિત્રાની
વાતોમા જ શોભે એવો છે, અર્થાત્ સમવાયની સિદ્ધિ નથી, કારણકે-સમવાયના
પ્રસાધક તરીકે તમે 'આ તન્તુઓમાં પટ છે' એ પ્રકારનો જે પ્રત્યય અર્થાત્ જ્ઞાન
જણાવો છો, તે તો અપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ 'આ પટમા તન્તુઓ છે' એવો અનુભવ તો
સાધારણ પુરુષોને પણ થાય છે. છતાં પણ ધારો કે 'આ તન્તુમા પટ છે' એવી
પ્રતીતિ કથયિત સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ 'અહીં મૂતલમાં ઘટાભાવ છે' આવી અભાવ
પ્રતીતિ હોવા છતાં તમારે મતે આથી સમવાયની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી વ્યભિચાર છે.
વળી, પૂર્વોક્ત પ્રતીતિથી એ કેવળ સંબંધ જ સિદ્ધ થતો હોય તો સિદ્ધસાધન નામ-
નો દોષ આવશે. કારણ કે સમવાય નહીં પણ અવિવ્જ્ઞાવ માત્ર એટલે કથયિત
તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધને કારણે એવી પ્રતીતિ થાય છે-એમ અમે પણ માનીએ છીએ.

વળી, સમવાય એકાન્તથી એક જ છે, એમ તમે માન્યું છે. તેથી તો કોઈ
એક પદાર્થમાં જ્યારે સમવાયનો સંભવ થાય ત્યારે સમસ્ત પદાર્થોમાં સમવા-

યનો સભવ થઈ જશે, અને નાશ પામતા એક પદાર્થમાં સમવાયનો અભાવ થવાથી સમસ્ત પદાર્થોના સમવાયનો અભાવ થઈ જશે.

નૈયાયિક-સમવાય એક હોવા છતાં તે તે અવરોધક—વિશેષણના ભેદથી તેમાં ભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે

જૈન-એમ માનવામા તો સમવાય એકાન્તે એક નહિ પણ અનેક થઈ જશે, કારણ કે—અનેક પુરુષોથી અવરોધક—વિશિષ્ટ પર્ષદા—સભા આદિ પણ એક હોવા છતાં તેટલા સ્વભાવવાળા હોવાથી અર્થાત્ જેટલા અવરોધક હોય તેટલા સ્વભાવ—વિશેષણવાળી હોવાથી કથયિત્ અનેક છે વળી, તમારા મતે સમવાય ‘અપ્રચ્યુત, અનુત્પન્ન અને સ્થિરૈકસ્વરૂપ’ હોવાથી તે તેવા જ પ્રકારના આકાશ, સામાન્ય આદિ પદાર્થોમા આશ્રિત થઈને રહેશે પણ તેથી વિલક્ષણ કાર્યદ્રવ્યો—અનિત્ય દ્રવ્યોમાં આશ્રિત થઈને રહેશે નહીં.

નૈયાયિક-સમવાય નિત્ય છે છતાં પણ તે જ્યારે ઇંડવકાદિ અથવા તુરિયેમા દ્વિરૂપ મહાકારી કારણોને સમૂહ આવી પડે છે, ત્યારે તેના પ્રભાવથી તે તે ઘટ કે પટરૂપ કાર્યમા સ્વીકારવામા આવે છે, એટલે કે—નવો સમવાય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ નવા ઉત્પન્ન થતા તે તે કાર્યમાં તે છે, એમ માનીએ છીએ.

જૈન-તમારી આ માન્યતા પણ નિરસ્કૃત છે, કારણ કે—સમવાયના અપ્રચ્યુતાદિ સ્વભાવના પ્રભાવને કારણે તે તે સહકારી કારણો સદૈવ સન્નિધિવાળા જ થઈ જશે, અર્થાત્ સમવાય નિત્ય એકરૂપ હોવાથી જો પ્રથમથી સહકારી-કારણોના સંબંધમા હોય નહીં તો પછી પણ થાય નહીં, આટલે તે તે સહકારી કારણોનું માનિધ્ય સદૈવ સ્વીકારીએ તો જ સમવાયના તે સ્વભાવ સાથે સંગત થાય, અને તેમ થતાં સમવાયી કારણની વાતા પણ અસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગઈ. અર્થાત્ સમવાય જ સિદ્ધ ન થયો તો પછી સમવાયી કારણ કેને કહી શકાશે? કારણ કે—સમવાયથી જેમા કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેને જ તમે સમવાયી કારણ કહો છો, તો તમેએ સ્વીકારેલ સમવાય જ જ્યાં સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં સમવાયી કારણની કથા-વાર્તા પણ કઈ રીતે થઈ શકશે?

ઉપરોક્ત રીતે સમવાયી કારણ જ સિદ્ધ ન થયું તો પછી અસમવાયી કારણ પણ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય? કારણ કે, ‘સમવાયી કારણને જે પ્રત્યાસન્ન છે, તે અસમવાયી કારણ છે’ એ અસમવાયી કારણનું લક્ષણ છે. તો જો સમવાયી કારણ જ નથી તો અસમવાયી કારણ કઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

અને તે રીતે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણ સિદ્ધ ન થાય, તો તે એ સિવાય બાકી રહેલ નિમિત્ત કારણની પણ કંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં.

(૫) તદુપપન્નાવિત્તિ યવાકાશમ્યાપિ અવચ્છેદકમેદાક્ષાનાત્વં ઘટાકાશ પટાકાશમિતિ એવ સમ-
વાયમ્યાપિ નાનાત્વમ્ । તાવસ્વભાવભાવેનેતિ યાવન્તોઽવચ્છેદકમ્નાવદ્ધા મેદત્રપ્રત્તિઃ । પતાદ-

वस्तुसमाश्रितत्वमेवेति । आकाशसामान्यादीनि एतादृशि यानि वस्तूनि एतत्सदृशानि निर्यानि, तत् समाश्रितत्वम् । तत्तत्सहकारिकारणोति । न हि कीलकस्थितान्स्तन्तवः पटस्य कारणं भवन्ति । तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तत्सहकारिकारणकलापस्वभावप्रभावप्रतिबद्धानाम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वमिति । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधूतसामर्थ्यं ह्यसमवायिकारणम् ।

(टि०) समवायीत्यादि । त्रिधा कारणम्—यत्र हि कार्यं समवेति तत्समवायिकारणं यथा द्व्यणुकस्याणुद्वयम्, यच्च कार्यकार्यसमवेते कार्यं कारणकार्यसमवेतं वा कार्यमुत्पादयति तत्समवायिकारणं यथा पटावयविश्वराम्ये तन्तुसंयोगः, पटसमवेतरूपायारम्ये पटोत्पादकतन्तुरूपादि च, शेषं दूषादकं त्रिमित्तकारणं यथा पटाकाशादि । प्रतिषेधाभिप्रायकत्वादेव अतो भावोपि विधिमुखेन बोध्यतेऽभावोपि । तत्कथं हेतुर्धत्ते भाववैलक्षण्येनेत्यादि ? एतदेव हि भावलक्षणं यद्विधिमुखेन प्रेक्षणम् । इयमिति कारणत्रयरूपा सामग्री ॥ यत्र कार्यमिति । यत्रेति मूर्तिआदिके वस्तुनि कार्यं घटादि । समवेतमिति सम्बद्धम् । तद्विति समवायिकारणम् । तत्प्रसाधकत्वेति । समवायप्रसाधकत्वेनाभोटस्य कारणं कार्यस्य समवेतत्वात्समवायः सत्त्वाय । कार्ये तु पटोऽत्र कारणं तन्वादि समवेतं प्रसिद्धम् । अतः समवायः शिश्नाय विच्छाद्यताम् । सम्बन्धमात्रेति तन्तुवन्तरेण पटः मूर्तिरूपान्तरेण घटो न स्यात् इति सम्बन्धमात्राज्ञाकारे सिद्धं साधनं कारणोत्पन्नमानत्वम् । तस्मान्न समवायस्वाकारः । अविच्छादितमिति तादात्म्यकारणं तथा । तद्वक्त्रिकादिनि सम्बन्धस्वीकारात् । एकान्तैकेति एकान्तैकस्वभावत्वेन । अस्येति समवायस्य । तत्तद्वच्छेदेनेति तेषां तेषामवच्छेदकानां भेदात् । तदुपपत्ताविति भेदोपपत्तौ । तस्यापीति समवायस्यापि । अप्रच्युतेत्यादि । अस्येति समवायस्य । पटादगिन्येतादृशं अप्रच्युतानुपपत्तिस्थिरैकस्वभावं वस्तु । तत्तत्सहकारीति तानि कार्यं प्रति भिन्नानि सहकारीणि दण्डचक्रचोवरदोरकादीनि तुरीयेमप्रभृतीनि च, तेषां कलापः समूहस्तस्मात्प्रवृत्तः । यथाकाशस्यापि अवच्छेदकभेदाद्वानात्वं घटाकाशं पटाकाशमिति । एव समवायस्यापि नानात्वम् । कार्येति कार्येषु सन्निकार इति सविनोपकः । तत्स्वभावेति तस्य समवायस्य स्वभावोऽप्रच्युतानुपपत्तिस्थिरैकलक्षणः । तेषामिति सहकारिणामपि ।

तद्वत्त्व इति समवायिकारणाभावे । तल्लक्षणमिति असमवायिलक्षणम् ।

तद्वत्त्व इति असमवायिकारणलक्षणाभावे । एतद्विति असमवायिकारणम् । तच्छेषभूतस्येति समवाय्यसमवायिशेषरूपस्य ।

सन्तु वा कारणान्यमूनि, तथापि यथा कथञ्चिदालोककलापस्योत्पादः, तथा तमसोऽपि भविष्यति । किमरुचिविरचनाभिर्यथापासितुं शक्यते ' किमस्योत्पादकमिति चेत् । आलोकस्य किमिति वाच्यम् ' तेजोऽणव इति चेत् । अस्यापि तमोऽणव एव सन्तु । सिद्धास्तावत् तैजसास्तेऽविवादेन वादिप्रतिवादिनोरिति चेत् । तामसा अपि तद्वदेव किं न सेत्स्यन्ति '—इति त्यज्यतामाग्रहः ।

अथवा, तमोने अलीष्ट आ त्रणुं आरणुं भवे घडीबर मनाय, तो पणु-जे डोड रीते आलोड-प्रकाशनी उत्पत्ति छे, ते रीते अन्धकारनी पणु उत्पत्ति थरो. मात्र तमारी अरुशि डोड अटला मात्रथी डंठ अन्धकारनुं आ डन थं वस्तु नथी.

નૈયાયિક-અન્ધકારને ઉત્પન્ન કરનારુ કયું કારણ છે ?

જૈન-તમે જ કહોને કે આલોક-પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરનાર શું છે ?

નૈયાયિક-આલોકના ઉત્પાદક આલોકના અણુઓ છે.

જૈન-તે જ રીતે અન્ધકારના ઉત્પાદક અન્ધકારના અણુઓ છે.

નૈયાયિક-પ્રકાશના અણુઓ તો કોઈ પણ વિવાદ વિના વાદી-પ્રતિવાદી બંનેને પ્રસિદ્ધ છે

જૈન તો શું અન્ધકારના અણુઓ પણ એ જ રીતે સિદ્ધ નહીં થાય ? અર્થાત્ સિદ્ધ થશે માટે હે નૈયાયિક ! અન્ધકારને આલોકનો અભાવ માનવાનો આગ્રહ છોડી દો.

(ટિ.) કિમસ્યેત્યાદિ । અસ્યેતિ તમમ્ । અસ્યાપીતિ તમનોપિ । તે इति परमाणव । तद्वदेवेति तैज्जમपरमाणवत् ।

અસ્યેવાડ્લોક નર્તનિમાયનગ્નયમમ્યક । ન હિ યસ્મિન્નસત્યેવ યત્ પ્રતિ-
માસતે તત્ તદભાવમાત્રમેવ ભવાંત અસ્યેવ વ્યવધાને પ્રતિમાસમાનૈર્ઘટ્ટાદિમિ-
વ્યમિચારાત્ । કથં ચ નેવ પ્રતિવન્ધકાસ્યેવ સમુપવ્યધમાનસ્ય સ્ફોટસ્યાપિ તદભાવ-
માત્રના સ્યાત્ / અથ સ્ફોટો દાહકાત્મકતયા સ્પર્શનપ્રત્યક્ષેણાડ્નુમૂયતે । અભાવ-
માત્રનાયાં હિ તસ્ય નેયમૌપપત્તિકાં સ્યાત્ । નર્હિ તમોડ્સપિ શૈત્યેન તેનૈવ પ્રત્યક્ષેણ
પ્રેક્ષ્યમાણં કથમભાવસ્વનાપં ભવન્ /

નૈયાયિક-(૩) ‘પ્રકાશ ન હોય ત્યારે જ અન્ધકાર જાણી શકાતો હોવાથી’
અન્ધકાર આલોકાભાવ રૂપ છે

જૈન-તમારો આ હેતુ પણ બરાબર નથી, કારણકે-જેનો અભાવ હોય
ત્યારે જ જે પ્રતિભામિત (જ્ઞાત) થાય હોય તે તેના અભાવરૂપ હોય’ એવો કોઈ
નિયમ (અવિનાભાવ) નથી. કારણ કે-વ્યવધાનનો અભાવ હોય ત્યારે જ ઘટાદિ
પ્રતિભામિત થાય છે, છતાં ઘટાદિ વ્યવધાનના અભાવરૂપ નથી. માટે એ નિયમમાં
ઘટાદિવડે વ્યભિચાર છે વળી, તમે જણાવેલ નિયમ માનવામાં આવે તો-અગ્નિનું
પ્રતિબંધક ન હોય ત્યારે જ ઉત્પન્ન થનારો ફેાડલો પણ પ્રતિબંધકાભાવરૂપ
કેમ નથી મનાતો ?

નૈયાયિક-ફેાડલો સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ દ્વારા દાહરૂપે અનુભવાય છે, માટે ફેાડલોને
અભાવરૂપ માની શકાય નહીં તેને અભાવરૂપ માનવા જતા તેની દાહાત્મકતા
ઘટી શકતી નથી.

જૈન-એ એમ હોય તો પછી અન્ધકારના શૈત્યનું પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ
થતુ હોવાથી તે અભાવરૂપ કેમ બને ?

(૫૦) इयमिति दाहात्मकता ।

(ટિ.) व्यवधाने इति कृष्यादिके । प्रतिबन्धके इति मन्त्रादिके । स्फोटस्यापीति न
केवलं घटाद । तदभावेति प्रतिबन्धकाभावमात्रत्वम् । तस्येति स्फोटस्य । इयमिति
दाहात्मकता । तैनेवेति स्पर्शनेनैव ।

અધાલોકપ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહમાણત્વં હેતુઃ । તથા ચ શક્તૃન્યાયભૂષણૌ—“યો હિ ભાવો યાવત્યા સામાગ્ર્યા ગૃહ્યતે તદભાવોઽપિ તાવત્યૈવ, इत्यालोकप्रहणसामग्र्या गृह्यमाणं तमस्तदभाव एव” इति । તદપિ ન કિંચિત્, તમોપ્રહણસામગ્ર્યા ગૃહ્યમાણ-સ્યાલોકસ્યૈવ તદભાવતાપ્રસન્નેનાઽનૈકાન્તિકચાત્, ઘટપટયોર્વા સમાનપ્રહણસામગ્રી-કતયા પરસ્પરાભાવપ્રસજ્ઞાત્ ।

નૈયાયિક-(૪) ‘પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી જ આદ્ય હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. શકર અને ન્યાયભૂષણે કહ્યું પણ છે કે-‘જે પદાર્થનું જેટલી સામગ્રીથી ગ્રહણ થાય છે, તેટલી જ સામગ્રીથી તે પદાર્થના અભાવનું પણ ગ્રહણ થાય છે આથી પ્રકાશને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી ગ્રહણ કરાતો અન્ધકાર પ્રકાશ-તેજના અભાવરૂપ છે.”

જૈન-- આમાં પણ કંઈ તથ્ય નથી, કારણ કે એમ પણ કહી શકાય કે-અન્ધકારને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રીથી પ્રકાશનું પણ ગ્રહણ થાય છે, માટે પ્રકાશ અન્ધકારના અભાવરૂપ છે. આ પ્રમાણે તમારા હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ છે. વળી, ઘટ અને પટને ગ્રહણ કરનારી સામગ્રી પણ સમાન હોવાથી પરસ્પરમાં અભાવનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ ઘટજ્ઞાનની જે ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી છે, તે જ ચક્ષુસંયોગાદિ સામગ્રી પટજ્ઞાનની પણ છે. માટે તમારી વ્યાપ્તિના આધારે ઘટને પટાભાવરૂપતા અને પટને ઘટાભાવરૂપતાની આપત્તિ આવે છે. માટે તમારો આ ચોથો હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(દિ૦) તદભાવતેતિ તમોઽભાવ આલોક હિતપ્રસજ્ઞત્તેઃ ।

અથ તિમિરદ્રવ્યોત્પાદકકારણાભાવો હેતુઃ । તથા ચ શ્રીધરઃ—“તમ:પરमाणवः स्पर्शवन्तः, तद्रहिता वा ? न तावत् स्पर्शवन्तः, स्पर्शवत्कार्यद्रव्यस्य क्वचिदप्यनुप-लम्भात् । अदृष्टव्यापाराभावात् स्पर्शवत्कार्यद्रव्याऽनारम्भका इति चेत् । रूपवन्तो वायुपरमाणवोऽदृष्टव्यापारवैगुण्याद् रूपवत्कार्यं नारभन्ते इति किं न कल्पयेत् ? किं वा न कल्पिनम् - एकजातीयादेव परमाणोरदृष्टोपप्रहावतुर्धा कार्याणि जायन्त इति ? कार्यैकसमधिगम्याः परमाणवो यथाकार्यमुन्नीयन्ते, न तद्विलक्षणाः, प्रमाणाभावा-दिति चेत् । एवं तर्हि तामसाः परमाणवोऽप्यस्पर्शवन्त कल्पनीयाः, तादृशाश्च कथं तमोद्रव्यमारभेरन् ? अस्पर्शवत्त्वस्य कार्यद्रव्यानारम्भकत्वेनाऽव्यभिचारोपलम्भात् । कार्यदर्शनात् तदनुगुणं कारणं कल्प्यते, न तु कारणवैकल्येन दृष्टकार्यविपर्ययो युज्यत इति चेत् । न वयमन्वकारस्य प्रत्यर्थिनः, किन्त्वारम्भानुपपत्तेः, नीलिम-मात्रप्रतीतिश्च द्रव્યमिदं न भवतीति ब्रूमः” [न્યાયકન્દલી પૃ૦ ૨૨] इति ।

નૈયાયિક-(૫). ‘અન્ધકાર દ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણુનો અભાવ હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ છે. ન્યાયકન્દલીના કૃતા પંડિત શ્રીધરે આ વિષે આ પ્રમાણે

તકેં કરેલા છે—“અંધકારનાં પરમાણુઓ સ્પર્શવાળાં છે કે સ્પર્શરહિત ? સ્પર્શ-વાળાં તો હોય નહીં કારણ કે તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર કાર્યની સ્પર્શવાળા કાર્ય-દ્રવ્યરૂપે ઉપલબ્ધિ (અનુભૂતિ) થતી નથી.

શંકા-અદૃષ્ટરૂપ કારણનો વ્યાપાર ન હોવાથી અંધકારના પરમાણુઓ સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કરતાં નથી.

સમાધાન-તો પછી વાયુના પરમાણુઓ રૂપવાળા હોવા છતાં અદૃષ્ટનો વ્યાપાર ન હોવાથી રૂપવાળા કાર્યદ્રવ્યનો આરંભ કરતા નથી, એવી કલ્પના પણ કેમ ન થઈ થકે ? અથવા તો એક જ જાતના પરમાણુઓથી અદૃષ્ટના બંધે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એમ ચાર પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, એવી કલ્પના પણ કેમ ન કરવી ? માટે અંધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી એમ માનવું ઉચિત છે

શંકા-પરમાણુઓનું જ્ઞાન માત્ર કાર્યથી જ થાય છે. એટલે જેવું કાર્ય હોય તદનુરૂપ પરમાણુઓ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓ કહી પણ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. કારણ કે-કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાણુઓને સિદ્ધ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણુ નથી. માટે એક પ્રકારના પરમાણુથી ચાર પ્રકારના કાર્ય થઈ શકે નહીં

સમાધાન-જો એમ હોય તો-અંધકારના પરમાણુઓને પણ સ્પર્શરહિત જ માનવા જોઈએ, અને જો તે તેવા હોય તો તે પરમાણુઓ અંધકારરૂપ કાર્ય દ્રવ્યનો આરંભ કઈ રીતે કરી શકશે ? અર્થાત નહીં કરી શકે. કારણ કે-જે સ્પર્શ વિનાનું હોય છે, તે કાર્યદ્રવ્યનું આરંભક નથી બનતું-આવો અવ્ય-ભિચારી નિયમ છે. અર્થાત સ્પર્શરહિત અંધકારના પરમાણુઓ કાર્યારંભક ન બને.

શંકા-કાર્યને જોઈને તેને અનુરૂપ કારણની કલ્પના કરાય છે, પરંતુ કારણની વિકલતા-દોષથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ એવા કાર્યનો વિપર્યાસ કરવો-પ્રત્યક્ષસિદ્ધથી વિરુદ્ધ કથન કરવું-તે યુક્તિયુક્ત નથી.

સમાધાન-અમે કંઈ અંધકારના શયુ નથી, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી, માટે કેવળ નીલિમાને આધારે અમે તેને દ્રવ્ય માનવા તૈયાર નથી.”

(૫૦) અદૃષ્ટવ્યાપારાભાવાદિતિ અદૃષ્ટં હિ સર્વોત્પત્તિમતાં નિમિત્તમ્ । અનુદ્ધાં કાર્યાણીતિ પાર્થિવાદીનિ । પરવાક્યં કાર્યૈકેત્યાદિ ।

(ટિ૦)-તથા ચ ધ્રીધરઃ કન્દલીકારઃ । તદ્રહિતાંતરે સ્પર્શવિયુક્તઃ । તત્કાર્યેતિ પરમાણુદ્રવ્યકાર્યસ્ય । રૂપવન્ત્વંતરે વાયુપરમાણવો મૂર્તા અપિ કર્મમૃગશાત્કાર્યે નારભેરન્નિતિ કલ્પ્યતામ્ । તે સ્વભાવેન કાર્યમનારમમાણાસ્તિષ્ઠન્તિ । પક્કજાતીયાદિતિ રસાણો રૂપાણોર્વા । અનુદ્ધૈતિ વૃષ્ણપ્તે-જોવાયુરૂપતથા । કાર્યૈકેતિ કાર્યેણ ઘટાદિના એકેન રૂપાણવો રસાણવો ના સમખિગમ્યન્તે । તે રસે હિ રસાણવ એવ, તેજસિ તે ગોણવ એવ । તદ્વિલક્ષણાંતરે રસે રસાણોર્વિલક્ષણાસ્તેજોણવો નેક્ષ્યન્તે । પવમિત્યાદિ । તાદૃશ. પરસ્પરમસમ્બદ્ધાઃ । અસ્પર્શવસ્ત્વસ્યેતિ અસંયોગવતઃ ।

નૈતદુપપત્તિપદવીં પ્રતિપદતે, યત્ સ્પર્શવન્ત એવ તામસાઃ પરમાણવઃ પ્રોચ્યન્તે । યત્પુનસ્તત્રોપાદેશિ—સ્પર્શવતસ્તત્કાર્યદ્રવ્યસ્ય ક્વચિદપ્યનુપલમ્ભાદિતિ । તદસત્યમ્, શીત-સ્પર્શવતસ્તમોદ્રવ્યસ્યૈવ તત્કાર્યસ્ય દર્શનાત્ ।

તત્ર સ્પર્શસદ્ભાવે કિ પ્રમાણમ્ ?— ઇતિ ચેત્ । તદભાવે કિ પ્રમાણમ્ ?— ઇતિ વાચ્યમ્ । ન હિ તત્પ્રતિષેધકપ્રમાણમન્તરેણાઽસ્પર્શવત્વાત્ કાર્યદ્રવ્યાનારમ્ભસ્ત્વયા પ્રસાધયિતું શક્યતે । અસ્માકં તુ તત્સદ્ભાવે પ્રમાણામાવેઽપિ તાવદ્ ન કાચિત્ ક્ષતિઃ । ન ચ નાસ્ત્યેવ તત્, પ્રત્યક્ષસ્યૈવ સદ્ભાવાત્ । તથાહિ—દિવા દિવાકરકરાલાતપપ્રપાતોપતતવપુષઃ પથિકાસ્મિન્નાસતમસઐત્યસંપર્કાત્ પ્રમોદન્તે । ન ચ તાપાભાવમાત્રસૂત્રિત એવ તેષાં પ્રમોદઃ, પ્રતીતિવાધાત્ । તન્માત્રનિમિત્તો હિ ‘ઘટોઽત્ર નાસ્તિ’ઈતિવત્, ‘તાપઃ સંપ્રતિ નાસ્તિ’ ઇતિ પ્રતિષેધમુક્ત એવ પ્રત્યયઃ પ્રાદુઃખ્યાત્, ન તુ ‘સંપ્રતિ શીતલીમૂર્ત મે શરીરમ્’ ઇતિ વિધિમુખઃ । તથાત્વે હિ ‘તમોઽભાવમાત્રસૂત્રિત એવાયમાલોકપ્રત્યયઃ’ ઇત્યપિ વાવદ્કસ્ય વદતો વદનં ન વક્રીભવેત્ । અથાન્ધકારનિબન્ધનત્વે ઐત્યસ્પર્શપ્રત્યયસ્ય નિબિડતરઘટિતકપાટસંપુટે ગવલકુવલયકલકણ્ઠીકણ્ઠકાણ્ઠકૃષ્ણાન્ધાકારૈર્કાર્ણવીમૂતે કારાગરે ક્ષિતસ્ય પુંસઃ સુતરાં તત્પ્રત્યયો ભવેત્—ઈતિ ચેત્ । તાપાભાવનિમિત્તતાયામપિ સુતરાં સ કિં તત્ર ન સ્યાત્, તત્રાત્યન્તં તાપાભાવસંભવાત્ ? તસ્માદ્ મન્દમન્દસમીરલહરિપરિચય એવ જલસ્પર્શસ્યેવ તત્સ્પર્શસ્યાઽપ્યમિત્યત્કૌહેતુઃ । ન ચાસૌ તત્રાસ્તીતિ ન તત્ર તત્પ્રતીતિઃ પ્રાદુર્ભવતિ ।

જૈન-તમારુ’ આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે અમે અન્ધકારના પરમાણુઓને સ્પર્શવાળા જ કહીએ છીએ. તમે જે એમ કહ્યું કે ‘સ્પર્શવાળા કાર્યદ્રવ્યની ઉપલબ્ધિ થતી નથી’ તે અસત્ય છે. કારણ કે શીત સ્પર્શવાળું જે અન્ધકારદ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે, તે જ તેનું કાર્ય છે.

શંકા-અન્ધકારમાં સ્પર્શ છે એમાં કયું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન-અમે તમને જ પૂછીએ છીએ કે-અન્ધકારમાં સ્પર્શ નથી એમાં પણ કયું પ્રમાણ છે ? એ તમે જ કહો. અન્ધકારમાં સ્પર્શનો નિષેધ કરનાર પ્રમાણ આપ્યા વિના ‘અન્ધકારના પરમાણુમાં સ્પર્શ નથી માટે તે કાર્યના અનારંભક છે’ એમ પણ તમે સિદ્ધ કરી શકશો નહીં. જ્યારે અમારા પક્ષે અન્ધકારના પરમાણુમાં શીતસ્પર્શના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ ન હોય તો પણ કોઈ જાતનો દોષ આવશે નહીં, અર્થાત્ અમે તો કાર્યના આધારે કારણ દ્રવ્યની કલ્પના કરીએ છીએ, એટલે કે-અન્ધકારદ્રવ્યનો શીત સ્પર્શ અનુભવીને તેના કારણ પરમાણુમાં પણ શીત સ્પર્શની કલ્પના કરીએ છીએ.

અને અન્ધકારમાં રહેલ શીતસ્પર્શને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણ નથી એમ પણ નથી. અન્ધકારગત સ્પર્શ સિદ્ધ કરવાને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જ, ત

આ પ્રમાણે—દિવસે સૂર્યના આકરા તાપમા તપી ગયેલા શરીરવાળા મુસાફરો રાત્રે અન્ધકારના ઠંડા સ્પર્શથી આનંદ પામે છે.

શંકા—દિવસે સૂર્યના તાપથી સતત પુરુષોને રાત્રે થતો આનંદ અન્ધકારના શીતલસ્પર્શના અનુભવજન્ય નથી, પરંતુ તાપના અભાવથી જન્ય છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન પ્રતીતિથી બાધિત છે. કારણ કે જો રાત્ર શીતના અનુભવમાં માત્ર તાપનો અભાવ જ કારણ હોય તો જેમ ‘અહીં’ ઘડો નથી’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર ઘટાભાવને કારણે છે, તેમ ‘અત્યારે તાપ નથી’ એ પ્રમાણે પ્રતિષેધપ્રધાન જ પ્રત્યય-જ્ઞાન થાય, પરંતુ ‘અત્યારે મારું’ શરીર શીતળ થઈ ગયું છે’ આ પ્રકારે વિધિપ્રધાન પ્રત્યય થાય જ નહીં. વળી વિધિમુખ પ્રત્યય છતાં અભાવ માનવામાં આવે તો એ વિધિમુખ પ્રત્યયને આધારે કોઈ વાચાળ એમ કહે કે—પ્રકાશનું જ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકારના અભાવને જ કારણે છે, તો શું મોઢું કાંઈ વાકું થઈ જવાનું છે? અર્થાત્ ‘અત્યારે મારું’ શરીર શીતળ થયું છે’ એ જ્ઞાન વિધિમુખે ઉત્પન્ન થયેલ હોવા છતાં અભાવને વિષય કરે છે, એવું તમે એ સ્વીકાર્યું તો—‘આ આલોક છે’ એ જ્ઞાન વિધિમુખે થયેલું હોવા છતાં અન્ધકારના અભાવને જ વિષય કરે છે, એમ કોઈ કહે તો—તેને કઈ રીતે રોકી શકાય? તેથી કરીને આલોકની જેમ વિધિપ્રધાન પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી અન્ધકાર અભાવરૂપ નથી, પણ ભાવરૂપે દ્રવ્યાત્મક છે એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—અન્ધકારને કારણે શીતળસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું હોય તો—સારી રીતે બંધ કરેલા બારણાવાળા અને તેથી કરીને જ ગલી પાડાના, નીલ કમળ અને કોચલના કંઠ જેવા ક્યાંક અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદખાનામાં નાંખેલ પુરુષને શીતસ્પર્શનો ખૂબ ખૂબ અનુભવ થવા જોઈ એ.

સમાધાન—ભાઈ! તમે જ કહોને કે—તાપના અભાવને કારણે જ જો શૈત્યનો અનુભવ થતો હોય તો તે સ્થિતિમાં તે અનુભવ વિશેષરૂપે કેમ નથી થતો? કારણ કે ત્યાં અત્યંત તાપાભાવ તો છે જ. તો પછી શીતળતાનો અનુભવ કેમ ન થાય? માટે જળના સ્પર્શની જેમ અન્ધકારના શીતળ સ્પર્શની અભિવ્યક્તિમાં મંદ મંદ વાયુની લહેરોનો સંબંધ જ હેતુભૂત છે. અને વાયુનો તેવા સંબંધ પૂર્વોક્ત કારાગારમાં નથી. માટે ત્યાં શીતસ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી.

(ટિ.) શીતસ્પર્શોત્પાદિ । તત્કાર્યસ્યેતિ તમ કાર્યસ્ય ।

તજ્ઞેતિ તમસિ । તદભાવે ઈતિ સ્પર્શાભાવે । તત્પ્રતિષેધકેતિ સ્પર્શનિવેધક વિના ॥ તત્સદ્ભાવે ઈતિ શીતસ્પર્શસદ્ભાવે । તદિતિ પ્રમાણમ્ । તેવામિતિ પથિકાનામ્ । તન્માત્રેત્યભાવમાત્ર-હેતુ । તથાત્વે ઈતિ અભાવસ્ય વિધિમુખપ્રત્યયસદ્ભાવે ।

કારાગાર ઈતિ તત્રાત્યન્ત ધર્મસમ્ભવાત્ । તત્પ્રત્યય ઈતિ શૈત્યપ્રત્યય, અન્ધકાર-નિવંધનાચ્છીલ્ત્વસ્ય । સ ઈતિ તાપાભાવ । તજ્ઞેતિ કારાગારે । તત્સ્પર્શસ્યેતિ તમ.સ્પર્શસ્યાપિ । અભિવ્યક્તાવિતિ પ્રવચ્ચે । અસાવિતિ મન્દમન્દસમીરલહરિપરિચયઃ । તજ્ઞેતિ કારાગારે । તત્પ્ર-તાતિરિતિ શીતસ્પર્શપ્રતીતિ ।

અનુમાનતોઽપિ તત્ર સ્પર્શપ્રતીતિઃ । તથાહિ—તમઃ સ્પર્શવદ્, રૂપવત્વાત્, પૃથ્વી-વત્ । ન ચ રૂપવત્ત્વમસિદ્ધમ્, ‘અન્ધકારઃ કૃષ્ણોઽયમ્’ इति कृष्णाकारप्रतिभासात् । નનુ યદિ તિમિરં શ્યામરૂપપરિકલિતકલેબરં સ્યાત્ તદાવર્યં સ્વપ્રતિભાસે આલોક-મપેક્ષેત, કુવલયક્રોકિલતમાલાદિકૃષ્ણવસ્તૂનામાલોકાપેક્ષવીક્ષણત્વાદિતિ ચેત્ । તદ્ નાઽકલઙ્કમ્, ઉદ્ધકાર્દનામાલોકમન્તરેણાપિ તત્પ્રતિભાસાત્ । અથાસ્મદાદિપ્રતિભાસમ-પેક્ષ્યૈતદુચ્યતે । તદપિ ન પેશઙમ્, યતો યદપિ કુવલયાદિકમાલોકમન્તરેણાલોકયિતું ન શક્યતેઽસ્મદાદિભિઃ, તથાપિ તિમિરમાલોકયિષ્યતે, વિચિત્રત્વાદ્ ભાવાનામ્ । હતરથા પીતાવદાનાદયોઽપિ તપનીયમુક્તાફલપ્રમુખા નાલોકનિરપેક્ષવીક્ષણા इति प्रदीपचन्द्राद-योऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेरन् । इति सिद्धं तमो रूपवत् ।

તથા, તમો રૂપવત્, કાર્ણ્યવત્ત્વેન પ્રતીયમાનત્વાત્, કુવલયવત્— હ્યયતોઽપિ તત્ર રૂપવત્ત્વસિદ્ધિઃ । ન સ્વસ્વરૂપં કુમ્ભાભાવાદિ કૃષ્ણાઘાકારેણ કદાચિત્ પ્રતીય-માનમાલોકિતમ્—इति रूपवत्त्वसिद्धौ च सिद्धं स्पर्शवत्त्वम् । તથા ચ તામસપરમા-ણૂનાં કાર્યદ્રવ્યારમ્ભપ્રતિપેધોપન્યસ્તમસ્પર્શવત્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, પરસ્ય તામસપરમાણૂ-નામપ્રસિદ્ધેરાશ્રયાસિદ્ધં ચેતિ સ્થિતમ્ ।

તેમજ, અનુમાનથી પણ અન્ધકારમા શીતસ્પર્શનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે—અન્ધકાર સ્પર્શવાળું છે, રૂપવાળું હોવાથી, પૃથ્વીની જેમ. આ અનુમાનનો હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે—‘આ અન્ધકાર કાળો છે.’ આ જ્ઞાનમાં તેના કાળારૂપની પ્રતીતિ છે.

શંકા—અન્ધકાર શ્યામરૂપવાળું દ્રવ્ય હોય તો તે પોતાના પ્રતિભાસમાં આલોકની અપેક્ષા અવશ્ય રાખે. કારણ કે નીલકમળ, કેાચલ તથા તમાલ વિગેરે શ્યામ વસ્તુઓ પોતાના આક્ષુષજ્ઞાનમાં આલોકની અપેક્ષા રાખે છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી, કારણ કે ધ્રુવડ વિગેરે ને આલોક વિના જ તે તે શ્યામ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.

શંકા—પણ અમારું પૂર્વોક્ત કથન આપણા આક્ષુષજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે, નહીં કે ધ્રુવડ વિગેરેના આક્ષુષજ્ઞાનની અપેક્ષાએ.

સમાધાન—આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્યામ કમળ વિગેરે કાળા પદાર્થો પ્રકાશ વિના ભલે આપણે જોઈ શકતા નથી, પણ અન્ધકાર તો જોઈ શકીએ છીએ. કારણ કે પદાર્થોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી પણ વિચિત્ર છે. અન્યથા પીળું સોનું અને રૂવેત નિર્મળ પાણીદાર માતી વિગેરે પદાર્થો પ્રકાશ વિના જોઈ શકાતા નથી, માટે હીવો—ચન્દ્ર વિગેરે પણ અન્ય પ્રકાશની સહાય વિના દેખાશે નહીં. આ રીતે ‘અન્ધકાર રૂપવાળો છે’ એ સિદ્ધ થયું.

વળી, ‘અન્ધકારમાં રૂપ છે, શ્યામરૂપે જણાતો હોવાથી, કુવલય(નીલકમળ)-ની જેમ’—આ અનુમાનથી પણ અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થાય છે. રૂપરહિત

ઘટાભાવાદિ પદાર્થ કોઈ પણ વખતે શ્યામરૂપે જોવામાં આવતો નથી તો અંધ-કાર રૂપરહિત હોય તો, શ્યામ કેમ દેખાય ? આ પ્રમાણે અન્ધકારમાં રૂપ સિદ્ધ થવાથી અન્ધકારમાં રૂપશ્ચ પણ સિદ્ધ થયો. અને તેમ થવાથી અંધકારના પરમાણુઓ દ્વારા કાર્યદ્રવ્યના આરંભનો પ્રતિષેધ કરવા તમોએ કહેલ ‘રૂપશ્ચ-રહિત હોવાથી’ એ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે. વળી, તમારે મતે અંધકારના પરમાણુઓ અસિદ્ધ હોવાથી તમારો આ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ પણ છે. માટે ‘અન્ધકારદ્રવ્યના ઉત્પાદક કારણનો અભાવ હોવાથી’-એ હેતુ પણ યોગ્ય નથી.

(૫૦) તત્પ્રતિભાસાદિતિ કૃષ્ણવસ્તુપ્રતિભાસાન્ ॥

પ્રતિવેદ્યોપન્યસ્તમિતિ પ્રતિવેદ્યોપન્યસ્તમ્ । **અસ્પર્શવસ્ત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધમિતિ** અસ્પર્શ-વસ્ત્વસ્ય સાધકપ્રમાણાભાવાન્ । યથાન ન ભવતિ તત્ત્વ સ્વરૂપાસિદ્ધમ્, યથાડમિત્ય’ શબ્દ જાણુષ ત્વાદિતિ । એવ પરમાણુસ્પર્શવસ્ત્વમ્ । **પરસ્યેતિ** ભવત । **આશ્રયાસિદ્ધમિતિ** અસ્પર્શવસ્ત્વ સાધનમ્ ।

(દિ૦) **ઉત્પ્રકાદીનામિત્યાદિ** । **તત્પ્રતિભે**તિ તમ પ્રતિભાનાન્ । **ઇતરથે**તિ યદિ ભાવવૈચિત્ર્ય નામિતમ્ ॥ **પરસ્યે**તિ શેવસ્ય । **તામસે**તિ સ્પર્શવસ્ત્વ ક્વ વર્તતા વરાક આશ્રયસ્યાડસિદ્ધે ।

દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યત્વમપિ ન હેતુઃ, દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસ્ય તસ્મિન્-સિદ્ધત્વેનૈકદેશાસિદ્ધતાપત્તે । તત્પ્રસિદ્ધિર્હિ તસ્યામાવરૂપતયા, અન્યતો વા કુતોડ્યમિ-ધીયતે ? નાથઃ પક્ષઃ, પરસ્પરાશ્રયપ્રસંગાન્-અભાવરૂપતાસિદ્ધૌ હિ તસ્ય દ્રવ્યાતિરિક્ત-કાર્યર્વામિદ્ધિઃ, તતોડપિ સેતિ । અન્યહેતુતસન્નિદ્ધૌ તુ સ ણવાસ્તુ । કિમનેન સિદ્ધો-પસ્થાયિના કૃતકમત્કિમૃત્યેનેવ કર્તવ્યમ્ ।

આલોકવિરોધિત્વમપિ ન સાધીય । ન હિ યો યદિરોધી સ તદભાવસ્વભાવ ણ્વ, વારિ-વૃંશ્ચાનમયોઃ પરસ્પરાભાવમાત્રતાપત્તે । અથ સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધ-સ્તિમિરમ્યાડભાવસ્વભાવતાસિદ્ધૌ સાધનત્વેનાભિપ્રેત, ન વધ્યધાતકભાવ । સ ચ ભાવા-ભાવયોર્વ સંભવી, ન પુનર્દયોરપિ ભાવયોઃ । તદિદાહલોકાનવકાશે મન્યેવ સમુજ્જ્મ-માણસ્યાન્ધકારમ્યાડભાવરૂપતૈવ શ્રેયસી, કુમ્ભાભાવવદિતિ ચેત્ । તદપવિત્રમ્, અત્રાપિ વધ્યધાતકભાવસ્યૈવ ભાવાત્, ઘનતરતિમિરપૂર્ણે પથિ પ્રસર્પતા પ્રદીપપ્રમાપ્રાગભોરેણ તિમિરનિકુરમ્બાડમ્બગવિડમ્બનાત્ ।

નૈયાયિક-(૬) ‘દ્રવ્ય ગુણુ અને કર્મથી ભિન્નનુ’ કાર્ય હોવાથી’ અંધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન-એ હેતુ પણ અંધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. કારણ કે અન્ધકાર એ દ્રવ્યનુ’ કાર્ય છે. તેથી દ્રવ્યથી અતિરિક્તાનુ’ કાર્ય છે-એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રકારે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ છે. હેતુની પ્રસિદ્ધિ એટલે કે-દ્રવ્યાદિથી અતિરિક્તાનુ’ કાર્ય અન્ધકાર છે, એ વસ્તુની સિદ્ધિ અન્ધ-કારને અભાવ માનીને કહો છો કે ખીજા કોઈ કારણથી ? પ્રથમ પક્ષ તો કહી શકશો નહીં. કારણ કે જો અન્ધકાર અભાવરૂપે સિદ્ધ હોય તો દ્રવ્યાતિરિ-ક્તાના કાર્યરૂપ સિદ્ધ થાય, અને જો ‘દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વ’ની સિદ્ધિ હોય તો

અન્ધકારમાં અભાવરૂપતાની સિદ્ધિ થાય, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે. બીજા પક્ષે અન્ધકારમાં 'દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નતા કાર્યત્વ'ની સિદ્ધિ અન્ય હેતુથી થતી હોય તો એ જ હેતુ રહે. પરંતુ કૃત્રિમ (બનાવટી) ભક્તિ-વાળા સેવકની જેમ કાર્યસિદ્ધિ થયા પછી જિભા રહેનાર આ-‘દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મથી ભિન્નતા’ કાર્ય હોવાથી’ હેતુથી સર્થુ”.

નૈયાયિક-(૭) ‘આલોકનો-પ્રકાશનો વિરોધી હોવાથી’ અન્ધકાર અભાવરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન-આ હેતુ પણ સમર્થ નથી. કારણ કે જે જેનો વિરોધી હોય, તે તેના અભાવરૂપ હોય એવો નિયમ (ન્યાયિનિ) નથી. કારણ કે-એવો નિયમ માનશે તો જલ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી તેઓને માત્ર પરસ્પરના અભાવરૂપ માનવા પડશે.

શંકા-અહીં વિરોધ એટલે સહાનવસ્થાન-સાથે ન રહેવું તે, અન્ધકારને અભાવરૂપ સિદ્ધ કરવામાં હેતુ તરીકે ઇબ્દ છે, પરંતુ વધ્યઘાતકભાવરૂપ વિરોધ હેતુ તરીકે ઇબ્દ નથી અને તે ‘સહાનવસ્થાન’ રૂપ વિરોધભાવ અને અભાવનો જ પરસ્પર હોય છે, પરંતુ બે ભાવમાં તેવો વિરોધ થઈ શકતો નથી. માટે પ્રસ્તુતમા આલોક ન હોય ત્યારે જ રહેનાર અન્ધકારને ઘટ વિરોધી ઘટા-ભાવની જેમ અભાવરૂપ જ માનવો યોગ્ય છે.

સમાધાન-આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહીં પણ વધ્યઘાતકભાવ જ છે. કેમ કે ગાઢ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત માર્ગમાં દીવાની પ્રભાથી અન્ધકાર વિડ-રખના પામતો (નાશ-પામતો) હોવાથી આલોક અને અન્ધકાર વચ્ચે વધ્યઘાતકભાવ રૂપે જ વિરોધ છે. અર્થાત્ દીવો આવવાથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. માટે ‘આલોકનો વિરોધી હોવાથી’ એ હેતુ અન્ધકારને અભાવસ્વરૂપે સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી.

(૧૦) તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વપ્રસિદ્ધિઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વસિદ્ધૌ । સ પવાસ્તિત્વિતિ તમસોઽભાવત્વસાધનાય । અનેનેતિ દ્રવ્યાતિરિક્તકાર્યત્વેન ।

(ટિપ્) દ્રવ્યાતિરિક્તેત્યાદિ તસ્મિન્નિતિ તમસિ । તત્પ્રસિદ્ધિરિતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યસિદ્ધિઃ । તસ્યેતિ તમસઃ । તત્સિદ્ધાવિતિ દ્રવ્યાદિહેતુસિદ્ધૌ । સ પજ્ઞેતિ અન્ય એવ હેતુઃ । અનેનેતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તકાર્યહેતુના ।

અથ સહેત્યાદિ । સ જ્ઞેતિ વધ્યઘાતકભાવઃ ।

ભાવરૂપતાપ્રસાધકપ્રમાણાભાવોઽધ્યસિદ્ધઃ, તત્પ્રસાધકાનુમાનસદ્ભાવાત્ । તથાહિ-ભાવરૂપં તમઃ, ધનતરનિકરલહરિપ્રમુખશબ્દૈર્વ્યપદિશ્યમાનત્વાત્, આલોકવત્ । ન ચાસિદ્ધિઃ સાધનસ્ય । સથાહિ—

રહઃસંકેતસ્યો ધનતરતમઃપુષ્પપિહિતે

દુષ્યોન્મેવ ચક્ષુર્મુહુરુપદધાનઃ પચિ પચિ ।

સ્વટ્કારાદન્પાદપિ નિમ્નતસંપ્રાપ્તગમ્ણી-

અમદ્ભ્રામ્યદ્વાહુર્દમદમિકયોત્તામ્યતિ યુવા ॥૧॥

પર્યસ્તો દિવસસ્તટામયમટ્યસ્તાચ્છલ્યાંશુમાન્

સંપ્રત્યહકુરિતાઽન્ધકારનિકરૈર્લમ્બાઽલ્કા ચૌમ્ભૂત્ ।

અદ્યન્તર્વિશ વેદ્મનઃ પ્રિયસર્વિ ! દ્વારસ્થલીતોરણ-

સ્તમ્બાલમ્બિતવાહુવલ્લિ ' રુદતી કિં ત્વં પથઃ પસ્યસિ ' ॥૨॥

તિમિસ્લહરીગુર્વામુર્વી કરોતુ વિકસ્વગં

હરતુ નિતગ નિદ્રામુદ્રાં ક્ષણાદ ગુણિનાં ગંગાત્ ।

તદપિ તરણે ! તેજઃપુઞ્જઃ પ્રિયો ન મમૈષ તે

કિમપિ તિરયન્ ઝ્યોતિઃચક્રં સ્વજાતિવિરાજિતમ્ ॥૩॥

ઔપચારિક એવાયં તત્ર તદ્વચ્ચપદેશ इति चेत् । નૈવમ્, एतद्भावरूपताप्रसिद्धिं विना घनतरादिव्यपदेशस्य भावरूपमुख्यार्थवाधाविरहेण तस्यौपचारिकत्वाऽयोगात् । तथात्वेऽपि वा तस्य तमसो भावरूपतैव प्रसिद्ध्यति । न खलु कुम्भाद्यभावस्तथाप्रकारोपचारोच्चरारितामास्तिप्नुते, तत्र सादृश्याद्युपचारकारणाभावात् ।

નૈયાયિક-(૮) 'ભાવરૂપે સાધક પ્રમાણુ નહિ હોવાથી' અન્ધકાર અભાવ રૂપ છે.

જૈન-અન્ધકારમાં અભાવરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ આપેલ આ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. કારણ કે અન્ધકારને ભાવરૂપે સાધનાર 'અનુમાન પ્રમાણુ' છે તે આ પ્રમાણુ-અન્ધકાર ભાવરૂપ છે, ઘનતર, નિકર, લહરી આદિ શબ્દોથી વ્યવહાર થતો હોવાથી, આલોકની જેમ. અમારા આ અનુમાનમાં આપેલ હેતુ અસિદ્ધ નથી તે આ પ્રમાણુ—

એકાન્ત સંકેતસ્થાનમાં રહેલ યુવાન ઘનતર-અતિ ગાઢ અન્ધકારના પુંજથી ઢકાયેલ માર્ગોમાં આમ તેમ વારંવાર ફાટી આંખે વ્યર્થ જુએ છે અને થોડા પણ સળવળાટથી હવે તે રમણી આવી લાગી છે એવા ભ્રમથી આમ તેમ ઉત્સુકતાથી બાથોડિયા ભરતો તે માત્ર પીડાને જ પામે છે. ૧.

દિવસ પૂરો થયો છે, આ સૂર્ય અસ્તાચ્છલને છેડે જઈ રહ્યો છે, અને તત્કાળ ઊડી આવેલ અન્ધકારના નિકરથી આકાશ રમણી લાંબાવાળવાળી થઈ રહેલ છે હે પ્રિય સખિ! આવ, ઘરની-અંદર પ્રવેશ કર, બારણામાં તોરણના ધાબેલે હાથ ટેકવીને જિભી રહેલી રડતી રડતી તું માર્ગમાં શું જુએ છે. ૨.

અન્ધકારની લહરીથી વ્યાપ્ત પૃથ્વીને વિકસ્વર કરનાર તથા શુણી પુરુષોની નિદ્રાને ફર કરનાર હે સૂર્યદેવ ! તમારો આ તેજનો પુંજ સ્વભાવિનો જ્યોતિઃશ્રકને આરછાદન કરતો હોવાથી મને પ્રિય નથી. ૩.

શંકા—અન્ધકારમાં 'ઘનતર' આદિ શબ્દોનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે.

સમાધાન—તે યોગ્ય નથી, કારણ કે—અન્ધકારમાં અભાવ સ્વરૂપતા સિદ્ધ કર્યા વિના ભાવરૂપ મુખ્ય અર્થ બાધિત ન હોવાથી પૂર્વોક્ત ઘનતરાદિ વ્યવહારને ઔપચારિક કહી શકાય નહીં. અથવા અન્ધકારમાં ઘનતરાદિનો વ્યવહાર ઔપચારિક માનો તો પણ અન્ધકાર ભાવરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ભાવનો ભાવમા ઉપચાર થાય છે પરંતુ અભાવમાં થતો નથી. જેમ કે—‘છોકરો અગ્નિ છે’ આ સ્થળે અગ્નિરૂપ ભાવનો છોકરારૂપ ભાવમાં ઉપચાર—આરોપ કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ અભાવમાં ઉપચારના કારણભૂત સાદસ્થાદિનો અભાવ છે. માટે કુંભાદિના અભાવમા કોઈ વખત તથાપ્રકારને ઉપચાર થતો નથી અર્થાત્ કુભાભાવને કોઈ ઘનતરાદિ રૂપે કહેતું નથી

(૫૦) વૃથોન્મેષમિતિ વૃથોન્મેષો યત્ર તત્તથા । ઢમઢમિકયેતિ ઔત્કુચ્યેન ।

તન્નેતિ અભાવરૂપે તમસિ । તથાત્વે इति ઔપચારિકત્વે । તથાપ્રકારોપચારેતિ ગયે ઘનતરાદયસ્તથાપ્રકારા ઉપચારા હેવા । તન્નેતિ કુમ્ભાગ્રભાવે ।

(૫૧) તત્પ્રસાધકેતિ તમસો ભાવપ્રસાધકસ્ય અનુમાનસ્ય સમ્ભવાત્ ।

નૈવમેતદિત્યાદિ, પતદ્ભાવેતિ તિમિરાભાવરૂપતા । ન હિ તમસો વયમભાવરૂપતાં પ્રતિ-
પશ્યમામે । તસ્યેતિ તદ્વપદેશસ્ય ઘનતરાદિરૂપસ્ય । તથાત્વેડપીતિ વ્યવદેશોપચારયોગેડપિ । ન
જ્જલુ કુમ્ભાદીતિ । ભાવસ્ય ભાવ ઉપચારો ભવતિ, ન ત્વગાવે, યથાગ્નિર્માણવક । તથાપ્રકાર-
ેતિ ઘનતરાદિવ્યવદેશપ્રકાર । તન્નેતિ અભાવે ।

તથા નાભાવરૂપં તમ’, પ્રાગભાવાચસ્વભાવત્વાદ્, વ્યોમવત્ । ન ચાયમપિ હેતુ-
રસિદ્ધઃ । તથાહિ—આલોકસ્ય પ્રાગભાવઃ, પ્રધ્વંસાભાવઃ, હનરેતરાભાવઃ, અત્યન્તાભાવો
વા તમો ભવેત્’ આથે ઇકસ્ય, અનેકસ્ય વાડયં તત્ સ્યાત્ ? ન તાવદેકસ્યાલોકસ્ય
પ્રાગભાવસ્તમ’, પ્રદીપાલોકેનેવ પ્રમાકરલોકેનાપિ તસ્ય નિવર્ત્યમાનત્વાત્ । યસ્ય હિ યઃ
પ્રાગભાવઃ સ તેનૈવ નિવર્ત્યતે, યથા પટપ્રાગભાવઃ પટેનૈવ । નાપ્યનેકસ્ય, એકેન નિવ-
ર્ત્યમાનત્વાત્, પટપ્રાગભાવવદેવ । ન ચ વાવ્યમ્— ‘પ્રત્યાલોકં સ્વસ્વનિવર્તનીયસ્ય તમસો
ભેદાત્ પ્રદીપાદિના નિવર્તિતેડપિ તમોવિશેષે પૂષાદિનિવર્તનીયં તમોડન્તરં તદા તદ-
ભાવાદ્ ન નિવર્તતે—इत्येकेन નિવર્ત્યમાનત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધઃ’— इति, પ્રદીપાદિનિવર્તિત-
તમસિ પ્રદેશે દિનકરાદિનિવર્તનીયસ્ય તમોડન્તરસ્યોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યાડનુપલબ્ધેઃ, સંપ્રતિ-
પન્નવત્ । યદિ ચેદં પ્રાગભાવસ્વભાવં સ્યાત્, તદા પ્રદીપપ્રમાપ્રબન્ધપ્રધ્વંસેડસ્થોત્પત્તિન
સ્યાત્, અનાદિત્વાત્ પ્રાગભાવસ્ય ।

નાપ્યાલોકસ્ય પ્રધ્વંસાભાવસ્તમઃ, નિવર્ત્યમાનત્વાત્, તસ્યૈવ પ્રાગભાવવત્ ।

નાપીતરેતરાભાવ’, તસ્ય પ્રસૂતેડપિ પ્રચ્છંડે માર્તેણ્ડીયે તેજસિ સદ્ભાવેન તમિ-
ન્નાયામિવ વાસરેડપિ તમ’પ્રતીતિપ્રસજ્ઞાત્ ।

નાપ્યાલોકસ્યાડત્યન્તાભાવસ્તમઃ, તસ્ય સ્વકારણકલાપોપનિપાતકલે સમુત્પથ-
માનત્વાત્ । इति પક્ષાડષ્ટકેનાડપ્યષ્ઠદમાનત્વાદ્ નાનુમાનિવયપિ તમસોડભાવરૂપતાસ્વીકૃતિઃ॥

વળી, અન્ધકાર અભાવ સ્વરૂપ નથી, પ્રાગભાવાદિ સ્વરૂપ ન હોવાથી, આકાશની જેમ આ અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે-આલોકના પ્રાગભાવરૂપ, પ્રધ્વંસાભાવરૂપ, ઇતરેતરાભાવરૂપ કે અત્યન્તાભાવરૂપ અન્ધકાર છે? આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર હોય તો તે કોઈ એક આલોકનો છે કે અનેક આલોકનો છે? કોઈ એક આલોકનો પ્રાગભાવ અન્ધકાર છે, એવું કહી શકાશે નહીં. કારણ કે હીવાના પ્રકાશની જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી પણ અન્ધકાર નાશ પામે છે. જે જેનો પ્રાગભાવ હોય તે તેનાથી જ નિવૃત્ત થાય છે. જેમકે-પટનો પ્રાગભાવ પટથી નાશ પામે છે પણ અન્ધકાર તો એકને બદલે અનેકથી નષ્ટ થતો હોવાથી કોઈ એક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ નથી. અનેક આલોકના પ્રાગભાવરૂપ અન્ધકાર છે, એમ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે કોઈ પણ એક પ્રકાશથી અન્ધકાર નાશ પામે છે. અહીં પણ ઉપરની જેમ પટપ્રાગભાવનું દૃષ્ટાન્ત સમજી લેવું.

શંકા—તે તે આલોકથી નાશ પામનાર અન્ધકાર જુદા જુદા છે. પ્રદીપાદિથી જે અન્ધકાર નષ્ટ થાય છે, તેથી જુદો જ અન્ધકાર સૂર્યાદિથી નાશ પામે છે. અને તે સૂર્યાદિથી નષ્ટ થનાર અન્ધકાર પ્રદીપ સમયે સૂર્યાદિ ન હોવાથી નાશ પામતો નથી. આથી તમે જે એમ કહ્યું કે અન્ધકાર કોઈ પણ એકથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે હેતુ અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તમારું આ કથન યુક્ત નથી કારણ કે સંપ્રતિપન્ન-સુજ્ઞાત અન્ય અન્ધકારની જેમ જો તે હોય તો પ્રદીપદ્વારા જે પ્રદેશમાં અન્ધકાર નષ્ટ થયો હોય તે પ્રદેશમાં સૂર્યદ્વારા નષ્ટ થનાર અન્ય અન્ધકાર દેખાવો તો જોઈએ, કારણ કે તે દર્શનયોગ્ય છે. પણ તે દેખાતો નો નથી. માટે ત્યાં અન્ધકાર નશ્વરી એમ જ માનવું જોઈએ. વળી, જો અન્ધકાર પ્રાગભાવરૂપ હોય તો પ્રદીપ-પ્રભાની ધારાના નાશ થયા પછી અન્ધકારની ઉત્પત્તિ થવી ન જોઈએ. કારણ કે પ્રાગભાવ અનાદિ છે.

નિવર્ત્યમાન-નિવૃત્ત થનાર હોવાથી અન્ધકાર આલોકના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, જેમ પ્રાગભાવરૂપ નિવર્ત્યમાન હોવાથી પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી, તેમ નિવર્ત્યમાન હોવાથી અન્ધકાર પણ પ્રધ્વંસાભાવરૂપ નથી.

અન્ધકાર એ ઇતરેતરાભાવરૂપ પણ નથી કારણ કે જો તેમ હોય તો સૂર્યનું પ્રચંડ તેજ દેલાવા છતાં અંધારી રાત્રિની જેમ દિવસે પણ અન્ધકારની પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ થતી નો નથી. માટે અન્ધકાર આલોકના અન્યોન્યાભાવરૂપ પણ નથી.

અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી. કારણ કે અન્ધકારના કારણ સમૂહની ઉપસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ તમારા મતે અત્યન્તાભાવ નિત્ય છે. એથી તે ઉત્પત્તિ કે નાશ રહિત છે. પરંતુ અન્ધકાર તો પોતાના કારણ સમૂહના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રકાશના શ્રેષ્ઠ નાશ પણ પામે છે. માટે અન્ધકાર આલોકના અત્યન્તાભાવરૂપ પણ નથી.

આ પ્રમાણે અન્ધકારનો અભાવરૂપે સ્વીકાર આડેય વિકલ્પોથી ઘટતો ન હોવાથી તેનો અનુમાનથી અભાવરૂપે સ્વીકાર પણ સિદ્ધ નથી.

(૧૦) પ્રાગભાવ इति । यथा मृत्पिण्डो घटस्य प्रागभावः । घटे समुत्पन्ने सति घटस्य प्रागभाव-
लक्षणो मृत्पिण्डो निवर्तते । एवं आलोक्य उत्पन्ने सति प्रागभावलक्षणं तमो निवर्तते । निवर्त्य-
मानत्वादिति । आलोकस्य प्रवसाभावस्तमो न भवति, निवर्त्यमानत्वात्, प्रागभाववत् । यथा
प्रागभावो निवर्त्यमानत्वात् प्रवसाभावो न भवति, निवर्त्यमान 'पटादिनेति हेयम् ।

तस्येति आलोकस्य ॥

(ટિ૦) ન તાવદિત્યાદિ । તસ્યેતિ તમસઃ । નાપ્યનેકસ્યેતિ અનેકસ્યાલોકસ્ય પ્રાગભાવ-
સ્તમ इति पाश्चात्येन सम्बन्ध । तदा तदभावादिति राजौ सूर्याभावात् ।

यदि चेदमित्यादि । इदमिति तमः । प्रागभावेति “क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः
स उच्यते” [मी०श्लो० अभा० २] अस्येति तमसः । प्रागभावो ह्यनादिः सान्ताप । नाप्यालोकस्येति
“नास्तितो यस्य सोऽग्निः प्रवसाभावलक्षणम्” [मी०श्लो० अभा० ३] निवर्त्यमानत्वादिति आलोक-
नेति शेषः । यथाલોકસ્ય પ્રવસાભાવ એવ તમ તદાડલોકનિવર્ત્ય ન સ્યાત્, તત્પૂર્વમસત્ત્વાત્ ।
અત્રાપિ પ્રાગભાવપ્રમજ્ઞાત્ । તસ્યેતિ આલોકસ્ય । “ગવિ યોડશ્ચાદ્યભાવન્તુ સોડ્યન્તાભાવ ઉચ્યતે ॥”
[મી०શ્લો० અભા० ૩] । નાપ્યાલોકસ્યેતિ તમસઃ ।

“શિરસોડવયવા નિમ્ના મૃદ્ધિકાઠિન્યવજિતા: ।

શાશ્વજ્ઞાદિરૂપેણ સોડ્યન્તાભાવ ઉચ્યતે ॥૧૧॥” [મી०શ્લો० અભા० ૪]

નિવર્તિતતમ ઇવાડનિવર્તિતતમપિ તમો ન દ્રવ્યેતે । [દ્રવ્યમાનો ન સ્યાદિત્યર્થઃ] ।
તમસઃ પ્રાગભાવો હ્યાનાદિઃ સાન્તાપ આલોકેનેતિ શેષઃ । આલોકસ્ય યથા પ્રાગભાવો નિવર્ત્યમાનત્વાત્-
પ્રવ્ધસાભાવો ન સ્યાત્ (?) । યોડ્યન્તાભાવો ભવતિ સ કદાચિન્ન નિવર્તેતે ।]

૬૫ एतत् सकलमपि प्रायेण छायायामपि समानमिति यथासंभवं योज्यम् ।
विशेषतश्चैतद्द्रव्यताप्रसिद्धिः परिपाटिप्राप्तस्याद्वादरत्नाकरादवधारणीया ।

યત્પુનરવાચિ—‘તમસિ સશ્ચરતઃ પુંસઃ પ્રતિબન્ધઃ સ્યાત્’ इत्यादि, तदस्मि-
मालोकेऽपि समानमिति स एव प्रतिविधास्यति, इति किमतिप्रयत्नेन तत्रास्माकम् ?
इति सिद्धे तमश्छाये द्रव्ये ॥२१॥

૬૫ અન્ધકારને લગતી ઉપરોક્ત સમસ્ત ચર્ચા પ્રાયઃ કરીને છાયામાં પણ
સમાન જ છે. તો યથાસંભવ યુદ્ધિમાનોએ તેની ઘટના કરી લેવી. વળી, વિશેષતઃ
છાયામાં દ્રવ્યતાની પ્રસિદ્ધિ પરંપરાથી પ્રાપ્ત સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાંથી સમજી લેવી
જોઈએ.

વળી, ‘અન્ધકારને દ્રવ્ય માનીએ તો તેમાં સંચરનાર પુરુષને પ્રતિબન્ધ થાય’-
વિગેરે જે કહ્યું તે સઘળુંયે પ્રકાશમાં પણ સમાન જ છે, માટે તેનું નિરાકરણ
વાઠી પોતે જ કરી લેશે. તેને માટે અમારે નિર્ઠક મહેનત કરવાની જરૂર નથી.
આ પ્રકારે અન્ધકાર અને છાયા બન્ને દ્રવ્યરૂપે સિદ્ધ થયાં. ૨૧

૧ પટાદિર્હેયઃ— મુ । અત્રાલોક પટાદિના નિવર્ત્યમાન.—इति संबन्धः । ૨ દ્રવ્યતે મુ ।

૩ કોષ્ઠજ્ઞાન્તર્ગતઃ પાઠો મુખ્યતે એવ ।

મનઃપર્યાયં પ્રરૂપયન્તિ—

સંયમવિશુદ્ધિનિવન્ધનાદ્ વિશિષ્ટાવરણવિચ્છેદાઙ્ગાત્

મનોદ્રવ્યપર્યાયાલમ્બનં મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્ ॥૨૨॥

§૧ વિશિષ્ટચારિત્રવશેન યોડસૌ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમસ્તસ્માદુદ્ભૂતં
માનુષકેત્રવર્તિસંજ્ઞિર્જાગૃહીતમનોદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિ ચજ્ઞાનં તન્મનઃપર્યાયજ્ઞાન-
મિત્યર્થઃ ॥૨૨॥

મન પર્યાય જ્ઞાનનું લક્ષણ—

સયમની વિશુદ્ધિને કારણે થયેલ વિશિષ્ટ પ્રકારના આવરણના નાશથી
ઉત્પન્ન થનારું મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને વિષય કરનાર મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

§૧ વિશિષ્ટ પ્રકારના ચરિત્રના પ્રભાવથી મન પર્યાયજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો
ક્ષયોપશમ થાય છે, અને તેથી અહીંથીપમા રહેલા સંતીજીવાએ પ્રહણ કરેલ
મનોદ્રવ્યના પર્યાયોને સાક્ષાત્કાર કરનારું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃ-
પર્યાયજ્ઞાન છે. ૨૨

સકલપ્રત્યક્ષં લક્ષયન્તિ—

સકલં તુ સામગ્રીવિશેષતઃ સમુદ્ભૂતસમસ્તાવરણક્ષયાપેક્ષં

નિશ્ચિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિસ્વરૂપં કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

§૧ સામગ્રી સમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણાઽન્તરજ્ઞા । બહિરજ્ઞા તુ જિનકાલિકમનુષ્ય-
મવાદિલક્ષણા । તત્ સામગ્રીવિશેષાત્ પ્રકર્ષપ્રાપ્તસામગ્રીતઃ સમુદ્ભૂતો યઃ સમસ્તાવરણક્ષયઃ
સકલધાતિસંઘાતવિધાતસ્તદપેક્ષં સકલવસ્તુપ્રકાશસ્વભાવં કેવલજ્ઞાનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥

સકલપ્રત્યક્ષનું લક્ષણ—

વિશિષ્ટ પ્રકારની સામગ્રીના યોગ સમગ્ર આવરણનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન
થયેલ અને સમસ્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયોના સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે. ૨૩

§ ૧ કેવલજ્ઞાન-સકલ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં આવશ્યક સામગ્રી જે પ્રકારે છે-૧
અંતરંગ અને ૨ બાહ્ય. સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરંગ સામગ્રી છે, અને જિનેશ્વરની
વિદ્યમાનતામા મળેલ મનુષ્યભવ વિગેરે બાહ્ય સામગ્રી છે. આ બન્ને પ્રકારના
સામગ્રીના વિશેષથી એટલે કે-સામગ્રી બ્યારે પ્રકર્ષને પામે છે ત્યારે સમગ્ર
આવરણનો ક્ષય એટલે આરેય ધાતિકર્મનો ક્ષય થાય છે, અને આ ધાતિકર્મના
નાશથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સકલ વસ્તુ તથા તેના પર્યાયોનું પ્રકાશક
સાક્ષાત્કારી જ્ઞાન છે, તે કેવલજ્ઞાન બળુબું.

§૨ યસ્તુ નૈતદમેસ્ત મીમાંસકઃ, મીમાંસનીયા તન્મનીષા । તથાહિ-વાધકમાવાત્,
સાધકામાવાદ્ વા સકલપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ સ્થાપ્યેત્ / આલપક્ષે પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષં વા
વાધકમભિદધ્યા / પ્રત્યક્ષં ચેત્-પારમાર્થિકમ્, સાંવ્યવહારિકં વા / પારમાર્થિકમપિ વિકલમ્,

સકલં વા ? વિકલમપ્યવધિલક્ષણમ્, મન-પર્યાયરૂપં વા ? નૈત્તપક્ષદ્વયમપિ ક્ષેમાય, દ્વયસ્થા-
સ્ય ક્રમેણ રૂપિદ્રવ્યમનોર્વર્ગનાગોચરત્વેન તદ્વાધનવિધાવધીરત્વાત્ । સકલં ચેત્, અહો !
શુચિવિચારચાતુરી, યત્કેવલમેવ કેવલપ્રત્યક્ષસ્યાઽસ્યાઽભાવં વિભાવયતીતિ વક્ષિ । વન્ધ્યાઽપિ
પ્રસૂયતામિદાની સ્તનન્ધયાન્ । વાન્ધ્યેયોઽપિ ચ વિધત્તામુતંસાન્ ।

સાંઘ્યવહારિકમપ્યનિન્દ્રિયોદ્ભવમ્, ઇન્દ્રિયોદ્ભવં વા ? ન તાવત્ પ્રથમમ્, અસ્ય
પ્રાતિભાનિરિક્તસ્ય સ્વાત્માવિપ્લવમૂતસુવાદિમાત્રગોચરત્વાત્ । પ્રાતિભં તુ તદ્વાધકં
નાનુભૂયત ઇવ । એન્દ્રિયં તુ સ્વકીયમ્, પરકીયં વા ? સ્વકીયમપીદાનીમત્ર તદ્
બાધેત્, સર્વત્ર સર્વદા વા ? પ્રાચિ પક્ષે, પિપ્લં પિનપિ ભવાન્ તથા તદભાવસ્યાઽ-
સ્માભિગ્મ્યમીપે । દ્વિનિયે તુ, સર્વદેશકાલાનાકલપ્યેદં તદભાવમુદ્ઘાવયેત્, હિતરથા
વા ? આકલપ્ય ચેત્ । આકાલં નન્દતાદ્ ભવાન્ । 'ભવત્યેવ મકલકાલકલાકલાપા-
શંષદેશવિશેષવેદિનિ વેદનસ્ય તાદૃશ' પ્રસિદ્ધે । અનાકલપ્ય ચેત્ । કથં સકલદેશ-
કાલાઽનાકલને સર્વત્ર સર્વદા વેદનં તાદૃગ્ નાસ્તીતિ પ્રતિતિરુદ્ધસેત્ ? પરકીયમપીદા-
નીમત્ર તદ્ઘાવં બાધેત્, સર્વત્ર સર્વદા વેત્યાદિવિકલ્પજાલજર્જરીભૂતં ન તદ્વાધનધુરાં
ધારયિતું ધીરતાં દધાતિ । કથં વા પરગૃહરહસ્યાભિજ્ઞો ભવાનેવમભૂત્ ? 'તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષ-
પ્રતિક્ષેપદક્ષં પ્રત્યક્ષં પ્રાવર્તિષ્ઠ મમ' इति तेन कथनाच्चेत् । यदि कथिते प्रत्ययः, तर्हि
'तादृक्षाध्यक्षप्रतिक्षेपि प्रत्यक्षं नास्त्येव' इत्युत्तम्भिनहस्ता वय व्याकुर्महे इति किं न
तथाऽनुमन्यसे ? अथ न यौष्माकीणः प्रमाणप्रवीणः समुल्लापः । परकीयः कथमिति
वाच्यम् ? न खल्वयं स्वप्रत्यक्षं त्वत्प्रत्यक्षं कर्तुं शक्नोति, वचसा तु यथाऽसौ
कथयति, तथा वयमपि ।

અથ તદુપદર્શિતેઽર્થે સવાદાત્ તદ્વચ પ્રમાણમ્ । નત્તેવં પ્રત્યક્ષમ્, અપ્રત્યક્ષં
વા સંવાદકં સ્યાત્ ? इत्यादिपूर्वोक्तावर्तनेनाऽनवस्थावहिरुल्लसन्ती कथं कर्तनीया ?
किञ्च, संविदामिन्द्रियागोचरत्वादैन्यद्रियमध्यक्षं सकलप्रत्यक्षस्य विधौ प्रतिषेधे वा
मूकमेव वराकम् । न च त्वन्मतेनाभावः प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यते, तथात्वे हि किमिदानी-
मपहृतसर्वत्वेन तपस्विनाऽभावप्रमाणेन कर्तव्यम् ? । तत्र प्रत्यक्षं तद्वाधविधानसंवि-
धानोद्धारम् ।

§ ૨ કેવલજ્ઞાનને નહીં માનનાર મીમાંસકની મનીષા(બુદ્ધિ)ની મીમાંસા
કરવી જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે-સકલ પ્રત્યક્ષ-કેવળજ્ઞાનનું ખંડન કરે છે, તે
તે શું બાધક પ્રમાણ હોવાથી કે કોઈ સાધક પ્રમાણ મળતું નથી માટે ? બાધક
માનવામા આવે તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે કે અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ? પ્રત્યક્ષ માનતા

હો તો તે પારમાર્થિક છે કે સાંવ્યવહારિક ? પારમાર્થિક પણ શું સકલ છે કે વિકલ ? વિકલમા પણ અવધિજ્ઞાન બાધક છે કે મન:પર્યાયજ્ઞાન ? આ બંને પક્ષોમાંથી એક પણ બાધક બની શકે નહીં. કારણ એ બંને ક્રમશઃ રૂપી દ્રવ્ય અને મનોવાર્ગજ્ઞાને વિષય કરનાર હોવાથી કેવલજ્ઞાનને બાધ કરવા સમર્થ નથી. સકલપ્રત્યક્ષને કેવલજ્ઞાનનું બાધક કહો તો તમારી આ કેવી વિશુદ્ધ વિચારની અતુરાર્થ છે કે તમે કેવળજ્ઞાનને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક કહો છો ? તો પછી વંધ્યા પણ પુત્ર પ્રસવશે અને એ વંધ્યાપુત્ર અલંકારો ઘડશે. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બાધક હોય તો તે અનિન્દ્રિયોદ્ભવ છે કે ઇન્દ્રિયોદ્ભવ ? અનિન્દ્રિયોદ્ભવ—(મનથી ઉત્પન્ન થનારું) તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે—પ્રતિભાજ્ઞાન સિવાયનું અનિન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાન તો—પોતાના આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન એવા સુખ-દુઃખાદિ માત્રને વિષય કરનારું છે. તો એ કેવલજ્ઞાનનો કઈ રીતે બાધ કરશે ? પ્રાતિભાજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું બાધક હોય એવા અનુભવ તો થતા જ નથી. ઇન્દ્રિયોદ્ભવજ્ઞાનને બાધક કહો તો તે પોતાનું છે કે પરનું ? પોતાનું કહો તો વર્તમાનકાળે અને આ જ સ્થળે (દેશમાં) બાધક છે કે સર્વદા સર્વ સ્થળે ? પ્રથમ પક્ષમાં માત્રપિષ્ટપેપણુ (પીસેલાને પીસવાનું) કરે છે કારણ કે એવા કેવળજ્ઞાનનો અભાવ તો અમે પણ માનીએ છીએ. બીજો પક્ષ કહો તો તે સર્વ દેશકાળને બાળીને કેવળજ્ઞાનના અભાવને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વદેશ કાળને બાળ્યા વિના ? સર્વ દેશ કાળને બાળીને કહો તો—સર્વદા આનંદ કરો. કારણ કે સર્વેક્ષણુ (કાળ) અને સર્વ સ્થળ (દેશ)ને બાળનારા તમારા પોતાને વિષે જ કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ થઈ. અને જો સર્વ દેશ અને સર્વ કાળને બાળ્યા વિના કેવળજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ કરો તો—અમે પૂછીએ છીએ કે—સર્વદેશ અને કાળને બાળ્યા વિના સર્વદા સર્વત્ર કેવળજ્ઞાન નથી, એવી પ્રતીતિ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અર્થાત્ થઈ શકશે નહીં. એ જ પ્રમાણે પરકીય ઇન્દ્રિયોદ્ભવ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પણ વર્તમાનકાલીન અને અહીં જ બાધક છે ?—વિગેરે વિકલ્પ બાળથી ખખડી ગયેલું હોવાથી તે પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનો બાધ કરવામા અસમર્થ છે. વળી, હે ભાઈ મીમાસક ! બીજાના ઘરની ગુસ્ વાત તે કઈ રીતે બાળી ? અર્થાત્ પરકીય ઇન્દ્રિય જન્ય સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષથી કેવળજ્ઞાનનો બાધ થાય છે એ તમે કઈ રીતે બાળ્યું ?

મીમાસક : 'કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરવામા સમર્થ એવું પ્રત્યક્ષ મને થયું છે, એવું તેણે મને કીધું છે તેથી બાળ્યું છે.

જૈન : તમને જો બીજાના કથનમાં વિશ્વાસ હોય તો અમે પણ જિંઆ હાથ કરીને કહીએ છીએ કે—'સકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનનું' ખંડન કરનાર કોઈ પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં' તો અમારી તે વાતને તમે કેમ માનતા નથી ?

મીમાસક : તમારું કથન પ્રમાણ્યુક્ત નથી માટે માનતા નથી.

જૈન તો એ કહો કે—બીજાનું કથન કઈ રીતે પ્રમાણ્યુસિદ્ધ છે ? કારણ કે બીજો કોઈ પણ પોતાના પ્રત્યક્ષનું તમને પ્રત્યક્ષ કરાવી શકતો નથી અને વચનથી તો જેમ તે કહે છે તેમ અમે પણ કહીએ છીએ.

ભીમાંશક : તેણે કહેલ અર્થમાં સંવાદ હોવાથી તેનું વચન પ્રમાણ્યુત છે. જ્ઞેન : તે સવાદક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કે અપ્રત્યક્ષ ? વિગેરે વિકલ્પોની પુનઃ આવૃત્તિ કરવાથી ઊઠતી અનવસ્થા વેલને કઈ રીતે કાપી શકશે ? વળી, જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી માટે ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ સકલ પ્રત્યક્ષની વિધિ કે નિષેધમાં બિચારું તદ્દન મૂક છે. અર્થાત્ સકલ પ્રત્યક્ષના વિધિ કે નિષેધમાં અસમર્થ છે. વળી, તમારા મનમાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, અને પ્રત્યક્ષથી અભાવનું જ્ઞાન થતું હોય તો અભાવ પ્રમાણ્યુત તો સર્વસ્વ હુંટાઈ જવાથી તે બિચારું શું કરશે ? તો આ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્યુ કેવલજ્ઞાનનો આધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(૫૦) સર્વજ્ઞેતિ સર્વસ્મિન્ ક્ષેત્રે । સર્વદેતિ સર્વસ્મિન્ કાલે । **ઇદમિતિ** સ્વીકીયં પ્રત્યક્ષમ્ । **ભવત્યે-** **ષ્ટેતિ** સ્વગ્યેવ । **તાદૃશઃ** ઇતિ તાદૃશસ્વ । **કથં વા પરગૃહેત્યાદિ** ગચે કથમેતત્ ત્વગા જ્ઞાતં યદુતેતત્ પ્રત્યક્ષ સર્વત્ર સર્વદા તદ્વાચ 'વાધતે । પરચેતોદ્વતોનાં મલાદૃશાં દુર્લક્ષ્યત્વાદેતન્ન વ્યતો ઇત્યર્થ । **તેનેતિ** પેરેણ । **ન સ્વસ્વયમિતિ** અય પરકીય સમુલ્લાપ । **નન્વેવં પ્રત્યક્ષમપ્રત્યક્ષં વા સંવાદકં સ્યાદિતિ** તદ્વચનં પ્રત્યક્ષ સવાદકમપ્રત્યક્ષ વેતિ યોગ ।

(૬૦) **નૈતત્પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ । રૂપિદ્રવ્યેતિ** અવધિ । **મનોવર્ગણેતિ** મન-પર્યાયઃ । **તદ્વાધને** ઇતિ સકલપ્રત્યક્ષવાધને । **ન તાવત્ પ્રથમમસ્યેતિ** અનિન્દ્રિયોદ્ભવસ્ય । **પ્રાતિર્ભં** ત્વિતિ કેવલ નાસ્તોતિ । અથ મે મહાપ્રસાદો મ્ભવિતેત્યાદિ । **૯૫૮** પ્રાતિભમહદં જ્ઞાનલક્ષ્યક્ષં દૃઢતરમ્ । **અત્ર** તદિતિ પ્રત્યક્ષ કર્મ । **તદ્ભાવસ્યેતિ** તસ્ય સકલપ્રત્યક્ષસ્યામાવ જ્ઞાનમિત્ર । **ઇદમિતિ** સ્વીકીય જ્ઞાનમ્ । **તદ્ભાવમિતિ** કેવલાભાવમ્ । **ભવતીતિ** ત્વમિ । **તાદૃશ્યેત્યાદિ । તેનેતિ** જૈમિનિના । **પરકીય** ઇતિ જૈમિનિસમ્બન્ધો ।

અથ તદુપદર્શિતે ઇતિ તેન જૈમિનિનોપદર્શિતે । **તદ્વચ** ઇતિ તસ્ય જૈમિનિમુનેર્વાક્યત્ । **તથાત્થે** ઇતિ અભાવસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રેક્ષત્વે પરચેતોદ્વતીનાં અલાદૃશાં દુર્લક્ષ્યત્વાદ્ ઇત્યર્થઃ ।

અપ્રત્યક્ષમપિ પ્રત્યક્ષાભાવમાત્રમ્, અપરપ્રમાણરૂપં વા પ્રણિગથેત ? અર્થ ચેત્, તર્હિ નિદ્રાણદશાયામમ્ભસ્તમ્બકુમ્ભામ્બોરુઢામ્બોધરાદિગોચરપ્રત્યક્ષામાભાત્ તેષામ્બાબો મન્નેત્ । દ્વિતીયં ચેત્, ભાવસ્વભાવમ્, અભાવસ્વભાવં વા ! ભાવસ્વભાવમપ્યનુમાવં, શાબ્દમ્, અર્થાપત્તિઃ, ઉપમાનં વા ।

અનુમાનં ચેત્, કસ્તત્ર ધર્મા-સકલપ્રત્યક્ષમ્, પુરુષો વા કથિત્ ? સકલ-પ્રત્યક્ષં ચેત્, તત્રોપાદીયમાનં સમસ્તો હેતુરાશ્રયાસિદ્ધતામાશ્રયેત્, ભવતસ્તસ્યાડપ્સિદ્ધેઃ । પુરુષોડપિ સર્વજ્ઞઃ, તદન્યો વા ધર્મા વર્ણયેત ? સર્વજ્ઞચેત્, કિં સર્વજ્ઞત્વેન નિર્ણાતિઃ, પરામ્યુપગતો વા ? નિર્ણાતચેત્, કથં તત્ર તાદૃક્ષપ્રત્યક્ષપ્રતિક્ષેપઃ પ્રેક્ષાકારિણઃ કર્તુમ્-ચિત્, તન્નિર્ણાયકપ્રમાણેનૈવ તદ્વાધનાત્ ?

અથ સર્વજ્ઞત્વેન પરૈરમ્યુપગતઃ પુમાન્ વર્ધમાનાદિર્ધર્મા, તર્હિ કિં તત્ર સાધ્યમ્ નાસ્તિત્વમ્, અસર્વવિત્ત્વં વા ? ન તાવદ્ નાસ્તિત્વમ્, તથાવિધપુરુષમાત્રસત્તાયામુમયો-રવિવાદાત્, તથાવ્યવહારપારમાર્થિકાપારમાર્થિકત્વ એવ વિપ્રતિપત્તેઃ ।

असर्ववित्त्वं चेत् । कस्तत्र हेतुः—उपलब्धिः, अनुपलब्धिर्वा ? उपलब्धिश्चेत्, अविरुद्धो-
पलब्धिः विरुद्धोपलब्धिर्वा ? । अविरुद्धोपलब्धिस्तावद् व्यभिचारिणि, नित्यत्वनिषेधाभिधीय-
मानप्रमेयत्ववत् । विरुद्धोपलब्धिस्तु किं स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, विरुद्ध-
कार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्धसहचराद्युपलब्धिर्वा स्यात् ? नाद्या, सर्वज्ञत्वेन
साक्षाद् विरुद्धस्य किञ्चित् ज्ञत्वस्य तत्र प्रसाधकप्रमाणाभावात् । नाग्नेतनविकल्पचतुष्टयमपि
घटामटाट्यते । प्रतिपेक्ष्यस्य हि सर्ववित्त्वस्य विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य च व्याप्त्यं
कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वम्, कार्यं कतिपयार्थप्रज्ञापकत्वम्, कारणमावरणक्षयोपगमः,
सहचरादि रागद्वेषादिकम् । न च विवादापेदाने पुंसि तेषामन्यतमस्यापि प्रसाधकं
किञ्चित् प्रमाणं तवाऽस्ति, यतस्तदुपलब्धीनां मिद्धिः स्यात् ।

वक्तृत्वरूपविरुद्धकार्योपलब्धिरस्येव तन्निषेधं साधनं साधितमिति चेत् । ननु
कीदृग् वक्तृत्वमत्र विवक्षाञ्चके, यत्सर्ववित्त्वविरुद्धस्य कार्यं स्यात् प्रमाणविरुद्धार्थ-
वक्तृत्वम्, तदविरुद्धार्थवक्तृत्वम्, वक्तृत्वमात्रं वा ? आद्यमिदं साधनम्,
वर्धमानादौ भगवति तथाभूतार्थवक्तृत्वाभावात् । द्वितीयमिदं तु, नेथं विरुद्धकार्योपलब्धिः,
किन्तु कार्योपलब्धिरेव तद्विधिसाधनी, धूमध्वजसिद्धिनिबन्धनोपन्यस्तधूमोपलब्धिवत् ।
तथा च विरुद्धो हेतुः । तृतीयभेदे त्वनेकान्तः, वक्तृत्वमात्रे सर्ववित्त्वकार्यत्वस्या-
विरोधात् ।

अनुपलब्धिरपि विरुद्धानुपलब्धिः, अविरुद्धानुपलब्धिर्वा ? विरुद्धानुपलब्धिस्तावद्
विधिसिद्धावेव साधीयस्तां दधाति, अनेकान्तात्मकं वस्तु एकान्तस्वरूपानुपलब्धेः, इत्यादि-
वत् । अविरुद्धानुपलब्धिरपि स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणा-
नुपलब्धिः, सहचराद्यनुपलब्धिर्वाऽभिधीयेत ? स्वभावानुपलब्धिरपि सामान्येन, उपलब्धि-
लक्षणप्राप्तत्वविशेषणा वा व्याक्रियेत ? पौरस्त्या तावत्, निशाचरादिना व्यभि-
चारिणी । द्वितीया पुनरसिद्धा, सर्ववित्त्वस्य स्वभावविप्रकृष्टत्वात् । व्यापकानुपलब्धि-
प्रभृतयोऽपि विकल्पा अल्पीयांसः, यतः सर्ववित्त्वस्य व्यापकं सकलार्थसाक्षात्कारित्वम्,
कार्यमतीन्द्रियवस्तुपदेशः, कारणमस्तिमावरणविलयः, सहचरादि श्लायिकचारित्रादिकम् ।
न च तत्र तदनुपलब्धीनां सिद्धौ साधनं किञ्चित् तेऽस्ति, इत्यसिद्धा एवाऽमूः ।

अथ सर्वज्ञादन्य कश्चिद् धर्मी, तर्हि तस्याऽसर्ववित्त्वे साध्ये सिद्धसाध्यता ।
तद् नानुमानं तद्बाधकम् ॥

अप्रत्यक्षेने सकल प्रत्यक्षेन आधकं कडे। तो अप्रत्यक्ष ओटले प्रत्यक्षाभावा-
मात्र छे के अन्य प्रमाणेइय अर्थात् प्रत्यक्षशी लिन्न प्रमाणेइय छे ?

१ किं साक्षाद् विरु- मु ।

પ્રત્યક્ષાભાવ માત્ર કહો તો નિદ્રાવસ્થામાં જલ, સ્તંભ, કુચ્છ (ઘટ), કમળ, મેઘ વિગેરેને વિષય કરનાર પ્રત્યક્ષનો અભાવ હોવાથી તે પદાર્થોનાં પણ અભાવ થઈ જશે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાભાવ માત્રથી પદાર્થાભાવ કહેશે તો નિદ્રાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, માટે જગતમાં ઘટાદિ પદાર્થોમાં અભાવની આપત્તિ આવશે.

અપ્રત્યક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન અન્ય પ્રમાણુ-એ બીજો પક્ષ કહો તો તે પ્રમાણુ ભાવસ્વરૂપ છે કે અભાવ સ્વરૂપ ? ભાવસ્વરૂપ કહો તો તે અનુમાન, શાબ્દ-આગમ, અર્થાપત્તિ, કે ઉપમાન છે ?

અનુમાન કહો તો તેમાં ધર્મી શું છે-કેવળજ્ઞાન છે કે કોઈ પુરુષ ? અનુમાનનો ધર્મી કેવળજ્ઞાન હોય તો-તેમાં અપાતા બધા હેતુઓ આશ્રયાસિદ્ધ થશે. કારણ કે તમારા મનમાં હેતુના આશ્રયરૂપ કેવળજ્ઞાન જ અપ્રસિદ્ધ છે. અનુમાનનો ધર્મી પુરુષ હોય તો સર્વજ્ઞપુરુષ ધર્મી છે કે અસર્વજ્ઞપુરુષ ? સર્વજ્ઞ પુરુષ હોય તો તેને તમોએ સર્વજ્ઞ તરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે કે બીજાએ સ્વીકારેલ સર્વજ્ઞ પુરુષ છે ? સર્વજ્ઞ તરીકે તમોએ નિશ્ચિત કરેલ પુરુષ ધર્મી હોય તો તેવા પુરુષમાં કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કરવો એ તમારા જેવા વિચારવાન માટે કઈ રીતે યોગ્ય છે ? કારણ કે ધર્મીના નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણુથી જ તમારો સકલ પ્રત્યક્ષનો નિષેધ આધિત થાય છે. બીજા એટલે કે જૈનોએ સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારેલ વર્દ્ધમાનાદિ પુરુષને ધર્મી કહેતા હો તો તેમાં સાધ્ય શું છે-નાસ્તિત્વ કે અસર્વવિત્ત્વ ? નાસ્તિત્વ તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-તેવા પુરુષની સત્તામાં તો વાદિપ્રતિવાદી ઉભય પક્ષને વિવાદ નથી. પરંતુ તેમને વિષે કરાતા સર્વજ્ઞત્વના વ્યવહારમાં વિવાદ છે. એટલે કે-સર્વજ્ઞત્વનો વ્યવહાર વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક-આમાં વિવાદ છે. અર્થાત્ વર્દ્ધમાન નામના પુરુષવિશેષ સર્વજ્ઞ છે, એમ અમે (જૈનો) કહીએ છીએ, અને તે સર્વજ્ઞ નથી એમ તમે કહો છો, એટલે સર્વજ્ઞત્વરૂપ સાધ્ય-માં જ વિપ્રતિપત્તિ છે. પરંતુ ધર્મી-પક્ષરૂપ વર્દ્ધમાનને વિષે નથી. પરાબ્રહ્મપગત-પુરુષમાં સાધ્ય 'અસર્વવિત્ત્વ' કહો તો તેમાં હેતુ ઉપલબ્ધિ છે કે અનુપલબ્ધિ ? ઉપલબ્ધિ હોય તો-અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે કે વિરુદ્ધોપલબ્ધિ ? અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહો તો જેમ શબ્દના નિત્યત્વનો નિષેધક 'પ્રમેયત્વ' હેતુ વિપક્ષરૂપ આકાશાદિમાં પણ છે, તેથી તે વ્યભિચારી છે તેમ એ હેતુ પણ વ્યભિચારી છે. વિરુદ્ધોપલ-બ્ધિ કહો તો-તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધવ્યાસાંપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કે વિરુદ્ધસહચરાદિની ઉપલબ્ધિ છે ? સર્વજ્ઞત્વનું સાક્ષાત્ વિરોધી કિંચિતજ્ઞત્વ છે. અને ઉપરોક્ત વર્દ્ધમાનરૂપ ધર્મીમાં એ કિંચિજ્ઞ-ત્વને સિદ્ધ કરનાર કોઈ પણ પ્રમાણુ મળતું નથી માટે સ્વભાવવિરુદ્ધોપ-લબ્ધિ કહી શકશો નહીં. વિરુદ્ધવ્યાસાંપલબ્ધિ આદિ ચારેય વિકલ્પો પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે નિષિધ્યમાન સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિજ્ઞત્વ છે, અને તે કિંચિજ્ઞત્વનું વ્યાપ્ય છે-કતિપય અર્થનું સાક્ષાત્કારિત્વ, કાર્ય છે કતિપય અર્થનું પ્રજ્ઞાપન, કારણ છે આપરણ્યનો ક્ષયોપશમ, અને સહચરાદિ છે રાગદ્વેષાદિ. અને

વિવાદાપન્ન વર્ધમાનાદિમાં આમાંનું કાંઈપણ સાધનાર તમારી પાસે કોઈપ્રમાણ નથી, જેથી કરીને તમે તે તે વિરુદ્ધઉપલબ્ધિઓની સિદ્ધિ કરી શકો.

મીમાંસક—કિંચિન્નૃજત્વનું અવિરોધી કાર્ય વક્રતૃત્વ ઉપલબ્ધ છે જ, જેથી કરીને સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી કિંચિન્નૃજત્વ છે અને તેનું અવિરોધી કાર્ય વક્રતૃત્વ છે. માટે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધના કાર્યની ઉપલબ્ધિ ધર્વાથી સર્વજ્ઞત્વનો બાધ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન—જેને તમે સર્વજ્ઞત્વના વિરુદ્ધનું કાર્ય માન્યું તે વક્રતૃત્વ તમે કેવું માનો છો ? તે શું પ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું વક્રતૃત્વ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ અર્થનું વક્રતૃત્વ છે કે માત્ર વક્રતૃત્વ છે ? પ્રથમ પક્ષ તો યુક્ત નથી. કારણ વર્ધમાનાદિમા પ્રમાણથી વિરુદ્ધ વક્રતૃત્વ છે જ નહીં અને જો પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વક્રતૃત્વ માનો તો હેતુ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ બનતો નથી કારણ કે તેનું વક્રતૃત્વ સર્વજ્ઞત્વથી વિરુદ્ધ જે કિંચિન્નૃજત્વ છે તેનું કાર્ય તો હોય નહીં પણ સ્વયં સર્વજ્ઞત્વનું જ કાર્ય હોઈ તે હેતુ કાર્યોપલબ્ધિરૂપ થશે અને તે તો સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ નહીં પણ સર્વજ્ઞત્વની વિધિને જ સિદ્ધ કરશે. જેમકે—ધર્મોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અગ્નિનો નિષેધ નહિ પણ તેની વિધિને જ સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે તો તમારો આ હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે. ત્રીજા વિકલ્પમાં માત્ર ‘વક્રતૃત્વ’રૂપ તમારો હેતુ વ્યભિચારી છે, કારણ કે—સર્વજ્ઞત્વના અવિરુદ્ધકાર્ય રૂપ છે, અર્થાત્ સર્વજ્ઞ કે અસર્વજ્ઞ સાથે કશો વિરોધ ન હોવાથી તે હેતુ વ્યભિચારી થશે તેથી કરીને અસર્વવિત્તની સિદ્ધિમા અવિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિરૂપ હેતુ અસમર્થ છે.

મીમાંસક—વર્ધમાનમાં સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ છે, કારણ કે—તેમનું સર્વજ્ઞત્વ અનુપલબ્ધ છે, આ પ્રકારે અનુપલબ્ધિથી વર્ધમાનમાં અસર્વવિત્ત સિદ્ધ કરીશું.

જૈન—આહીં અનુપલબ્ધિથી તમાને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ અભિપ્રેત છે કે અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ ? વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિમાં જ સમર્થ છે. જેમ કે—એકાન્તસ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ હોવાથી વસ્તુ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે. અને જો અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ હોય તો તે સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, કાર્યાનુપલબ્ધિ, કારણાનુપલબ્ધિ કે સહચરાદ્યનુપલબ્ધિ છે ? સ્વભાવાનુપલબ્ધિ હોય તો—સામાન્ય(નિર્વિશેષણ) છે કે ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાસ-દશ્યની અનુપલબ્ધિરૂપ છે ? સ્વભાવસામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોય તો તે હેતુ વ્યભિચારી થશે કારણ કે—જગતમા અદશ્ય એવા પિશાચાદિની અનુપલબ્ધિને કારણે તેમનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાસ-દશ્યસ્વભાવની અનુપલબ્ધિરૂપ બીજે હેતુ હોય તો અસિદ્ધ છે, કારણ કે—સર્વવિત્ત એ સ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટ-સ્વાભાવે અમૂર્ત હોવાથી દશ્ય કહેવાય નહીં એટલે તેની અનુપલબ્ધિ એ દશ્યાનુપલબ્ધિ નથી પણ અદશ્યાનુપલબ્ધિ છે વ્યપકાનુપલબ્ધિ આદિ બાકીના ચારે હેતુઓ તો તુચ્છ છે. કારણ કે—સર્વવિત્તનું વ્યાપક સકલ પદાર્થને સાક્ષાત્કરવાપણું છે, કાર્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો ઉપદેશ છે, કારણ સમસ્ત આવરણનો ક્ષય છે, અને તેના સહચરાદિ ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રાદિ છે. અને વર્ધમાનાદિ ધર્મીમાં આ વ્યાપકાદિ ચારેની

अनुपलब्धिने सिद्ध करना २ कोष ५षु प्रमाणे तमारी पास नथी भाटे, आ
या रे अनुपलब्धि ३५ डेतुयो असर्ववित्त्वनी सिद्धिमां असिद्ध डेटाभासे छे.

अने जे अनुमानमां धर्मी (५क्ष) तरीके सर्वज्ञथी अन्य पुत्रुपने
मानशे अने तेमां जे असर्ववित्त्व सिद्ध करशे तो ते सिद्धनुं न साधन थशे.
आ रीते अनुमान सकलप्रत्यक्ष-डेवणज्ञाननुं पाधक नथी.

(५०) प्रत्यक्षाभावमात्रमिति यदपि इदानीं न दृश्यते एतावतैव नास्तीति गर्भः ।

तस्येति सकलप्रत्यक्षस्य । तद्वाधनादिति तादृक्षप्रतिक्लेपबाधनात् ।

तथाव्यवहारेति गये सर्वज्ञत्वस्य यत् पारमार्थिकत्वमपारमार्थिकस्य च तत्रैव विप्रतिपत्तेः ।

अविरुद्धोपलब्धिस्तावद्यभिवारिणीति सर्वज्ञत्वेन सः यदविरुद्ध तस्योपलब्धिः ।
सा व्यभिवारिणी कार्यप्रसाधिका न भवतीत्यर्थः । यतो नास्त्यत्र शीतं बह्वनुपलम्भमादिति 'तद्विरुद्धो-
पलब्धिर्निषेधं गमयति, न पुनरविरुद्धोपलब्धिरिति यावत् । स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति 'निषे-
धेन सर्ववित्त्वेन सः स्वभावविरुद्ध किञ्चिज्ज्ञत्व तस्योपलब्धिः । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरिति निषे-
धेन सह विरुद्ध किञ्चिज्ज्ञत्व तेन व्याप्त कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वं तस्योपलब्धिः । 'आद्येति स्व-
भावविरुद्धोपलब्धिः । तत्रेति वर्द्धमानादौ ।

वक्तृत्वरूपेत्यादिगये वक्तृत्वरूपाऽविरुद्धकार्योपलब्धिस्तन्निषेधे सर्ववित्त्व-
निषेधे सः शिष्टं साधनमस्येति योगः । सर्ववित्त्वविरुद्धस्येति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य ॥ द्वितीय-
भिद्वीति प्रमाणविरुद्धार्थवक्तृत्वपक्षे । किन्तु कार्योपलब्धिरिति । विरुद्ध किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तस्य
प्रमाणविरुद्धार्थवक्तृत्व न कार्यं यदुपलभ्येत, अपि तु साध्यस्य सर्वज्ञत्वस्य कार्यमिदं प्रमाणविरुद्धार्थ-
वक्तृत्वम्, तस्योपलब्धिरिति । विरुद्धो हेतुरिति विपरीतसाधनात् । वक्तृत्वमात्रेति^१ वक्तृत्वमात्र
सर्ववित्त्वस्य कार्यं भवन्न विरुध्यते ।

विरुद्धानुपलब्धिरित्यादि । अस्त्यत्र शीतं बह्वनुपलब्धेस्तव च निषेधोऽभीष्टः । असिद्धा
पवामूरिति स्वभावानुपलब्ध्यादयः ।

(टि०) तेषामिति स्तम्भकुम्भाम्मोहहादीनाम् । अनुमानं चेदित्यादि । तत्रेति अनुमाने ।
तत्रेति सकलप्रत्यक्षे । तस्येति सकलप्रत्यक्षस्य । तद्वन्म्य इति तस्मात्सर्वज्ञादन्यो व्यतिरिक्तो मूर्ख-
कश्चित् । तत्रेति सर्वज्ञे । तादृक्षेति सकलप्रत्यक्षनिरासः । तन्निर्णायकेति सर्वज्ञनिर्णायकेन ।
तद्वाधनादिति तादृक्षप्रत्यक्षप्रतिक्लेपबाधनात् ।

तथाव्यवहारेति व्यवहारस्य सर्वज्ञत्वस्य पारमार्थिकेनेति वयं ब्रूमः । परमार्थेन सर्व-
ज्ञोऽस्मि, त्वं भणसि नास्मि सर्वज्ञ इत्येव विवादात् । व्यभिवारिणीति वक्तृत्वपुरुषस्या-
दिभिः । विरुद्धसहचरादीनि । आदिशब्दाद् विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिः, विरुद्धोत्तरचरो-
पलब्धिश्च । नाद्येत्यादि । तत्रेति सर्वज्ञे । तस्य चेति किञ्चिज्ज्ञत्वस्य । विवादापे-
दाने इति विवादपदाधिरुद्धे सर्वज्ञे । तेषामिति कतिपयार्थसाक्षात्कारित्वादीनां रागादीनां च ।
अन्यतमस्येति एकस्यापि । यत इति साधकप्रमाणात् । तदुपलब्धीनामिति तस्य विरुद्धस्य

१ 'ति च वि' ल । 'ति विरु' मु । २ 'रिति । अत्र प्रायः सर्वादेशेषु साक्षाद्विरुद्धो-
पलब्धिरिति हेतुनामास्ति । तद्व्याख्या चाग्नेतैवेति । निषे'—मुपज्ञिका । ३ नाद्येति मु क ।
४ मात्रेणेति ल ।

ક્ષિત્તિવજ્ઞત્વસ્ય વ્યાપ્યાયુપલબ્ધીનામ્ । તન્નિષેધે इति સર્વજ્ઞત્વનિવારણે । આદ્યમિદ્યાયામિ-
ત્યાદિ । તથાભૂતેતિ પ્રમાણવિરુદ્ધાર્થસ્ય વચ્ચત્વાડમમ્ભવાત્ । સાધ્યસ્ય સર્વજ્ઞત્વસ્ય કાર્યમિદં પ્રમા
ણાવિરુદ્ધવચ્ચત્વ તસ્યોપલબ્ધિ । ઇયમિતિ પ્રમાણાવિરુદ્ધાર્થવચ્ચત્વલક્ષણા । તદ્વિધીતિ સર્વજ્ઞવિધિ-
સાધની । સામાન્યેનેતિ નાસ્તિ સર્વજ્ઞોડનુવલબ્ધે । યતઃ સર્વવિસ્વસ્યેત્યાદિ । તન્નેતિ સર્વજ્ઞે ।
સર્વજ્ઞત્વેન સદ્ યદવિરુદ્ધ તસ્યોપલબ્ધિઃ । સા વ્યભિચારિણઃ કાર્યપ્રસાધિકા ન સ્યાદિત્યર્થઃ , યતો નાસ્ત્યત્ર
શોતં બદ્ધન્યુપલમ્બાદિતિવત્ વિરુદ્ધોપલબ્ધિર્નિષેધં ગમયતિ ન પુનરવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ । તદનુપલબ્ધી-
નામિતિ સકલાર્થસાક્ષાત્કારિત્વાયનુપલબ્ધીનામ્ ।

અથ સર્વજ્ઞાદિત્યાદિ । તસ્યેતિ જઙ્ઘ્વભાવસ્ય અસ્માભિરપ્યજ્ઞીક્રિયત્ એવૈતત્ । તદ્વાધક-
મિતિ સકલપ્રત્યક્ષવાચનબદ્ધલક્ષમ્ ।

નાપિ શાબ્દમ્, યતસ્તદપૌરુષેયમ્, પૌરુષેયં વા સ્યાત્ / ન તાવદપૌરુ-
ષેયમ્, અપૌરુષેયત્વસ્ય વચ્ચમ્ સમવામાવાત્ । પૌરુષેયમપિ કેવલાલોકાકલિતપુરુષ-
પ્રગીનમ્, તદિતરપુરુષપ્રગીતં વા / આર્થં કથં વાધકમ્, વિરોધાત્ / દ્વિતીયે ત્વસૌ
પુરુષઃ કેવલાલોકવિકલા સકલાઃ પુરુષપર્પદઃ પ્રેક્ષતે, ન વા / । પ્રાચ્યપક્ષે, કથં
તત્પ્રતિપેધઃ, તસ્યૈવ નદાકલિતત્વાત્ / દ્વિતીયેડપિ કથન્તરાર્મ્, તત્પ્રગીતશબ્દસ્ય
પાંશુલપાદક્રોપદિદ્વિગ્ધસ્યેવ પ્રમાણત્વાસમ્ભવાત્ ।

નાપ્યર્થાપત્તિસ્તદ્વાધિકા, નદભાવમન્તરંગાનુપપચ્ચમાનસ્ય પ્રમાણવદ્કનિષ્ઠક્રિત-
સ્યાર્થસ્ય કસ્યચિદસત્ત્વાત્ ।

નાપ્યુપમાનમ્, તસ્ય સાદૃશ્યમાત્રગોચરત્વાત્ । તન્ન ભાવરૂપં પ્રમાણં તદ્વાધ-
વદ્ધકક્ષમ્ ।

અને શાબ્દ-આગમ પણ મકલપ્રત્યક્ષનું બાધક નથી કારણ કે તે બે
બાધક હોય તો તે અપૌરુષેય છે કે પૌરુષેય ? અપૌરુષેય આગમને બાધક
તરીકે કહી શકશો નહીં. કારણ કે અપૌરુષેય વચન-શબ્દનો સંભવ જ નથી.
પૌરુષેય આગમને બાધક તરીકે કહો તો તેની રચના કેવલજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ દ્વારા
થઈ છે કે કેવલજ્ઞાનરહિત પુરુષ દ્વારા ? કેવલજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ
કેવલજ્ઞાનનું બાધક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે તેમ માનવામાં વિરોધ છે.
કેવલજ્ઞાનરહિત અનર્વંશ પુરુષ દ્વારા પ્રણીત આગમ સકલપ્રત્યક્ષમાં બાધક હોય
તો અમે પૂછીએ છીએ કે-આગમના રચયિતા તે પુરુષે બધા પુરુષો કેવળજ્ઞાન
વિનાના જ છે એમ બાધ્ય છે કે નથી બાધ્ય ? બે બાધ્ય હોય તો તે કેવળ-
જ્ઞાનનો નિષેધ કરી શકે નહીં. કારણ કે-તે સ્વયં કેવળજ્ઞાન વિના બધા પુરુષોને
બાધી જ કેવી રીતે શકે ? અર્થાત્ બે બાધ્યા હોય તો તે સર્વજ્ઞ જ હોય.
અને બે સ્વયં સર્વજ્ઞ હોય તો-કેવળજ્ઞાનનો નિષેધ કેવી રીતે કરે ? બધા
પુરુષો કેવળજ્ઞાન વિનાના જ છે, એવું બાધ્યા વિના જ કોઈ પુરુષે આગમની

રચના કરી છે, એ બીજો પક્ષ કહેા તેા પછી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહીં. કારણ કે, તેવાનું વચન રસ્તે ચાલતા ગમારની જેમ પ્રમાણરૂપ સંભવે જ નહીં.

અર્થાપત્તિપ્રમાણુ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું આધક નથી. કારણ કે કેવલજ્ઞાનના અભાવ વિના સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો કોઈ પણ પદાર્થ છે એ પ્રમાણુથી સિદ્ધ નથી.

ઉપમાન પ્રમાણુ પણ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું આધક નથી. કારણ કે ઉપમાનનો વિષય સાદૃશ્યમાત્ર છે. આ પ્રમાણુ ભાવરૂપ પ્રમાણુ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનો આધ કરવામાં સમર્થ નથી.

(૫૦) કથંતરામિત્યત્ર કથંતરા તત્પ્રતિષેષ इति योग ।

સાદૃશ્યમાત્રગોચરત્વાદિતિ અસતા ચ સાદૃશ્યં નોપપદ્યતે ।

(ટિપ્) યતસ્તદિતિ શાબ્દમ્ । તત્પ્રતિષેષ इति સકલપ્રત્યક્ષનિષેષ । તસ્યૈવેતિ પુરુષસ્યૈવ । તદાકલિતેતિ કેવલવિકલસકલપુરુષપર્યંદજ્ઞાનાત્ । કથંતરામિતિ તત્પ્રતિષેષ इति સમ્બન્ધ । તત્પ્રણીતેતિ તેન કેવલલોકવિકલસકલપુરુષપર્યંદલોકકેનોપદિષ્ટધ્વને । પાંચુલેતિ પથિક । પાન્થ-વાક્યમપ્રમાણમ્, તસ્યાપ્તત્વનિશ્ચયાભાવાત્ ચૂતકારાદિવાક્યવત્ ।

નાપ્યર્થાપત્તિરિત્યાદિ । તદ્ભાવમિતિ કેવલભાવ વિના ।

તસ્યેત્યુપમાનસ્ય । તદ્વાચેતિ સકલપ્રત્યક્ષશબ્દને પ્રજુભૂષતિ ।

નાપ્યભાવરૂપમ્, તસ્ય સત્તાપરામર્શિપ્રમાણપચ્ચકાપ્રવૃત્તૌ સત્યાં ભાવાત્ । ન ચાસૌ સમસ્તિ, 'વિવાદાસ્પદં કસ્યચિત્ પ્રત્યક્ષમ્, પ્રમેયત્વાત્, પટવત્'—ઈતિ તદ્પ્રાહ-કાનુમાનસ્ય પ્રવૃત્તે । તન્ન વાધકભાવાત્ સકલપ્રત્યક્ષાઽભાવ ।

નાપિ સાધકાભાવાત્, અનુમાનસ્યૈવ તત્સાધકસ્યેદાનીમેવ નિવેદનાત્ । ઇતિ સિદ્ધં કરતલકલિતનિસ્તેલસ્થૂલમુક્તાફલાયમાનાકલિતસકલવસ્તુવિસ્તારં કેવલનામધેયં સંવેદનમ્ ઇતિ સિદ્ધમેवं કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

અભાવરૂપ પ્રમાણુ પણ સકલ પ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાનનું આધક નથી. કારણ કે-સત્તાને વિષય કરનાર પાંચ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ અભાવ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને પાંચે પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિનો અભાવ તેા અહીં નથી. કારણ કે અહીં અનુમાન પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ છે જ. તે આ પ્રમાણુ-વિવાદાસ્પદ સકલપ્રત્યક્ષ-કેવલજ્ઞાન કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રમેય હોવાથી, ઘટપટાદિની જેમ.

આ રીતે આધક પ્રમાણુને આધારે સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. સાધક પ્રમાણુના અભાવને કારણે પણ સકલ પ્રત્યક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે કેવળજ્ઞાનનું સાધક અનુમાન પ્રમાણુ આ પહેલાં અમે આપ્યું જ છે.

આ પ્રકારે હુથેળીમાં રહેલ અનુપમ મોટા મોતીની જેમ સમસ્ત વસ્તુ સમૂહને બાબુનાર 'કેવળ' એ નામનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું. માટે કેવળજ્ઞાન સિદ્ધ જ છે. ૨૩

(૫૦) વિવાદાસ્પદમિતિ સત્ત્વાચર વિશ્વમ્ ।

નિસ્તલેતિ નિસ્તલશબ્દેન વર્તુલમ્યાહ્યા ।

(ટિ.) તસ્યેતિ અભાવગ્ચ પ્રમાણપચક્ષાભાવે પ્રવૃત્તે ।

‘પ્રમાણપચક્ષક યત્ર વસ્તુરૂપે ન જાયતે ।

વસ્તુમતાવબોધાય તત્રાભાવપ્રમાણતા’ ॥ [મીશ્લો અમા૦ ૨] इति वचनात् । न चासाविनि प्रमाणपचक्षकप्रवृत्तिः । विवादास्पदमिति देशकालगवभावविप्रकृष्टादिवस्तु । कस्यचिदिति वक्ष्यमानादे । तद्व्याहकेति प्रत्यक्षव्याहकम् । तत्साधकस्येति केवलज्ञानसाधकस्य ।

કિન્તુ કતનું પુરુષમેતદાસ્પદીરોતીત્યત્રાહુ—

તદાનર્હન નિર્દોષત્વાત્ ॥૨૪॥

§ ૧ તત્ કવચે નિયમસ્યાસ્તીતિ નિયયોગે મતુષ્ । નિષ્કાન્તો દોષેભ્યો ગગદ્રેપાઽજ્ઞાનલક્ષણેભ્યો નિર્દોષત્વદ્વાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ ।

પ્રયોગ—અર્હન્ સર્વજ્ઞ. નિર્દોષવાત્, યસ્તુ નૈવં સ નૈવં યથા રથ્યાપુરુષ, તથા ચાર્હન, તસ્માત્ સર્વજ્ઞ इति ॥૨૪॥

પરંતુ એવું કેવળજ્ઞાન કયા પુરુષને વિષે આશ્રિત છે તેનું કથન—

તદ્વાન અર્હન્ છે કારણ કે તે નિર્દોષ છે, ૨૪.

§ ૧ તત્ એટલે કેવળજ્ઞાન જેમાં હોય તે તદ્વાન એટલે કેવળજ્ઞાનવાળા, અહીં નિયયોગમાં મતુષ્ પ્રત્યય થયો છે. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન આદિ દોષોથી જે મુક્ત છે, તે નિર્દોષ કહેવાય છે, અને નિર્દોષ હોવાથી અર્હન્ સર્વજ્ઞ છે.

અનુમાન પ્રયોગ અર્હન્ કેવળજ્ઞાનવાળા—સર્વજ્ઞ છે, નિર્દોષ હોવાથી જે સર્વજ્ઞ ન હોય તે નિર્દોષ ન હોય, જેમ કે—રથ્યાપુરુષ—શેરીનો માણસ, અર્હન્ નિર્દોષ છે માટે તે સર્વજ્ઞ છે ૨૪.

નિર્દોષત્વમસ્ય પ્રમાધયન્તિ—

નિર્દોષોઽસૌ પ્રમાણાઽવિરોધિવાક્ત્વાત્ ॥૨૫॥

§ ૧ પ્રયોગ અર્હન્ નિર્દોષઃ, પ્રમાણાવિરોધિવાક્ત્વાત્, યસ્તુ ન નિર્દોષ, સ ન તથા, યથા રથ્યાપુરુષ, પ્રમાણાવિરોધિવાક્ ચાર્હન, તતો નિર્દોષ इति ॥૨૫॥

અર્હન્મા નિર્દોષત્વની સિદ્ધિ—

અર્હન્ નિર્દોષ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ વચનવાળા હોવાથી. ૨૫

§ ૧ અનુમાન પ્રયોગ—અર્હન્ નિર્દોષ છે, પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર હોવાથી, જે નિર્દોષ નથી તે પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર નથી. અર્થાત્—પ્રમાણથી

૧ નિસ્તુલં મુ ।

જ્ઞતાવરોધદુર્ધરમ્, અમ્બરાદિતોઽત્યન્તવ્યાવૃત્તત્વેનૈવ । નાઽપિ તુરીયવ્યાપ્યામતાપ્રતિબદ્ધમ્,
દ્વિન્દ્રિયવેદનેન, અનુમાનનામ્ના, રાદ્વાન્તાઽભિધાનેન વા માનેનાઽવાધિતાઽભિપ્રેતધર્મધર્મ્ય-
નન્તરપ્રતિપાદિતત્વેન । નાપિ પ્રત્યનુમાનાપમાનતાનિબન્ધનમ્, એતપરિપન્થિધર્મોપપાદન-
પ્રત્યલાનુમાનાભાવેન ।

નનુ ભવતીદં તાવદનુમાનં પરિપન્થિધર્મોપપાદનપ્રત્યલ્લમ્, યથા—મૂતાઽધિભૂ-
ભૂમૂધરાદિવિધાતા ન ભવતિ, વપુર્વન્ન્યત્વેન, નિર્વૃતાત્મવત્ । તદનવદાતમ્, યતોઽત્ર
ત્રિનેત્રરૂપો ધર્મા ધીધનેન પ્રતિપન્નઃ, અપ્રતિપન્નો વા પ્રરૂપિત ' ન તાવદપ્રતિપન્ન',
યદેવમાધારદ્વારાઽપ્રતીત વોપદ્રવો વપુર્વન્ન્યતાવ્યાપ્યોપનિપાતોભવન્ ન નિરોદ્ધે તીર્યતે ।
યદિ પુનઃ પ્રતિપન્નોઽયં ધર્મા, તદા યેન માનેન પ્રતિપતિર્મન્મથપ્રત્યર્થિનોઽભિધીયતે,
તેન તેન્વાદિવિધાનવ્યુપન્નમનંરેચ્યમિતિ તત્રોપાદીયમાના વપુર્વન્ન્યતા વાધિતર્વમૈવ—
ઈતિ ન નામ પ્રવર્તિતું પર્યાપ્નોતિ । તદેવં નિમિત્તાધીનાત્મલામનાવ્યાપ્યમત્યન્તપૂતરૂપં
પર્વતાદેર્ધોમદ્ધેતુતાપ્રતિપાદનાઽવદાતમેવેતિ ॥

§ ૨ નૈયાયિક-હે જૈનો ! ત્રણે લોકરૂપ ભવનમા રહેલ અન્તરિત-વ્યવહિત
સ્વર્ગ, મેરુ પર્વત વિગેરે, અને અનન્તરિત-અવ્યવહિત ઘટપટાદિ સમસ્ત પદાર્થનું
જ્ઞાન તમને સમત તીર્થંકર-અર્જુનમા ઘટી શકતું નથી. કારણ કે—પૃથ્વી-પર્વત
આદિ પદાર્થોની રચનાદ્વારા પ્રમથપતિ-ઈશ્વર-શિવમાં જ તેવું જ્ઞાન ઘટી શકે
છે, કારણ કે આ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે ન્યાયના તાત્પર્યને બાણુવાની મુખ્ય
મનોવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે અનુમાન પ્રયોગ કર્યો છે—વિવાહારૂપદ
ભૂભૂધરાદિ-પૃથ્વી-પર્વત આદિ બુદ્ધિમાન પુરુષે રચેલ છે. અર્થાત્ બુદ્ધિમાન્
પુરુષના કાર્યરૂપ છે, કારણ કે તેમની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને અધીન છે. જેની
ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોય છે, તે બુદ્ધિમાન્ પુરુષના કાર્યરૂપ હોય છે,
જેમકે—મંદિર. આ ભૂભૂધરાદિ પદાર્થો પણ તેવા જ છે. માટે બુદ્ધિમાન્ પુરુષના
કાર્યરૂપ છે.

‘નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ’ એ હેતુ વાહી કે પ્રતિવાહી કોઈને પણ અપ્રસિદ્ધ
નથી. કારણ કે—ભૂભૂધરાદિ પદાર્થો પોત-પોતાના નિમિત્ત(કારણો)ના સમૂહથી
ઉત્પન્ન થાય છે—આ વાત ત્રણે લોકના પ્રાણીઓને પ્રતીત જ છે. બુદ્ધિમાન્
પુરુષે બનાવેલ પદાર્થોથી ભિન્ન એવા આકાશાદિ પદાર્થરૂપ વિપક્ષમાંથી અત્યન્ત-
વ્યાવૃત્ત હોવાથી અર્થાત્ આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમા રહેતો ન હોવાથી હેતુ વ્યભિ-
ચારી પણ નથી. આકાશાદિરૂપ વિપક્ષમાં સર્વથા—કોઈપણ પ્રકારે રહેતો ન
હોવાથી હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણથી
અબાધિત એવા, અભિપ્રેત ધર્મવાળા ધર્મીનું પ્રતિપાદન કરેલ હોવાથી એવા
હેત્વાભાસ—કાલાત્યથાપદિજ્ઞે કારણે બાધિત પણ નથી. પ્રસ્તુત સાધ્યથી વિરુદ્ધ
ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ એવા અનુમાનનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યનુમાનને કારણે

અપમાનિત થવાનું કારણ પણ આ હેતુમાં નથી અર્થાત્ સત્પ્રતિપક્ષ નામનો હેત્વાભાસ પણ અમારો હેતુ બનતો નથી.

શંકા-જરૂર બનશે કારણ કે સાધ્યથી વિરુદ્ધ ધર્મને સિદ્ધ કરવા સમર્થ અનુમાન છે. જેમકે-ઈશ્વર ભૂ-મૂધરાદિના કર્તા નથી, શરીર રહિત હોવાથી, સુક્રતાત્માની જેમ.

સમાધાન-એ કથન પ્રશ્ન સનીય નથી કારણ કે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે-યુદ્ધિમાન્ તમાને ત્રિનેત્ર (ઈશ્વર) રૂપ ધર્મી પ્રતિપન્ન-પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રતિપન્ન ? અપ્રતિપન્ન તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે-એમ કહેવાથી તો 'શરીરરહિતત્વ' રૂપ હેતુમાં આવી પડતો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ રોકી શકશો નહીં.

ધર્મી પ્રતિપન્ન છે એમ કહો તો જે પ્રમાણથી કામદેવના શત્રુ ઈશ્વરની સિદ્ધિ કરે છે તે જ પ્રમાણ દ્વારા શરીરાદિના વિધાનમાં બ્યુત્પન્નમતિ (દક્ષ-યુદ્ધિ)વાળા ઈશ્વરની સિદ્ધિ પણ થઈ જાય છે તેથી ઈશ્વર વિષે કહેલ શરીર-રહિતત્વ હેતુ બાધિત થતો હોવાથી તે ઈશ્વરના કૃતૃત્વનો નિષેધ કરવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. માટે 'નિમિત્તને આધીન ઉત્પત્તિ' એ હેતુ ઉપરોક્ત રીતે સર્વથા નિર્દોષ હોવાથી પર્વતાદિના ઉત્પાદમાં યુદ્ધિમાન્ નિમિત્ત છે અર્થાત્ યુદ્ધિમાન્ પુરુષ પર્વતાદિનો કર્તા છે-એવું સિદ્ધ કરવાને તે હેતુ સમર્થ છે.

(૫૦) અન્તરિતાં હિતિ મેવાંદયઃ । અન્તરિતાં હિતિ ષટ્પટાદયઃ પદાર્થાઃ । ત્વત્તીર્થ-નાથત્વસિરિતિ ત્વત્તીર્થનાથે ક્વસિરિતિ વર્તન યસ્યેતિ વિપ્રહઃ । મુચનભાવિભવમ્હત્પ્રતીતેતિ । એતાવતા તે પદાર્થાઃ કાર્યા, યન્ચ કર્તા સ ઈશ્વરઃ । નાપિ દોલાયમાનવેદનનિમિત્તમિતિ બનૈકાન્તિકલક્ષણદોષાકલ્પિતમ્ । નાપિ તુરાયવ્યાપ્યામ્રતાપ્રતિબદ્ધમિતિ કાલાત્મયાપદિદ્દ-હેત્વાભાસવચિર્જિતમ્ । હિન્દ્રિયવેદનેનેતિ પ્રયક્ષેણ । અનુણસ્તેજોવયવી, કૃતકૃત્વાદિતિવત્ । અનુમાનેનેતિ શુચિ નરશિરઃકપાલ પ્રાપ્યજ્જ્વાલ્મ્વશુક્તિવદિતિવત્ । રાદ્ધાન્તાભિધાનેનેતિ આગમાદ્યેન । બ્રાહ્મણેન મુરો પેયા દ્રવત્વાત્ ક્ષીરવદિતિવત્ । અબાધિતાભિપ્રેતધર્મધર્મ્યનન્તર-પ્રતિપાદિતત્વેનેતિ । અબાધિતાભિપ્રેતધર્મન્વાસૌ ધર્મી ચ । અબાધિત સન્નમિપ્રેતો ધર્મો યસ્યા-સાવબાધિતાભિપ્રેતધર્મઃ-इत्येवं समासः । નાપિ પ્રત્યનુમાનાપમાનતાનિબન્ધનમિતિ । નિત્યઃ શબ્દોડનિત્યધર્માનુપલબ્ધે । એષ પ્રકરણસમ । એતદ્વિપરીતપ્રત્યનુમાનસમ્ભવાદ્ । એવ પ્રકારપ્રકરણસમ-દોષાસ્ટુદ્ધમ્ । પરિપન્થિધર્મોપપાદનપ્રત્યલમિતિ અવિધેયત્વધર્મોપપાદનક્ષમમ્ ।

આધારદ્વારેતિ આશ્રયદ્વારેણ । અપ્રતીતત્વોપદ્રવ્ય હિતિ અસિદ્ધતોપપ્લવઃ । તેનેતિ માનેન । તન્વાદીતિ સ્વક્રીયતન્વાદીતિ જ્ઞેયમ્ ।

ધોમદ્ગેતુતેતિ બુદ્ધિમદ્વિધેયત્વમ્ ॥

(ટિં) ત્રયોદશાક્ષરવાદવિચરણમતઃ પ્રારબ્ધતે । પરઃ ક્ષેવઃ પ્રગલ્ભતે પથિતપર્ષદિ નન્વિચ-મિત્યાદિ । ત્વત્તીર્થનાથેતિ તવ જૈનસ્ય સંમતે તીર્થકરે વહેંસામાદૌ સ્થિતિઃ । પ્રવન્ધવિધાનેતિ સમ્બન્ધોત્પાદનદ્વારેણ । પ્રમથપતેરિતિ ઈશ્વરસ્યૈવ । હ્યમિતિ પદાર્થપ્રથા । યત્ હિતિ નિમિત્તા-ધોનાત્મલાભત્વાત્ કાર્યત્વાદિત્યર્થઃ । અપ્રતીતમિતિ અનિશ્ચિતવાદસિદ્ધમ્ । નાપિ દોલેતિ નાનૈકા-

न्तिक्त्वम् । पक्षसपक्षविपक्षव्यापकत्वाद्यदोलावदाचरणं तन्न । मतिमन्निर्वर्तनीयेति बुद्धिमत्ति-
ष्णोऽन्य इतरेऽन्ये येऽम्बरादय आकाशात्मप्रमुखा नित्या पदार्थार्थास्तेभ्यो नितरां व्यावृत्त-
त्वात् । नापि तुरीयेति । व्याप्यो हेतुः । तदाभासता कालाव्याप्यपदिष्टत्वम् । इन्द्रियेति प्रत्यक्षेण
ज्ञानेन । राज्ञान्तेति आगमप्रमाणेन । प्रतिपाद्रीति प्रतिपादितत्वात् । नापि प्रत्यनुमानेति
न प्रकरणसमत्वदूषितम् । एतत्परीति एतद्देवतयोपादीयमानं निमित्ताधीनात्मलाभत्वम् । तस्य परिपन्थी
शत्रुभूतो धर्मोऽकर्तृकन्तस्योपपादनप्रवणानुमानाभावात् ।

ननु भवतीत्यादि । इदमिति वक्ष्यमाणलक्षणम् । परिपन्थीति शत्रुभूतस्य धर्मस्य अक-
र्तृकत्वस्य अनमसनर्थम् ।

भूताधिभूरिति भूतपतिरीश्वर । भूभूधरेति पृथ्वीपृथ्वीधरादिस्रष्टा न । वपुरिति देह-
शून्यत्वात् निर्हृतिः] परमात्मवत् । यतोऽत्रेति अनुमाने । त्रिनेत्रेति ईश्वररूपो धर्मा । धीधनेति
बुद्धिमता भवता । प्रतिपन्न इति ज्ञात । आधारेति आश्रयद्वारेणानिश्चितव्याप्यात् । वपुर्वन्ध्य-
तेति हेतुसमीपवर्त्ता भवन् । तीर्थत इति शक्यते । यदि पुनरित्यादि । अयमिति त्रिनेत्ररूप ।
येनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणेन । मन्मथेति कामवैरिणो नीलकण्ठस्य । तेनैवेति प्रमाणेन । तन्वादीति
शरीरजननकुशलबुद्धेरिव । इयमिति वपुर्वन्ध्यता । तत्रेति श्रुत्युच्यते ।

§ ३ तत्राभिधीयते—यदिदं तावत् निमित्ताधीनात्मलाभत्वं व्याप्यमालपितं तद
द्रव्यद्वारा, पर्यायद्वारा वा—इति भेदोभयी । यथाद्यः पन्थाः प्रध्यते, तदानीमप्रती-
तिर्नाम व्याप्योपतापः, यतो द्रव्यरूपतया पृथ्वीपर्वनादेनित्यत्वमेव प्रतिवादिनाऽभ्युपेयते ।

ननु भूमधराद्यमुत्पादवत्, अवयवित्वेन, यदेवं तदेवं यथेन्द्रीवरम्, अवयविकरूपं
पुनरिदम्, तदुत्पादवदेव—इत्यनुमानेन तन्वितया निर्मूलोन्मूलितैवेति । नैनद्वीमदवृत्ति-
विधानप्रधानम्, यतो भूमधरादेरवयविकत्वमवयवारभ्यत्वेन, यद्वाऽवयवत्वात्तत्त्वमानतया
मन्यते । न प्रथमविधा विबुधाऽवधानधाम, यतो न नामैतत्पृथ्वीपृथ्वीधरप्रवृत्तिद्रव्यमभूत-
पूर्वमवयववृन्देन निर्वर्तिनमिति प्रतिवादिनः प्रतीतिर्विद्यते । यदि पुनरवयववृत्तिभेदोऽभि-
धीयते, तदानीमवयवत्वेन दोलायमानताऽत्र, यतो 'अवयवोऽयम्, अवयवोऽयम्' इतीत्यं
बुद्धिवैधमवयवत्वमवयववितानवृत्ति भवति, न पुनरुत्पादपराधीनम्, नित्यत्वेन ।

ननु नार्थोऽनेन दुर्भेदप्रबन्धप्रतिपादनेन, प्रतीतोऽयमवयवी तावद्वादिवितेरेवि-
वादेन पद्मपत्रपात्रदात्रादिरिति । न नाम न प्रतीतः, अपि त्वात्माऽपि तथा नियमेन
प्रतीतो वर्तते, न पुनरुत्पादवानित्यनुमेयतत्तुल्यतद्विरुद्धवृत्तितोषप्रवः । यदि तु पर्याय-
द्वारा निमित्ताधीनात्मलाभत्वं भूमधरादेरभिधीयते, तदा नरामरादिपर्यायद्वारोत्पद्यमाना-
त्मनोऽपि बुद्धिमदुत्पाद्यत्वमापद्यते ।

नैन—धर्मरनी भू-भूधरादिना कर्ता-अगत्कर्ता तरीकेनी सिद्धि भाटे तमोये
ने 'निमित्ताधीन उत्पत्ति ङोवाथी'—हेतु कळी तो तेमां-भूभूधरादिनी उत्पत्ति
द्रव्यद्वारा अटळे द्रव्यरूपे कळो छे के पर्यायरूपे ? ने द्रव्यरूपे उत्पत्ति कळो तो

તમારા હેતુમાં અસિદ્ધિ (અન્યતરાસિદ્ધિ) નામનો દોષ આવશે કારણ કે અમે ભૂ-ભૂધરાદિને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય માનીએ છીએ

નૈયાયિક-ભૂ-ભૂધરાદિ ઉત્પત્તિમાન છે, અવયવી હોવાથી. જે અવયવી હોય તે ઉત્પત્તિમાન હોય છે, જેમકે કમળ. ભૂ-ભૂધરાદિ પણ અવયવી છે, માટે ઉત્પત્તિમાન છે-આ અનુમાનથી 'ભૂ-ભૂધરાદિની નિત્યતા મૂળમાંથી ઊભી ગઈ.

જૈન-તમારું આ કથન ચતુર પુરુષના વ્યાપારને સૂચવતું નથી. કારણ કે તમે ભૂ-ભૂધરાદિને અવયવી માનીને તેમાં નિત્યતાનો નિષેધ કર્યો પણ અમે પૂછીએ છીએ કે ભૂ-ભૂધરાદિ અવયવોથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે અવયવી છે કે અવયવના સમૂહમાં રહે છે માટે અવયવી છે ? પ્રથમ પ્રકાર તો બુદ્ધિમાન પુરુષોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવો નથી કારણ કે પૃથ્વી પર્વત આદિ દ્રવ્યો સર્વથા નવીનરૂપે અવયવના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયા છે-એવી અમોને પ્રતીતિ નથી અર્થાત્ અનાદિ કાલથી પૃથ્વીપર્વતાદિ કોઈ ને કોઈરૂપે વિદ્યમાન છે-એવી પ્રતીતિ અમને છે. અવયવના સમૂહમાં રહે છે માટે અવયવી છે-એ બીજો ભેદ કહો તો બધા અવયવોમાં રહેનાર અવયવત્વરૂપ સામાન્યથી હેતુ વ્યભિચારી બને છે. અર્થાત્ અવયવત્વ અવયવોમાં રહે છે છતાં અવયવી નથી એટલે જે અવયવોમાં રહે તે 'અવયવી' એમ કહી શકાય નહીં. કારણ કે, 'આ અવયવ છે, આ અવયવ છે' એ રીતે પ્રતીતિનો વિષય બનનાર અવયવત્વ અવયવના સમૂહમાં રહેનારું છે, છતાં તે ઉત્પત્તિને પરાધીન નથી અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે તે નિત્ય છે.

નૈયાયિક-આવા હુક વિકલ્પોની જાળ કરવાની કંઈ પણ જરૂર નથી. કારણ કે પત્ર, પત્ર, પાત્ર, દાત્ર (દાતરડું) આદિ અવયવી વાદિવૃન્દને કોઈ પણ વિવાદ વિના પ્રસિદ્ધ જ છે.

જૈન-અવયવી પ્રતીતિ નથી એમ નથી પણ એમ તો આત્મા પણ વિવાદ વિના અવશ્ય પ્રતીતિ જ છે. છતાં તે ઉત્પત્તિમાન નથી. આ પ્રકારે 'અવયવ સમૂહમાં રહે છે' એ હેતુ અનુમેય (પક્ષરૂપ ભૂભૂધરાદિ), તત્તુલ્ય (સપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિમાન અન્ય ઘટપટાદિ) તથા તદ્વિરુદ્ધ (વિપક્ષરૂપ ઉત્પત્તિ રહિત અવયવત્વરૂપ સામાન્ય) માં રહે છે, માટે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. આમ તમારા હેતુ વડે પર્વતાદિની અનિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. માટે તેની દ્રવ્યરૂપે નિત્યતા સિદ્ધ જ છે.

જો પર્યાયરૂપ પૃથ્વી-પર્વતાદિની ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન છે-એમ કહો તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મનુષ્ય-દેવ વિગેરે પર્યાયરૂપે આત્મા પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને પણ બુદ્ધિમાન દ્વારા જન્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ આત્મા પણ બુદ્ધિમાને બનાવેલ છે એમ માનવું પડશે.

(૧૦) પ્રતિષ્ઠાદિનેતિ જૈનેન । નૈત્તરીમદ્વૃત્તીત્યાદિ સ્ત્રિવાક્યમ્ । અમૂતપૂર્વમિતિ । યથા કિઝામૂતપૂર્વ ષટાદિ અવયવવૃન્દેન નિર્વૈત્ત્યે, તથા ન પર્વતાદિ, સિદ્ધતાત્ તેષામ્ । પ્રતિષ્ઠાદિનં હિતિ જૈનસ્ય । અવયવત્વેનેતિ અવયવત્વસામાન્યેન । શોભાયમાનત્તેતિ બનૈકાન્તિકતા ।

ન નામેતિ આચાર્યવાચ્યમ્ । તથેતિ અવયવિત્વેન । અનુમેયેતિ મૂમૂક્ષરાદિ । તત્તુલ્યેતિ ષટાદિ । તદ્ધિરુદ્ધેતિ આત્માદિ । વૃત્તિતોપદ્રવ્ય इति પક્ષસપક્ષવિપક્ષેષુ ત્રિષ્વપિ વર્તમાનોડનેકાન્તિક-અનેકાન્તિકત્વમિત્યર્થ ।

(ટિ.) તત્રાભિધીયતે ઐ । નિમિત્તેતિ કાર્યત્વમ્ । વ્યાપ્યમિતિ હેતુઃ । આલપિતમિતિ અભિહિતમ્ । તદ્ દ્રવ્યેતિ તત્ વાર્યત્વં દ્રવ્યદ્વારેણ પર્યાયદ્વારેણ[વા] ।

અવયવિત્વેનેતિ અવયવિત્વાત્ । હૃદમિતિ મૂમૂક્ષરાદિ । તન્નિત્યતેતિ પૃષ્ઠીપર્વતાદિ-સનાતનત્વમ્ । નૈતદ્વૃત્તી(નૈતદ્દીમદ્વૃત્તીતિ) નૈતત્તુરચેતદ્વચ્ચમત્કારકારિ । અવયવેતિ અવય-વૈરાભ્યમાણત્વાત્પર્વતાદે । યથા તન્નુમિ' પટ' ક્રિયતે અવયવસમૂહે વર્તમાનત્વાત્તસ્ય । યથા તન્નુપુ પટ इति વા । યથા કિલાડમૂતપૂર્વ ષટાઘઘયવચ્ચુદ્ધેન નિર્વચ્યતે તથા પર્વતાદયો ન, અનાદિસિદ્ધત્વાત્ તેષામ્ । અમૂતપૂર્વમવિચ્છિન્નમ્ । પ્રતિવાદિનો ઐતસ્ય । યદિ પુનરિત્યાદિ । અવયવત્વેનેતિ અવયવમાત્રત્વેન વા અવયવવૃત્તિત્વેન । દોલેતિ પક્ષસપક્ષવિપક્ષવૃત્તિત્વલક્ષણાનેકાન્તિકત્વમ્ । અત્ર હેતી ।

અનેન હુમેદેતિ દુષ્ટવિકલ્પોપાદનેન ।

ન નામેતિ અવયવી પ્રસિદ્ધ એવ । પુનરાત્માપિ । તથેતિ અવયવિત્વેન । અનુમેયેતિ અનુમેય' પક્ષ. । તત્તુલ્યઃ સપક્ષ । તદ્ધિરુદ્ધો વિપક્ષ. । તત્ર વૃત્તિત્વ પક્ષસપક્ષવિપક્ષવૃત્તિલક્ષ-ણાનેકાન્તિકત્વમ્ ।

નનુ નરામરાદ્યુપાદનપ્રત્યલ્પધર્માધર્મોત્પાદાનુભવાયતનમૂતા તથાવિધા તનુરેવોત્પદ્યતે, ન પુનરાત્મા લવમાત્રનોડપિ, અનાદિનિધનત્વેન । યદિ પુનરાત્માડ્યુત્પત્તિવિપત્તિધર્મા ભવનિ, તદાની ભૂતમાત્રતત્ત્વવાદિમાતાપત્તિઃ, આત્મન' પૂર્વાન્તરમવાનુયાયિનોડમેદિનોડનન્યુપેતત્વે-નેતિ । તદ્ ન વત્પુરમ્, યતો યદ્યાત્મનોડમિન્નરૂપસૈવાડ્યવેચતે, તદાન્યતરનરામા-દિભવકર્તૃવાડ્યમપર્મિયામીયાનુભવનાયતત્તદ્વપર્યાયપ્રવચ્છાનુભવનેન દ્વિતીયાદિભવાનુભ-વવાન્ ન ભવિતુમુપપદ્યતે, વેચતે ત્વનેનેયં ભવપર્યાયપરમ્પરા; इति તદ્રૂપતયાડ્યમુત્પત્તિ-માનિતિ નિત્યમ્પતે । નાપ્યેયં ભૂતમાત્રતત્ત્વવાદિતાપત્તિઃ, આત્મનો દ્રવ્યરૂપતયા નિત્ય-તાન્યુપાયેન પૂર્વાન્તરમવપ્રતીતિત્ । તન્મતેન તુ ન નામ દ્રવ્યતયા નિત્યં વેદનં વર્તતે, યતો ભૂતધર્મતયાડ્યનેન પ્રતિપાદિતમેતત્ । તથૈતદનુમાનધર્માન્દિવ્યોદ્ભૂતબોધેનાડર્ધતો બાધ્યતે, રૂપં વનિરપિ નયનોત્થપ્રથાપ્રત્યેયમિત્યાદિવત્, યતોડત્ર દોલગચમાનવિધાનતત્પરનરુચ્યા-પાર' પૃષ્ઠીવૃષ્ઠીધગચતપુરુષન્દરધનુરાદિર્ભવવાતો ધર્મા પ્રરૂપિતઃ, તત્ર ત્વચ્છતરુવિદ્યુદા-દેરિદાનીમપ્યુપધમાનતયા વેચમાનતનોર્વિધાતા નોપલ્પ્યતે ।

નેયાપિઠ-મનુષ્ય અને દેવ વિગેરની ઉત્પત્તિમાં ધર્માધર્મ સમર્થ છે અને તમને જેનો અનુભવ થાય છે તે તો મનુષ્ય દેવ આદિના આશ્રયભૂત શરીરની ઉત્પત્તિનો જ અનુભવ થાય છે. આત્મા તો અંશ માત્રથી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી કારણ કે તે અનાદિ અનાંત-નિત્ય છે. વળી, આત્મા પણ ઉત્પત્તિધર્મ અને વિપત્તિધર્મવાળા હોય તો પૂર્વ અને આગામી ભવ(જન્મપરંપરા)માં

અનુયાયી એક અભિન્ન આત્મા નહીં માનવાને કારણે, ભૂતમાત્રને તત્ત્વરૂપ કહેનાર આવાંકના મતનો પ્રસંગ આવશે

જૈન- તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે-આત્માને અભિન્ન એક-સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો મનુષ્યભવ કે દેવભવ આદિ ભવમાંથી કોઈ પણ એક ભવમાં રહેલ આત્મા પોતાને અનુભવવા યોગ્ય ને તે અનેક નર-અમરાદિ ભવ-રૂપ અનેક પર્વાયોના વિસ્તારના અનુભવથી વંચિત રહેશે, બીજા, ત્રીજા વિગેરે ભવોના અનુભવવાળો થઈ શકશે નહીં. પરંતુ આત્મા ભવપર્યાય(જન્મપર્યાય)ની આ પરંપરાનો અનુભવ તો કરે છે. માટે પર્વાયરૂપે આત્મા ઉત્પત્તિમાન છે-એવો નિયમ છે અને આમ આત્માને પર્વાયરૂપે ઉત્પત્તિમાન માનવાથી આવાંક મતના સ્વીકારનો પ્રસંગ પણ આવતા નથી કારણ કે આત્માને દ્રવ્યરૂપે નિત્ય-માનવાને કારણે આત્માને પૂર્વોત્તરભવની પ્રતીતિ-ભવ પરંપરાનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે આવાંક મતાનુસાર દ્રવ્યરૂપે પણ વેદન-અનુભવ જ્ઞાન નિત્ય નથી, કારણ કે આવાંકે વેદનને ભૂતના ધર્મરૂપે માન્યું છે.

આથી, ઈશ્વરની સિદ્ધિ માટે નૈયાયિકોએ કરેલ અનુમાનનો ધર્મી ભૂ-ભૂ-ધરાદિ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન વડે એક અંશમાં બાધિત થાય છે. જેમકે કોઈ આબુ અનુમાન કરે-‘રૂપ તથા શબ્દ ચક્ષુઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી જાણવામાં આવે છે’ તો તેમાં ધર્મીનો એક અંશ શબ્દ ચક્ષુગ્રાહ્ય ન હોવાથી બાધિત છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ધર્મી અંશતઃ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે બાધિત છે, કારણ કે, એ અનુમાનમા પૃથ્વી, પર્વત, મેઘ, તરુ, ઇન્દ્રધનુષાદિ પદાર્થસમૂહ ધર્મી તરીકે કહેલ છે, તેમા પણ અંશતઃ પુરુષવ્યાપાર દ્વારા ઉત્પત્તિ સંદિગ્ધ છે. કારણ કે પૂર્વોક્ત ધર્મીના અંશભૂત વાદળા (મેઘ), તરુ, વિદ્યુત વિગેરે પદાર્થો અત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતા ઇન્દ્રિય વડે જોવાય છે. પરંતુ તે પદાર્થોનો કતાં કોઈ પુરુષ ઉપલબ્ધ થતો નથી.

(૫૦) નતુ નરામરેતિ ગચે ધર્માધર્મજઘ્દેનાદૃષ્ટમ્ । તથાવિધા તત્તુરિતિ નરાણા તાદૃશી તિરન્વા તાદૃશી । તન્મત્સેતિ ગચે વેદનમિતિ ચેનના । અનુમાનધર્મીતિ ભૂમ્બરાદિરૂપો ધર્મી । અર્જત્ત્વમિતિ અર્જત્ત્વે એકદેશેડ્વતરુપ્રમૂર્તો પ્રાયક્ષબાધઃ । દોલાયમાનેતિ ગચે દોલાયમાનો વિધાન-તત્પરનરવ્યાપારો યસ્મિન્ સ તથાવિધ —સદિગ્ધકર્તૃક હ્યર્થ । વેદ્યમાનતનોરિતિ હસ્ય-શરીરસ્ય ।

(ટિપ્) અનુભવેતિ આત્મનો ભોગાયતનભૂતા । તથાવિધેતિ નરામરાદિરૂપા । ભૂતમાત્રેતિ ભૂતચતુષ્ટયવાદિનો નાસ્તિકસ્ય મતપ્રસજઃ । અમેદિનિતિ એકાકિનિ । અનન્યુપેતેતિ અનન્નકૃતત્વાત્ । અભિન્નરૂપેતિ એકસ્વભાવતા । તદાડ્યતરસ્મિન્નૈકસ્મિન્નરભવેડ્વરમભવે વર્તમાનઃ । અયમિતિ આત્મા । અપરિમેયેતિ અપરિમિતાનામવરણાં સ્વકીયાનુભવનીયાના નરામરાદિભવપર્યાયાણામ્ । અને-નેતિ આત્મના । તદ્વૃપતયેતિ ભવપર્યાયવેદનરૂપતયા । અયમિતિ આત્મા । નિયમ્યતેતિ નિયંત્રીયતે ભૂતમાત્રેતિ નાસ્તિકસ્યમ્ । તન્મત્સેનેતિ આર્વાકાભિપ્રાયેણ ॥

અનેનેતિ લોકાયિતેન । પતદિતિ વેદનમ્ । તથૈતદિત્યાદિ । એતસ્ય નૈયાયિકપ્રતિપક્ષસ્યા-ડ્વમાનસ્ય ધર્મી ભૂમ્બરાદિકં બુદ્ધિમદ્વિષેયમિત્યત્ર । હન્દ્રિયેતિ પ્રાયક્ષેણ । અર્જત્ત્વમિતિ

અશેત્સર્થં । દોલાયમાનેતિ દોલાયમાનો વિધાનતત્પરનરવ્યાપારો યત્ર સ તથા સન્દિગ્ધકર્તૃક હ્યર્થઃ ।
માવઘાત ઇતિ પદાર્થસંઘાતઃ । તન્નેતિ માવઘાતે ।

નનુ ભવત્યેવ વાધેયં યથેતદ્વિધાનાવધાનપ્રધાનં પુમાનિન્દ્રિયપ્રભવપ્રમાલમ્બની-
મૂતોડ્યુપેતો ભવતિ, યાવતાડર્તાન્દ્રિયોડયમ્, ઇતિ નાયમુપદ્રવ. પ્રભવતિ । તદનભિધાનીયમ્,
યતો વ્યાપ્તિપ્રતિપાદનપ્રત્યક્ષં માનમત્રેન્દ્રિયદ્વારોદ્ભૂતં વેદન તવાભિમતમ્, ધૂમાનુમાનવત્ ।
ધૂમાનુમાનંડપિ ન પાગવાગેદમ્બૌદર્યતનૂનપાત્તદિતરતનૂનપાનુલ્યત્વેન વ્યાપ્તિઃ પ્રતીતા-
હતીન્દ્રિયોદ્ભવવેદનવેદ્યમાવાલમ્બનેનૈવાડનેનાડનુમાનેન ભવિતવ્યમ્ । અન્યથા તુ તેન વ્યાપ્તિ
પ્રતીતિર્નુરુપપાદૈવ । તતોડપિ તત્ર વ્યાપ્યનાલમ્બનીમૂતેન તેન બુદ્ધિમન્નિમિત્તેનાડનુમેયતાડપિ
નાદ્રિયતે । તથાત્વેન પ્રતિપાદિત ત્વેનત્રેન્દ્રિયબોધાવબોધ્યતયા નિયમેનાડ્યુપેતવ્યમ્ ।
યદિ તુ તથાડ્યુપેયતે, તદા નૈતદ્ નિમિત્તં તરુવિદ્યુદાદેરુપલભ્યતે, તતોડનેન વેદનેનાડત્ર
વાધો ભવત્યેવ ।

નનુ ધૂમાનુમાનપ્રત્યાય્યતનૂનપાતોડ્યેવમનેન વેદનેન વાધો ભવતિ, યતો
ન તત્રાપિ વિધીયમાનાનુમાનેન પ્રમાત્રા તનૂનપાદિન્દ્રિયવેદનેન વેદ્યતે । તદમનોગ્મમ્,
યતોડત્રાનુમાતુર્વધિર્ધિવ્યતે. વ્યવધિમાન પુન. પદાર્થો નેન્દ્રિયાલમ્બનીભવતિ, ઇતિ તદ-
નાલમ્બનીમૂતં પર્વતનનૂનપાદ ન તેન વાધિતું પાર્યતે । યદા પુન પ્રમાતા તત્ર પ્રવૃત્તો
ભવતિ, તદાનામવ્યવધાનવાનયં તનૂનપાત્ તેનોપલભ્યતે । તરુવિદ્યુદ્ભૂતાદિ બુદ્ધિમ-
ન્નિમિત્તં તુ તત્ર પ્રવર્તમાનેનાડપિ નિતરામવધાનવતાડપિ નોપલભ્યતે । તતો ભવતિ
તત્રેન્દ્રિયોદ્ભવબોધવાધતિ । તતોડપિ તથાવિધધર્મ્યનન્તરનિમિત્તાધીનાત્મલામત્વરૂપવ્યાપ્ય-
પ્રતિપાદનેન ત્વન્મનેન તુરીયવ્યાપ્યામત્વોપનિપાતઃ । મન્મતેન ત્વન્તર્યાપ્તેરભાવેના-
નિયતપ્રતિપત્તિનિમિત્તતાડત્ર વ્યાપ્યપરામૃતિઃ ।

નૈયાયિક-પૃષ્ઠી પર્વતાદિ પદાર્થની રચના કરનાર પુરુષ જે ઇન્દ્રિયજન્ય
જ્ઞાનનો વિષય માનેલ હોય તે જ ઉપરોક્ત અંશત. બાધરૂપ હોષ આવે. પરંતુ
અભોએ તે પુરુષને અતીન્દ્રિય માનેલ છે, માટે ઉપરોક્ત હોષ નથી.

જૈન-આમ પણ કહી શકશો નહીં, કારણ કે-ધૂમવડે થતા અનુમાનની જેમ
આ અનુમાનમાં પણ વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદનમાં સમર્થ પ્રમાણુ તો તમોને ઇન્દ્રિય-
જન્ય જ્ઞાન જ હશે. ધૂમાનુમાનમા પણ વડવાણિ અને જડરાણિ તથા તેથી
બિન્ન અન્ય પાર્વતીય અણિ એ બધાની સમાનરૂપે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. અર્થાત્
આપણે ધૂમ વડે જે અણિતું અનુમાન કરીએ છીએ તે અણિ વડવાણિ અને
જડરાણિ સાથે અણિત્વને કારણે તુલ્ય હોવા છતાં ધૂમ સાથે જે અણિની વ્યાપ્તિ-

૧ પ્રમાણલઃ મુ । ૨ ધૂમાનુમાનેનાવિ-મુ । ધૂમાનુમિતેરપિ મુપા । ઇષ્ટવ્યઃ સ્વાદ્વાદરત્નાકરઃ
પૃ૦ ૪૨૩।

ગૃહીત છે, તે અગ્નિ વડવાનલ અને જડરાગ્નિથી વિલક્ષણ જ છે. અને એવા વિલક્ષણ અગ્નિનું જ ધૃમથી જ્ઞાન થાય છે, નહીં કે વડવાનલાદિ બધા પ્રકારની અગ્નિનું. માટે આ અનુમાન પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના વેદ પદાર્થને જ વિષય કરનાર હોવું જોઈએ. જો એમ ન માનો તો ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી વ્યાસિની પ્રતીતિ દુર્ઘટ બની જશે. અર્થાત્ વ્યાસિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ નહીં થાય. તેથી કરીને પ્રસ્તુત અનુમાનમા વ્યાસિનો વિષય નહીં થયેલ એવા (અદૃશ્ય) બુદ્ધિમજ્જન્યત્વની અનુમેયતા (સાધ્યતા) આદરણીય નથી, અર્થાત્ અદૃશ્ય અનુમેય સાધ્ય બની શકતું નથી. પરંતુ બુદ્ધિમન્નિમિત્તને પૂર્વોક્ત અનુમાનમાં અનુમેય-સાધ્યરૂપ કહેલું તો છે. માટે બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વને ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનના વિષય તરીકે અવશ્ય માનવું જ જોઈએ.

અને જો તે પ્રકારનું બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ માનવામા આવે તો પછી એવું બુદ્ધિમજ્જન્યત્વ તરુવિદ્યુદાદિમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. માટે પૂર્વોક્ત અનુમાનના ધર્મીમાં અંશથી આ ઇન્દ્રિયવેદન દ્વારા બાધ થાય છે.

નૈયાયિક—ધૃમહેતુથી જાણવા યોગ્ય અગ્નિ પણ પ્રત્યક્ષથી દેખાતો નથી. તો તે પણ આ ઇન્દ્રિયજન્ય વેદન જ્ઞાનથી અંશત બાધિત થશે. કારણ કે—અગ્નિ-વિષયક અનુમાનમાં પણ અનુમાન કરનાર પ્રમાતાને અગ્નિનું ઇન્દ્રિયજન્ય (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાન થતું નથી.

જૈન—તમારું આ કથન પણ મનોહારી નથી. કારણ કે—આ અનુમાનમાં તો અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે વ્યવધાન છે. અર્થાત્ અનુમાન કરનાર પુરુષને અગ્નિ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. અને વ્યવધાનવાળો પદાર્થ ઇન્દ્રિયનો વિષય થતો નથી, એટલે પર્વતનો જે અગ્નિ ઇન્દ્રિયનો વિષય જ બન્યો નથી, તેનું જો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ન થાય તો તેથી તેમા કશો બાધ થઈ શકતો નથી. કારણ કે પ્રમાતા પુરુષ જ્યારે વળી પર્વત પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે વ્યવધાન વિનાના અગ્નિને પ્રત્યક્ષથી જાણી પણ શકે છે. પરંતુ તરુ વિદ્યુદક્ષતા મેઘાદિ પદાર્થના બુદ્ધિમન્નિમિત્તને તો તેમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અને સતત સાવધાન છતાં પ્રમાતા જોઈ જ શકતો નથી. અર્થાત્ પ્રમાતા વૃક્ષાદિમાં બુદ્ધિમત્કર્તાને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી ક્યારેય સાક્ષાત્ જાણી શકતો જ નથી. માટે તમારા પૂર્વોક્ત અનુમાનો ધર્મી ઇન્દ્રિયજન્ય વેદનથી અંશતઃ બાધિત છે—એ અમારું કથન સુકિતયુક્ત સિદ્ધ થયું.

તેથી ઉપર પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ધર્મી બાધિત (દ્વિપિત) થયા પછી ‘ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી’ એ હેતુનું કથન કરવાને કારણે તમારા મતાનુસાર એથી હેતુભાસ એટલે કાલાત્મયાપદિષ્ટ નામનો એ હેતુભાસ થયો અને અમારા મતે તો અન્તર્યામિ ન હોવાથી અનિયત પ્રતિપત્તિનું નિમિત્ત બનવાને કારણે તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. એટલે કે હેતુ વ્યભિચારી હોવાથી તેનો પરાભવ છે.

(१०) इन्द्रियप्रभवप्रभालम्बनीभूत इति नायनरश्म्याश्रयीभूतः । उपद्रव इति एकदेशे प्रत्यक्षबाधः । व्याप्तिप्रतिपादनप्रत्यलमिति । अनुमानं हि गृहीतव्याप्तिकं प्रवर्तते । व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण गृह्यते भवता । तत्रेति नैयायिकस्य । इन्द्रियोद्भवेत्यादि गद्ये वेद्यशब्देन दृश्यम् । अन्यथेति दृश्यत्वाभावे । तेनेति इन्द्रियवेदनेन । ततोऽपीति ततश्च । तत्रेति अनुमाने । तेन बुद्धिमन्निमित्तेनेति अदृश्येन बुद्धिमता कर्त्रा । अनुमेयता नाद्रिगत इति व्याप्यनालम्बनीभूतं साध्यं न भवतीत्यर्थः । तथात्वेनेति व्याप्यनालम्बनत्वेन । एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम् । इन्द्रियबोधावबोध्यतयेति प्रत्यक्षप्राप्ततया । तथेति इन्द्रियबोधावबोध्यतया ।

विधीयमानानुमानेनेति बहुव्रीहिः । तदनालम्बनीभूत इति इन्द्रियानाश्रयीभूतः । तेनेति इन्द्रियवेदनेन । बुद्धिमन्निमित्तमिति बुद्धिमच्च तन्निमित्तं च । तथाविधधर्मीत्यादि गद्ये तथाविध इति प्रत्यक्षबाधितः । व्याप्यशब्देन हेतुः । तुरीयव्याप्याभावोपनिपात इति कालात्ययापदिष्टोपनिपातः । अनियतप्रतिपत्तिनिमित्ततेति अनेकान्तिकत्वम्- निमित्ताधीनात्मलाभत्वमपि भविष्यति, बुद्धिमद्विधेयत्वमपि न भविष्यति-इति भावः ।

(११) ननु भवतीत्यादि । एतद्विधानेति मभूवरादिजनकः । इन्द्रियप्रभवेति प्रत्यक्षज्ञान-विलोकीयः । मानमिति प्रमाणम् । इन्द्रियद्वारेति प्रत्यक्षज्ञानम् । न हि प्रत्यक्षज्ञानमन्तरेण स्वप्नतेऽपि व्याप्तिः सम्भवति । पारावारेति वडवानलः । औदर्येति जठरसमूतवर्हिः, तथोरितरः सामान्यं पर्वतावष्टब्धो वा, तेषां सामान्येन । इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानज्ञेयपदार्थाधारश्रितेन । अन्यथेति दृश्यत्वाभावे । तेनेति ऐन्द्रियज्ञानेन । ततोऽपीति ततश्च । तत्रेति साधने । व्याप्यनालम्बनेति अदृश्येन बुद्धिमत्कर्त्रा । अनुमेयेति व्याप्यनालम्बनीभूतं साध्यं न भवतीत्यर्थः । तथात्वेनेति अनुमेयतया । एतदिति बुद्धिमन्निमित्तम् । अत्रेति अनुमाने । इन्द्रियबोधेति प्रत्यक्षवेदनवेद्यतया । यदि तु तथेति प्रत्यक्षज्ञेयतया । एतदिति बुद्धिमत्पूर्वकम् । ततोऽनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण । अत्रेति अनुमानधर्मिणि अशेनः ।

अनेनेति ऐन्द्रियप्रत्यक्षेण । तत्रापीति कृशानुविषयाऽनुमानेपि । विधीयमानेति विधीयमानमनुमानं येन स तथा तेनाऽत्र बहुव्रीहिः । तदनालम्बनेति इन्द्रियगोचरातीतः । तेनेति ऐन्द्रियेण । यद्वा पुनरित्यादि । तत्रेति बहिस्तत्पर्वतादिप्रदेशे । तेनेति प्रमात्रा । तत्रेति तद्रूपलोपविष्टेनाऽपि । तत्रेति वृक्षादीं बुद्धिमन्निमित्तपूर्वकं साध्ये । इन्द्रियोद्भवेति प्रत्यक्षज्ञानबाधा । तथाविधेति प्रत्यक्षबाधितधर्मधर्मनन्तरम् । व्याप्येति हेतुप्रवृत्त्यात् । तुरीयेति त्वत्कर्तृभि-प्रत्येकं कालात्ययापदिष्टहेत्वाभासोपद्रवः । मन्मतेनेति मम तर्कान्तरितकण्ठ्यायेन । व्याप्यपराभू-तिरिति अनेकान्तिकत्वमित्यर्थः ।

तथेदं निमित्ताधीनात्मलाभत्वं यदि तन्मात्रमेव व्याप्यत्वेन प्रतिपाद्यते, तदा नाभि-प्रेतपदार्थप्रतीतिनिर्वर्तनपर्याप्तमनुपलब्धपूर्वात्पत्तिव्यापारेन्द्रमूर्ध्ना मर्त्यपूर्वत्वप्रतीयर्थोपात्त-मृन्मयत्ववत् । न नाम निपेन्द्रमूर्ध्ना मृन्मयत्वमपि भिद्यते । ननु यद्यपि मृन्मयत्वं तुल्य-मेवोभयत्रापि, तथापि नेन्द्रमूर्धाऽन्यो मानवपूर्वत्वेन प्रतीतो विद्यते । ततो विवादपदा-पन्नोऽन्यथ तत्तुल्यत्वेन न मर्त्यनिर्वर्त्यो भवति । तद नावदातम्, यतोऽत्रापि न मू-
१. भवताम्—मु २. अदृश्य इति पाठो सुदृष्टे प्रसिद्धः च ।

ધરમુવનાદિપ્રાયઃ પદાર્થોઽન્યો બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિભાવિતો વર્તેતે । તતો વિવાદપદ્ધતિ-
પ્રતિબદ્ધોઽપ્યયં ન તથા ભવિતું લભતે ।

નનુ નિપાદિર્વિથતે બુદ્ધિમન્નિમિત્તોપેતઃ પરિભાવિતઃ, અતો વિવાદાપન્નોઽપિ તથા-
ઽનુમાતુમનુરૂપઃ । તદવચમ્, યતોઽન્યત્રાપિ નિપાદિર્વ માનવનિર્વૃત્યૌ વિભાવિતો વિથતે,
તતઃ પુરન્દરમૂર્ધ્નોઽપિ તન્નિર્વૃત્યેન નિતરાં ભવિતવ્યમ્ । નનુ નરનિર્મિતનિપાદિતઃ પુરન્દરમૂર્ધ્નો
વૈરૂપ્યમુપલબ્યતે. તતો ન તત્ર મર્ત્યનિર્વૃત્યતાનુમાનમુપપન્નમ્ । યથેવમ્, તદાનીમેતદ
વૈરૂપ્યં નિપાદિતો ભૂમધરમુવનાદેરપિ પરિભાવ્યતે, યતો નિપાદિનાઽનુપલબ્ધબુદ્ધિમદ્-
વ્યાપારાગ્મનાઽપ્યુપલબ્ધેન નિયમતો નિર્વર્તિતોઽયં મતિમતેતિ બુદ્ધિરુત્પાદ્યતે, ન પુનર્મુવ-
નાદિના । તતો ન નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વમાત્રં બુદ્ધિમદ્દેતુલ્વપ્રતીતિવિધાનબન્ધુરમ્ ।

યદા તુ ધરિત્રીધરિત્રીધરત્રિમુવનાદિવિધાન ન પ્રતીતમ્, તદાનીં ત્રિનયનો
મુવનભવનાન્તર્માવિભાવવાતપ્રચોતનપ્રવલ્લેદનપ્રદીપવાન્, હતિ નિર્ધનદાનમનોરથપ્રથૈવેય-
મિતિ ॥

૧૪ ત્યાદિવચનદ્વયેન સ્યાદિકવચનત્રયેણ વર્ણેત્સુ ।

ત્રિભિરધિકૈર્દશભિરયં વ્યધાયિ શિવસિદ્ધિવિન્વસ. ॥૧॥૨૬॥

(તિ, તે । સિ, ટા, ડમ્ । તથદયન । પવમમ । ચરલવ ।)

વળી, કોઈ પણ વિશેષણ વિના 'નિમિત્તાધીનાત્મલાભત્વ' માત્ર એટલો જ
હેતુ કહ્યા તો તે તમને અભિપ્રેત પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકશે નહીં. જેમ કે
જેની ઉત્પત્તિનો વ્યાપાર પૂર્વે જાણ્યો નથી એવા રાફડામાં 'મનુષ્યજન્યત્વ'
સિદ્ધ કરવાને મૂકેલ 'મૃન્મયત્વ' હેતુ. અહીં ઘડા અને રાફડાના 'મૃન્મયત્વ'
માં કંઈ ભેદ નથી અર્થાત્ 'રાફડા માનવકૃત છે મૃન્મય હોવાથી ઘડાની જેમ-
આ અનુમાનમાં ઘડો અને રાફડો એ બન્નેમાં 'મૃન્મયત્વ' હેતુ સમાન હોવા
છતાં તે ઘડાના માનવકૃત્વની જેમ રાફડાના માનવકૃત્વને સિદ્ધ કરતો નથી.

નૈયાયિક-ઘડો અને રાફડો એ બન્નેમાં 'મૃન્મયત્વ' સમાન હોવા છતાં
જગતમાં માનવકૃત બીજો કોઈ રાફડો પ્રસિદ્ધ નથી. માટે વિવાદારૂપક આ રાફડો
પણ બીજા રાફડા જેવો હોવાથી મનુષ્યજન્ય-માનવકૃત નથી. આ પ્રમાણે
મૃન્મયત્વ સમાન છતાં તે પ્રતીતિ કરાવી શકતો નથી.

જેન-તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે જો એમ કહો તો પ્રકૃત
અનુમાનમાં પણ અન્ય કોઈ પૃથ્વી-પર્વતાદિ પદાર્થ પણ આ પૂર્વે બુદ્ધિમ-
ત્પુરુષથી જન્ય જાણેલો નથી. એટલે વિવાદારૂપક પૃથ્વી-પર્વતાદિને વિષે પણ બુદ્ધિ-
મજ્જન્ય-બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરી શકાય નહીં.

નૈયાયિક-ઘટાદિ પદાર્થ વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષે તે બનાવેલા છે, એવું
સ્પષ્ટ દેખાય છે. માટે વિચાર કરતાં વિવાદારૂપક પૃથ્વી આદિ વિષે પણ તે જ
પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવેલ છે-એમ અનુમાન કરવું યુક્તિયુક્ત છે.

જેન-એમ કહેવું તે પણ સ્તુત્ય નથી કારણ કે-તે જ ન્યાયે ઘટાદિ માનવ-કૃત જોયેલ હોવાથી રાક્ષો પણ માનવકૃત સિદ્ધ થઈ જશે.

નૈયાયિક-માનવકૃત ઘટાદિથી રાક્ષો વિલક્ષણ જોવાય છે. માટે રાક્ષામાં તે માનવકૃત છે-એવું અનુમાન યુક્તિયુક્ત નથી

જેન-એમ કહેા તો, પછી એ પ્રકારનું વૈલક્ષણ્ય તો ઘટ અને પૃથ્વીઆદિમાં પણ દેખાય છે. કારણ કે જે ઘડાને વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષનો વ્યાપાર જોવામાં આવેલ નથી તેના ઘડાને જોઈ ને પણ આ ઘડો જરૂર કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષે બનાવ્યો છે-એવું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ પૃથ્વીઆદિને જોવાથી કોઈને પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી માટે માત્ર-‘ઉત્પત્તિ નિમિત્તને આધીન હોવાથી’-એ હેતુ ‘બુદ્ધિમાનનું કાર્ય છે-’ એ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી

જે પૃથ્વી, પર્વત, ત્રિભુવનાદિ પદાર્થની રચના-ઉત્પત્તિ જ સિદ્ધ થતી નથી, તો પછી ‘ત્રિનયન-દેવદેવ મહાદેવ ભુવનરૂપ ભવનમા રહેલ પદાર્થ સ્વાર્થને પ્રકાશિત કરવામા જ્ઞાનરૂપ હી પકવાળો છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે’-એ વાત તો નિર્ધન પુરુષના દાન કરવાના મનોરથ જેવી છે અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

આ રીતે ક્રિયાપદના બે વચન (તિ-તે) નામની વિલક્ષિતાનાં ત્રણ વચન (તિ-ઠા-જ્ઞ) અને તેર અક્ષરો (ત-થ-દ-જ-ન, પ-વ મ-મ, ચ-ર-લ-વ) નો પ્રયોગ કરી શિવસિદ્ધિનો વિધ્વંસ કરેલ છે. અર્થાત્ શિવ જગત્કર્તા હોઈ સર્વજ્ઞ છે એ માન્યતાનો નિરાસ કરેલ છે. ૨૬.

(૧૦) તદા નામિષ્ણેતિ મયે અમિષ્ણેત પદાર્થો બુદ્ધિમાત્મકાવમ્ । અનુપલબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્નં હિતિ । અનુપલબ્ધપૂર્વ ઉત્પત્તિવ્યાપારો યસ્યેતિ સમાસઃ । સ હિ વિપોલ્લિક્ષાદિમિનિષ્ણાયામાનો ન દૃષ્ટઃ । ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના વલ્મીકી । નિપેન્દ્રમૂર્ધ્નં હિતિ ષટ્વલ્મીકયોઃ સમાહારદ્વન્દ્વેષવાત્ । અન્ય હિતિ અનુરન્ધ્રપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપારેન્દ્રમૂર્ધ્નાંડન્વઃ । કોડર્ધ ! ડપલબ્ધપૂર્વોત્પત્તિવ્યાપારશ્વર્થઃ । અયમિતિ તદ્વિચુદાદિ. ॥૨૬॥

(ટિ૦) તન્માત્રમેતિ નિર્વિશેષણમેવ । તદા નામિષ્ણેતિ અમિષ્ણેતસ્ય બુદ્ધિમદ્વિષેયતયાડમિ-લ્પિતસ્ય પદાર્થસ્ય મૂખ્યારાદેર્નિષ્ણવ્યોત્પાદનસમર્થમ્ । અનુપલબ્ધઃ પૂર્વમજ્ઞાતઃ પૂર્વ ઉત્પત્તિવ્યાપારો વસ્ય ઇવવિષયેન્દ્રમૂર્ધ્નો વલ્મીકીગ્રન્થસ્ય મનુષ્યનિષ્ણાથનિરવચનિમિત્તં યદ્દીતમુન્મયત્વવત્ । યથા ઇન્દ્રમૂર્ધ્ન માનવકૃતઃ મુન્મયત્વવાત્ કલશવત્ । એતદનુમાનમલીકમ્ । નિપેતિ ષટઃ । ડમયત્રાડપિ ષટે ઇન્દ્રમૂર્ધ્ન ચ । અયમિતિ ઇન્દ્રમૂર્ધ્ના । તત્તુલ્યેતિ માનવ પૂર્વ-વાત્પ્રતીતાન્યેન્દ્રમૂર્ધ્નસામ્યેન । યતોડન્વાપીતિ અત્તદ્યુક્તાનુમાને । અયમિતિ મૂખ્યારાદિ પદાર્થપ્રવરઃ । તથેતિ બુદ્ધિમિનિષ્ણાધીનાત્મલાભસ્યઃ ।

નિપાદિરિતિ ષટાદિ । પરિભાવિત હિતિ વિચારતઃ । વિવાદેતિ વિવાદપદ્ધતિસમાસ્થો મૂખ્યારાદિરપિ તથેતિ બુદ્ધિમિનિષ્ણોત્પેતઃ । પુરન્દ્રેતિ ઇન્દ્રમૂર્ધ્નાપિ વલ્મીકેનાપિ તન્નિર્વર્ત્યેતિ માનવનિષ્ણાયેન । ન તત્રેતિ વલ્મીકીગ્રન્થે । યદ્યેવમિતિ કુટુરન્દ્રમૂર્ધ્નોરાકારવૈકલ્યાદેવ માનવનિષ્ણાથનિષ્ણાથમેદ્ । પતદ્વૈરુપ્યમિતિ વલ્મીકોપદિદૃષ્ટૈરુપ્યમ્ । અનુપલબ્ધેતિ પૂર્વમજ્ઞાત-મતિમથકર્તૃવિકલ્પવસાસસ્વરુપેણ જ્ઞાતેન । અયમિતિ નિપાદિઃ । શિવસિદ્ધીતિ ત્રયોદશમિર્બૈ-દ્ધાંભ્યાં ત્યાદેર્નિર્વચનૈઃ । સ્વાદેર્નિર્વચેન શૈવામિતે વિશ્વસ્ય શિવકર્તૃત્વં નિરસ્તં સૂરિભિઃ ॥૨૬॥

કેવલિનઃ કવલાહારવત્ત્વે સર્વવિત્ત્વં વિરુદ્ધત્વં ઇતીદ્રવતો નમ્રાટાન્ વિષટ-
યિતુમાહુઃ--

ન ચ કવલાહારવત્ત્વેન તસ્યાડમર્વજ્ઞત્વમ્, કવલાહાર-
સર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાત્ ॥૨૭॥

૧૧ તથાહિ-અનયોઃ સાક્ષાત્, પરસ્પરયા વા વિરોધમભિદધીરન્નહીઠાઃ / તત્ર યદિ
સાક્ષાત્પક્ષોપક્ષેપર્વીઠા દક્ષા વિવક્ષેયુઃ ક્ષણકાઃ, તત્ ક્ષૂણમ્ । ન હિ સતિ સાર્વજ્યે કેવલી
કવલાન્ ન પ્રાપ્નોતિ, પ્રાપ્તાનપિ નાડડહતુ ગત્ત્વોતિ, શક્તોઽપિ વા વિમલકેવલાડડલોક-
પલાયનશક્ત્યા નાહરતીત્યસ્તિ સમ્ભવઃ, અન્તરાયકેવલાવરણકર્મણોઃ સમૂલકાષઙ્કણાત્ ।

અથ પરમ્પરાકલ્પકલ્પનાસ્વલ્પતલ્પગા જલ્પેયુઃ, તદપ્યલ્પીય, યત્ કિમેવં સતિ
કવલાહારસ્ય વ્યાપકમ્, કારણમ્, કાર્યમ્, સહચરાદિ વા સાર્વજ્યેન વિરોધમધિવસેત્ ?
અશેષમપિ ચૈતત્ પરસ્પરપરિહારેણ, સહાનવસ્થાનેન વા વિરુદ્ધેત્ । પ્રાચીનેન ચૈત્ ।
તદાતીં તાવકજ્ઞાનેનાડપિ સાકં કવલાહારવ્યાપકાદેઃ પરસ્પરપરિહારસ્વરૂપવિરોધસંઘાવાદ
ભવતોઽપિ કવલાહાર(ભાવઃ) સ્યાત્-ઇત્યહો ! પુરુષકારઃ, યત્ સ્વસ્થૈવ પ્રમવિનાસિ ।
દિતીયેન તુ ન તાવદ વ્યાપકં વ્યાહન્યતે । કવલાહારસ્ય હિ વ્યાપકં શક્તિવિશેષ-
વગાદુદરકન્દરાકોળે ક્ષેપઃ । સ ચ સતિ સાર્વજ્યે સુતરં સમાવ્યતે, વીચાન્તરાયકર્મનિર્મૂ-
લોન્મૂલનાત્ તત્ર તલ્લેપહેતોઃ શક્તિવિશેષસ્ય સંભવાત્ ।

કેવલી કવલાહાર કરે તો તેના સર્વજ્ઞત્વની હોનિ આય એવી માન્યતા
ધરાવનાર (અર્થાત્ કેવલીના કવલાહારનો વિરોધ કરનાર) દિગમ્બરનું ખંડન-
તે કવલાહારી હોવાથી અસર્વજ્ઞ નથી. કારણ કે કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો
વિરોધ નથી. ૨૭

૬૧ તે આ પ્રમાણે-દિગમ્બરો કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધ સાક્ષાત્
છે-એમ કહેશે કે પરંપરાથી ? સાક્ષાત્ વિરોધનું કથન તુચ્છ છે, કારણ કે
કેવલીમાં સર્વજ્ઞપણું હોવાથી કોણીઆને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અથવા પ્રાપ્ત
થયેલ કોણીઆનો આહાર કરી શકતા નથી કે નિર્મળ કેવલજ્ઞાન આલી જવાને
ભયે આહાર કરતા નથી ? આમાના કશાનો સંભવ નથી, કારણ કે અંતરાય
કર્મ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મનો મૂળમાથી સદંતર નાશ થયેલ છે. અર્થાત્
કેવલીમાં સર્વજ્ઞત્વ અને આહારની પ્રાપ્તિ આદિનો સંભવ છે.

કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો પરંપરાએ વિરોધ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ
કે-કવલાહારનું વ્યાપક, કારણ, કાર્ય કે સહચરાદિ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી છે ?
વળી તેમનો એ વિરોધ પરસ્પરપરિહારરૂપ છે કે સહાનવસ્થાનરૂપ છે ? પરસ્પરપરિ-
હારરૂપ વિરોધ માનો તો-તમારા જ્ઞાન સાથે પણ કવલાહારના વ્યાપકાદિનો પર-
સ્પરપરિહારરૂપ વિરોધ છે જ, તો તમારામાં પણ કવલાહારનો અભાવ થશે.

આ પ્રકારે તમારું પરાક્રમ તમારો જ પરાભવ કરે છે. તે ખરેખર આશ્ચર્ય છે. કવલાદ્વારના વ્યાપકારિનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તેમાંથી કવલાદ્વારના વ્યાપકનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ કહી શકશો નહીં, કારણ કે કવલાદ્વારનું વ્યાપક છે-વિશિષ્ટશક્તિના પ્રભાવથી ઉદ્ભવેલું ચુકાના એકદેશમાં પ્રસેપ કરવો તે અર્થાત્ પેટમાં આહાર નાખવો એ છે. અને તે તો અહતમાં સર્વજ્ઞત્વ હોવાથી સુતરાં સંભવે છે કારણ કે- તેમણે વીર્યાન્તરાયકર્મનો મૂળ-માંથી નાશ કરેલ છે. તેથી કવલાદ્વાર કરવાની શક્તિ વિશેષરૂપે સંભવે છે.

(દિ૦)-તથાહીત્યાદિ । અનયોરીતિ કવલાદ્વારસર્વજ્ઞત્વયો બહોક્તા સ્વપણકા, નિર્લજ્જા, જનત્વાત્ । તત્ત્રેતિ પશ્ચદ્વયમયે । પ્રાચીનેત્યાદિ । પરસ્પરેતિ જ્ઞાને કવલાદ્વારો નાસ્તિ કવલાદ્વારે ચ જ્ઞાન નાસ્તીતીતરેતરાભાવ । તથાપિ કરતલગતકવલાદિજ્ઞાનમદ્ભવે કવલાદ્વારો ન યુક્તિયુક્તઃ, । વિરોધાત્ । દ્વિતીયેનેતિ સહાનવસ્થાનેન । તત્ત્રેતિ સર્વજ્ઞે । તત્સ્પરેતિ કવલાદ્વારક્ષેપનિમિત્તસ્ય ।

§૨ કારણમપિ બાહ્યમ્, આમ્યન્તરં વા વિરોધમધિરોદેતુ ? બાહ્યમપિ કવલનીયં વસ્તુ, તદુપહારહેતુપાત્રાદિકમ્, ઔદારિકગરીં વા ૮ ન પ્રથમમ્, યતો યદિ સર્વવેદિ-સવેદનં કવલનીયપુદ્ગલૈર્વિરોધયુગં ધારયેત્, તદાનીમસ્મટાદિમંવેદનમપિ તથા સ્યાત્ । ન ત્વલ્લ તરુજનતરુણિકિરણનિકોળેનાઽન્ધકારનિકુરુશ્ચં વિરુદ્ધં પ્રદીપાલોકેનાઽપિ ન તથા ભવતિ । તથા ચ કરતલતુલિતાહારગોચરજ્ઞાનોત્પાદેઽસ્મદાદીનામપિ તદભાવો ભવેત્-હ્યપહો ! કિમપિ નૂતનતત્વાલોકકૌશલમ્, યદાત્મન્યપિ નાહારાપેક્ષા । અસ્મદાદૌ તયોર્વિરોધાવબોધ ણ્વ હિ તત્ર તત્પ્રતિપત્તાનુપાયઃ, તસ્યાસ્મદાદીનામગોચરત્વાત્, યથાસ્મદાદૌ જ્ઞાનનારતમ્યાવબોધસ્તસ્ય નિ શેષવિપચ્ચલસ્ય પ્રતિપત્તાવિતિ । પાત્રાદિ-પક્ષોઽપિ નાઽક્ષુગ્, ભગવતામર્હતાં પાણિપાત્રવાત્ । ઇતરંપામપિ કેવલિનાં સ્વરૂપમાત્રેણ તત્ તદ્વિરોધદુર્ધરં સ્યાત્, મમકારકારણતયા વા ૮ તત્રાદિમઃ સમનન્તરપક્ષપ્રહારૈરૈવો-પક્ષીજઃ । દ્વિતીયોઽપિ નાસ્તિ, નિર્મોહત્વેન તેષાં તત્ર મમકારવિરહાત્ । ન ચ પાત્રાદિભાવે ભવિતવ્યમેવાનેત્યવશ્યમાવોઽસ્તિ, ગરીરભાવેઽપિ તદ્વાવપ્રસજ્ઞાત્, ઇતરજનેતૃભયભાવેઽપિ તદર્શનાત્ । ઔદારિકગરીરમપિ ન તેન વિરોધમધ્યૂષિવત્, કેવલોત્પત્તિસમનન્તરમેવ તદભાવાપત્તે ।

§૨ કવલાદ્વારના કારણ સાથે સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ કહો તો તે વિરોધ બાહ્ય કારણ સાથે કે આમ્યન્તર કારણ સાથે છે ? બાહ્ય કારણ સાથે કહો તો કવલનીય (કોળીઆને યોગ્ય આહારાદિ) તે બાહ્ય છે કે કવલનીય વસ્તુ લાવવાના સાધન રૂપ પાત્રાદિ છે કે ઔદારિકશરીર ? કવલનીય વસ્તુ સાથે સહાનવસ્થા-નરૂપ વિરોધ કહો તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોય તો-આપણું જ્ઞાન પણ કવલનીય પુદ્ગલો સાથે વિરોધી હોવું જોઈએ. કારણ કે મધ્યાહ્ન કાળના સૂર્યના કિરણો સાથે અંધકારનો વિરોધ હોય

તો દીવાના પ્રકાશ સાથે પણ વિરોધ છે જ અને તે રીતે હથેળીમા રહેલ આહારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને કારણે આપણામાં પણ કવલાહારનો અભાવ થઈ જશે. આ પ્રકારે તમારી આ નવીન તત્ત્વાલોકનની કુશલતા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે. કારણ કે આથી તો તમારે પણ આહારની અપેક્ષા નહીં રહે. જે આપણામાં જ્ઞાન અને કવલનીય પુદ્ગલના વિરોધની પ્રતીતિ હોય તો તેને આધારે કેવલીમાં પણ જ્ઞાન અને કવલાહારના પુદ્ગલના વિરોધની પ્રતીતિ કરી શકાય જેમ કે સ્વયં અહંત્વું સર્વજ્ઞત્વ તો આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. છતાં પણ આપણામાં જ્ઞાનની તરતમતાનો જે ભોધ છે તે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ જેવી રીતે આપણામાં જ્ઞાનતારતમ્યતાનો જે અનુભવ છે, તેને આધારે આપણે જ્ઞાનની સર્વવિષયતા સિદ્ધ કરીએ છીએ, જે કે સર્વજ્ઞત્વ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી તેવી જ રીતે આપણામાં જ્ઞાન અને આહારનો વિરોધ અનુભવાય તો જ સર્વજ્ઞમાં પણ તેવો વિરોધ છે જેમ સિદ્ધ કરી શકાય. પણ આપણામાં તો જ્ઞાન અને આહારનો અવિરોધ છે. પાત્રાદિ સાથે પણ સહાનુવસ્થાનરૂપ વિરોધ યોગ્ય નથી, કારણ કે અહંન્ લગવાન તો કરપાત્રી હોય છે. અને સામાન્ય કેવલીના જ્ઞાન સાથે પાત્રાદિનો વિરોધ કહો તો-શું પાત્રના સ્વરૂપ માત્રથી વિરોધ છે કે પાત્ર પ્રત્યે ભક્તવને કારણે? સ્વરૂપમાત્રથી વિરોધ કહો તો તે અનંતર કહેલ કવલનીય પુદ્ગલના વિરોધના ખડનથી ખંડિત થઈ ગયેલ છે, અર્થાત્ જેમ આપણા જ્ઞાન અને પાત્રને વિરોધ નથી તેમ સામાન્ય કેવલીના સર્વજ્ઞત્વને અને પાત્રને કશો વિરોધ નથી. ભક્તવને કારણે પણ વિરોધ ધરી શકતો નથી કારણ કે અરિહંત લગવાન કે સામાન્ય કેવલીઓ નિર્મોહી છે. માટે તેઓને પાત્રાદિમાં ભક્તવભાવ ધરી શકતો નથી. જે પાત્રાદિ હોય તો ભક્તવ થાય જ એવો પણ નિયમ નથી, કારણ કે જે એવો નિયમ માનવામાં આવે તો શરીર હાવાથી તેમાં પણ ભક્તવભાવની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. કારણ કે-સામાન્યલોક (આમ જનતા)-માં પાત્રાદિ અને શરીર એ બન્ને હોય છે ત્યારે તેઓનું તે બન્નેમાં ભક્તવ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ શરીર હોવા છતા જેમ કેવલીઓને તેમાં ભક્તવભાવ નથી, તેમ પાત્રાદિ હોય છતા તેમાં કેવલીઓને ભક્તવભાવ હોતો નથી. ઔદારિક શરીરનો પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી. કારણ કે-જે વિરોધ હોય તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય કે તરત જ તે ઔદારિક શરીરનો અભાવ થઈ જવો જોઈએ પરંતુ થતો નથી. માટે વિરોધ નથી.

(૧૦)-સમનન્તરપક્ષપ્રહારેણૈતિ અસ્મદાદિસંવેદનમપીત્યાદિરુપેણ । અનેનેતિ મમકારેણ ॥

(ટિ.) કવલનીયમિતિ અન્નાયં શાકાનઞ્ચયમ્ । તદુપહારેતિ કવલનીયવસ્થાનયન-કારણમ્ । તથા સ્યાદિતિ અસ્મદ્જ્ઞાનમપિ કવલાહારેણ વિરુદ્ધં ભવેત્ । ન તથેતિ અન્ધકારનિકુલમ્ પ્રવીપેન સમં વિરુદ્ધં ન । તથા ૐતિ કવલાહારજ્ઞાનયોર્વિરોધસદ્ભાવે સતિ હસ્તસ્થિતકવલજ્ઞાનમપ્યસ્માકં ન સ્વાત્ । સ્વલ્પમપ્યસ્મજ્ઞાનં તથા નિર્મૂકનાશમાસાદયેત્ । અસ્મદ્વાદ્વાવિત્યાદિ' । તયોરિતિ જ્ઞાન-કવલનીયાદ્યપુદ્ગલયો । અવબોધોતિ વિરોધજ્ઞાનમિતિ । તથેતિ સર્વજ્ઞત્વે । તત્પ્રતિપક્ષો વિરોધ-

૧ કવલાવરણકર્મમારિતિ અન્તરાયક્ષયત્ પ્રાપ્નોતિ આહુર્તુશ્ચ નોતિ કેવલ ન પલ્લયતે દમ્યધિકમુદ્રિતે.

प्रतिपत्तौ । तस्येति विरोधस्य । तारतम्येति अधिकविशेषबोधः । तस्येति सर्वज्ञत्वस्य उपाय इति सम्बन्धः । इतरेषामिति सामान्यकेवलिनां अस्मदादीनां वा ।

तद्विति पात्रादि । समनन्तरेति पात्रादिना सह सर्वज्ञत्वस्य विरुद्धत्वे सति अस्मदादि-
ज्ञानमपि पात्रादिना सह विरोधमधिवर्तेत् । निर्मोहत्वेन तेषामिति भगवतां तीर्थङ्कराणां सामान्य-
केवलिनां वा । तत्रेति पात्रादौ । अनेनेति ममकारेण मोहेन वा । तद्भावेति ममकारभाव-
प्रपत्तेः । उभयभावेऽपीति पात्रादिसरीरलक्षणद्वयसम्भवेऽपि । तद्दर्शनाद्विति ममकारविलो-
कानामोहनिरीक्षणाद्वा । औदारिकेत्यादि । तेनेति सर्वज्ञत्वेन । अध्यूषिवत् इति अधिपूर्ववत्
निवासे अधुवास वचनसुकानौ वन्त् प्रथय स्वपिबचीत्यादिना सम्प्रसारण द्विवचनम्, अतीतघटैक-
इदन्त, प्र० सि नपुस्का० सि रोप, विरामव्यञ्जनादावुक्तमिति देशबलादिति नलोपः । विराम-
व्यञ्जना० स्वस्य दत्वं वा विरोमे तस्मिन् । तद्भावेति औदारिकसरीराभावप्रपत्तेः ।

आभ्यन्तरमपि तत्कारणं शरीरम्, कर्म वा । न तावत् प्रथमं विरुध्यते,
भुक्तिहेतोस्तैजसशरीरस्य सार्वक्ष्येन सार्धं त्वयापि सत्त्वस्वीकारात् । कर्मापि घाति, अघाति
वा ' घात्यपि मोहरूपम्, इतरद् वा ' इतरदपि ज्ञानदर्शनावरणे, अन्तरायो वा '
नाद्य' । तयोर्ज्ञानदर्शनावरणमात्रचरितार्थत्वेन तत्कारणत्वानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः,
अन्तरायविलयस्यैव तत्कारणत्वात्, तस्य च साकान्येन केवलिनस्त्वयापि स्वीकारात् ।
मोहोऽपि बुभुक्षावलक्षणस्तत्कारणम्, सामान्येन वा ' प्रथमप्रकारं सर्वत्रापीयं तत्कारणम्,
अस्मदादावेव वा ' प्राच्य, प्रमाणमुदाहरिद्वा ।

अथ या चेतनक्रिया सेष्ठापूर्विकैव, यथासप्रतिपन्ना, तथा च भुजिक्रिया—
इत्यस्मिन् प्रमाणम् । तथाहि—प्रथमं प्रमाता प्रमिणोति, तत इच्छति, अनन्तरं यतते,
ततोऽपि करोतीति । नैवम्; सुप्तमनःपूर्तिनादिक्रियाभिर्न्यभिचारात्, स्ववशचेतन-
क्रियेति सविशेषगहेतूपादानेऽपि केवलिनगतिस्थितिनिषेधादिक्रियाभिर्न्यभिचारात् ।
द्वितीये तु सिद्धसाध्या स्म., केवलिनि वेदनीयादिकारणिकाया भुक्तेः सिद्ध-
त्वात् । न सामान्येनाऽपि मोहस्तत्कारणम्, एवं हि गतिस्थितिनिषेधादीनामपि
स एव कारणं स्यात् । तथा च केवलिनि मोहाभावात् तासामप्यभावो भवेदिति
कुतस्तोर्थप्रवृत्तिः स्यात् ।

अथ गत्यादिकर्मैव तत्कारणम्, न मोहः । तर्हि वेदनीयादिकर्मैव कवला-
हारकारणम्, न मोह इत्यपि प्रतिपद्यताम् । अथाघातिकर्म तत्कारणम्— क्रिमा-
हारपर्याप्तिः नामकर्मभेदः, वेदनीयं वा । न द्वयमप्येतत् प्रत्येकं तथा युक्तम् । तथा-
विधाहारपर्याप्तिनामकर्मोदयं वेदनीयोदयप्रवृत्तप्रवृत्तलौदर्यवल्नोपपत्त्यमानो हि पुमानाहा-
रमाहारयति । एवं च समुदितं पुनरेतद् भवति तत्कारणम्, किन्तु न सार्वक्ष्येन
विरुध्यते, सर्वज्ञं त्वयाऽपि तदुपगमात् ।

અથ મોહસહકૃતં તત્ તત્કારણમ્ । તદસન્નતમ્, ગત્યાદિકર્મણામિવાસ્યાપિ મોહસાહાયકરહિતસ્યૈવ તત્ તત્કારિત્વાવિરોધાત્ । અથાશુભપ્રકૃતયઃ પૈવૈતસ્ય સાહાય-કમપેક્ષતે; નાન્યા ગત્યાદયઃ, અશુભપ્રકૃતિરચેયમસાત્વેદનીયરૂપેતિ ચેત્ । તત્કિમિયં પરિમાષા / અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાદેવં કલ્પ્યત્ત્વમ્ ઇતિ ચેત્ । નનુ શુભપ્રકૃતયોઽપ્યસ્મદાદૌ મોહસહકૃતા એવં સ્વકાર્યકારણકૌશલમવલમ્બમાના વિલોકયાન્નકિરે, તતસ્તા અપિ તથા સ્યુઃ, તતો નૈતદ્વયસ્ય મોહાપેક્ષસ્ય તત્કારણત્વમ્, કિન્તુ સ્વતન્ત્રસ્ય । તત્ત્વં કેવલિન્યવિકલમસ્યેવ । તન્ન કારણં કેવલિત્વેન વિરુદ્ધતે ।

આભ્યન્તર કારણ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો તે આભ્યન્તર કારણ શરીર છે કે કર્મ ? શરીરનો તો સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધ નથી કારણ કે બાહ્યનમાં અંતરંગ કારણરૂપ તૈજસ શરીર છે, અને તે તૈજસ શરીરની સત્તા સર્વજ્ઞત્વ સાથે તમોએ પણ સ્વીકારેલ જ છે, કર્મનો વિરોધ હોય તો-તે ઘાતી છે કે અઘાતી ? ઘાતી હોય તો-તે મોહનીય છે કે મોહનીયથી ભિન્ન ? મોહનીયથી ભિન્ન કહો તો તે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય છે કે અંતરાય છે ? જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કહી શકશો નહીં. કારણ કે તે બંને કર્મો અનુકરમે જ્ઞાન અને દર્શનને જ રોકવામાં સમર્થ છે. માટે તે બંને કર્મો કવલાહારનું કારણ બની શકતાં નથી. અંતરાય કર્મ કહો તો તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે-અંતરાય કર્મનો વિલય એ જ કવલાહારનું કારણ છે. અને તે અંતરાય કર્મનો સંપૂર્ણતયા નાશ કેવલીમાં તમે પણ માનો છો. કવલાહારનું કારણ મોહ છે અને તે સર્વજ્ઞત્વનો વિરોધી છે-એમ કહો તો તે મોહ ખાવાની ઇચ્છારૂપે કવલાહારનું કારણ છે કે સામાન્યરૂપે ? ખાવાની ઇચ્છા હોય તો કવલાહાર થાય એ પ્રથમ પક્ષ કહો તો શું બધા આત્મામા એમ બને છે, કે આપણમાં જ ? બધા આત્મામાં એમ બને છે એ માનવું તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા-જે ચેતન ક્રિયા હોય તે ઇચ્છાપૂર્વક જ હોય છે. જેમ કે-વનમાન-કાલીન આપણી ક્રિયાઓ ઇચ્છાપૂર્વકની છે, તેમ લોજનક્રિયા પણ ચેતનક્રિયા હોવાથી ઇચ્છાપૂર્વકની જ છે- આ અનુમાન પ્રમાણથી ઇચ્છાપૂર્વક કવલાહાર ક્રિયાની સિદ્ધિ છે. કારણ કે પ્રમાણ પુરુષ પ્રથમ પદાર્થને બાંધે છે પછી તેની ઇચ્છા કરે છે. ત્યારબાદ તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને છેલ્લે તેને સિદ્ધ કરે છે.

સમાધાન-તમારું આ કથન બરાબર નથી કારણ કે-સૂતેલા મદોન્મત્ત અને મૂરછાં પામેલ પુરુષાદિમાં ક્રિયા જોવાય છે પણ તે ઇચ્છાપૂર્વકની નથી માટે હેતુ વ્યભિચારી છે.

શંકા-ચેતનક્રિયાને સ્વવશચેતન ક્રિયા એવું વિશેષણ આપીશું. કેવળ ચેતનની નહીં પણ જેનું ચેતન્ય સ્વાધીન હોય છે એવા આત્માની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વકની હોય છે. સુમાદિનું ચેતન્ય તેમને અધીન નથી. તેથી તેમની ક્રિયા ઇચ્છાપૂર્વક ન થાય.

સમાધાન—એમ હેતુમાં વિશેષણ આપવાથી પૂર્વોક્ત દોષ નિવૃત્ત થાય છે. તેા પણ તમારો હેતુ વ્યભિચારી જ છે. કારણ કે કેવલીની ગતિ-સ્થિતિ-એસવું આદિ ક્રિયાઓ સ્વયં જૈતન્યવાળા આત્માની હોવા છતાં ઇચ્છાપૂર્વક નથી.

આપણામાં જ ખાવાની ઇચ્છા કવલાહારનું કારણ છે, બધામાં નહીં—એમ કહો તો અમને તે સિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ ખાવાની ઇચ્છારૂપ મોહનીય કર્મ આપણા જેવામાં કવલાહારનું કારણ છે—એ સાધ્ય અમને સિદ્ધ છે. કારણ કે કેવલીમાં તેા વેદનીયાદિ કર્મના ઉદયથી ભોજન ક્રિયા સિદ્ધ છે, પરંતુ કેવળ આપણામાં મોહને કારણે તે છે વળી, સામાન્યથી પણ મોહ કવલાહારનું કારણ નથી કારણ કે— એ રીતે તો - ચાલવું, ઊભા રહેવું, બેઠવું, ઊડવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં પણ મોહ જ કારણરૂપ થશે અને જો એમ માનશો તો કેવલીભગવાનમાં મોહનેા અભાવ હોવાથી ચાલવું વિગેરે ક્રિયાનેા અભાવ થશે. તો પછી તીર્થપ્રવૃત્તિ પણ કઈ રીતે થશે.

શંકા—ચાલવું ઊભા રહેવું વિગેરે ક્રિયાઓમાં ગત્યાદિ (નામ) કર્મ કારણ છે, પરંતુ મોહ કારણ નથી.

સમાધાન—તો પછી કવલાહારનું કારણ પણ વેદનીયાદિ કર્મ છે, પરંતુ મોહ નથી—એ પણ માની લો.

સર્વજ્ઞત્વ સાથે કવલાહારના કારણરૂપ અધ્યાત્મિકર્મનેા વિરોધ હોય તો તે અધ્યાત્મિકર્મ નામકર્મના ભેદરૂપ આહાર પર્યાસિ છે કે વેદનીય ? આ બન્નેમાંથી પ્રત્યેકને કવલાહારના કારણ તરીકે માનવા તે ઉચિત નથી. કારણ કે તથા પ્રકારના નામકર્મનેા ઉદય હોય ત્યારે વેદનીય કર્મના ઉદયથી અત્યંત પ્રજ્વલિત જડરા-ગ્નિથી સંતપ્ત થઈ ને પુરુષ આહારને લે છે આ રીતે આહારપર્યાસિ (નામકર્મ) અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને મળીને જ કવલાહારના કારણરૂપ છે પરંતુ સર્વ જ્ઞત્વ સાથે તો તેમનેા કશો વિરોધ નથી કારણ કે સર્વજ્ઞને વિષે આહારપર્યાસિ નામકર્મ અને વેદનીય કર્મ એ બન્ને તમારો પણ માનેલ જ છે,

શંકા—આહારપર્યાસિ નામ કર્મ અને વેદનીય કર્મ જ્યારે મોહ સાથે હોય છે, ત્યારે તેઓ કવલાહારના કારણરૂપ છે.

સમાધાન—એ કથન પણ યુક્તિસંગત નથી કારણ કે ગત્યાદિ કર્મોની જેમ આહારપર્યાસિ નામકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ બન્ને મોહના સહકાર વિના જ સર્વજ્ઞમાં કવલાહાર ક્રિયા કરાવે તેમાં વિરોધ નથી. અર્થાત્ જેમ કેવલીમાં ગત્યાદિ ક્રિયાઓ મોહની સહાય વિના થાય છે તેમ ભોજનક્રિયા પણ મોહ વિના જ થાય તો એમાં કોઈ પણ બાતનેા વિરોધ નથી.

દિગંબર—અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓ જ મોહની સહાયની અપેક્ષા રાખે છે. પણ ગત્યાદિ શુભ કર્મપ્રકૃતિઓ તેની અપેક્ષા રાખતી નથી. અને કવલાહાર (ભુજિક્રિયા) તો અશુભ પ્રકૃતિ છે, કારણ કે તે અસાતાવેદનીય (દુઃખ) રૂપ છે,

પ્રવેતામ્બર—તમે આવી પરિભાષા શાથી કરો છો કે અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે ?

દિગંબર—આપણામાં અશુભ પ્રકૃતિઓ મોહની અપેક્ષા રાખે છે, માટે અન્યત્ર પણ રાખે.

પ્રવેતામ્બર—એમ માનશો તો આપણામાં તો શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની સહાયથી જ પોત પોતાના કાર્યોમાં કારણતા ધારણ કરતી જોવાય છે, માટે કેવલીની શુભ પ્રકૃતિઓ પણ મોહની અપેક્ષા રાખે એમ માનવું પડશે અર્થાત્ કેવલીમાં મોહ છે જ નહિ તેથી મોહની અપેક્ષા રાખવાનો પ્રશ્ન જ નથી. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આહારપર્યાપ્તિ અને વેદનીયકર્મ મોહની સહાયતા વિના જ આહારનું કારણ છે, અને તે બંને કેવલીમાં પણ અવિકલ છે જ અર્થાત્ કેવલીમાં તેને કારણે કવલાહાર થશે જ. આ પ્રકારે કવલાહારના કારણ અને સર્વજ્ઞત્વનો સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ નથી—એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) અથ મોહસદ્કૃતમિતિ ગયે અસ્યેતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયસ્ય । તન્નેતિ સાર્વસ્યે । તત્કારિત્વાવિરોધાદિતિ કવલાહારકારિત્વાવિરોધાત્ ।

(ટિં) નાદ્યસ્તયોજાનદર્શનાવરણયોઃ । તત્કારણત્વેતિ કવલાહારકારણત્વમ્ । તત્કારણત્વાદિતિ કવલાહારકારણત્વાત્ । ન છાન્તગાયે સતિ મહાકુલપ્રસૂનસ્યાડપિ સદ્ગુરુદીક્ષિતસ્યાપિ શુદ્ધતપશ્ચરણમરધરણસમર્થસ્યાપિ કવલપ્રાપ્તિર્ભવેત્ ઢબ્બકુમારવત્ । ચક્રુક્મ્—

“ સિરિવાસુદેવતણુઓ સોસો બ તિલુલકસામિનેમિસ્સ ।

સવ્વગુણાણ નિવાસો ઘણકળયસમિદ્ધનયરીણ્ણ ।

બમમાળો વિ ન પાવહ્ મિલ્લામેલ્લ પિ ઢબ્બકુમારો ।

ઋમન્તરમિશ્વતિયતિશ્વમહાકમ્મદોષેણ ॥ ”

તસ્યેતિ અન્તરાયવિલયસ્ય । સાકલ્યેનેતિ સકલતથા । સર્વશાન્તરાયસ્ય માશે કેવલોત્પત્તિરિતિ ભાવઃ । તત્કારણમિતિ કવલાહારકારણમ્ । સર્વજ્ઞાપોતિ અસ્મદાદૌ સર્વજ્ઞત્વે ચ । ઇયમિતિ ભોજનેચ્છા । દ્વિતીયે ત્વિતિ અસ્મદાદૌવેત્તેતિ પક્ષે । અસ્મદાદૌ ભોજનેચ્છા વર્તેતે, ન ચ સર્વજ્ઞે इति नः पक्षकक्षाप्रविशो भवान् । સ પથેતિ મોહ એવ । તથા જેતિ મોહસ્ય ગત્યાદિકારણત્વે સતિ । તાસામપોતિ ગતિસ્થિતિનિષ્પદાદીનામ્ । અથ ગત્યાદીત્યાદિ । તત્કારણમિતિ ગતિસ્થિતિનિષ્પદાદિકારણમ્ । તથા યુક્તમિતિ કવલાહારકારણમુચિતમ્ । સમુદિતમિતિ મિલિતમ્ । યત્તદિતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયકર્મમ્બ્રહ્મમ્ । તત્કારણમિતિ કવલાહારકારણમ્ । તદુપગમાદિતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયકર્મમ્બ્રહ્મસ્યાજ્ઞોકારાત્ । અસ્યાડપિતિ આહારપર્યાપ્તિવેદનીયબ્રહ્મસ્ય । તન્નેતિ સર્વજ્ઞે । તત્કારિત્વેતિ કવલાહારકારિત્વાવિરોધાત્ । યત્તસ્યેતિ મોહસ્ય । ઇયમિતિ આહારરૂપા । પરિભાવેતિ સિદ્ધાન્તમણિતમ્ । તથાવર્ણનાદિતિ આહારસ્યાસાત્કરુપસ્યાબલોકનાત્ । તતસ્તા इति शुभप्रकृतयः । તથેતિ મોહસદ્કૃતા એવ અવેચુઃ । તદ્જ્ઞેતિ સ્વતન્ત્રં બ્રહ્મમ્ ।

§૩ કાર્યં તુ યદિ વિરુદ્ધમ્, તદા તત્ તત્ર મોત્પાદિ । અવિકલકારણસ્તુ તત્રોત્પદ્યમાનઃ કવાલહારોડનિવાર્યં ણ્વ । કિંચ, કિં નામાહૌરકાર્યં સૌર્વજ્યેન વ્યાહન્યતે-
રસનેન્દ્રિયોદ્ભવં મતિજ્ઞાનમ્, ધ્યાનવિન્નં, પરોપકારકરણાન્તરાયઃ, વિસુચિકાદિવ્યાધિઃ,
ઈર્યાપથઃ, પુરીષાદિજુગુપ્સિતં કર્મ, ધાતુપચયાદિના રિરસા, નિદ્રા વા / નાઘઃ પક્ષઃ ।
તાવન્માત્રેણ રમનેન્દ્રિયજ્ઞાનાસમ્ભવાત્ અન્યથાડમરનિકરનિરન્તરનિ^૧ક્તકુસુમપરિમલાદિસંબ-
ન્ધાદ ગ્રાણેન્દ્રિયજ્ઞાનમપિ ભવેત્ । ન દ્વિતીયઃ, કેવલિનઃ શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ પ્રાગ્ ધ્યાનાન-
ભ્યુપગમાત્ । તત્ર ચ કવલાહારસ્વીકારાત્, તદધ્યાનસ્ય ચ શાશ્વતત્વાત્, અન્યથા
ગચ્છતોડપિ કથં નંતદ્વિન્નં સ્યાત્ / ન તૃતીયઃ, તૃતીયયામમુર્હમાત્ર ણ્વ ભગવતાં મુક્તેઃ,
શેષમશેષકાલમુપકાગવસરાત્ । ન ચતુર્થઃ, પરિજ્ઞાય હિનમિતાહારાભ્યવહારાત્ । ન
પચ્ચમઃ, ગમનાદિનાડપીર્યાપથપ્રસજ્ઞાત્ । ન ષષ્ઠઃ, યતસ્તસ્મિન્ ક્રિયમાણે તસ્યૈવ જુગુપ્સા
સંપથેત્; અન્યેષાં વા / ન તાવત્ તસ્યૈવ ભગવત્, નિર્મોહત્વેન જુગુપ્સાયા અસમ્ભવાત્ ।
અથાડન્યેષામ્, તત્ કિં મનુજદનુજામરેન્દ્રનદમણીસહસ્રસંકુલાયાં સમાયામનંશુકે ભગવ-
ત્યાસીને સા તેષાં ન સંજાયતે / અથ ભગવતઃ સાતિશયત્વાદ ન તન્નામન્યં તેષાં તદ્વેતુ ।
તર્હિં તત્ ણ્વ તન્નીહારસ્ય માંસચક્ષુષામદર્યવાદ ન દોષઃ । સામાન્યકેવલિમિત્તુ
વિવિક્તદેશે તત્કરણાદ દોષાભાવઃ । નાપિ સતમાદ્યમૌ, રિરંસાનિદ્રયોર્મોહનીયકાર્યત્વાત્,
ભગવતિ તુ તદભાવાત્ । તન્ન કાર્યમપિ તસ્ય તેન વિરુદ્ધ્યતે ।

§૩ કવલાહારના કાર્યનો સર્વજ્ઞત્વ સાથે સહાનવસ્થાનરૂપ વિરોધ હોય તો કેવલીમાં આહારનું કાર્ય (કળ) ભલે ઉત્પન્ન ન થાય, પરંતુ કેવલીમાં સમસ્ત કારણોથી ઉત્પન્ન થતો કવલાહાર તો નિવારી શકાય તેમ નથી. વળી, અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કવલાહારનું એવું કયું કાર્ય છે કે જે સર્વજ્ઞત્વનું વિરોધી છે? શું રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન, ધ્યાનમાં વિન્ન, પરોપકારમાં વિન્ન, શૂલાદિ વ્યાધિ, ધ્યાપધિકા, નીહારાદિ નિંદા ક્રિયા, ધાતુની વૃદ્ધિથી થતી કામક્રીડાની ઇચ્છા કે નિદ્રા છે? રસનેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાનનો તો કહી શકશો નહીં, કારણ કે કેવલીમાં કવલાહારના સંબંધ માત્રથી રસનેન્દ્રિય જન્ય મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. જે એમ થતું હોય તો (સમવસરણમાં) દેવોના સમૂહે સતત વરસાવેલ કૂલોની સુગંધના સંબંધથી ગ્રાણેન્દ્રિયજન્ય મતિજ્ઞાન પણ કેવલીને થતું જોઈએ. કેવલીને શૈલેશીના પ્રારંભ પહેલાં ધ્યાન માનેલ નથી માટે બીજે વિકલ્પ પણ કહી શકશો નહિ અને શૈલેશી અવસ્થામાં તો કવલાહાર માનેલ જ નથી, અને વળી શૈલેશીનું ધ્યાન તો શાશ્વત છે. આહાર લેવા માત્રથી જ જે ધ્યાનમાં વિન્ન થતું હોય તો ગત્યાદિ ક્રિયાને કારણે પણ કેવલીને ધ્યાનમાં વિન્ન કેમ નહિ થાય? ત્રીજે પક્ષ પણ ઉચિત નથી કારણ કે કેવલી

૧ નામ તત્કાર્યમ્-મુપા । ૨ કાર્ય તેન વ્યા° મુપા ।

ભગવાન્ ત્રીજા પહોરના મુહૂર્તમાત્રમાં ભોજન કરી લે છે, ખાકીનો સમસ્ત કાલમાં તેમને ઉપકારને માટે અવકાશ છે જ. ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે કેવલી ભગવંત સર્વપ્રકારે જાણીને હિતકારી અને મર્યાદિત આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેમને શુભાદિ વ્યાધિનો સંભવ જ નથી ગત્યાદિ ક્રિયા દ્વારા પણ ઇર્ષ્યાપથિકાનો પ્રસંગ છે જ માટે પાંચમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. છઠ્ઠો પક્ષ-નીહારાદિ નિંદા ક્રિયા કરવી પડે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નીહારાદિ ક્રિયા કરવામાં કેવલીને પોતાને ઘૂણા થાય છે કે ખીજાને? કેવલીને ઘૂણા થાય છે એમ તો કહી શકશો નહીં કારણ કે કેવલી નિર્મોહી હોવાથી તેમને ઘૂણાનો સંભવ જ નથી. ખીજાઓને જુગુપ્સા- ઘૂણા થાય છે એમ કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે-માનવ-દાનવ અને દેવોના ઇન્દ્ર, અને તેમની હબરે શ્રીઓથી વ્યાપ્ત સભામાં વચ્ચરહિત અવસ્થામાં બેઠેલા ભગવાનને જોઈને તેઓને ઘૂણા કેમ થતી નથી ?

દિગંબર-તીર્થ કર ભગવાન્ અતિશય યુક્ત હોવાથી તેમની નમતાથી લોકોને ઘૂણા થતી નથી.

સ્વેતામ્બર:-તો પછી ભગવાન્ અતિશયવાળા હોવાથી જ તેમની નીહારાદિ ક્રિયા ચર્મચક્ષુવાળાને અદૃશ્ય હોવાથી આપણને ઘૂણાનું કારણ જ નથી. અને સામાન્ય કેવલી તો એકાન્ત સ્થાનમાં નીહારાદિ ક્રિયા કરે છે. માટે કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી.

ધાતુની વૃદ્ધિથી કામદીડાની ઇચ્છા એ સાતમો, અને નિદ્રા એ આઠમો પક્ષ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એ બન્ને કાર્યો મોહનીય કર્મના ઉદયથી જ થનારાં છે. પરંતુ કેવલી ભગવંતમાં તો મોહનીય કર્મનો સર્વથા અભાવ જ છે. આ પ્રકારે કવલાહારના કાર્ય અને સર્વજ્ઞત્વનો પણ વિરોધ નથી.

(૫૦) અસ્વીકારાદિતિ અસ્માભિ સ્વેતામ્બરૈરપિ ॥૭॥૨૭॥

‘દ્વિતીયપરિচ্ছেદે વાદસ્થલસંસ્થા-ઉપમાનસ્યાર્વાપત્તેરમાવસ્ય સમ્મલસ્ય એતિહસ્ય પ્રાતિભસ્ય ચ પૃથક્પ્રમાવવિનિરાકરણમિ ૧ । ચક્ષુષ પ્રાપ્તકારિત્વનિરાસ ૨ । શ્રોત્રસ્વાપ્રાપ્તકારિતા-નિરાસઃ ૩ । તમઃશ્રાવયોદ્વૈત્યવસ્થાપનમ્ ૪ । મીમાસકાભિપ્રાયેણ સર્વજ્ઞનિષેધો વસ્તસ્ય નિરાકરણમ્ ૫ । શ્રેષ્ઠરક્ત્સંધિનિરાકરણમ્ ૬ । કેવલિનઃ કવલાહારો નાસ્તીતિ વાદિદિગમ્બરનિરાકરણમ્ ૭ । एवं सप्त ॥

(ટિપ્) તથા સદિત્યાદિ । તદ્વિતિ કાર્યમ્ । તત્રેતિ સર્વજ્ઞે । ‘તત્કાર્યમિતિ આહારકાર્યમ્ । ‘તેનેતિ સર્વજ્ઞેન । તાવન્માત્રેણેતિ કવલાહારસમ્બન્ધમાત્રેણેવ । કિન્તુ ક્ષયોપશમેનેવ । સર્વજ્ઞસ્ય ત્વિન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મ સર્વથા ક્ષીણમ્ । અન્યથેતિ હિન્દ્રિયજ્ઞાનકર્મણિ અશ્લીળે સતિ । તદ્વિજ્ઞાનસ્યેતિ કેવલિધ્યાનસ્ય । કેવલિન શૈલેશીપ્રારમ્ભાત્ [પ્રાગ્] ધ્યાનાનભ્યુત્થાનમાત્ । તત્ર ચ કવલાહારાસ્વીકારાત્ । અન્યથેતિ અશાશ્વતાવે । પત્તદ્વિજ્ઞનમ્ આનામ્તરાયઃ । અથાન્યેવામિત્યાદિ । સ્તેતિ જુગુપ્સા । સેવામિતિ અન્યેષા માનવાદાનામ્ । તન્નામન્યમિતિ ભગવન્નિરાવરણતા । સેવામિતિ ૧ દ્વિતીયપરિচ্ছেદસ્થલસંસ્થા-મુ । ૨ મુક્તિ આહારકાર્યમિતિ પાઠઃ । ૩ સાર્વજ્ઞ્યેનમ્ એતિ મુક્તિ ।

અમરેન્દ્રાદીનામ્ । તદ્દેતુરિતિ જુગુપ્સાકરણમ્ । તત એવેતિ સાતિશયત્વાદેવ । તન્મનીહારસ્યેતિ સર્વજ્ઞનીહારસ્ય । તત્કરણાદિતિ નોહારકરણાત્ । તદ્ભાવાદિતિ રિરેસામિદ્ધાભાવાત્ ।

તન્નેત્યાદિ । તસ્યેતિ કવલાહારસ્ય । તેનેતિ સર્વજ્ઞત્વેન ।

૬૪ નાપિ સહચરાદિ, યનસ્તત્સહચરં હ્રદ્યસ્થત્વમ્, અન્યદ્ વા નિગદેત ? ન તવાદાયમ્, ઉભયવાદ્યવિવાદાસ્પદત્વેનાસિદ્ધેઃ । અસ્મદાદૌ તથાદર્શનાત્ તત્સાહચર્યનિય-મોપગમે ગમનાદેરપિ તત્ સહચરં સ્યાત્ । અન્યતુ કરવક્ત્રચાલનાદિ ભવતિ તત્સહચરમ્, ન તુ કેવલિત્વેન વિરુદ્ધમ્ । ઇવમુત્તરચરાદિકમપિ ન કેવલિત્વેન વિરુદ્ધ્યતે । હિતિ સ્થિતં કવલાહારસર્વજ્ઞત્વયોરવિરોધાદિતિ દેતુઃ સિદ્ધિવધૂસબન્ધવન્ધુર ઇતિ ॥ ૨૭ ॥

इति प्रमाणनयतस्वालोके' श्रीरत्नप्रभाचार्यत्रिरचितायां

रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां प्रत्यक्षस्वरूप-

निर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

૬૪ વળી, કવલાહારના સહચરાદિ પણ સર્વજ્ઞત્વના વિરોધી નથી કારણ કે અમે તમને પૂછીએ છીએ કે-કવલાહારનું સહચર છદ્મસ્થપણું છે કે ખીખું કાંઈ ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહીં કારણ કે વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને કેવલીમાં છદ્મસ્થપણું માન્ય નથી. આપણામાં આહાર સાથે છદ્મસ્થપણાનું સાહચર્ય જોવામાં આવે છે, માટે સર્વત્ર કવલાહાર સાથે છદ્મસ્થત્વનું સાહચર્ય હોવું જોઈએ એવો નિયમ સ્વીકારશે તો ગત્યાદિક્રિયાઓમાં પણ છદ્મસ્થત્વનું સાહચર્ય માનવું પડશે. હાથમુખ વિગેરેનું હલન ચલન આદિ અન્ય પદાર્થોનો કવલાહારમાં સહચાર છે તે ભલે હોય પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે તેનો વિરોધ નથી. એ જ પ્રમાણે કવલાહારના ઉત્તરચરાદિ પણ સર્વજ્ઞત્વ સાથે વિરોધી નથી. આથી કરી 'કવલાહાર અને સર્વજ્ઞત્વનો અવિરોધ હોવાથી' એવા અમારા હેતુની સિદ્ધિનો નિશ્ચય થયો. ૨૭.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતસ્વાલોક' નામના ગ્રંથની શ્રી. રત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ (વરચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકાના પ્રત્યક્ષ સ્વભાવનો નિર્ણય નામના ખીજા પરિચ્છેદનો શ્રી રેવતાચલ ચિત્રકૂટાદિ પ્રાચીન (જીર્ણ) તીર્થોદ્ધારક શ્રી વિજયનીતિસૂરીસ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૨૦) અસ્મદાદિત્યાદિ । તથેતિ આહારચ્છદાસ્થત્વયોઃ સાહચર્યાલોકનાત્ । તત્સાહચર્યેતિ સર્વજ્ઞેડપિ ચ્છદાસ્થત્વસાહચર્યનિરચયે સતિ । તદિતિ ચ્છદ્મસ્થત્વમ્ ॥૨૭॥

इति श्रीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसरिशिष्यपं० ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ २७ ॥

રત્નાકરાવતારિકાનાં ટિપ્પણો

પ્રથમ પરિચ્છેદ

૧. ૮ 'સિદ્ધયે' આ મંગળ શ્લોકની 'શતાર્થી' નામે ટીકા જિનમાણિક્ય ગણિએ રચી છે. નામ શતાર્થી છે પણ આમાં આ એક જ કારિકાના બુદ્ધા બુદ્ધા ૧૧૧ અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે—વર્ધમાન જિનની સ્તુતિ ૧૨, સિદ્ધાર્થનૃપ ૧, ત્રિશલા ૧, ગૌતમ ૧, નન્દિવર્ધન ૧, ઋષભથી માંડી વર્ધમાન સુધીના ૨૪ તીર્થંકરો ૨૪, વૃષભ, વર્ધમાન, ચન્દ્રાનન અને વારિષેણ આ ચાર શાશ્વત તીર્થંકરો ૪, શત્રુ જયતીર્થ ૧, રૈવતગિરિ ૧, સાધારણ જિન ૬, સિદ્ધ ૨, આચાર્ય ૧, ઉપાધ્યાય ૧, સર્વ સાધુ ૮, વાચનાચાર્ય ૨, સ્વશુર ૨, વાણી ૧, જિનધર્મ ૨, સિદ્ધાન્ત ૩, સિદ્ધિ ૧, શ્રાદ્ધ ૨, સામાન્ય વ્યવહારી ૨, બ્રહ્મા-વિદ્યાતા ૩, વિષ્ણુ-નારાયણ ૫, ભાવી તીર્થંકર તરીકે વિષ્ણુ ૧, શિવ ૨, પાર્વતી ૩, સૂર્ય ૨, ચંદ્ર ૧, રાજા ૧, પ્રદીપ ૩, અગ્નિ ૧, કામ ૧, પિતૃ ૧, મેઘ ૧, સહકાર ૧, નિમ્બ ૧, વાત ૧, રાત્રિ ૧, શલભ ૧, શરાવ ૧, અને સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ૧. આ કૃતિ હજી છપાઈ નથી આ કૃતિને અંતે જિનમાણિક્યના શિષ્ય વિજયે રચેલ પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે. તેની રચના તેમણે ૧૫૩૯ વિક્રમ સંવતમાં કરી છે. આથી શતાર્થીની રચના પણ એ જ વર્ષમાં પૂરી થઈ હશે તેમ માની શકાય. આની હસ્તપ્રત અમદાવાદના હહેલાના ઉપાશ્રયના હસ્તપ્રત ભંડારમાં છે અને તેનું સુદ્રણ લા. દ. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ તરફથી શરૂ કરવામા આવ્યું છે.

પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધિ શબ્દના અનેક અર્થો છે—સમગ્ર પ્રકારની ભૌતિક સંપત્તિ અન્યની સમાપ્તિ, વાચકને થતી સંપ્તિ અને તે દ્વારા મુક્તિ.

૧. ૧૦ 'વિગમ્બરહ્ય' અહીં સૂચવેલ દિગમ્બર તે કુમુદચન્દ્ર છે અને વાહી દેવસૂરિ અને કુમુદચન્દ્રનો વાહ મહારાજાધિરાજ જયસિંહ દેવની સમક્ષ થયો હતો એમ પંડિત જ્ઞાનચંદ્રે ટિપ્પણમાં ખુલાસો કર્યો છે. આનું સમર્થન તાડપત્રની એક હસ્તપ્રતની કાળ પૃષ્ઠિકામાં હોરેલા ચિત્ર ઉપરથી તથા ચંચાશ્ચન્દ્રકૃત મુદ્રિત-કુમુદચન્દ્ર નામના નાટકમાંથી પણ મળે છે આથી વાહી દેવસૂરિનો દિગમ્બરાચાર્ય કુમુદચન્દ્ર સાથે વાહ થયો હતો એ હકીકત સાચી જણાય છે

૪. ૪ 'લક્ષ્યમાણ'—આ પ્રથમ વિશેષણનો સરાંશ છે કે—સમુદ્ર રત્નાદિ અનેક પદાર્થો અને તેને સંઘરનાર જલથી યુક્ત હોય છે, તેમ આ સ્વાદ્વાદરત્નાકર નામનો અથરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ વિવિધ પ્રમેયરૂપ પદાર્થો અને તેને સંઘરનાર શબ્દોથી સંપન્ન છે. આ શાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રમાં બે પદાર્થોનું વર્ણન છે તે અતિ ગંભીર છે. અને તેના પ્રતિપાદક બે શબ્દો છે તે પણ અભિપ્રેત અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી નિર્દોષ છે.

૪. ૪. 'તત્ત્વ હતો'—આ બીજા વિશેષણનો સારાંશ છે કે— સમુદ્ર ઉછળતા તરંગોની નવી નવી રચના— આકૃતિથી મનોહર હોય છે. તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ તેમાં નિરૂપાતા અનેક પ્રમેયોને કારણે મનોહર છે.

૪. ૫ 'મતુલકલ'—આ ત્રીજા વિશેષણને સાર છે કે—સમુદ્ર શ્રેષ્ઠ ફળવાળા આગમ-વૃક્ષોથી યુક્ત વનોના નિકુન્જોથી યુક્ત હોય છે, તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ નિરુપમભોક્ષ રૂપ ફળ આપનાર આગમો—શાસ્ત્રોના પરિચ્છેદ-પ્રકરણોથી યુક્ત છે.

૪. ૬. 'નિરુપમ'—આ ચોથા વિશેષણનો ભાવ છે કે— સમુદ્ર મોટા વહાણો દ્વારા કુશળ વહાણવટીઓથી ખેડાય તો પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવા અપૂર્વ રત્નો આપે છે તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ ખુદ્ધિ-સમ્યક્જ્ઞાન રૂપ મહાધાનથી ખેડાય તો ક્ષપકશ્રેણિગત ક્ષાયિકભાવના ચારિત્રમાર્ગના વ્યાપારમાં તત્પર પુરુષોને પૂર્વે અપ્રાપ્ત એવું ભોક્ષ રત્ન અર્પણ કરે છે

૪. ૭. 'કવચન' આ પાંચમાં વિશેષણનો સારાંશ છે કે— સમુદ્ર કોઈ-કોઈ સ્થળે પરવાળાની બળોને કારણે દુર્ગમ છે. તેમ આ અન્ધરૂપ અલૌકિક સમુદ્ર પણ અહિં તહિં વેરાયેલા સમાસ પ્રધાન નિર્દોષ ગદ્યની બળોને કારણે દુર્ગમ છે.

૪. ૭. 'કવચન સુકુ' આ છઠ્ઠા વિશેષણનો ભાવાર્થ છે કે— સમુદ્ર કોઈ સ્થળે સુકોમળ લીસાં અને ઘાટીલા તથા કાન્ત-મનોહર હોઈ આંખને કારે તેવાં મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોય છે. તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ કોઈ-કોઈ સ્થળે માધુર્ય અને પ્રસાદગુણ હોવાથી સુકુમાર હૃદયગમ કાન્ત-ચમકાર હોવાથી મનોહર અને વ્યુત્પન્ન ખુદ્ધિ-સૂક્ષ્મ ખુદ્ધિથી બાણી શકાય તેવા હોવાથી તેજસ્વી એવા અનેક શ્લોકોથી ભરપુર છે.

૪ ૮. 'કવચિવન' આ સાતમાં વિશેષણનું તાત્પર્ય આવું છે—સમુદ્રમાં તરંગો પર્વત બની જાય છે, અને તેથી અથડાઈને ત્રાસ પામી ભાગી જતા મગરોનો સમૂહ પણ તેમાં હોય છે તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે અનેકાન્તવાદના આધારે થયેલ અનેક વિકલ્પરૂપ તરંગો—અકાટ્ય એવા દૂષણાં પર્વતો રૂપ બની જાય છે, અને તેથી ત્રાસ પામવાને કારણે નાશી જતાં-રૂપ થઈ જતા અનેક પરતીર્થિકોરૂપ મગરમચ્છો એમાં નજરે પડે છે.

૪. ૧૦. 'કવચિવગત' આ આઠમા વિશેષણના અનેક અર્થો આ પ્રમાણે થઈ શકે છે. (૧) સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉછળતા-ગુલાટ ખાતા મોટાં મત્સ્યોનાં પૂછડાઓનાં પછડાટથી ઉંચે ઉછળતા જલખિન્દુઓ જ્યારે સૂર્યમંડલને સ્પર્શે છે ત્યારે છમ્મ એવો અવાજ થાય છે અને તે સમાપ્ત-શાંત થઈ જાય છે. તેમ આ અન્ધરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પક્ષાભાસાદિ સમસ્ત દોષોથી યુક્ત અનુમાન-હેતુનું કથન કરનાર વાહીને તેના કથનમાં દોષ બતાવવામાં આવે ત્યારે આમ તેમ ગુલાટ ખાઈ તે નવનવાં અનુમાન કરે, કે કથિત અનુમાનમાં નવાં વિશેષણ આપે ત્યારે ખુદ્ધિને નર્તકી બનાવનાર અસાધારણ-ધુરંધર પંડિતો અહંકાર પૂર્વક તેને પડકારે છે ત્યારે તેના બળડાટથી જે શુકનાં ખિન્દુઓ ઉડે છે તે વિદ્વન્મંડલરૂપ સૂર્ય મંડલમાં હાસ્ય રૂપ છમકારે. આપી જાય છે અને શાંત થઈ જાય છે.

(૨) સમુદ્રમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉછળતાં મોટા મત્સ્યેનાં પુંછડાના પછડાટથી પાણીના મોટા મોટા બિન્દુઓ ઉંચે ઉછળી સૂર્યમંડળમાં છમકારો જન્માવે છે, તેમ આ અન્થરૂપ સમુદ્રમાં પણ પોતે માની લીધેલ નિર્દોષ અનુમાનના પ્રયોગના કારણે વાદી ઉલ્લસિત-આનંદિત થઈને હાથ પગ પછાડે છે. અને યદ્વાતદ્વા બોલવારૂપ વિરુદ્ધાચરણુ કરે છે. ત્યારે તેના મુખમાંથી ઉડતા થુંકને લીધે વિદ્વન્મંડલરૂપ સૂર્યમંડલમાં ઘડીભર હાસ્યરૂપ મોબનો છમકારો ફરી વળે છે,

(૩) સમુદ્રમાં આમ તેમ ઉછળતા મોટા મોટા માછલાઓને કારણે ઉંચે ઉડતા જલ બિન્દુઓના વડે સૂર્યમંડલમાં છમકારા થાય છે, તેમ આ અન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ જ્યારે અન્થકાર એક પછી એક નિર્દોષ અનુમાન-હેતુનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે પરપ્રવાહીઓ આમ તેમ ઉછાળા મારે છે; આથી વિદ્વત્પરિષપદ્ રૂપ સૂર્યમંડલમાં હાસ્યનું મોજુ ફરી વળે છે, અર્થાત્ છમકારો થઈ જાય છે.

૪. ૧૨. 'ક્ષવાપિ' આ નવમાં વિશેષણનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે છે- (૧) સમુદ્ર કોઈ કોઈ સ્થળે અંચળ મણિધર સર્પોળી ભયંકર હોય છે, તેમ આ અન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્રમાં પણ જ્યારે અન્થ હાશનિકોની યુક્તિનું ખંડન થઈ જાય છે ત્યારે ક્રોધાવેશને કારણે તેઓ ભયંકરરૂપ ધારણુ કરે છે.

(૨) સમુદ્ર કોઈ સ્થળે મણિધર સર્પને માટે પણ ભયંકર હોય છે, તેમ આ અન્થરૂપ લોકોત્તર સમુદ્ર પણ અન્થ હાશનિકોની યુક્તિઓનું ખંડન કરતો હોઈ તેમને માટે ભયંકર છે,

૪. ૧૪. 'સ્વાદ્વાવરત્નાકર' આચાર્ય વાદી દેવસુરિએ પોતાનાં અન્થનું નામ સ્વાદ્વાવરત્નાકર રાખ્યું છે. આથી પ્રેરાઈને આચાર્ય રત્નાપ્રભે અહિં તેની સમુદ્રના રૂપક વડે પ્રશંસા કરી છે. અહીં નંદી સૂત્રમાં સંઘની સમુદ્રના રૂપક વડે જે સ્તુતિ કરી છે, તે યાદ આવે છે—

મદં પિદ્ધવેલાપરિગયસ્સ સજ્ઞાવજોગમગરસ્સ ।

અક્ત્વોમસ્સ મગવઓ સંવસમુદ્ધસ્સ હંદસ્સ ॥ ૧૧ ॥

૪. ૧૭ 'પ્રમાણનય'—મૂળ અન્થનું નામ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' છે. પણ ઘણીવાર તેની ટીકા 'સ્વાદ્વાવરત્નાકર' નું વિશેષણ 'અલંકાર' તેના નામ સાથે જોડી દેવાની શૂલ થાય છે.

૬. ૮ 'તત્ત્વ જ્ઞેહ' અંધારલો પરાપર ગુરુ પ્રવાહના સ્મરણના સમર્થન માટે જીઓ તત્ત્વો ૦ પૃ. ૧

૬. ૧૦ 'અપકારિણઃ'—યદપિ જહ્વદ્વત્તિમાં મંગલ શ્લોકની અપકારિના સ્મરણ-પરક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી છતાં પણ અહીં તેવી વ્યાખ્યા કેમ કરવામાં આવી તેનો ખુલાસો ટીકાકારે આગળ પૃ. ૧૨ માં કર્યો છે.

૬. ૧૪. 'રાગદ્વેષ' ઇત્યાદિ મંગલ શ્લોકની તુલના પૂજ્ય પાદકૃત મંગલ શ્લોક સાથે કરવા જેવી છે—

“મોક્ષમાર્ગસ્ય નેતારં મેત્તારં કર્મભૂમતામ્ ।

જ્ઞાતારં વિશ્વતત્વાનાં વન્દે તદગુણલબ્ધયે ॥” સર્વાર્થસિદ્ધિ

૭. ૧૫ ‘તાર્થસ્ય’-તીર્થ શબ્દની વ્યાખ્યા વિશેષાવસ્થક બાધ્યમાં આચાર્ય
જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે આ પ્રમાણે કરી છે—

તિગ્ગજ્ઞં જં તેણ તર્હિં તઓ વ તિત્થં તયં ચ દબ્બમ્મિ ।

સરિયાઈણં માગો નિરવાયો તમ્મિ ય પ્રસિદ્ધે ॥૧૦૨૬॥

તરિયા તરણં તરિયબ્બં ચ સિદ્ધાણિ તારઓ પુરિસો ।

વાહોહુવાહ તરણં તરણિગ્ગં નિન્નયાઈયં ॥૧૦૨૭॥

દેહાહતારયં જં વજ્જમલાવળયણાહમનં ચ ।

પેગંતાણચંતિયફલં ચ તો દબ્બતિત્થં તં ॥૧૦૨૮॥

ઇહ તારણાફલયં તિ ણ્હાણપાણાવગાહણાઈર્હિં ।

ભવતારયં તિ કેઈ તં નો જીવોવધાયાઓ ॥૧૦૨૯॥

સૂણં પિ વ તમુદ્દહલં વ ન ય પુણ્ણકારણં ણ્હાણં ।

ન ય જહ્જોગં તં મંડણં વ કામંભાવાઓ ॥૧૦૩૦॥

દેહોવગારી વા તેણ તિત્થમિહ દાહનાસણાઈર્હિં ।

મહુમગ્ગવેસ્સાદઓ વિ તો તિત્થમાવન્નં ॥૧૦૩૧॥

માવે તિત્થં સષો સુચવિહિયં તારઓ તર્હિં સાહ્ ।

નાણાહિતિયં તરણં તરિયબ્બં ભવસમુદોઽયં ॥૧૦૩૨॥

જં નાણ-દંસણચરિત્તમાવઓ તચ્ચિવક્કમાવાઓ ।

ભવમાવઓ ચ તારેહ તેણ તં માવઓ તિત્થં ॥૧૦૩૩॥

તહ ફોહલોહકમ્મમયદાહતણ્ણમાલાવળયણાઈ ।

પગંતેણચંતં ચ કુણ્ણ ય સુદ્ધિં મવોધાઓ ॥૧૦૩૪॥

ધત્થાદિ.

૭. ૨૧ ‘અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાણિ’—દેવકૃત આઠ પ્રાતિહાર્યો આ છે—

“અશોકેવૃક્ષા સુરપુષ્પૈવૃષ્ટિર્દિવ્યો ધ્વનિશ્ચામૈરમાસેનં ચ ।

માર્ગમૈડલં દુન્દુભિરાતપત્રં સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્”

—આચાર્ય હરિભદ્રકૃત નંદી વૃત્તિમાં પૃ. ૪ માં

આ શ્લોક ઉદ્ધૃત છે.

સદ્ગમ પુંડરીકમાં તથાગતકૃત પ્રાતિહાર્યવૃં વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે—

“અથ સ્વલ્પ તસ્યાં વેલાયાં ભગવતો ભૂવિવરાન્તરાદૂર્ણાકોશાદેકા રશ્મિ નિધરિતા
સા પૂર્વસ્યાં દિશિ અઘાદગબુદ્ધક્ષેત્રસહવાણિ પ્રસૂતા । તાનિ ચ સર્વાણિ બુદ્ધક્ષેત્રાણિ
તસ્યા રશ્મે પ્રમથા સુપરિસ્ફુટાનિ સંદર્શ્યન્તે સ્મ યાવદવીચિર્મહાનિરયો યાવન્ચ ભવામ્મ્ ।”
ધૃત્યાદિ પૃ ૩.

તે જ અન્યમાં અન્યત્ર તથાગતો દ્વારા જિહ્વેન્દ્રિયને વિસ્તારી સમગ્ર
લોકસ્પર્શ દાખવ્યો છે—પૃ. ૨૨૯. આ ઉપરથી જણાય છે કે જૈન પરંપરામાં
પ્રાતિહાર્યો દેવકૃત છે જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં સ્વયં તથાગત કૃત છે. અન્યત્ર
બૌદ્ધ અન્યોમાં પ્રાતિહાર્યના ઋદ્ધિ પ્રાં, આદેશના પ્રાં, અનુશાસની પ્રાં—
આવા ત્રણ ભેદો પણ બતાવ્યા છે. આમાં પણ ક્રમે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન,
બીજાનાં મનની વાત બહુવાની શક્તિનું પ્રદર્શન અને બીજાને નિર્દોષ બનાવી
દેવાની શક્તિનું પ્રદર્શન એ પ્રાતિહાર્યો ગણાયા છે. વિશેષ માટે જુઓ—બુદ્ધિસ્ત
હાઈપ્રિડ સંસ્કૃત ડિક્શનરીમાં ‘પ્રાતિહાર્ય’ શબ્દ.

૮. ૯. ‘મૂલાતિશયાઃ’—અતિશયોનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. તીર્થંકરના
શરીરના વિશેષ લક્ષણો, તેમની ભાષાના વિશેષ અતિશયો અનેક ગણાવવામાં
આવે છે.

૮. ૧૪. ‘એતેનૈવ’ પુલ્કના—એતેનાપરગુરુગણધરાદિ સૂત્રકારપર્યન્તો વ્યાખ્યાતઃ,
તસ્યૈકદેશવિધાસપ્દત્વેન દેશતો ધાતિસંઘાતન્ત્વસિદ્ધેઃ સામધ્યાદપરગુરુત્વોપપત્તે.”
તત્ત્વો ૦ પૃ ૧

૯. ૨૬ ‘મદ્દો’ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે બદ્ધને ‘નૈષ્કર્મ્યમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે અને
પ્રભાકરને ‘લક્ષ્મીમીમાંસાકૃત્’ કહ્યો છે તેનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. વળી
એક નવી હકીકત પણ અહિ જ્ઞાનચંદ્રે એ ઉમેરી છે કે પ્રભાકરનું બીજું નામ
દુર્ગસિંહ છે, આ પણ સંશોધનીય છે.

૯. ૩૨ ‘તેનાન્યા’—આ કારિકા પ્રમાણવાતિકામાં ૩ ૧૩૩૫૦ અને
૧૩૪૭૦ છે.

૧૨. ૧૨. ‘આગમવશાત્’ આગમ જ્ઞાન વિના શાસ્ત્ર રચનાનો સંભવ નથી
આવું દૃઢ મત્તવ્ય આચાર્ય વિદ્યાનંદે સ્થાપ્યું છે. તેનો જ અહિ પ્રતિષેધ છે—

“સમ્યગ્બોધ એવ વક્તુઃ શાસ્ત્રોત્પત્તિજ્ઞાનિનિમિત્તમિતિ ચેન્ન । તસ્ય ગુરુપદે-
શાયત્ત્વાત્” ધૃત્યાદી તત્ત્વો ૦ પૃ. ૧.

૧૩. ૧ ‘જનુ યદિદ્’—આ કંડિકામાં બે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી છે તે
આચાર્ય ધર્મકીર્તિના ન્યાયબિદુની ધર્મોત્તર કૃત ટીકામાંથી લેવામાં આવી છે—
જુઓ ધર્મો ૦ પૃ ૧૪; વળી જુઓ તત્ત્વપં ૦ પૃ ૨. આના બેવા જ પૂર્વોત્તર
પક્ષો ન્યાયાવતારની સિદ્ધિ કૃત ટીકાના પ્રારંભમાં લેવામાં આવે છે.

૧૫. ૧. ‘ઈદં ચ વાક્યમ્’ દર્શનિકોએ આદિવાક્ય વિષે બે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી
છે તેનું નિરૂપણ મેં અન્યત્ર કયું છે તે જોવું—ન્યાયાદિ ૦ પૃ ૧૨૯

૧૬. ૪ 'શબ્દાર્થયોઃ' શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક સંબંધ નથી પણ સાંકેતિક છે એવો મત ન્યાયસૂત્રમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.—જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૨. ૧. ૫૨-૫૭ । શબ્દ અને અર્થનો સ્વાભાવિક નિત્ય સંબંધ છે એવો મત મીમાંસકોના છે જૈમિનિ ૧ ૧ ૫; અને વૈયાકરણ બતૃહરિનો પણ એવો જ મત છે— 'નિત્યા, શબ્દાર્થસંબન્ધાઃ' વાક્ય ૦ ૧. ૨૩. જ્યારે બૌદ્ધોએ શબ્દ અને અર્થનો કોઈ સંબંધ જ માન્યો નથી. પણ અપોહવાદની સ્થાપના કરી છે. જુઓ પ્રવાસ્યો ૦ કાં ૪૨- ૧૮૭ ; તત્ત્વ ૦ કાં ૮૬૭-૧૨૧૨ ।

૨૦. ૩૬. 'દ્વિવિધસંબન્ધ'—આ કારિકાઈ પ્રમાણુવાતિકંભાષ્યનું છે. ૨. ૧. ૩. તેનું ઉત્તરાર્થ છે—“દ્વયસ્વરૂપગ્રહણે સતિ સંબન્ધવેદનમ્ ।”

૨૪. ૧૪. 'વિકલ્પયોનયઃ' આ કારિકા દિગ્માગના પ્રમાણુસમુદયની છે જુઓ અનેકાં ૦ પૃ. ૩૩૪

૨૬. ૭. 'અર્થસંવેદોત્પાદનં'—આ મત ધર્મોત્તરનો છે. “અશ્રુતે પ્રકરણે કથિતાન્યપિ ન નિશ્ચીયન્તે । ડક્તેષુ ત્વપ્રમાણકેત્વવ્યભિધેયાદિષુ સંશય ઉત્પદ્યતે । સંશયાચ્ચ પ્રવર્તન્તે । અર્થમંશયોપિ દ્વિ પ્રવૃત્ત્યક્ષં પ્રેક્ષાવતામ્ । અનર્થસંશયોપિ નિવૃત્ત્યક્ષમ્ । અતઃ પચ શાસ્ત્રકારેણૈવ પૂર્વ સંબન્ધાદીનિ યુજ્યન્તે ચક્તુમ્ ।” ચર્મો ૦ પૃ ૧૩ । હેતુશા ૦ પૃ ૨૪૦ । આના ખંડન માટે જુઓ હેતુ ૦ પૃ ૨, તજ્જો ૦ પૃ ૪ ।

૨૭. ૧૭ 'અર્ચટ'— હેતુબિન્દુના ટીકાકાર અર્ચટનો આ મત છે તે માટે જુઓ હેતુ ૦ પૃ ૨, ૨૭ । તેના ખંડન માટે—તજ્જો ૦ પૃ ૪ બેપુ; આ મતનું ખંડન બૌદ્ધ કમલશીલે પણ કયું છે—તત્ત્વપં ૦ પૃ ૬ ।

૨૮. ૧૬ 'રામટઃ' આ રામટ વિષે માહિતી મળતી નથી.

૨૯. ૭ 'શક્તિસ્વભાવ' ઇત્યાદિનું સમર્થન આગળ આવે છે જુઓ પરિચ્છેદ ૪ તું દશમું સૂત્ર અને તેની વ્યાખ્યા.

૩૦. ૩૪ 'અદગ્ધદહનન્યાય'—આ જ ન્યાય માટે જુઓ સ્વાર ૦ પૃ. ૨૦.

૩૧. ૨૩ 'દર્શનસ્ય' જૈન મતમા જ્ઞાન અને દર્શનનો ભેદ છે. તેમાં દર્શન સામાન્યમાત્રાહી હોઈ વ્યવહારોપયોગી નથી તેથી તેને પ્રમાણુ માનવામાં આવ્યું નથી. મતિજ્ઞાનના ભેદ અવગ્રહને અને ઇહા ને પણ દર્શન કોટિમાં લેવા ભેદ્ય એવો મત આચાર્ય જિનભદ્ર ગણીએ વ્યક્ત કર્યો છે. વિશેષાંગા ૦ ૫૩૬ । દર્શન શબ્દના વિવેચન માટે જુઓ પ્રમાણ ૦ પૃ ૧૨૫ ।

૩૧. ૨૩ 'સન્નિકર્ષ' સન્નિકર્ષ વિષે દર્શનિકોના જે વિવિધ મતવ્યો છે તે બાબતમાં જુઓ—ન્યાયાટિ ૦ પૃ ૧૪૦-૧૪૧ અને એમાં જ સંયોગ વિષે પણ વિવેચના કરવામાં આવી છે— પૃ ૧૩૭.

૩૧. ૨૪ 'નિર્વિકલ્પક' બૌદ્ધસંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષની સ્થાપના ધર્મકીર્તિએ ન્યાયબિન્દુમાં તથા પ્રમાણુવાતિકંમાં કરી છે તે પહેલા પણ દિગ્માગે કરી હતી પણ તેમાં સંશ્લેષમાં છે. જ્યારે ધર્મકીર્તિ અને તેના ટીકાકારોએ આ સ્થાપનાને

વિસ્તારી છે. એ સમગ્રનો સમાવેશ તત્ત્વસંગ્રહ અને તેની ટીકામાં જોવા મળે છે. ન્યાયસૂત્રના અન્યપદેશ્ય પદ ને આધારે તેના ટીકાકારો પ્રત્યક્ષના એક ભેદ તરીકે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ સ્વીકારે છે. અને વૈશેષિકો પણ તેનું પ્રામાણ્ય માને જ છે. સાંખ્ય અને વેદાંતને પણ તેનું પ્રામાણ્ય માન્ય છે. આના વિસ્તાર માટે જુઓ—પ્રમીમાં પૃ૦ ૧૨૫.

૩૧. ૨૫ ‘સંશય’ સંશયાદિતું લક્ષણ આ જ પરિચ્છેદમાં આગળ આવે છે સૂત્ર ૯-૧૫

૩૧. ૨૬. ‘જ્ઞાનાદ્વૈત’-થી પ્રસ્તુતમા બ્રહ્મવાદ અભિપ્રેત છે એમ ટિપ્પણકારે કયું છે તેનો આધાર પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ‘જ્ઞાનાદન્યોર્થઃ પરઃ’ (સૂત્ર ૧૬) એ સૂત્રની અવતારિકામા બ્રહ્મવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે તે છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવા જડ પદાર્થનું અસ્તિત્વ બ્રહ્મવાદી ને માન્ય નથી. અને બ્રહ્મ એ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો સ્વયં કહી દેવસૂરિએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં ‘વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિનાં મિથ્યાભિનિવેશન્યુ-વાસાર્થે પરપદ્મપ્રણયનમ્’ આમ કહ્યું છે. આથી વિજ્ઞાનાદ્વૈત અને આદિપદથી ચિત્રાદ્વૈત શૂન્યવાદ અને બ્રહ્મવાદ પણ અભિપ્રેત છે. આમાંના શૂન્યવાદનું નિરાકરણ તો સૂત્ર ૧૬ ની અવતારિકામાં કરવામાં આવ્યું જ છે. પણ યોગાચાર બૌદ્ધસંમત વિજ્ઞાનાદ્વૈતનું સ્વતંત્ર નિરાકરણ અવતારિકામાં સૂત્ર ૧૬ માં નથી તેથી ટિપ્પણકારે જ્ઞાનાદ્વૈતનો શબ્દાર્થ બ્રહ્મવાદ કયો પરંતુ રત્નાકરમાં તો સૂત્ર ૧૬ માં પ્રથમ વિજ્ઞાપિતમાત્રવાદ (પૃ. ૧૪૮) ને બૌદ્ધનો છે, તેનું નિરાકરણ કયું છે. આજ મત વિજ્ઞાનાદ્વૈત નામે ઓળખાય છે ત્યાર પછી ચિત્રાદ્વૈત (પૃ. ૧૭૨) નું, શૂન્યવાદનું (પૃ. ૧૭૬) અને છેવટે બ્રહ્મવાદનું ખંડન કયું છે. આ વસ્તુને ઉપસંહારમાં રત્નાકરમાં આ રીતે સુકી છે.

‘જ્ઞાનાદૈતં નિરસ્તં તદનુવિદલિતચિત્રવિજ્ઞાનવાદઃ ।

શૂન્યં નિઙ્ગનમસ્યાપ્યુપરિ પરિહતાનન્તરં બ્રહ્મવાર્તા ॥”

ઇત્યાદિ—પૃ ૨૧૦. આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે અવતારિકાનું લઘુટીકા નામ સાર્થક છે. ખરી વાત એવી છે કે શૂન્યવાદના ખંડનમાં ને બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે સર્વ સાધારણ છે. આથી બહુ વિસ્તારમાં જવાની આવશ્યકતા લઘુ ટીકામાં જણાઈ નથી. અવતારિકાકારે પણ ‘જ્ઞાનાદ્વૈતાદિમત’ એ કહી આદિ પદથી બીજા પણ જેનો ઉલ્લેખ કે ખંડન તેમજ નથી કયું તે સૌ તેમને અભિપ્રેત તો છે જ—એમ સૂચવ્યું છે

૩૧. ૨૬. ‘નિત્યપરોક્ષબુદ્ધિવાદિનામ્’ મીમાંસકોના આ મતના નિરાકરણ માટે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદના સૂત્ર ૧૮ ની અવતારિકા પૃ ૧૧૦

૩૧. ૨૭ ‘વકામસમ—’ઇત્યાદિ યૌગોના મત વિષે જુઓ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદની અવતારિકા સૂત્ર ૧૮ પૃ. ૧૦૫.

૩૧. ૨૮. 'અચેતન' સાંખ્યોના 'જ્ઞાન અચેતન છે'—એ મતનું નિરાકરણ સ્વતંત્ર ભાવે અવતારિકામાં નથી. માત્ર નૈયાયિકના ખંડન પ્રસંગે જ્ઞાન જડ ન હોઈ શકે એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પૃ ૧૦૬). આ માટે સાંખ્યસંમત ઇન્દ્રિય આદિની વૃત્તિના પ્રામાણ્યના સમર્થન માટે સાંખ્યકારિકા ૨૮ અને તેની ટીકાઓ અને તે મતના ખંડન માટે જુઓ, સ્વાર૦ પૃ. ૭૨ અને ન્યાયકુ૦ પૃ ૪૦

૩૨. ૨૪ 'અર્થોપલબ્ધિહેતુત્વ' આ ન્યાયસંમત પ્રમાણ લક્ષણનું મૂળ ન્યાયભાષ્યમાં છે—૧. ૧. ૩.

૩૨. ૨૬ 'ઇન્દ્રિય' ઇન્દ્રિય અને તેના સ્વરૂપ અને ભેદો વિષે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા૦ પૃ. ૩૮

૩૨. ૨૬ 'લબ્ધિલક્ષણ' આચાર્ય વિદ્યાનન્દને લબ્ધિરૂપ ઇન્દ્રિય પ્રમાણ સંમત છે અને લબ્ધિ એટલે તે અર્થગ્રહણકારા શક્તિ એમણે માની છે.

“તતોડર્થપ્રવેશકારા શક્તિર્જ્ઞાનમિહાત્મનઃ ।

કરણત્વેન નિર્દિષ્ટા ન વિરુદ્ધા કથંચન ॥” તપ્સો ૧. ૧. ૨૨.

એ બાબતમાં વાહી દેવ સૂરિ પોતાના અસંમતિ દર્શાવે છે—સ્વાર૦ પૃ. ૫૩

૩૨. ૩૨. 'ભૌતિકમેવ' ઇન્દ્રિયો ભૌતિક જ છે—આ મત ન્યાય-વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને જૈનને પણ માન્ય છે. પ્રમીમા પૃ ૪૦

૩૪. ૧૪. 'મનસઃ'—મનને અણુ માનનાર વૈશેષિક, નૈયાયિક, પૂર્વમીમાંસક, સાંખ્ય-યોગ અને વેદાન્ત છે. મન વિષે વિધારે વિવરણ માટે જુઓ પ્રમીમા પૃ. ૪૨.

૩૫. ૨૦ 'અનચિન્નતાર્થ' ઇત્યાદિ મીમાંસકોને માન્ય પ્રમાણના લક્ષણ વિષે વિશેષ વિચાર માટે જુઓ 'પ્રમીમા' પૃ ૫.

૩૬. ૧૬. 'ધારાવાહિ'—જેમાં વિષય તેના તે જ રહે અને જે જ્ઞાન લંબાયા કરે જેમકે 'આ ઘટ છે' 'અ ઘટ છે' એવું સતત ભાન રહ્યા કરે, તે ધારાવાહિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૩૬. ૩૧. 'પક્ષપ્રતિષ્ઠેષ'—પક્ષાભાસના ત્રણ પ્રકારો માટે આગળ પરિચ્છેદ ૬ ના સૂત્રો ૩૮—૪૬ જુઓ.

૩૮. ૩ 'હેતોઃ' હેતુભાસોના વિવરણ માટે આગળ પરિ. ૬ ના ૪૭—૫૭ સૂત્રો જુઓ.

૩૮. ૧૩ 'આશ્રયાસિદ્ધિ-વ્યવહારનાસિદ્ધિ' ના વિવરણ માટે જુઓ, અવતારિકા પરિ. ૬ સૂ. ૫૧.

૫૧. ૧૪ 'સુનિશ્ચતા' સર્વજનું બાધક પ્રમાણ કોઈ નથી એવો નિશ્ચય અવતારિકામાં આગળ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી અહિં આપેલ આ હેતુ યુક્ત ઠરે છે. જુઓ. પરિ. ૨ સૂત્ર ૨૩.

૩૮. ૧૪ 'ઉદેશ્યતિ'—આ પૂર્વચર હેતુનું ઉદાહરણ છે—પરીક્ષા ૦ ૩. ૬૮
૩૮. ૧૮. 'સ્વાપાત્' આ હેતુ પક્ષકદેશાસિદ્ધ છે. તે માટે જુઓ ન્યાય-
બિન્દુ ટીકા ૨ ૫.

૩૮. ૧૯ 'પ્રતિજ્ઞાયૈકદેશાસિદ્ધતા'—ના લક્ષણ માટે જુઓ ન્યાયબિન્દુ ટીકા
૨. ૨૨.

૪૦. ૧૫. 'ચિરદ્વતા' વિરુદ્ધહેત્વાભાસના લક્ષણ માટે જુઓ પરિ. ૬.
સૂ ૫૨—૫૩.

૪૦. ૧૬ 'વ્યભિચાર' અનૈકાન્તિક અથવા વ્યભિચારી હેત્વાભાસના લક્ષણ
માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ ૫૪—૫૭

૪૧ ૧૨. 'તદ્દોષ' દષ્ટાંત દોષો માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ. ૫૮—૭૬. પ્રસ્તુતમાં
વૈધર્મ્ય દષ્ટાંત હોવાથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકાદિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તે માટેના
સૂ ૬૬—૭૬ છે.

૪૩. ૧૨ 'સન્નિકર્ષ'—ન્યાયસૂત્રના વ્યાખ્યાકારોએ સન્નિકર્ષને પણ પ્રમાણ
માન્યું છે તે માટે જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૪ અને તેની ભાષ્ય-વાર્તિક-તાત્પ-
ર્યટીકા આદિ વ્યાખ્યાઓ. વૈશેષિક દર્શનમાં પણ સન્નિકર્ષને પ્રમાણ માનવામાં
આવે છે. વૈશે. ૩. ૧. ૧૮. સન્નિકર્ષ એ પ્રમાણ નથી તેવો મત સર્વ પ્રથમ
બૌદ્ધોએ વ્યક્ત કર્યો છે અને પછી બીજાઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું છે. જુઓ
પ્રમાણસમુચ્ચય અને તેની વૃત્તિ કા. ૧૬ થી અને તેની વ્યાખ્યાઓ તથા પ્રમાણ
વાર્તિક પરિ. ૧. કા ૩ ની મનોરથનંદી આદિ વૃત્તિ.

૪૪. ૧ 'અસિદ્ધિ'—આથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસનો નિર્દેશ અભિપ્રેત છે. તે
માટે જુઓ પરિ. ૬. સૂ ૪૮—૫૧.

૪૪. ૩૦ 'કારકસાકલ્ય' આ મત જયંત ભટ્ટનો છે તે માટે ન્યાય-
મંજરી (પ્રમાણ) પૃ ૧૨ અને તે મતના અન્યત્ર ખંડન માટે ન્યાયકુમુદયંત્ર
પૃ ૩૪ અને તેના દિપ્પણો ભેવાં.

૪૪. ૩૧. 'અર્થોપલબ્ધિ'—અર્થોપલબ્ધિમાં સન્નિકર્ષ કરણ છે એ મત
ન્યાયવાર્તિકકારે સ્પષ્ટ રૂપે સ્વીકાર્યો છે—જુઓ ન્યાયવાર્તિક પૃ ૫-૬

૪૫. ૨૩. 'સહકારિણઃ'—રૂપને ચાક્ષુષ જ્ઞાનમાં સહકારી વૈશેષિકોએ માન્યું
છે—જુઓ પ્રશસ્તપાદભાષ્ય કંદલી ટીકા સાથે પૃ ૨૫૧

૪૫. ૨૪ 'નિર્ગુણત્વાત્'—શુદ્ધમાં શુદ્ધ નથી એ વૈશેષિક સિદ્ધાંત માટે
જુઓ વૈશે. ૧. ૧. ૧૬

૪૫. ૨૫. 'યાવદ્વ્યવ્ય' - વૈશેષિકોના આ મત માટે જુઓ. ન્યાયકંદલી
૫૦ ૨૫૯

૫૦. ૨૭. 'સંહતસકલ' — આ મતની પુષ્ટિ માટે ધર્મકીર્તિનું પ્રમાણ
વાર્તિક ૨. ૧૨૪ જુઓ.

૫૦. ૩૦. 'પ્રત્યક્ષેણ' — પ્રત્યક્ષના ઐન્દ્રિય આદિ ચાર ભેદો જે પ્રસ્તુતમાં
જણાવ્યા છે તેની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ન્યાયભિંદુ-ધર્મોત્તરપ્રદીપ ૧. ૭-૧૧

૫૭ ૧૧ 'અવિસંવાદકત્વમ્' આ સંદર્ભ માટે જુઓ ન્યાયભિંદુ-ધર્મોત્તર
પ્રદીપ ૧. ૧. ૫૦ ૧૭

૬૪. ૨૪ 'વિવેકાણ્વાતિવાદી' - આ પ્રભાકરને લક્ષ્મીને કથન છે. તેના મત
માટે જુઓ, પ્રકરણપચિકા (કા. વિ. વિ.) ૫૦ ૪૮ અને તેના ખંડન માટે
જુઓ ન્યાયકુમુદવ્યંદ્ર ૧. ૫૪ થી તેના ટિપ્પણી સાથે.

૭૬. ૨૮ 'શૂન્યવાદિનઃ' શૂન્યવાદિનઃ નિરૂપણ માટે નાગાર્જુન કૃત મૂલ-
મધ્યમકકારિકા અને તેની ચંદ્રકીર્તિકૃત ટીકા તથા નાગાર્જુનની સ્વોપનસૃષ્ટિ સહિત
વિગ્રહવ્યાવર્તની જોવી, અને તેના ખંડન માટે ન્યાયકુમુદવ્યંદ્ર ભાગ ૧ ૫૦ ૧૩૩
થી તેના ટિપ્પણી સાથે જોવો. પ્રસ્તુતમાં જે પ્રકારની પરમાણુ અને સ્થૂલ અર્થ
વિષે વિચારણા કરવામા આવી છે તે માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહ કા. ૧૯૬૭ થી.

૮૪ ૧૦ 'પિણ્ડો' આ વિચાર માટે જુઓ વસુખંધુકૃત વિસપ્તિમાત્રતા-
સિદ્ધિ કા. ૧૨.

૮૫. ૧૦ 'અવયવી' અવયવોથી પૃથક સ્થૂલ કોઈ અવયવી છે જ નહિ આ
મતના સમર્થન માટે જુઓ તત્ત્વસંગ્રહની કા. ૫૬૨ થી. અને તેના ખંડન
માટે ન્યાયકુમુદવ્યંદ્ર ૫. ૨૩૨ થી.

૯૩. ૧. 'બ્રહ્મવાદિ' — બ્રહ્મવાદની વિસ્તૃત સ્થાપના અને તેના ખંડન માટે
સટિપ્પણ ન્યાયકુમુદવ્યંદ્ર ૫. ૧૪૭ થી જુઓ. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદિએ જેમ 'પ્રત્યયત્વાત્'
હેતુથી વિજ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી છે તે જ હેતુને 'પ્રતીયમાનત્વાત્' એ રૂપમાં
બ્રહ્મવાદીએ મૂકીને પ્રત્યયનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી અર્થાત્ બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ કર્યું છે.

૯૬. ૧૬. 'સ્વસ્થ વ્યવસાયઃ' જ્ઞાન સ્વવ્યવસાયી હોવું જોઈએ એવો મત
ખૌદ્ધાએ વ્યક્ત કર્યો અને તેની દલીલો આપી. જૈનોએ પણ એ મત સ્વીકારી
લીધો છે. આ માટે ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયભિંદુમાં સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ (૧.૧૦) તથા
પ્રમાણવાર્તિકનું તે પ્રકરણ જોવા જેવું છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે વાત કહેવામાં
આવી છે તે માટે પ્રમાણવાર્તિકની (૨ ૪૨૮) નિમ્ન કારિકા તુલનીય છે—

“બહિર્મુલં ચ તજ્ઞાનં માત્વર્થપ્રતિભાસવત્ ।

બુદ્ધેશ્વ ગ્રાહિકા વિત્તિર્નિત્યમન્તર્મુલાત્મનિ ॥”

આ ઉપરાંત પ્રમાણવાતિકામાં નિમ્ન પ્રકરણો જોવાં ૨. ૨૪૬ થી, ૨ ૪૨૩ થી, ૨ ૪૫૬ થી અને ૨. ૪૮૫ થી. આ સમગ્ર ચર્ચાના વિસ્તાર માટે જુઓ ન્યાય-કુમુદચંદ્ર પૃ. ૧૭૫ થી,

૧૦૬. ૧૧ ‘ગ્રામાણ્યમ્’—પ્રમાણ્યનું લક્ષણ અને તેની ઉત્પત્તિ તેમજ ક્ષતિ સ્વતઃ છે કે પરત—આ ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર સદિપ્પણ પૃ. ૧૬૫ થી

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

૧૨૩.૩ ‘ક્ષિભેદમ્’—પ્રમાણ્યનું પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એમ બે ભેદમાં વિભાજન એ જૈનોનું આગવું છે. બૌદ્ધોએ પ્રમાણ્યના બે ભેદ પાડેલ પણ તે પ્રત્યક્ષ ને અનુ-માનરૂપે. જૈનોના આ વિભાજન પાછળ તેમની જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદની પ્રક્રિયા રહેતી છે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૮૮ થી. પ્રમાણ્યના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભેદોમાં જ અન્ય પ્રમાણ્યના સમાવેશની પ્રક્રિયા માટે જુઓ સદિપ્પણ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૫૨૦. ન્યાયકુમુદચંદ્રમાં પ્રત્યક્ષેતર પ્રમાણ્યની સ્થાપના પૃ. ૬૭ થી કરવામાં આવી છે. અને સ્મૃતિ આદિ પરોક્ષપ્રમાણ્યની ચર્ચા ક્રમે કરી પૃ. ૪૦૫ થી છે.

૧૩૪. ૨૫ ‘ગ્રાપ્યકારીણિ’—ઇન્દ્રિયોના ગ્રાપ્યકારિત્વ અને અગ્રાપ્ય-કારિત્વની ચર્ચા માટે ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૭૫ થી જુઓ.

૧૬૦. ૧. ‘ઋવગ્રહ’—ઋવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા આ સાંબ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ભેદોના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા ૧૭૭ થી. તથા તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧. ૧૫ થી.

૧૬૬. ૨૨ ‘ઋવચિજ્ઞાનમ્’—વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૫૬૫ થી આનું વિશેષ વિવરણ જોવું.

૧૬૭. ૭ ‘તિમિરઘ્ણાયયોઃ’—અધિકાર અને છાયાને આલોકના અભાવ રૂપે માનનાર નૈયાયિક અને વૈશેષિકના મતની સમીક્ષા માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ. ૬૬૬ થી.

૧૮૮. ૩ ‘મનઃપર્યાયજ્ઞાનમ્’—ના વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્યગા. ૮૦૬ થી.

૧૮૮. ૧૬ ‘કેવલજ્ઞાનમ્’ ના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. ૮૧૮ થી.

૧૮૮. ૧૩ 'સકલગ્રન્થસ્થપ્રતિક્ષેપઃ' ભારતીય દર્શનમાં મીમાંસકોએ પુરુષના સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કર્યો છે તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદ-ચંદ્ર પૃ. ૮૬ થી.

૧૯૯. ૨૫ 'મૂઘૂઘરાદિ'—આ અનુમાનથી ઇન્ધરના જગત્કર્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ ચચાં માટે જુઓ ન્યાયકુ ૦ પૃ ૯૭ થી. આ મત નૈયાયિક વૈશેષિકોનો છે

૨૦૧. ૩૧ 'શૈવઃ'—ટિપ્પણકાર જ્ઞાનચંદ્ર ઇન્ધરકર્તૃત્વનો ચચાં પ્રસંગે તે મત શૈવનો છે તેવો ઉલ્લેખ કરે છે તે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો શૈવો હતા તે લક્ષ્યમાં રાખીને છે.

૨૧૧. ૧ 'કેવલિનઃ કવલાહારવત્ત્વે'—દિગંબર મતે કેવલી કવલાહાર નથી કરતા. આ મતનું ખંડન આદિ કરવામાં આવ્યું છે. તેના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર પક્ષ માટે જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર પૃ ૮૫૨ થી

स्याद्वादरत्नाकरविशेषणानां समाप्ताः ।

वि० १ अतिशयेन क्षुद्राः [“गुणाद्वादवेष्टेयम्” ७-३-९ हैम । “स्थूल-दूर-यु-
वहृस्वक्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थाऽऽदेर्गुणश्च नामिनः” ७-४-४२ हैम] क्षोदीयांसः, न क्षोदी-
यांसः=अक्षोदीयांसः, लक्ष्यमाणाश्च ते अक्षोदीयांसश्च, अथवा लक्ष्यमाणा अत एव
अक्षोदीयांसश्च ते अर्थाश्च=लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाः, न क्षूणानि=अक्षूणानि लक्ष्यमाणा-
क्षोदीयोऽर्थैः अक्षूणानि च तानि अक्षराणि च अथवा लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाश्च अक्षूणा-
क्षराणि च लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षराणि, तानि एव क्षीरम् अथवा तानि क्षीरमिव
लक्ष्यमाणाक्षोदीयोऽर्थाक्षूणाक्षरक्षीरम्, तेन निरन्तरम्-तस्मिन् ।

वि० २ महती च मुद्रा च महामुद्रा, स्याद्वादस्य महामुद्रा=स्याद्वादमहामुद्रा,
स्याद्वादमहामुद्रया मुद्रितानि=स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि, नास्ति निद्रा येषां तानि-
अनिद्राणि, दृश्यमानानि च स्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानि च अनिद्राणि च तानि प्रमेयाणि
च=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयाणि, तेषां सहस्रम्=दृश्यमानस्याद्वादमहामु-
द्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रम्, उत्तुङ्गाश्च तद्वन्तश्च तरङ्गाश्च ते उत्तुङ्गतद्वत्तरङ्गाः, दृश्यमान-
स्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रमेव उत्तुङ्गतुङ्गतद्वत्तरङ्गाः=दृश्यमानस्याद्वादमहामुद्रामुद्रिता-
निद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतद्वत्तरङ्गाः, तेषां भङ्गयः=दृश्यमान.... तरङ्गभङ्गयः, तासां सङ्गः=
दृश्यमानः.... तरङ्गभङ्गिसङ्गः, सौभाग्यस्य भाजनम्=सौभाग्यभाजनम्, दृश्यमान....
....सङ्गेन सौभाग्यभाजनम्=दृश्यमानस्याद्वादमुद्रामुद्रितानिद्रप्रमेयसहस्रोत्तुङ्गतद्वत्तरङ्गभ-
ङ्गिसङ्गसौभाग्यभाजनम्, तस्मिन् ।

वि० ३ नास्ति तुला यस्य=अतुलम्, अतुलानां फलानां भरः=अतुलफलभरः,
तेन आजिष्णवश्च [“आजिअलङ्कृगुणिगकृग्.... .इण्युः” ५-२-२८ हैम]भूयिष्ठा-
श्च ते [“बहोर्णीष्टे भूय”] [७-४-४० हैम] आगमाश्च=अतुलफलभरआजिष्णुभू-
यिष्ठागमाः, तैः अभिरामाः=अतुलफलभरआजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामाः, न तुच्छा.
अतुच्छाः, अतुच्छाश्च ते परिच्छेदाश्च=अतुच्छपरिच्छेदाः, अतुलफलभरआजिष्णुभूयि-
ष्ठागमाभिरामाश्च ते अतुच्छपरिच्छेदाश्च=अतुलफलभरआजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छ-
परिच्छेदाः, तेषां सन्दोहः=अतुलफलभरआजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरामातुच्छपरिच्छेद-
सन्दोहः, सन्दोह एव शाद्वलः=मृदुनीलवृणसमूहयुक्तः प्रदेशः अस्मिन् स संदोह-
शाद्वलः । काननस्य निकुञ्जाः=कानननिकुञ्जाः, शाद्वलश्च आसन्नाश्च कानननिकुञ्जाः=

शाद्वलासन्नकानननिकुञ्जाः, अतुलफल .. . परिच्छेदसन्दोह एव शाद्वलासन्नकानन-
निकुञ्जाः (॥ इव) यस्मिन् वा स -अतुलफलभरन्नाजिष्णुभूयिष्ठागमाभिरीमातुच्छपरिच्छेद-
सन्दोहशाद्वलासन्नकानननिकुञ्जः, तस्मिन् ।

वि. ४ (१) निर्गता उपमा यस्याः सा, उपमायाः निष्क्रान्ता वा=निरुपमा, निरुपमा
च सा मनीषा=निरुपममनीषा, महच्च तद् यानपात्रं च=महायानपात्रम्, महायानपा-
त्रस्य व्यापारः महायानपात्रव्यापार, निरुपममनीषया महायानपात्रव्यापारे परायणाश्च
ते पुरुषाश्च-(निरुपममनीषा एव महायानपात्रम्=निरुपममनीषामहायानपात्रम्, तेन
व्यापारे परायणाश्च ते पुरुषाश्च वा) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषाः,
पूर्वं प्राप्तानि=प्राप्तपूर्वाणि, न प्राप्तपूर्वाणि-अप्राप्तपूर्वाणि, अप्राप्तपूर्वाणि च तानि रत्नानि
अप्राप्तपूर्वरत्नानि, तेषां विशेषा-अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः, निरुपममनीषा... पराय-
णपुरुषैः प्राप्यमाणाः अप्राप्तपूर्वरत्नविशेषाः यस्मिन् सः=निरुपममनीषामहायानपात्र-
व्यापारपरायणपुरुषप्राप्यमाणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे तस्मिन् ।

(२) निरुपममनीषामहायानपात्रव्यापारपरायणपुरुषैः इव तार्किकपुरुषैः प्राप्य-
माणाऽप्राप्तपूर्वरत्नविशेषे ।

वि० ५ वचनानां रचनाः=वचनरचना, न अवधानि=अनवधानि, वचन-
रचनया अनवधानि च तानि गयानि=वचनरचनाऽनवधगयानि तेषां परम्परा=वचनरच-
नाऽनवधगयपरम्पराः, प्रवालानां जालानि=प्रवालजालानि, वचनरचनाऽनवधगयपरम्परा
एव प्रवालजालानि (॥ इव) वचनरचनाऽनवधगयपरम्पराप्रवालजालानि, तैः जटिलः
वचनरचनाऽनवधगयपरम्पराप्रवालजालजटिलः, तस्मिन् ।

वि० ६ श्लोका एव मौक्तिकानि (॥ इव)-श्लोकमौक्तिकानि, न स्तोकानि
अस्तोकानि, अतिशयेन कुमागणि मुकुमाराणि अत एव कान्तानि च आलोक-
नीयानि च=मुकुमारकान्तालोकनीयानि, मुकुमारकान्तालोकनीयानि च अस्तोकानि-
च तानि श्लोकमौक्तिकानि=मुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकानि, तेषां
प्रकराः-मुकुमारकान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकराः, तैः करम्बितः=मुकुमार-
कान्तालोकनीयाऽस्तोकश्लोकमौक्तिकप्रकरकरम्बितः, तस्मिन् ।

वि० ७ अमति-गच्छति धर्मिणमिति अन्तो धर्मः, न एकः-अनेकः, अनेके
अनेका वा अन्ताश्च ते अनेकान्ताः, अनेकान्ता यस्य स अनेकान्तः, अनेकान्त-
श्चासौ वादश्च अनेकान्तवादः, न अल्पे (अल्पाः) अनल्पे (ल्पाः) अनेकान्तवा

देन उपकल्पिताः अनल्पे (ल्पाः) ते विकल्पाश्च=अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पाः एव कल्लोलाः, (॥ इव), अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलाः, उद्दामानि च तानि दूषणानि च उद्दामदूषणानि एव अदयः, (॥ इव) उद्दामदूषणादयः, अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलैः उल्लासिताश्च उद्दामदूषणादयश्च अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणादयः, तीर्थानि (=शास्त्राणि दर्शनानि वा) सन्ति एषा-तार्थिकाः [अतोऽनेकस्वरात्" ७-२-६ हैम, इकः] न एके अनेके, अनेके च ते तीर्थिकाश्च अनेकतीर्थिकाः एव नकाः (॥ इव) अनेकतीर्थिकनकाः, तेषां चक्राणि-अनेकतीर्थिकनकचक्राणि एव चक्रवालाः (॥ इव) अनेकतीर्थिकनकचक्रचक्रवालाः, अनेकान्तवादोपकल्पितानल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्विभिः विद्रव्यमाणाः अनेकतीर्थिकनकचक्रचक्रवालाः यस्मिन् सः अनेकान्तवादोपकल्पिताऽनल्पविकल्पकल्लोलोल्लासितोद्दामदूषणाद्विद्रव्यमाणाऽनेकतीर्थिकनकचक्रचक्रवालः, तस्मिन् ।

वि० ८ (१) अपगताः अशेषदोषा यस्मात् अपगताशेषदोषं च तत् अनुमानं च अपगताशेषदोषानुमानम् (स्वमनानुसारेण इत्थं मन्यमानेन वादिना ग्रन्थकारेण वा) तस्य अभिधानम्-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानम्, अपगताशेषदोषानुमानाभिधानेन उद्घर्तमानाश्च असमानाश्च ते प्रतिवादिरूपाः पाठीनाश्च-अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनाः, तेषां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, तेन उच्छलन्तश्च अतुच्छाश्च ते शीकराश्च अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकराः, तेषां श्लेषः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषः, तेन सजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डञ्छमत्काराः यस्मिन् सः=अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकरश्लेषसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डञ्छमत्कारः, तस्मिन् ।

(२) नास्ति शेषो येषां-अशेषाः-समस्ताः, अशेषाश्च ते दोषाश्च-अशेषदोषाः, ते सन्ति यस्मिन् अनुमाने तद्=अशेषदोषानुमानम्, अशेषदोषानुमानस्य (अन्येन) अभिधानम्-अशेषदोषानुमानाभिधानम् । न समाना-असमानाः, पठन्तीति पाठिनः-अध्ययनकारिणो लेखशालिनः, तेषां इनाः=स्वामिनः=पाठीनाः, अशेषदोषानुमानाभिधानेन (स्वयम् अशेषदोषानुमानाभिधाने अन्येनेति सम्येन ग्रन्थकारेण दोषोद्भावनेन वा) उद्घर्तमानाश्च असमानाश्च ते पाठीनाश्च-अशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनाः, पुच्छानां छटाः-पुच्छच्छटाः, तासाम् आच्छोटनम्=

पुच्छच्छटाच्छोटनम्, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनानां पुच्छच्छटाच्छोटनम्=अशेष ...पाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनम्, न तुच्छाः अतुच्छाः, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकर*लेषः, मार्तण्डस्य मण्डलम्—मार्तण्ड मण्डलम्, प्रचण्डाश्च ते छमत्काराश्च—प्रचण्डछमत्काराः, अशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटाच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकर*लेपेण संजायमानाश्च मार्तण्डमण्डले प्रचण्डछमत्कारा यस्मिन् स अशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटास्सच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकर*लेपसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डछमत्कारः, अपगताः अशेषदोषानु .. प्रचण्डछमत्कारा यस्मात्—अपगताशेषदोषानुमानाभिधानोद्घर्तमानासमानपाठीनपुच्छच्छटास्सच्छोटनोच्छलदतुच्छशीकर*लेपसंजायमानमार्तण्डमण्डलप्रचण्डछमत्कारः, तस्मिन् ।

वि० ९ (१) तीर्थिकानां ग्रन्थाः, तीर्थिकग्रन्थाः तीर्थिकग्रन्थानां ग्रन्थयः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थीनां सार्थः तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थः, संगतः अर्थः समर्थः, समर्था च सा कदर्थना समर्थकदर्थना, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थस्य समर्थकदर्थना=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थना, तथा उपस्थापिताश्च ते अर्थाश्च—तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थाः, प्रदीपा इव आचरन्तीति—प्रदीपायन्ते, प्रदीपायन्ते इति प्रदीपायमाना, ज्वलन्श्च ते मणयो येषां ते—ज्वलन्मणयः, (फण्-गतौ गत्यर्था ज्ञानार्थाः), फणनं फणा, फणा अस्ति येषां ते—फणिनः, तेषु श्रेष्ठाः फणीन्द्राः, वादीन्द्राः, ज्वलन्मणयश्च ते फणीन्द्राश्च—ज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थैः अनवस्थिताश्च प्रदीपायमानाश्च प्लवमानाश्च ते ज्वलन्मणिफणीन्द्राश्च तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्राः, तैर्मण्येण=तीर्थिकग्रन्थग्रन्थिसार्थसमर्थकदर्थनोपस्थापितार्थानवस्थितप्रदीपायमानप्लवमानज्वलन्मणिफणीन्द्रभीषण, तस्मिन् ।

(२) तीर्थिकग्रन्थ . फणीन्द्रान् भीषयते [“नन्वादिभ्योऽनः” ५-१-५२ हैम०] इति—तीर्थिकग्रन्थ . फणीन्द्रभीषण, तस्मिन् ।

हृदयेन (अन्तःकरणेन—मनसा) सहिता वर्तमानाः—सहृदयाः, सिद्धान्तं विदन्ति अधीयते वा- तर्कम् विदन्ति अधीयते वा तार्किकाः, व्याकरणम् विदन्ति अधीयते वा—वैयाकरणाः, सैद्धान्तिकाः, सैद्धान्तिकाश्च तार्किकाश्च वैयाकरणाश्च कवयश्च ते (द्वेन्द्वे) सहृदयाश्च ते च ते सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकवयः, तेषां चक्राणि=सहृदयसै-

द्वान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्राणि, तेषु तेषां वा चक्रवर्तिनः=सहृदयसैद्धान्तिकता-
र्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिनः, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते सुविहिताः, सुगृहीतं
च तत् नामधेयं च सुगृहीतनामधेयम् अस्ति येषां ते सुगृहीतनामधेयाः,
अस्माकं गुरवः अस्मद्गुरवः, श्रिया युक्ताः देवसूरयः श्रीदेवसूरयः सहृदय-
सैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रवर्तिनश्च सुविहिताश्च सुगृहीतनामधेयाश्च अस्मद्-
गुरवश्च ते श्रीदेवसूरयः सहृदयसैद्धान्तिकतार्किकवैयाकरणकविचक्रचक्रवर्तिसुविहितसु-
गृहीतनामधेयाऽस्मद्गुरुश्रीदेवसूरयः, तैः ।

(१) स्याद्वादा एव रत्नानि=स्याद्वादरत्नानि, स्याद्वादरत्नानामाकरः स्याद्वादरत्नाकरः,
तस्मिन् ।

(२) स्याद्वादो रत्नाकर इव=स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

(३) स्यादवाद एव रत्नाकरः स्याद्वादरत्नाकरः, तस्मिन् ।

शुद्धि-वृद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठम् ।	पंक्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
९	३३	॥ १ ॥	॥ १ ॥ [प्र० वा० ३. १३३-४]
१६	१९	आदिवा०	आदिवा०
२०	३६	०नात् ”	०नात् ” [प्रवाभा० २. १. ३]
२९	३	व हे ।	वहे ।
३५	१५	तादृशमिति	तादृशमिति ।
४३	३३	०समतस्य	०समतस्य
४५	१५	सहकारिकारणानि	सहकारिकारणानि
४८	३५	दिनकर निक०	दिनकरनिक०
४९	७	व्यभि०	व्यभि०
४९	२६	०साकृदथ	०साकृदथ
५१	२७	प्रभाषु छे ?	प्रभाषु छे ?
५४	२	निर्विक०	निर्विक०
५६	३२	परमित	परमिति
५७	४	व्यवसायशून्य०	व्यवसायशून्य०
६१	११	अभुक्थ	अभुक्थ
६९	७	अनका०	अनैका०
६९	१४	न सम्भवति	न सम्भवति
७२	२८	प्रवृत्तिश्च	प्रवृत्तिश्च
७४	२४	[अथ	[अथ
७४	२६	प्रवृत्तिः	प्रवृत्तिः
८३	२९	सयोग०	सयोग०
९१	१९	न्यागादि	न्यगादि
९५	३	हेतुतयापा०	हेतुतयोपा०
१०७	५	०नोऽभ्ये	०नोऽभ्ये
११०	१३	०रच्चात्मीति	०रच्चात्मीति
१२५	५	शुद्धी	शुद्धी
१३०	३२	अलावप्रभाषुनी	अलावप्रभाषुनी
१३३	६	रूपे	रूपे
१४४	२५	अभेद	अभेद
१४४	२६	अभे तो ता	अभे तो तमे
१४५	४	काकोद०	काकोद०
१४८	३२	अवत्सा०	अवचित्सा०

१४८	३३	एव विधे	एवविधे
१५२	९	आकाशं . न घटते	आकाश . न घटते
१५५	८	प्रकाशक	प्रकाशक
१५८	१२	प्रतिपत्ति°	प्रतिपत्ति°
१६३	२९	(श। ५५)	(श। ५५)
१६५	३४	कारम्	कारणम्
१६६	१	क्षय क्ष°	क्षयक्ष°
१६७	३१-३२	“यतो भवानु...दर्शनात् भवेत् ।”-इति पंक्तिद्वयं १६८तमे पृष्ठे ३०तमपङ्क्त्यनन्तरं (टि०)इत्यनन्तरं स्थाप्यम् ।	
१७०	१९	स्तावद्°	स्तावद्°
१७२	१७	लक्ष्यमाणे	लक्ष्यमाणे
१७२	२३	प्रत्यक्षेण	प्रत्यक्षेण
१७२	२५	तमावा°	तमावा°
१८०	५	रात्रे	रात्रे
१८०	३६-३७	तत्प्रतीति°	तत्प्रतीति°
१८०	२३	समाधाना	समाधान
१८२	११	स्पर्शवत्त्वम्	स्पर्शवत्त्वम्
१८५	२७	स्योत्पत्ति	स्योत्पत्ति
१९४	३३	०५। ५५।°	०५। ५५।°
१९५	२६	तद्वाधना°	तद्वाधना°
२०१	२०	तुरीय°	तुरीय°
२०८	८	तदना°	तदना°
२२४	४	तार्यस्य	तीर्थस्य

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० २३२.१
लेखक रतन
शीर्षक रत्नाकरवतारिका
खण्ड ४ क्रम संख्या ४०६